2

KADIN

AFRİKALI AMAZONLAR

Stanley B. Alpern

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN: İPEK YARDIMCI

AYRINTI

AFRİKALI AMAZONLAR

Stanley B. Alpern

1278

STANLEY B. ALPERN

1944-1946 yılları arasında ABD donanmasından görev yaptı. 1947'de Harvard Üniversitesi'nde lisans ve daha sonra da 1950'de Columbia Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimini tamamladı. New York Herald Tribune gazetesinde altı yıl redaktör olarak ve ABD Enformasyon Dairesi'nde beşi Afrika'da olmak üzere yirmi iki yıl çalıştıktan sonra 1977 yılında emekli oldu. Emekli olduktan sonra, sömürgecilik öncesi Batı Afrika'sıyla ilgili yazılar yazmaya başladı. Şu an Fransız Rivierası'nda yaşıyor ve Batı Afrika kökenli kelimeler konusunda Oxford İngilizce Sözlüğü'ne danışmanlık yapıyor.

Ayrıntı: 1278 • Kadın Dizisi: 2

Afrikalı Amazonlar • Dahomey'in Kadın Savaşçıları • Stanley B. Alpern

Kitabın Özgün Adı: *Amazons of Black Sparta • The Women Warriors of Dahomey*

İngilizceden Çeviren: İpek Yardımcı • Dizi Editörü: Gökçe Alper
Yayına Hazırlayan: Hande Demirhan • Son Okuma: Hazal Uzuner

© Stanley B. Alpern, 2011 • This Book is published witb the arrangements of C Hurst & Co. (Publishers) Ltd. & ONK Agency Ltd. Şti. The SAID WORK is protected by the International Coypright conventions.
• Bu kitabın Türkçe yayım hakları Ayrıntı Yayınları'na aittir.
Bu kitabın Türkçe yayım bakları Onk Ajans aracılığıyla alınmıştır.

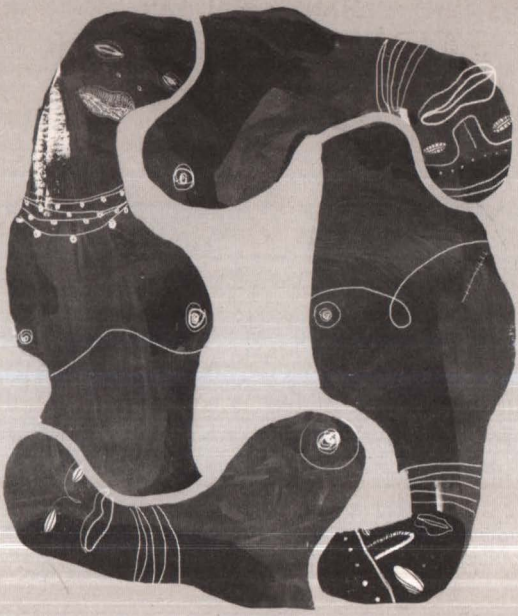
Kapak Tasarım: Gökçe Alper • Kapak İllüstrasyonu: Gizem Yonca Akgün • Dizgi: Hediye Gümen

Baskı ve Cilt: Ali Laçin - Barış Matbaa-Mücellit Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No.: 286
Topkapı/Zeytinburnu - İstanbul - Tel.: 0212 567 11 00 • Sertifika No.: 33160

Birinci Basım: Şubat 2019 • Baskı Adedi 2000 • ISBN 978-605-314-356-7 • Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş. Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
TEL.: (0212) 512 15 00 FAKS: (0212) 512 15 11 • www.ayrintiyayinlari.com.tr info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

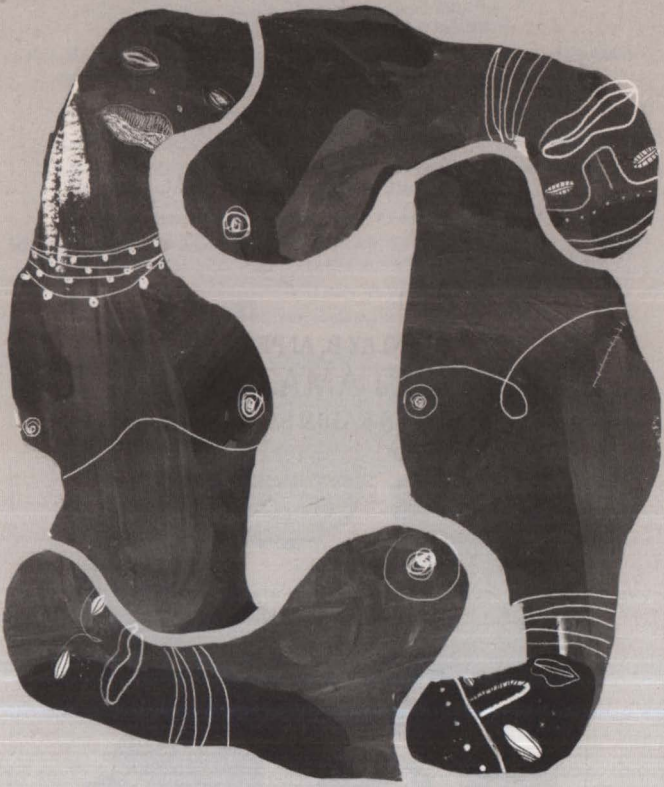

STANLEY B. ALPERN

AFRİKALI AMAZONLAR

DAHOMEY'İN KADIN SAVAŞÇILARI

Tüm kadınlarıma:
eşim Frances'e,
kızlarım Jennifer, Jamie ve Mary'ye,
kız kardeşlerim Rozzy ve Dorothy'ye,
torunum Kari'ye,
annem Belle'in anısına
ve kayınvalidem Marie'ye.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9
İKİNCİ BASIM İÇİN ÖNSÖZ 11
İLLÜSTRASYONLAR 17
DAHOMEY KRALLARI 20
GİRİŞ 21

1. SAHTE SAVAŞ 34
2. DAHOMEY'İN KÖKENLERİ 38
3. AMAZONLARIN KÖKENLERİ 42
FİL AVCISI KADINLAR 42
KRALİYET İKİZLERİ 44
KADIN POLİSLERDEN KADIN ASKERLERE 47
KRALIN VE SARAYIN MUHAFIZLARI 49
ASKERİ BİRLİKLER 52
4. NEDEN DAHOMEY? 61
5. ASKERE ALIM 64
6. BEKÂRLIK 68
7. AYRICALIKLI BİR HAYAT 75
8. GİYİM TARZLARI 80
AKSESUARLAR VE MUSKALAR 89
9. KULLANDIKLARI SİLAHLAR 92
TEÇHİZAT 101
10. AMAZONLARIN SAYISI 104
11. EVLERİ 109
TONONU VE KANGBODÉ 116

12. ASKERİ EĞİTİMLERİ 120
BEDEN EĞİTİMİ 132
DUYARSIZLIK EĞİTİMİ 136
13. BİRLİK RUHU OLUŞTURMA 139
DANSLAR, ŞARKILAR VE MÜZİK 139
ŞARKILARI 147
SEMBOLLER VE MÜKÂFATLAR 156
TÜTÜN VE ALKOL 165
14. GEÇİM YÖNTEMLERİ 168
15. SAVAŞLARI 175
CASUSLAR VE FALCILAR 178
SAVAŞ İÇİN HAREKETE GEÇME 181
MUHAREBE DÜZENİ 184
DÜŞMANI ŞAŞIRTMAK 188
YEMEK VE BARINAK 189
SALDIRI 193
MUHAREBEDEYKEN AMAZONLAR 197
ZAYİAT VE ESİRLER 200
16. ERKEN DÖNEM AMAZON SAVAŞLARI 204
17. ABEOKUTA 1851 215
18. ABEOKUTA 1864 221
19. BAŞARILI YILLAR 228
20 .DAHOMEY FRANSA'YA KARŞI, 1890 233
21. DAHOMEY FRANSA'YA KARŞI, 1892 243

SON SÖZ 258
NOTLAR 263
KAYNAKÇA 304
DİZİN 313

ÖNSÖZ

Batı Afrika tarihi uzun zamandır ilgimi çekiyor. Elli yıl önce üniversitede, Liberya'nın özgürlüğüne kavuşmuş Amerikan köleler tarafından kurulmasıyla ilgili bir makale yazdığımı hatırlıyorum. Bu konu üzerinde sürekli devam eden çalışmam, 1963 yılında Martin Luther King Jr.'ın Washington'daki yürüyüşüne katılmamla ivme kazandı. Amerikan siyahilerin kökenleri hakkında öğrenebileceğim her şeyi öğrenmek istedim ve Yeni Dünya'ya diğer Afrika bölgelerine kıyasla çok daha fazla köle gönderen Gana-Nijerya bölgesine (aslında Kongo/Angola çok az farkla ikinci sıradaydı) yoğunlaştım. Amerika Birleşik Devletleri Bilgi Dairesi'nde (USIA) çalışırken neredeyse beş yıl Batı Afrika'da görev yapmam da bu konuya olan ilgimi arttırdı. Elli yaşında erken emekli olunca, tüm vaktimi bölgenin sömürgecilik öncesi tarihini araştırıp yazmaya ayırdım. *Afrikalı Amazonlar* işte bu kararın meyvesidir.

Hiçbir tarih kitabı yardım almadan yazılamaz. Bu yüzden birçok insana teşekkür borçluyum. Bu listenin en başında dergi makaleleri, tezler, kütüphane kitapları, yabancı kelime veya cümlelerin çevirilerini bulmamda bana yardımcı olan ya da sadece manevi destek sağlayan arkadaşlarım ve akrabalarım var. Özellikle Thomas V. Atkins'e, Frances Alpern'e, Jamie Lovdal'a, Albert P. Burckard

Jr.'a, Peter Lubin'e, Monique Tavano'ya, Ursula Timmermans'a ve Hope Martin'e müteşekkirim.

Bazı profesyonel bilgi muhafızlarının da bana çok yardımı dokundu: Londra'daki Methodist Missionary Society'nin [Metodist Misyoner Cemiyeti] arşiv görevlisi Joy Fox; İngiltere, Birmingham'daki Church Missionary Society'nin [Kilise Misyoner Cemiyeti] kayıt sorumlusu Philippa Bassett; Roma'daki Società delle Missoni Africane'nin [Afrikalı Misyonerler Cemiyeti] arşiv görevlisi Bernard Favier; Bibliothèque Municipale of Nice'den [Nice Halk Kütüphanesi] Jean-Louis Bartoli ve Maria Biro; Paris'teki Musée de l'Homme'dan [İnsan Müzesi] Josette Rivallain; Aix-en-Provence'taki Centre des Archives d'Outre-Mer'den [Denizaşırı Arşivleri Merkezi] Marie-Thérèse Weiss-Litique. Benim için, belgeleri Kew'deki Britanya Devlet Arşiv Dairesi'nde bulan Betty Thomson'a da teşekkürler.

Ayrıca birçok Afrikanist arkadaşıma teşekkürü borç bilirim: El yazılarımı okuyup değerli yorumlarda bulunan John D. Fage'e ve P.E.H'e; Dahomey amazonları üzerine yazdığı pek değerli yüksek lisans tezini benimle paylaşan ve bazı noktaları aydınlığa kavuşturan Amélie Degbelo'ya; devam etmem için beni yüreklendiren Selena Winsnes'e ve Finn Fuglestad'a.

Son olarak, özel kahramanlarım olmasaydı hiç yol katedemezdim: Ne sebeple yola çıktıkları ve ne kadar objektif oldukları önemli değil, 18. ve 19. yüzyılda Dahomey'le ilgili izlenimlerini ve gözlemlerini yazma zahmetini göstermiş amatör etnograflar ve tarihçiler; krallıklar ilgili bilgilerimizi ve krallığa bakış açımızı genişletmek için çalışan 20. yüzyıl araştırmacıları. Her iki grubun öne çıkan üyelerinin isimleri metinde ve notlarda tekrar tekrar karşınıza çıkacaktır. Gerektiği yerde kaynak göstermekten ya da orijinali daha fazla geliştiremeyeceğimi hissettiğim anlarda direkt olarak kaynakları belirtmekten çekinmedim. Ancak tabii ki açıkça başkalarına atfetmediğim diğer fikirlerin tüm sorumluluğunu üzerime alıyorum.

Villefranche-sur-Mer, France
STANLEY B. ALPERN
Şubat 1998

İKİNCİ BASIM İÇİN ÖNSÖZ

Afrikalı Amazonlar: Dahomey'in Kadın Savaşçıları'nın ikinci basımı için polisiye roman yazarı, rahmetli Stieg Larsson'a teşekkür etmem gerek. Bu edebi türün hayranlarının da bildiği gibi, yazarın ölümünden sonra yayımlanan Milenyum üçlemesi, kırktan fazla dilde en az otuz milyon satarak dünyayı kasıp kavurdu ve birçok sinema filminin doğmasına sebep oldu.

Larsson'dan ancak birkaç yıl önce, Danimarkalı bir arkadaşım Kopenhag'dan Fransa'daki evimi arayıp üçlemenin üçüncü cildinde İsveçli yazarın kitabımdan hararetle bahsettiğini söyleyince haberim oldu. Bunu duymak çok güzeldi tabii ki ama bildiğim kadarıyla kitap sadece İsveççe ve Danca dillerinde basılmıştı ve yaptığı tanıtım *Afrikalı Amazonlar*'ın satışlarını çok da etkileyecek gibi görünmüyordu.

Bir komşum birkaç ay sonra, Larsson'un üçüncü ciltte benden bahsettiği paragrafın Fransızca çevirisinin fotokopisini posta kutuma bıraktı. Çok geçmeden, bir Alman arkadaşım aynı haberi kitabın Almanca basımıyla ilgili vermek için aradı. Sonra Norveçli bir arkadaşım bana bununla ilgili yazdı. Niha-

yetinde, İngilizce basımı da 2009'un sonbaharında Londra'da yayımlandı ve üçüncü cildinin adı *The Girl Who Kicked the Hornets's Nest** olarak belirlendi. İşte kitabın 447. sayfasında şöyle yazıyor:

"Kaynağı Antik Yunan, Güney Amerika, Afrika veya başka bir yer olan Amazon efsanelerinin zengin çeşitliliğine rağmen, kadın savaşçıları tarihsel açıdan belgeleyen yalnızca bir tane örnek vardır. O da şimdiki Benin olan Batı Afrika'da yaşamış Dahomeyli Fonlar'ın arasında varolan kadın ordusudur.

"Daha önce yayımlanmış hiçbir askeri tarihte bu kadın savaşçılardan bahsedilmemiş, onlarla ilgili romantize edilmiş hiçbir film çekilmemiştir ve bugün yalnızca tarihte dipnot olarak yaşıyorlar. Bu kadınlar hakkında yazılmış yalnızca bir tane bilimsel çalışma vardır: Stanley B. Alpern tarafından yazılan *Afrikalı Amazonlar* (C. Hurst & Co., London, 1998). Halbuki bu kadınlar, sömürgeci güçlerin şimdiki elit erkek askerlerinin gücüne eş güçteydiler." Larsson sözlerine devam ederek bulgularını iki paragrafta özetliyor.

Aslında, Dahomeyli kadın savaşçılar üzerine yapılan tek bilimsel araştırma benimki değildi. Beninli bilim insanı Amélie Degbelo, 1979 yılında Benin Üniversitesi'ne "Les amazones du Danxomè, 1645-1900" [Dahomey'in Amazonları, 1645-1900] isimli, 198 sayfalık yüksek lisans tezini sunmuştu. 1994'te Cotonou'ya kadar Amélie'nin izini sürdüm ve bana tezinin bir kopyasını hediye etti. Oldukça detaylı ve benim kitabım için de önemli bir kaynak olan bu kitap maalesef hiç yayımlanmadı.

Fransız Afrikanist Hélène d'Almeida-Topor, 1984 yılında Paris'te *Les amazones: une armée de femmes dans l'Afrique précoloniale* [Amazonlar: Sömürgecilik Öncesi Afrika'sında Bir Kadın Ordusu] isimli bir kitap çıkardı. Kendi çalışmamda da bu kitaptan pek çok kez alıntı yaptım. (Şunu da söylemeden geçemeyeceğim: İki amazon şiiri için verdiği kaynakların yanlış olduğunu görünce [bkz. 13. bölümün 100. ve 101.

* Stieg Larsson, *Ari Kovanına Çomak Sokan Kız*, Çev. Ali Arda, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2011, 1. Basım. (y.h.n.)

sonnotları] boşuna da olsa doğru kaynakları bulmak için kendisine yazdım.)

Bir süre, bir Hollandalı yazarın amazonlarla ilgili bir kitap yayımladığı düşündüm. Conny Braam'ın kitabı *De amazone van Dahomey: verhalen* benimkiyle aynı yıl yani 1998'de Amsterdam'da yayımlandı. Bu kitabı Hollanda dışında bir yerde bulmak çok zordu ama en sonunda Hollandalı arkadaşım Annelies Speksnijder, kitabı okuyup tamamen kurgu olduğunu söyledi. *Verhalen* "öyküler" anlamına geliyor. Kitap, başlığına rağmen Dahomey'in kadın askerlerinden neredeyse hiç bahsetmiyor.

Edna G. Bay'in sağlam bir araştırma ve yorumlamanın ürünü olan kitabı *Wives of the Leopard: Gender, Politics, and Culture in the Kingdom of Dahomey* (Charlottesville & Londra) [Leoparın Kadın Eşleri: Dahomey Krallığı'nda Kültür, Politika ve Toplumsal Cinsiyet] 1998 yılında yayımlandı; ancak yalnızca ara ara bu kadınlara yoğunlaşıyor. (bkz. özellikle s. 198-209 ve 226-33).

İki yıl sonra ise Amerikan antropolog Robert B. Edgerton bu konuda bilimsel bir kitap ortaya koydu: *Warrior Women: The Amazons of Dahomey and the Nature of War* (Boulder, CO, 2003) [Savaşçı Kadınlar: Dahomeyli Amazonlar ve Savaşın Doğası]. Teşekkürler kısmında, kibarca (ve alçak gönüllülükle) şöyle yazmıştı: "Bay Alpern'ın Amazonlar üzerine yaptığı ayrıntılı çalışma, kitabımda vurgulamak istediğim konularla doğrudan ilgili olmayan detayların çoğunu elememe imkân sağladı. Konuyla ilgilenen okurlar, benim kitabımda sunduğum bilgiden çok daha fazlasına ulaşmak için Alpern'ın kitabına göz atmalı." Ama Bay Edgerton, Dahomey'in kadınlardan oluşan askeri takımları hakkında bildiklerimizi kesinlikle arttırdı.

Afrikalı Amazonlar'da, Amazonların neden başka yerde değil de Dahomey'de ortaya çıktıkları sorusuna yalnızca iki sayfa ayırdım. Viktorya devri gezgini Richard F. Burton, cevabın kadınların güçlü fiziklerinde yattığını düşünüyordu ama Amazonların diğer Batı Afrikalı kadınlardan daha güçlü olduğunu gösteren bir kanıt yok. Ben bu ihtiyacın kaynağını, Dahomeyli Fonlar ile 18. ve 19. yüzyıldaki başlıca rakipleri şimdiki gü-

neybatı Nijerya'da yaşamış olan Yoruba halkı arasındaki insan gücünün eşitsizliğine dayandırıyorum. Yorubalar, sayıca Fonlar'ın neredeyse on katıdır ve muhtemelen geçmişte de öyleydi. Bu konuyu, kitabımla aynı yıl *History in Africa*'da yayımlanan "On the origins of the amazons of Dahomey" (25, s. 9-25) [Dahomey amazonlarının kökenleri üzerine] adlı bir makalede de vurgulamıştım.

Edgerton savaşlarda erkek askerlerin ölmesinin ve Atlantik'e kadınlardan çok daha fazla sayıda erkek köle gönderilmesinin, toplumdaki cinsiyetler arasındaki uçurumu iyice açıp onları kadın askerler yetiştirmeye sevk etmiş olabileceğini belirtiyor. Ancak Dahomey'in kadın savaşçı yetiştirmesinin en iyi açıklamasının krallarına bağlılıkları olduğunu söylüyor. Dahomeyli hükümdarlar kendilerini muhtemel darbelerden korumak için geceleri saraylarına erkeklerin girmesine izin vermiyorlardı, bu yüzden de kadın muhafızlara güvenmeye başlamışlardı. Kadın muhafızlar, krallarına oldukça bağlılardı; savaş sanatında çok beceriklilerdi ve beden eğitimi sayesinde güçlenmişlerdi, bu sebeple elit takımlara dönüşmüşlerdi.

1998 yılında yazdığım makalede, Kral Agaja (1708-40) döneminde kadın muhafızların sarayda; Tegbesu'nun (1740-1774) ve Kpengla'nın (1774-1789) hükümdarlıkları boyunca ise kadın kraliyet muhafızlarının saray dışında görevlendirilmesiyle ilgili kanıtları bir araya topladım. Ayrıca, aynı dönemlerde kadınların savaşlarda görevlendirilmesini bir örnekle anlattım. Dahomey'in silahlı kadınlarının Gezo hükümdarlığında (1818-1858) üstün savaşçılar olarak rüştlerini ispatladıklarına hiç şüphe yok.

Robin Law'un, Agaja'nın kadın saray muhafızlarını görevlendirmesine dair 1990'da gün ışığına çıkardığı kanıtlar, yine Law'un 2002 yılında, Agaja'nın 1726'da İngiltere kralı I. George'a yazdığı mektubun ikinci nüshasını keşfedince doğrulandı (*History in Africa* 29, s. 266). Mektup, 1732 yılında *Pennsylvania Gazette*'de yayımlanmıştı. İlk versiyonu, 1789 için Avam Kama-

rasının yürüttüğü adli kovuşturmalarda bulunmuştu. 2004'te Law, Dahomey Krallığı'nın en önemli köle pazarı hakkındaki titiz çalışmasıyla; *Ouidah: The Social History of a West African Slaving "Port", 1727-1892* (Atina, Ohio ve Oxford) [Bir Batı Afrika Köle "Limanı"nın Sosyal Tarihi], krallıkla ilgili bilgilerimize önemli katkıda bulundu ancak bu çalışma amazon kadınlarından hiç bahsetmiyor.

Benimle birlikte diğer yazarların da belirttiği gibi, amazonlar için bekârlık şartı vardı böylece hamilelik, savaş düzenlerini aksatmayacaktı. Edgerton'a göre bu yasak, belli ki doğum kontrol etkisi gösterdiği düşünülen bitkisel karışımların zorunlu tüketimiyle zorla uygulanıyordu. Bu da *Dahomey, an Ancient West African Kingdom* (New York, 1938) [Dahomey: Antik Bir Batı Afrika Krallığı] isimli iki ciltlik çığır açan çalışmasında, Melville J. Herskovits, yoğun çabalarına rağmen Dahomeyliler'in "doğum kontrol yöntemlerinden" haberdar olduklarını gösteren bir bilgiye rastlamadığını söylemesiyle çelişir.

Öte yandan, kürtajın Dahomey'de hiç duyulmamış bir şey olduğunu yazdığımda hata etmiş olabilirim. Gözümden kaçırdığım bir paragrafta, Herskovits, (I, 268-9) limon suyundan yapılan bir içeceğin, hamileliğin ilk veya ikinci ayından sonra kürtaj için kullanıldığını (en azından 1930'ların başında) söylüyordu. Gebeliğin üçüncü ayından sonra işe yaramayacağı düşünülüyordu. Ancak Herskovits bu ilacın amazon dönemlerinden bilindiğini söylemiyordu. (Kadın askeri takımlarına yaptığı temel göndermeler II, 46-7 ve 84-90 sayfalarında bulunabilir.)

King Guezo of Dahomey, 1850-52: The Abolition of the Slave Trade on the West Coast of Africa [Dahomey Kralı Gezo, 1850-52: Afrika'nın Batı Yakasındaki Köle Ticaretinin Yıkılışı] isimli kitap 2001 yılında Londra'da yayımlandı. Tim Coates'un düzenlediği ancak editoryal açıdan eksik olan bu kitap, amazon kolordularının maksimum güçlerine ulaştığı zamanlardan kalma resmi Britanya belgelerinin kısa ve detaylı bir özeti. John Duncan (s. 18-9), Frederick E. Forbes (30-2, 57-62, 65-77,91) ve Henry Town-

send (131-4) gibi bilinen kaynaklar tarafından kadınlara yapılan referanslar bilgi dağarcığımızı çok az miktarda genişletiyor.

Neticede, 1998 yılından beri Dahomey'in amazonlanyla ilgili çok fazla bir şey yazılmadı. Larsson'ın da bildiği gibi, onlar dünya tarihinde emsalsiz oldukları için bu kadar az konuşulmaları çok yazık.

Çalışmamın ikinci basımında birkaç hatanın düzeltilmesi dışında pek bir şey değiştirilmedi. İlk basım yalnızca bir tane olumsuz eleştiri aldı: Edna Bay tarafından *Journal of African History*, 40'ıncı sayıda (1999), 485-6 [Afrika Tarihi Dergisi] yazılan bir yazıda. Bay, "Yalnızca Dahomeyli kadın ordusuna adanmış, bir kitap kalınlığındaki bu ilk İngilizce çalışmanın titizlikle hazırlandığını", "itinayla belgelendiğini" ve "kaynakların iyi değerlendirildiğini" gösterdiğini kabul ediyordu. Ancak bu yazısında bir iki eleştirel yorumdan fazlası vardı. Bir mektupta, Sayın Bay şöyle diyordu: "Araştırmanızın derinliğine ve kalitesine hayran kalmış olsam da kadın askerlerin egzotik görünmesine sebebiyet veren dil kullanımınızı eleştirdim. Bunun sebebini farklı zevkler (veya belki benim feminist geçmişim) olarak açıklayabilirsiniz fakat ben her zaman, onlar hakkındaki çağdaş düşünce yöntemimizi Viktoryan ziyaretçilerin antik çağların amazonlanna bakışından ayırmak istemişimdir." Bunu okurların kararına bırakıyorum.

Stanley B. Alpern
Villefranche-sur-Mer, Fransa
Mayıs 2010

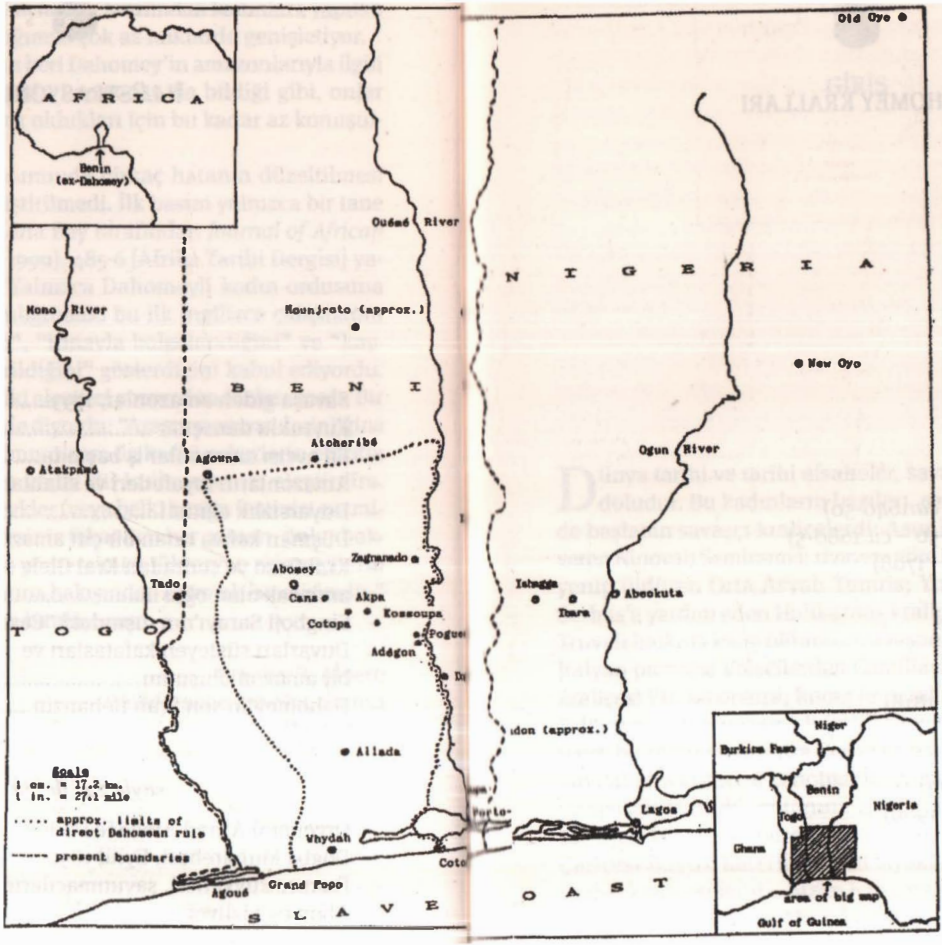

İLLÜSTRASYONLAR

- Savaşa giden amazonlar, 1793 56
- Kuyruklu dansçılar 57
- Fil avcısı amazonlar iş başında 58
- Amazonların kıyafetleri ve silahları 86
- Duyarsızlık eğitimi 87
- Düşman kafası tutan bir çift amazon 87
- Kral Gezo ve sonradan Kral Glele olarak anılacak olan oğlu 208
- Singboji Sarayı'nın dışındaki "Cesaret Höyüğü" 209
- Duvarları süsleyen kafatasları ve bir amazon oluşumu 237
- Dahomey'in son kralı Béhanzin 238

sayfa 247 ile 251 arası

- Orgeneral Alfred-Amedée Dodds
- Dogba Muharebesi, Eylül 1892
- Fransız kuvvetleri, savunmacıların ateşe verdiği Abomey'i izliyor
- Hayatta kalmış iki amazon, 1942

AFRICA
Benin
(ex-Dahomey)
Ouémé River
Mono River
Mounjrato (approx.)
B E N I
Atcheribé
Agouna
Atakpamé
Zagnanado
Abomey
Tado
Cana
Akpa
Kossoupa
Cotopa
Pogue
Adégon
T O G O
Allada
Whydah
Grand Popo
Agoué
S L A V E
Scale
1 cm. = 17.2 km.
1 in. = 27.1 mile
..... approx. limits of direct Dahomean rule
----- present boundaries
Old Oyo
N I G E R I A
New Oyo
Ogun River
Ishagga
Ibara
Abeokuta
Lagos
O A S T
Gulf of Guinea
Niger
Burkina Faso
Benin
Togo
Ghana
Nigeria
area of big map

DAHOMEY KRALLARI

- Dako (*ca.* 1620-5 – *ca.*1640-50)
- Wegbaja (*ca.* 1640-50 – *ca.*1680-5)
- Akaba (*ca.* 1680-5 – 1708)
- Agaja (1708 – 40)
- Tegbesu (1740 – 74)
- Kpengla (1774 – 89)
- Agonglo (1789 – 97)
- Abandozan (1797 – 1818)
- Gezo (1818 – 58)
- Glele (1858 – 89)
- Béhanzin (1889 – 94)
- Agoli-Agbo (1894 – 1900)

GİRİŞ

Dünya tarihi ve tarihi efsaneler, savaşçı kadınlara atıflarla doludur. Bu kadınların bazıları, savaşı hem yöneten hem de başlatan savaşçı kraliçelerdi: Asur İmparatorluğu'na şekil veren Ninovalı Semiramis; rivayete göre Pers imparatoru Kiros'u yenip öldüren Orta Asyalı Tomris; Yunanlara karşı savaşta Serhas'a yardım eden Halikarnas kraliçesi Artemis; Aeneas ve Truvalı halkına karşı ölümüne savaşan Vergilius'un karakteri, İtalyan prensesi Volscilerden Camilla; hepimizin bildiği Mısır kraliçesi VII. Kleopatra; Roma İmparatorluğu'na karşı kanlı bir Britanya ayaklanmasına liderlik eden Iceni kraliçesi Boudica; uzun bir direnişten sonra Roma'ya boyun eğmek zorunda kalan Palmira kraliçesi Zenobia; iki papanın silahlı savunucusu Canossalı Matilda; vatanına altın çağını yaşatan Gürcistan Kraliçesi Tamar; Voltaire'in "Kuzey'in Semiramis'i" dediği Rus Çariçesi Büyük Katerina; Hint Ayaklanması'nın kahramanı Jhansi kraliçesi Rani... Bizim için savaşçı kraliçeleri listeleyen Antonia Fraser; Golda Meir, İndira Gandhi ve Margaret Thatcher'ı modern örnekler olarak sunmaktadır.[1]

Afrika da savaşçı kraliçeler konusunda kendi payına düşeni almıştı. Başkenti Meroë olan Nubya Krallığı'nın bir Kandake'si, M.Ö. 1. yüzyılda Mısır'ın en güneyinde Romalılara karşı savaşmıştı. Klasik yazarlar, Kandake'nin erkeksi ve bir gözünün kör olması dışında pek de fazlasını anlatmaz bize. İsmi aslında anne kraliçe anlamına gelen bir unvandı.[2]

Daha sonraki yıllarda yaşamış bir başka Kandake'nin İncil'de adı geçer. Evanjelist Philip, Kandake'nin Kudüs'te hacca gitmiş bir hadım olan baş veznedarını vaftiz etmiştir.[3]

17. yüzyıl Angola'sında baskın bir karakter olan başka bir Afrikalı savaşçı kraliçe Matambalı Nzinga hakkında daha çok bilgiye sahibiz. Jinga, Xinga, Zhinga, Zingha ve Singa olarak da bilinen Nzinga, 40 yıl boyunca hükümdarlık yaptı, (erkeklerden oluşan) güçlü bir ordu kurup Portekizlilerle birkaç kez savaştı. 1640'larda Hollandalıların desteğini aldı. Ona yardım etmesi için gönderilen Hollandalı asker kraliçeyi gördüğünde, Nzinga muhtemelen altmışlı yaşlarındaydı. Nzinga "cesur bir kadın savaşçıydı", savaşmayı seviyor, erkek gibi giyiniyordu. Savaşa gitmeden önce, üzerinde hayvan derileri, boynunda asılı bir pala, kemerinden sallanan bir balta, elinde bir ok ve yayla genç bir erkek kadar çevikçe dans etmişti. Daha sonra erkek tutsaklardan birini kurban olarak seçmiş, kafasını kesmiş ve kanından koca bir yudum almıştı. Hollandalı askerin dediğine göre, kraliçenin aynı zamanda kadın gibi giyinen 50-60 erkek cariyeden oluşan bir haremi vardı.[4]

Tarih, hükümdar olmadıkları hâlde askeri liderlik yapan ilham verici kadın vatanseverlerle de ilgili bizi bilgilendirir. Jeanne d'Arc bunun klasik bir örneğidir. Diğer bir genç Fransız kahraman ise Beauvais'yi Burgonya Dükü Charles'a karşı savunan Jeanne Hachette'tir. Byron, Yarımada Savaşı'nda Fransızlara karşı savaşan Zaragozalı María Augustín'i, *Childe Harold's Pilgrimage*'da [Child Harold'un Hac Seyahati] ölümsüzleştirir. Vietnam, Çin'e karşı gerçekleştirilen ayaklanmayı yöneten bu üç kadını; Trung Trac ve Trung Nhi kardeşleri M.S. 1. yüzyılda, Trieu Au'yu ise 3. yüzyılda onurlandırır.

Eli silah tutan kadınlar pek çok yerde ve zamanda karşımıza kraliyet veya saray muhafızı olarak çıkar. Hindistan'ın birçok bölgesini bir araya getiren ilk Hindu kralı ve Büyük İskender'in muhatabı Candra Gupta'nın ızbandut gibi Yunan kadınlarından oluşan bir muhafız birliği olduğu söylenir. İki yüzyıl sonra, Deccan Yaylası'ndaki Haydarabad nizamlarında da kadın muhafızlar vardı. Sri Lanka'daki Kandy şehrinin krallarını kadın okçular korurdu. Kadınların, Pers krallarını da koruduğu söylenir.

Kral Davud, isyancı oğlu Abşalom'a yakalanmamak için Kudüs'ü terk ettiğinde, sarayın yönetimini on cariyeye bırakmıştı. Bu kadınlar büyük ihtimalle silahlıydı fakat insanların onlardan Abşalom'un ordusuna karşı koymalarını beklemesi yine de hayret verici. Zaten karşı koyamadılar ve Abşalom "tüm İsrail'in gözü önünde" onlarla yattı. Daha sonra Davud hepsini hayat boyu bekâr kalmakla cezalandırdı.[5]

19. yüzyılda Siam kralı, 400 mızraklı kadından oluşan bir tabur tarafından korunurdu. Söylenene göre bu kadınlar, talimleri erkek askerlerden daha iyi yapan, ülkenin en güçlü ve en güzel kadınları arasından seçilirdi ve çok usta mızrakçılardı. Ama krallar için bu kadınlar savaşa gönderilemeyecek kadar değerliydi. Aynı yüzyılda, iki tabur mızrakçı kadının, Beyaz Nil'de yaşayan Beir halkı arasından bir kralı koruduğu ortaya çıktı.[6] Benzeri bir olay Cava Prensliği'nde de görülmüştü.

Şimdiye kadarki en yaygın savaşçı kadınlar; geleneklerden, toplumsal tehlike anlarından veya kişisel eğilimlerden kaynaklanan sebeplerden dolayı erkeklerin yanında savaşan kadınlar olmuştur. Kadınları hiçbir zaman kendi rütbelerine eş görmeyen Romalılar kendilerini defalarca, kadınların eşlerinin yanında omuz omuza dövüştüğü Kelt ya da Alman kabilelerine karşı savaşırken bulmuşlardı. Tacitus; Boudica'yı yenen Romalı orgeneralin aşağılayıcı bir şekilde Boudica'nın emrindeki kadın sayısının erkeklerden fazla olduğunu söylediğini aktarır. M.S 697 yılında çıkarılan bir İrlanda yasası, kadınların zaten daha önce görev yaptıklarını ifade ederek onları ordudan *dış-*

ladı. Bizanslılara göre Slavların arasında kadın askerler vardı. Avrasya'nın atlı göçebe kabileleri İskitler, Hunlar, Moğollar, Tatarlar, Özbekler, Tacikler'in de erkeklerin yanında at süren kadın savaşçıları vardı. Son zamanlarda bu kabileler gibi olan Sarmatlar'a mensup savaşçı kadınların mezarları ortaya çıkarıldı. 1750 dolaylarında, güney Nijerya'da Igbo (Ibo) kadınları, muharebe görevlerini erkeklerle paylaşırdı;[7] kuzey Nijerya'da ise Fulani kadınları 1820'lerde aynısını yapardı.[8] Bir zamanlar bir yerlerde kadınlara savaşçı olarak güvenmiş halkların arasında İskandinavlar, Araplar, Berberiler, Kürtler, Rajputlar, Çinliler, Endonezyalılar, Filipinliler, Maoriler, Papualılar, Avustralya aborjinleri, Mikronezyalılar ve Kızılderililer var. Kadınların 20. yüzyılda Batı toplumlarının silahlı kuvvetlerine katılmasından çok önce, erkek kılığına girerek askere yazılıyorlardı. "Waterloo savaş alarında pek çok gerçek ortaya çıktı" diye anımsanır bu olay.[9] Amerikan İç Savaşı'na tahminen 400 kadın katıldı.[10]

Antik Yunan'dan beri, erkeklerden ayrı yaşayan; zorluklara katlanmaları amacıyla savaş becerileri ve atletik becerilerde küçük yaşlardan itibaren eğitilmeye başlanan; savaşta kendi cinsleri tarafından yönetilen ve savaş alanında erkeklerin hakkından gelen vahşi savaşçı kadınlardan bahsedilir.

Yunanlar, onlara "bir göğsü olmayan" anlamına gelen "amazon" adını takmışlardı. Bu durum kesin bir temele oturtulmasa da şöyle açıklanmıştır: Yay germeyi ya da cirit atmayı kolaylaştırmak için, kadınlar sağ göğüslerini ya kızgın demirle dağlıyor ya da çocukken kesiyorlardı. Yunan tıbbının iki büyük ismi Hipokrat ve Galen; sağ göğsün alınmasının sadece silah kullanmadaki engeli kaldırmakla kalmadığını aynı zamanda besinlerin kadının sağ koluna doğru gidip bu kolu güçlendirdiğini düşünüyorlardı. Solak kadınların ne yaptığı konusu hiç açılmamıştı.

Amazon* kelimesinin kökeni, Fenikeceye, Ermeniceye, bir

* Her halükârda, kelimenin kendisi mantıklı bir açıklama sunuyor. Gizemli ve yabancı bir ifadeyle karşılaşan insanların onu kendileri için anlaşılabilir bir hâle dönüştürmeleri görülmemiş bir şey değildir. Fransa'daki evimden Tête de Chien

Slav diline, Kalmuk'a (bir Moğol dili), İskitçeye ve hatta başka anlamlara gelen Yunanca terimlere kadar farklı şekillerde dayanır. Baştaki "a" harfinin kelimeye olumsuz anlam katmadığı, tam aksine büyük göğüslü kadınlar için kullanıldığı iddia edilmiştir. Antik Yunanların kendileri dahi kelimenin etimolojisinden emin değildi ve Yunan sanatçılar da belli ki herkes tarafından kabul edilmiş bu açıklamayı dikkate almıyorlardı çünkü amazon kadınlarının günümüze ulaşan heykel veya resim tasvirlerinden (vazo ve diğer seramik kaplar üzerindeki) biri bile bu kadınları tek göğüslü göstermez.

Amazonlar, Yunan edebiyatında ilk kez Homeros'un M.Ö. 6. yüzyılda yazdığı İlyada'sıyla ortaya çıkar. Homeros ve ondan sonra gelen birçok Yunan yazar, kadın savaşçıların Anadolu'da yaşadığını söyler. Aynı kadınlar, amazon temasını işleyen bütün Yunan sanatçılara konu olmuştur. Ancak M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış bir tarihçi olan Sicilyalı Diodorus, Libya'da (o zamanlar Kuzey Afrika'da Mısır'ın batısı için kullanılan bir terim) yaşamış başka bir gruptan bahseder ve Anadolu'dakilerin daha eski olduğunu söyler. Klasik edebiyat uzmanları, hem Diodorus'u hem de onun tanınmış ana kaynağı İskenderiyeli Aziz Dionysius'u güvenilmez bulur ama hiçbiri hikâyesinin sadece birer mit olduğunu da kabul etmez.

Libya'nın Amazonya'sı jinekokrasiydi: Sadece kadınlar askerlik yapar; tüm siyasi ve adli makamlarda görev alırlardı. Erkekler evde kalır, çocuk yetiştirir ve eşlerine itaat ederlerdi. İstisnai olarak amazonlar arasında genç kızların her iki göğsü de dağlanırdı; babalar da bebekleri koyun ya da keçi sütüyle beslerdi. Myrina adındaki bir kraliçe, bir göldeki ada üssünden yola çıkarak, 30.000 piyade ve 3.000 süvariden oluşan kılıç, mızrak ve yay kuşanmış bir kadın ordusuyla gerçekleştirdiği fetihlerle dolu bir kariyer yapmıştı. Atlantis de dahil olmak

(Köpek Kafası) olarak bilinen bir tepe ve Cap d'Ail (Sarımsak Burnu) adında bir dağlık burun görünür. İki coğrafi yapının da ismiyle alakası yok çünkü her iki isim de yerel lehçede başka anlamlara gelen kelimelerin Fransızca'da bozulmuş şekilleridir.

üzere etrafındaki komşu halkları yenen Myrina, birliklerini Mısır, Arabistan, Suriye ve Anadolu'dan geçirerek aralarında Midilli ve Semadirek de olan Ege Denizi'ndeki adalara sürmüştü. Sonunda kraliçe öldürülmüş, ordusu İskitli ve Trakyalı erkek askerler tarafından paramparça edilmişti. Hayatta kalan amazonlar ise Libya'ya çekilmişlerdi ancak en sonunda Herkül onları ortadan kaldırmıştı.[11]

Anadolu amazonlarıyla ilgili Yunan hikâyeleri çeşitli anlatımlarla farklılık gösterir ama yine de ortaya neredeyse bir fikir birliği çıkar. İki İskit prensesi, aileleri ve destekçileriyle Karadeniz'in kuzeyindeki vatanlarından sürgün edildiler ve Kafkasya bölgesine göç ettiler. İsyan eden yerli halkları kontrolleri altına alarak bastırdılar ve bütün erkekleri öldürdüler. İskitli kadınlar silahlarına sarılıp kendilerini başarıyla savundular ve içinde erkek barındırmayan militarist bir ülke kurdular. Nihayetinde, Kuzey Anadolu'da, Karadeniz'e dökülen Terme Irmağı'nın çevrelediği zengin bir ovaya yerleştiler. Irmağın ağzına da başkentleri Temiskira'yı inşa ettiler.

Yeni kurulan devlet, durmadan savaş temelleri oluşturuyordu. Kız çocukları, yorgunluğa ve mahrumiyete alışkın, sert bir biçimde yetiştiriliyor, hem at sırtında hem de atsız iyi savaşacak şekilde eğitiliyorlardı. Usta okçu, binici ve avcı hâline geliyorlardı. Ok ve yayın yanı sıra, amazonlar; dart, cirit, kargı, kılıç ve çift taraflı balta kullanıyorlardı ve ayın farklı evrelerindeki şekillere benzeyen küçük kalkanlar taşıyorlardı. Mızrağı sırıkla atlar gibi kullanarak ata binebiliyor, atı eyersiz sürebiliyor, geri çekilir gibi yapıp arkalarını dönüyor ancak sonra da düşmanlarına ok yağdırıyorlardı.

Temel kıyafetleri, neredeyse dizlere kadar inen, sol omuza bir kuşak ya da kılıç kayışıyla sımsıkı sarılıp bağlanan bir tunikti. Söylenene göre çocuklukta yakılan ancak Yunan sanatçıların göz ardı ettiği sağ göğüsleri çıplak kalıyordu. Yunanlarla temasa geçtikten sonra amazonlar; kuş tüylü Yunan miğferi, göğüs zırhı, uyluk zırhı, bilekten bağlı sandaletler ve daha büyük elbiseler giymeye başladılar. Yunanlar, Perslerle savaşa gir-

diğinde, sanatçılar amazonları oryantal pantolonlar ve uzun kollu kıyafetlerle betimlemeye başladılar.

Amazonlar, kölelik olduğunu düşündükleri için evliliği reddetmişlerdi. Savaşmadıkları zamanlarda, toprakları ekip biçiyor, çiftlikteki hayvanlarla ilgileniyorlardı. Üremeye her yıl iki ay ayırıyor ve geceleri komşu kabilenin erkeklerinden rastgele birileriyle birlikte oluyorlardı. Sadece savaşlarda erkek öldürmüş olan kadınlar bekâretlerinden vazgeçebiliyorlardı. Bu tür bir birleşmeden doğan kız çocukları amazon olarak yetiştirilirken, erkeklerin kaderleri değişiklik gösteriyordu. Bazıları babalarının halkına gönderiliyor; bazıları bilerek sakat bırakılıp yün eğirme gibi önemsiz işler için köle olarak tutuluyor; bazılarıysa muhtemelen savaş tanrılarına kurban ediliyordu.

Termeli amazonlar pek çok ülkeyi fethettiler ama sonunda can düşmanları olan Yunanlarla karşılaştılar. Özellikle dört büyük Yunan kahramanı Bellerophontes, Herkül, Theseus ve Aşil ile karşı karşıya kaldılar. Kanatlı atı Pegasus'la, ateş püskürten Kimera'nın üzerinden uçup onun ağzına bir mızrak fırlatarak öldüren Bellerophontes, atından üzerlerine oklar ve iri taşlar yağdırarak amazon ordusunu bozguna uğrattı.

Herkül'ün dokuzuncu görevi Ares'in (Mars) amazon kraliçesine hediye ettiği altın kemeri ele geçirmekti. Temiskira'ya yelken açtı, aslan postu içinde yenilmez bir hâlde on iki amazon müdafiyi öldürüp adamlarını kesin zafere ulaştırdı ve kemeri aldı. Atina kralı Theseus o sırada veya daha sonra Kraliçe Antiope'yi ya da kız kardeşi kraliçe Hippolyte'yi eşi yaptı. Seferde olan diğer kız kardeşleri Orithya, Yunanları Atina'ya kadar takip etti ve meşhur bir mücadelede Theseus'a yenildi.

Amazonlar en son, Truva Savaşı'nın sonlarına doğru, muhteşem Kraliçe Penthesilea ve on iki korkusuz kadın savaşçı Kral Priam'ın birliklerine katıldığında göründüler. Pek çok Yunan yüzbaşını öldürdüler ancak en son geriye Penthesilea kalana kadar hepsi birer birer öldü. Savaş baltasını sallayan Penthesilea ise zayıf noktasının farkında olmayan Aşil'le karşı karşıya geldi. Aşil, mızrağını önce kraliçeye sonra da onun

atına sapladı. Sonra da pişman oldu çünkü kraliçeye âşık olmuştu.

Anadolu'nun amazonları hakkında Yunan edebiyatı ve sanatında çok fazla ayrıntı olmasına rağmen, amazonların var olduğuna dair kesin hatta gerçek bir kanıt yoktur. Amazonların atası olduğu varsayılan İskitler, M.Ö. 7. yüzyıla kadar Yunan ufuklarında görünmediği için, İskitlerin bu kadınlarla olan bağlantısı kronolojik açıdan uyuşmamaktadır. Yarım yüzyıldan daha uzun sürelik bir ara, Truva Savaşı'yla kadın askerlerin ilk kez tasvir edilişini birbirinden ayırır. Bir Türk limanı olan Terme, Temiskira bölgesinde veya ona yakın bir yerdeydi; ama ne amazon başkentinden bir iz ne de bu kadınlara ait arkeolojik bir eser ya da kalıntı bulundu. O zamanlar çivi yazıtlarında kayıt tutan insanların yaşadığı bir bölgede bile bu kayıtların hiçbiri amazonlara ait gibi durmuyor.

İlgi çekici başka bir teori de amazonları, neredeyse aynı dönemde, aynı yerde yaşamış ve Yunanların İskitlerle karıştırmış olabileceği Hititler'e bağlıyor. Hititlilerin de çift taraflı balta kullandıkları ve tıpkı bazı amazon tasvirlerindeki gibi burnu kalkık botlar giydikleri bilgisi bu teoriyi destekliyor. Hitit İmparatorluğu, M.Ö. 13. yüzyılın sonlarına doğru Asurluların güneydeki, Yunanların ise batıdaki saldırılarıyla çöktü. Yunanlar işgal ettiğinde, Hitit ordusu, Asurlularla savaşmaya gitmişti ve Hititli kadınlar kendilerini savunmak için savaşmış olabilirler. Bu amazon efsanesinin doğmasına sebep olmuş olabilir. Alternatif bir yorum da şudur: Yunanlar, Hitit erkeklerini kadınlarla karıştırdılar çünkü Yunan erkeklerinin aksine Hitit erkekleri sakallarını tıraş ediyordu.

Günümüzde klasik çalışmalar yapan bilim insanları, amazon efsanesini özenle hazırlanmış eğitici bir öykü olarak görüyorlar. Yunan erkekler kendi ataerkil toplumlarının doğal, düzenli ve medeni olduğunu düşünüyorlardı. Erkeklerin yönetmesi, savaşması, avlanması, ekip biçmesi, dışarıda gezmesi, evliliği ve üremeyi kontrol etmesi normaldi. Kadınların itaat etmesi, evlenmesi, eve bakması, çocuklarla ilgilenmesi; genç kadınların

bakire olması; kadın eşlerin ise namuslu, mütevazı, sadık ve evcil olması normaldi. Kamusal söylemi tekeline alan Yunan erkeklere göre, amazon toplumu alt üst olmuş, doğal olamayan, düzeni bozulmuş, uygarlaşmamış, barbar ve hatta vahşi bir dünyaydı; bu yüzden de ölüme mahkûmdular. Yunanların toplumsal cinsiyet rolleri ve değerleri tersine dönseydi ve kadınlar yönetimde olsaydı bundan çok iyi bir ders çıkardı.[12]

Yunan efsanelerindeki kadın askerlerin ortadan yok olduğu varsayılan zamandan çok yüzyıl sonra, Büyük İskender'le ilgili bir anekdotta isimleri azıcık belirmişti. İskender'in savaş hünerlerinden haberdar olan Thalestris adında bir amazon kraliçesi, şimdiki İran'ın kuzeyinde onunla buluşmak için yirmi beş gün boyunca beraberinde 300 atlı kadın savaşçıyla seyahat etmişti. İskender'e bir varis vermeyi teklif etmiş ve on üç gün onunla yatağını paylaşmıştı. Ancak Kafkasya bölgesindeki ülkesine dönüşünden kısa bir süre sonra ölmüştü. İskender'in en iyi orgenerallerinden biri bu hikâyeyi çok sonradan duymuş ve gülümseyerek, "Peki o sırada ben neredeydim?" diye sormuş.[13]

150 yıl sonra, Coğrafi Keşifler Çağı'nın ilk dönemlerinde, amazonların adını tekrar duymadan, onları tekrar bir yerlere konumlandırmadan ya da uzak diyarlarda hayal etmeden önce Marco Polo, aralarında yaklaşık 50 kilometre olan birinde erkeklerin, ötekinde ise kadınların yaşadığı, Hint Okyanusu'ndaki iki adanın öyküsünü anlatarak Avrupalıların bu eğilimini önceden açığa çıkarmıştı. Masculina'da yaşayanlar yılda üç ay Feminea'ya gider, eşleriyle yaşarmış. Oğlan çocukları babalarının yanına gönderilir; kız çocuklar ise anneleriyle kalırmış. Ama bu kadınlar savaşmadı; sevişti.[14]

Kolomb, ilk transatlantik yolculuğunda sadece kadınların yaşadığı Matinino adında bir Karayip adasından haberdar olmuş. Kolomb, "...cinsiyetlerine uygun olmayan işlerde görev alıyor, yay ve cirit kullanıyorlar ve koruyucu zırhları pirinç kaplama..." diye anlatır. Ancak o, bu yeri hiçbir zaman bulamadı.[15]

Çok fazla yıl geçmeden, Portekizli denizci Tristan da Cunha, Doğu Afrika Boynuzu açıklarındaki Socotra adasının kadınlarının "savaşacak kadar erkeksi" olduklarını ve çocuk sahibi olmak için yabancılarla ilişkiye girdiklerini söyler.[16]

16. yüzyılın başlarında, Etiyopya'yı farklı zamanlarda ziyaret eden iki Portekiz rahip, Yunan efsanesindekilere benzeyen kadınların yaşadığı bir şehir duymuşlardı. Büyümesini engellemek için sağ göğüslerini dağlarlarmış; her zaman silahlı gezerlermiş, usta okçularmış ve hayatlarını avcılık ve savaşa adamışlarmış. At üzerinde değil de boğa üzerinde savaşırlarmış. Anadolu'da kendilerinden önce yaşayan amazonların aksine, bazen evlenirlermiş ancak eşlerinden çok daha cesur ve savaşçılarmış. Çocuklar sütten kesilir kesilmez de erkeklere teslim edilirmiş.[17]

Aynı yüzyılın daha sonraki yıllarında, Güney Afrika'da, Yunan mitlerinin yankıları duyuluyordu. Portekizli gezgin Duarte Lopez, Mozambik'in iç kısmındaki Monomotapa'nın imparatorunun, krallığını korumak için sürekli savaşan büyük bir ordusu olduğunu anlatır. "Savaşçıları arasında" der Lopez, "cesaretleriyle ün salanlar kadın lejyonlardı, imparator onlara çok değer verirdi, onun askeri gücünün enerji kaynağıydılar." Okçuluk hünerlerine engel olmamak için sol göğüslerini yakarlardı. "Son derece atik ve hızlı"ydılar; cüretkâr ve cesur savaşırlardı; kurnaz ve oyunbazlardı; geri çekilir gibi yapıp sonra bir anda dönerek (ama at üstünde değil) vaktinden önce sevinen düşmanlarının işini bitirirlerdi. Yani "o bölgede onlardan çok korkulurdu". İmparator, tek başlarına yaşadıkları toprakları onlara vermişti ve bazı zamanlarda kendi istedikleri erkeklerle birlikte oluyorlardı. Oğlan çocukları babalarının yanına gönderiliyor; kız çocukları ise "kendilerine ayırıyor ve savaş sanatı için yetiştiriyorlardı."[18]

California, ismini, sadece mağarada yaşayan siyahi amazonların olduğu bir adayla ilgili 1510 yılında yazılmış İspanyolca bir romandan alır. "Vücutları güçlü ve diri, cesaretleri pek,

güçleri muazzamdı." Altından yapılmış silahları büyük bir ustalıkla kullanıyor, evcilleştirdikleri vahşi hayvanlara biniyor, gemilerini akıncı seyahatler için kullanıyorlardı. Kraliçeleri, düşman "şövalyeleri" öfkeli bir dişi aslan gibi parçalıyordu.[19]

Kolomb'dan sonra, o yüzyıl boyunca amazonların ortaya çıktığı tek an, belli ki Amazon Nehri'nin ismini almasına (Kızılderili etimolojisi de dahil edilmesine rağmen) sebep oldukları zamandı. Gaspar de Carvajal adında Dominikli bir rahip, devasa bir nehirle ilgili anlatılanları araştırmak için Quito'dan başlayan İspanyol keşif seferine katıldı ve bir rapor yazdı. 1542 yılının Haziran ayında, nehirde botlarla ilerleyen sefer, on veya on iki bembeyaz, iri ve güçlü kadınların yönettiği Kızılderili erkekler tarafından saldırıya uğradı. Kadınların başlarına sardığı uzun örgü saçları vardı ve cinsel organlarını örten bir bez dışında çıplaktılar. Her biri, ok ve yay kullanarak "on Kızılderili gücünde" savaşıyordu. Tüymeye çalışan Kızılderililer için de yanlarında topuz taşıyorlardı. İspanyalılar, kadınlardan yedi ya da sekizini öldürdü ve saldıranları da püskürttüler.

Kızılderililerden biri esir alındı. Kadınlarla ilgili sorguya çekilen adam, kadınların nehirden yedi günlük uzaklıkta yaşadıklarını ama aslında bağlı oldukları yerel komutanlardan birini savunmaya geldiklerini söyledi. Kadınların, en az yetmiş köyü bulunan ülkelerinde gayet kalabalık olduklarını ve taş evlerde tek başlarına yaşadıklarını anlattı. Komşu bir ülkeden Kızılderili adamları yakalayıp "isteklerini tatmin edecek kadar" alıkoyduklarını; hamile kaldıklarında da adamların evlerine gitmesine izin verdiklerini söyledi. Oğlan çocukları ya öldürüyor ya da babalarının yanına gönderiyorlar; kız çocukları ise "büyük bir ağırbaşlılıkla yetiştiriyor ve savaş sanatında eğitiyorlardı". (Kızılderili babalardan nasıl beyaz çocuklar olduğu açıklanmamıştı.) Carjaval'ın anlattıklarına keşif seferinin altmış üyesinin hiçbiri karşı çıkmadı ama sonraki kâşiflerin hiçbiri de bunu doğrulamadı.[20]

Gerçek şu ki dünya tarihinde kapsamlı bir şekilde belgelenen tek amazonlar bu kitabın konusu olmuştur. Archibald Dalzel,

kitabı *The History of Dahomy, an Inland Kingdom of Africa*'da [Bir Afrika Ada Krallığı Dahomey'in Tarihi] şöyle yazmıştı ve ta 1793'te bu amazonlann benzersiz olduğu kabul edilmişti: "Antik Çağ'da *Amazonların* cesareti pek çok şekilde algılanıyormuş olabilir ama modern dünya için bu, görmezden gelinmemesi gereken bir yeniliktir."[21] Avrupalı ziyaretçiler, 1840'larda Dahomey'in kadın askerlerini genellikle amazonlar olarak adlandırmaya başlamışlardı. 1850'de Dahomeyliler'in kendileri de bu kurumun ne kadar eşsiz olduğunun farkına varmışlardı: Frederick Forbes, bir ozanın Kral Gezo'yu "dünyada amazon ordusu olan tek kral" diye överek şarkı söylediğini duymuştu.[22] 1850'lerde Dahomey'i ziyaret eden Fransız Aristide Vallon'a göre Dahomey, "dünyada kadınların asker, yüzbaşı, orgeneral ve bakan olarak organize olduğu tek örnekti, buna şüphe yoktu!"[23] Bu olaydan sonra, Larousse yayınevinin "tarihte bilinen tek Amazonların Dahomeyli Amazonlar olduğuna" şüphesi kalmadı.[24]

Antik çağların fantezileştirilmiş amazonları ile Dahomey'in gerçek amazonlarının ortak özellikleri oldukça fazlaydı. Her ikisinde de kız çocukları küçük yaştan itibaren savaşmayı; silah tutmayı; güçlü, hızlı ve dayanıklı olmayı ve acıyla baş etmeyi öğreniyorlardı. Avcılık, dans ve enstrümantal müzik yeteneklerinden sadece bazılarıydı. Hayattaki asıl amaçları savaşmaktı. Savaşmayı arzuluyor, kan dondurucu çığlıklarla savaşa koşuyor, savaştan zevk alıyor, öfke ve yüreklilikle savaşıyorlardı. Korkuya bağışıklık kazandıkları aşikârdı. Zafer kazanınca ise acımasız oluyorlardı. Komşularına korku salıyorlardı. Erkekler onları, saygın amansız düşmanları olarak görüyorlardı.

Diğer yandan, dikkate değer farklılıklar da vardı. Dahomeyli amazonlar asla ata veya başka bir hayvana binmiyordu. Esas silahları yay, mızrak ve balta değil; misket tüfeği, topuz ve palaydı. Nadiren kalkan kullanıyor; göğüslerini de kesmiyorlardı. Bekârlık sözü veriyorlar bu yüzden de kendi yerlerine geçecek başka kadınlar doğurmuyorlardı. Kendilerinden önceki ama-

zonlar gibi tek başlarına yaşıyorlardı; ama herhangi bir yerde bağımsızca değil de kraliyet sarayında. Erkeklerin çoğunlukta olduğu bir orduda savaşıyorlardı. Kendi subayları olmasına rağmen, sonuç olarak erkekler tarafından yönetiliyorlardı. Aslında tamamen krallarına sadıktılar ve onun için ölürlerdi; ki çoğu zaman ölüyorlardı.

Bu kitabın başlığıyla ilgili bir iki kelam... Britanyalı gezgin Richard F. Burton, militarizmi ve bireylerinin devlete olan bağlılığından dolayı Dahomey'e "küçük siyah Sparta"[25] demiştir. Dahomey'in amazonları, bir açıdan Spartalı kadınlara benziyordu: Vücutları çocukluktan başlayan beden eğitimiyle sertleşip güçleniyordu. Koşu yarışları, güreş, mızrak fırlatma gibi sporlar muhtemelen ortaktı; Yunan kız çocukları da disk fırlatıyordu. (Afrikalı kız çocukları daha ağırbaşlıydı: Ortalık yerde çıplak yarışmıyorlardı.) Spartalı kadınlar, erkek savaşçılarla birlikte olmak için, Dahomeyli kadınlarsa erkek savaşçıları öldürmek için formlarını koruyorlardı.

İşte, buyurun size amazonların hikâyesi.

1
SAHTE SAVAŞ

30 Kasım 1861 Cumartesi günü öğlene doğru, ev sahibi Kral Glele, Rahip Francesco Borghero'yu Dahomey'in başkenti olan Abomey'deki tören meydanına çağırdı. Rahibe, kralın kadın savaşçılarının onun için bir gösteri yapmak istedikleri söylendi.

Kocaman bir açık alana 400 metre uzunluğunda bir barikat kuruldu. Barikat, dikenli akasya ağacı dallarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştu. Bu yığının yüksekliği iki, genişliğiyse altı metreydi ve şehrin dış surlarını temsil ediyordu.

Kırk adım ilerde, barikata paralel bir konumda, aynı uzunlukta ve 5 metre genişlikte, çatılı bir evin iskeleti vardı. Çatı merteği 5 metre yükseklikteydi ve çatının eğimli iki yanı aynı dikenli dallardan oluşan kalın bir tabakayla kaplıydı. Bu yapı muhafızlarla dolu bir kaleyi, önündeki boş alansa bir hendeği temsil ediyordu.

Bu doğrusal uzanan sahte evin on beş metre ötesinde de kasabayı temsil eden sıra sıra kulübeler vardı.

Barikatın biraz uzağında yaklaşık 3000 tane silahlı ve üniformalı kadın duruyordu. İki veya üç yüz kadın; ahşap saplı, devasa bıçaklar taşıyordu. İki elle kullanılan bu silahların bir insanı tek darbede ortadan ikiye ayırabileceği söyleniyordu. Diğer bütün kadın savaşçıların filinta tüfekleri ve kılıçları vardı.

Kadınların üzerinde savaş giysileri vardı: yarım kollu pas renginde bir tunik, bellerini sıkıca saran bir fişeklik ve neredeyse dize kadar inen bir şort, başlarının arkasında bağladıkları ince beyaz bir saç bandı. Bazı amazonlar, bakır veya değerli taşlı bilezikler ya da halhallar takıyordu. Hepsi de çıplak ayaktı.

Kralın bir işaretiyle, tüm amazonlar düşman savunmasını keşfe çıktı. Fark edilmemek için eğilerek hatta neredeyse emekleyerek ileri harekete geçtiler. Silahlarını yere yakın tutuyorlardı. Tam bir sessizlik içinde ilerlediler.

İkinci keşfi, başlarını dik tutarak ayakta yaptılar.

Kadın askerler daha sonra savaş düzeninde bir araya geldiler, tüfeklerini kaldırdılar, bıçaklarını 400 metre boyunca uzattılar. Uzun boylu, yakışıklı, atletik yapılı ve bronz tenli siyahi Glele, savaşçılara konuşma yapıp onları cesaretlendirmek için bir adım öne çıktı. Sonra bir emriyle saldırı başladı.

Amazonlar dikenli bariyere doğru tarif edilemez bir öfkeyle koşmaya başladılar, yıldırım hızıyla bariyeri aştılar, hayali hendeğe ve önlerindeki ilk çatıya doğru saldırıya geçtiler. En tepede, hayali muhafızlar tarafından geri püskürtüldüler.

Daha sonra başlangıç noktasına geri döndüler, tekrar bölüklere ayrıldılar ve saldırıyı tekrarladılar. Yine bir karşı saldırıyla geri püskürtüldüler.

Üçüncü saldırı başladı. Kadınlar o kadar hızlı hareket ediyorlardı ki Borghero onları izlerken takip etmekte zorlanıyordu. Kadınların, ahşap zeminde kayar gibi dans eden bir dansöz rahatlığıyla dikenleri aştığını fark etti.

Amazonlar, bu defa başarılı oldular. En yakınlarındaki çatıya tırmanıp çıktılar, yıldırım hızıyla diğer tarafa geçtiler, kulübelere saldırdılar ve "şehri" ele geçirdiler. Daha sonra hayal ürünü olan insanları sürükleyerek krala götürdüler.

Gösterinin başlarında evin çatısına çıkan bir amazon beş metreden aşağı düşmüş ve acılar içinde kıvranarak düştüğü yerde kalmıştı. Arkadaşları onu cesaretlendirmeye çalışıyordu ancak işe yaramıyordu. O sırada kralın kendisi olaya müdahale etti, sert bakışlarla kadına bağırıp onu azarladı. Kadın elektrik şoku almış gibi ayağa fırladı, savaşa tekrar katıldı ve kendini gösterdi. Glele, Borghero'ya askeri cesaretin Dahomey'deki en önemli erdem olduğunu söyledi.

Savaş kazanıldı. Saldırıyı yöneten genç bir kadın orgeneral, Dahomey limanındaki Whydah'ta yeni kurulan Fransız Katolik misyoner heyetinin başkanı olan ve Abomey'e ilk kez gelen Cenevizli Borghero'ya hitaben bir konuşma yaptı.

Kadın yaklaşık otuz yaşındaydı, zayıf olmasına rağmen vücudu biçimliydi, gururlu ve acımasız bir duruşu vardı. Görünüşüyle, Avrupai özellikleriyle ve neşeli hareketleriyle, Virgil'in avcısı* sanılabilirdi tabii eğer bu kadar siyahi olmasaydı, diye düşündü rahip.

Orgeneral, kadın savaşçılarının cesaretiyle beyaz erkek askerlerinkini kıyaslayarak yarım saatten fazla konuştu ve iyi ilişkilerin her zaman aynı cesaretteki insanlar arasında olması gerektiğini belirtti. Hem Dahomeylilerin hem de Avrupalıların yeteri kadar şanlı olduğunu; bu yüzden yeni fetihlerin değil, ortak ilişkilerin peşinde koşmaları gerektiğini söyledi. Borghero'yu amazonların fahri şefi ilan etti, komutanının asasıyla rahip için bir alkış isteyerek konuşmasını sonlandırdı.

60 santimetre uzunluğundaki asanın başına köpekbalığı figürü oyulmuştu. Borghero'ya söylenene göre, nasıl bu balıklar insanları öldürüyorsa, kadın savaşçılar da savaşta köpekbalıkları gibi erkekleri öldürüyordu.

Rahip, devasa kraliyet sarayının etrafındaki kışlalarına doğru giden amazonları izliyordu. Hepsinin bacakları yaralanmış, kanıyordu. Gösteride başarılı olanlar ödül olarak dikenli dallardan yapılma taç ve kemerler takmıştı. Bunları

* 19. yüzyılda yaşamış Romalı şair Vergilius'un Aeneis adlı eserindeki kadın karakter Camilla bir avcıdır. (ç.n.)

üstlerinden çıkarmak için zar zor dayandıklarını tahmin ediyordu Borghero.

Rahibin anlattığına göre bütün sahne, tehditkâr kara gökyüzü altında yavaş yavaş çözüldü. Uzaklarda bir yerlerde bir fırtına kopuyordu, bu da her şeyin çok daha fazla canlandırılmış ve gerçekdışı görünmesine neden oluyordu. Ancak rahibin anlattığı neredeyse her detay doğru.[1]

2
DAHOMEY'İN KÖKENLERİ

Dahomey'in savaşçı kadınlarının kökeni, eski Batı Afrika Krallığı'ndan başlayarak, kayda geçirilmemiş zamanın gölgeleri arasında kaybolmuştur.

Krallığı kuran halk olan Fonların sözlü geleneklerine göre, ataları, şimdiki Togo'nun doğusunda yer alan Tado adında bir köyden gelmişlerdi. Tado'nun ne zaman kurulduğuna dair çoğunlukla Fransız bilim insanları tarafından yapılan tahminler, M.S. 10. ve 14. yüzyıl arasında değişiklik gösteriyor ancak arkeolojik kanıt olmayınca verilen bütün tarihler tahminden öteye gidemiyor.[1] Bu bölgeden akın akın gelen göçmenler, Togo'nun ve Benin'in (eski Dahomey) güney bölgelerinin çoğuna yerleştiler.

Fonların ataları güneydoğuya doğru gitti. Fonların neden Tado'dan ayrıldıklarını en az on farklı efsane açıklamaya çalışır. Çoğu versiyon da totemiktir: Afrika'da sık sık kraliyet sembolü olarak kullanılan leoparla başlar. Bu hikâyelerde

genellikle erkek leopar, Tado kralının kızı veya eşiyle yatar ve bu birliktelikten bir oğlan doğar. Bir tanesinde leopar, kadın kılığına giren dişi bir leopardır ve kralla evlenir. Ya leoparın ya da leoparın oğlunun adı Agasu'dur ve onların soyundan gelenlere *Agasuvi* denir.

Er ya da geç Agasuviler, Tado tahtını ele geçirmeye çalışır. Kralı, veliaht prensi ya da sadece düşmanlarını öldüren bir Ajahuto tarafından yönetilirler. Hanedan, artık bundan sonra kaçmalıdır. Bu efsaneler, Agasuvileri kurucu kahramanları olarak gören insanlar tarafından anlatılsa da genelde Agasuvilerin tahtı ele geçirmesinin hükümsüz olduğunu kabul ederler çünkü hanedan, bir kadının soyundan geliyordu ve yerel kabileye aitti. Bu efsane, muhtemelen babanın soyunun anneninkinden üstün olduğu bir zamandan kalmadır.[2]

Agasuviler birkaç yıl gezindikten sonra en sonunda, Tado'nun sadece 80 kilometre güneydoğusunda yer alan Allada'ya yerleştiler. Tıpkı Tado'nunki gibi Allada'nın da tarihinin ne zamana dayandığı bilinmiyor. Yazarlar, onun 15. ya da 16. yüzyılda kurulduğunu öne sürüyorlar ancak daha fazla bir şey söyleyemiyorlar. Allada, sonunda krallığa dönüştü.

Allada'nın adı yalnızca Batı Afrika'yla ilgili Avrupa kaynaklarında geçiyor. Fonlar ve Aja diye bilinen yakın akrabaları, Japonlar ve Çinliler gibi L ve R seslerini ayırt edemeyen halklardandır. Portekizliler de böyledir. İspanyollar beyaz kelimesi için *blanco*'yu kullanırken, Portekizliler *branco* der; teşekkür ederken "*Obrigado*"yu [Minnettarım] kelimesini kullanırlar. Bu yüzden eski hikâyelerde, Allada, Arda olarak veya buna benzer şekillerde karşımıza çıkar. 1480'lerden kalma Portekizce bir haritada, "Alhadra" adında bir yer, neredeyse doğru yerinde gösterilmiştir.[3] 1539 tarihli Portekizce bir mektup, şimdiki orta güney Nijerya'da yer alan Benin'in kralına bir elçi gönderen "Arida" hükümdarından bahseder.[4] 1570 tarihli Portekizce bir harita "Costadarida"yı (Arida Kıyısı), yine yaklaşık bu tarihlerden kalma başka bir harita da "Arda"yı gösterir.[5] 1590-1591

yıllarında, İngiliz kaptan James Welsh, "thwart* of Arda" adlı karavela tipi bir Portekiz gemisini ele geçirip yaktı.[6] 1602'de, Hollandalı Pieter de Marees şöyle aktarmış:

> Rio de Ardra (nehir değil lagün) Portekizliler tarafından sık sık gemiyle geçilir ve her yerde bilinir; çünkü başka yere, Aziz Thome'ye [São Tomé] ve Brezilya'ya götürülmek ve orada çalıştırılıp şeker rafinesinde kullandırılmak amacıyla oradan alınıp satılan çok fazla köle vardır. Bu köleler, oldukça sağlam, dayanıklı ve ağır işlere çok uygun adamlardır.[7]

Köle Kıyısı (günümüzde Gana olarak bilinen bölgede yer alan Volta,Nehri ile Nijerya'nın güneybatısındaki Lagos bölgesi arasındaki alana 17. yüzyıldan sonra verilen isim)[8] daha o zamandan beri ünlenmeye başlamıştı.

Avrupa'nın Allada Krallığı'yla ilk temas noktası, Avrupalıların Küçük Ardra ya da sadece Ardra diye adlandırdıkları kıyıda yaşayan bir topluluktu. Başkent, denizden 37 kilometre içerde olan Büyük Ardra veya Allada'ydı. Yaklaşık 1610 yılında, burada iki erkek kardeş arasında çıkan taht kavgasının, kaybeden tarafın göç etmesiyle sonuçlandığına inanılır. Göç edenler kuzeye, kıyıdan 100-110 kilometre uzaktaki Abomey platosuna gitti.1620-1625 yıllarında, başka bir veraset kavgası, Dahomey hanedanının kurucusu olarak görülen Dako'nun zaferiyle sonuçlandı.

Dako, bir yüzyıl sonra Dahomey'i bölgenin en güçlüsü kılacak olan komşu ülkeleri fethetme politikasını başlattı. Toprakların genişlemesi, 1640-1650 yıllarından 1680-1685 yıllarına kadar tahtta kaldığı düşünülen, Dako'nun oğlu Wegbaja'nın yönetiminde hızlandı. Söylenene göre, Dan adında rakip bir şefi öldürdükten sonra kurbanının mezarı üzerinde saray inşa edenin ve sarayının adını "Dan'ın karnında" anlamına gelen Danhomé koyanın Wegbaja olduğu söylenir. Dahomey adının en bilinen açıklaması budur. Sarayın bulunduğu bölge, daha sonradan ülkenin başkenti olan Abomey'di.

* Bir denizcilik terimi olup sandalın oturak tahtası anlamına gelir. (ç.n.)

Wegbaja, kraliyet otoritesini akraba grupları üzerinde güçlendirdi, suçluları cezalandırma imtiyazını üstlendi, idam cezası uyguladı, vatandaşından aldığı vergiyi yasallaştırdı ve genel hatlarıyla, eski Afrika'nın pek çok bölgesinde bulunan "kutsal krallığın" Dahomey versiyonunu yarattı. Wegbaja'nın ayrıca, Dahomey'in askeri taktiği olarak ani şafak saldırılarını en iyi biçimde uygulamaya ve kıyıdaki Avrupalı tüccarlardan ateşli silah ithal etmeye başladığı söylenir.

Wegbaja'nın hükümdarlığının sonlarına doğu Fonlar tarih sahnesine çıkar, tabii tarihle kast ettiğimiz, yazılı kayıtlar ise. Onlardan ilk defa, 1675 tarihli bir İspanyol el yazmasında, Allada'dan bağımsızlığını kazanan "Fo" adında bir krallık olarak bahsedilir.[9] Bu bilgi, 1660-1661 yıllarında Allada'da bir sene geçirmiş İspanyol Fransiskan misyonerlerden alınmışa benziyor.[10] 1680 tarihli, Flemenkçe bir belgede Fonlar, "Fumce" diye geçer.[11] O zamanlar bağımsız olan köle limanı Whydah'ı 1687-1688 yıllarında ziyaret eden Fransız deniz subayı Jean-Baptiste Ducasse'ın günlükleriyle birlikte yazın dünyasına daha resmi bir giriş yaparlar. Ducasse, Whydah tüccarlarının, ülkenin iç kısımlarına girmelerini engelleyen "Fouin kralıyla bazı anlaşmazlıklar" yaşadıklarını anlatır.[12]

Dahomey'in kendisi 1716 yılında Fransızca yazışmalarda ismi geçene kadar yazılı kayıtlarda yer almaz.[13] Abomey'de esir tutulan Britanyalı, Royal African Company temsilcisi Bulfinch Lamb, 1724'te amirlerine dertli bir mektup gönderince ilk defa bizzat tanık olan birinin hikâyesinde Dahomey'den bahsedilmiş olur.[14] O zamandan beri, Dahomey'in tarihi, özellikle 1840'lardan başlayarak 1890'lara kadar uzanan krallığın son elli yıllık dönemi, Sahra altı Afrika standartlarına göre çok iyi şekilde belgelenmiştir.

3
AMAZONLARIN KÖKENLERİ

FİL AVCISI KADINLAR

Dahomey'in sözlü tarihini araştıran bazı tarihçiler; amazonların izlerini, Kral Wegbaja'ya büyük ihtimalle fildişi ve kraliyet şölenlerine et tedarik etmek amacıyla fil avlayan bir grup kadına kadar sürer. Bu kadınların adı *gbeto*'ydu ve 19. yüzyılda en eski amazon birliği olarak görülürlerdi. 1871-1872 yılları arasında sekiz ayını Dahomey'de geçiren Britanyalı böcekbilimci J. Alfred Skertchly, bize avcı kadınların en detaylı tasvirini bıraktı. Skertchly, kırk sekiz avcıyı geçit töreninde kralın önünden geçerken izlemişti:

> Hepsi, soluk kahverengi iç etek, çivit mavisi tunik, siyah kuşak giyen, büyülü yadigârlarla iyice süslenmiş, uzun boylu ve düzgün vücutlu kadınlardı. Kemerlerinden sallanan hayvan postu şeritlerinden oluşan ve belden saran tuhaf bir şey ve ön tarafı

> deniz kabuklarıyla süslenmiş deri kilt* giyiyorlardı. Silahları, ağır ve geniş misket tüfekleriydi, mühimmatlarını siyah deri keselerde taşıyorlardı. Kafanın üst kısmında saçlarını fırça gibi bıraktıkları yuvarlak bir bölge hariç, hepsi saçlarını kısacık kestiriyordu. Takip becerileriyle meşhurdular...[1]

On beş yıl sonra, Fransız denizci cerrah Dr. A. Répin, Abomey'de bir askeri şenlikte yaklaşık 400 *gbeto* görmüş. Detaylar tabii ki zamanla değişmiştir ama onun amazonların görünüşüyle ilgili gözlemleri Skertchly'ninkilerden biraz farklı. Répin'in avcılarının hepsi kahverengilere bürünmüşlerdi, siyah namlulu uzun ve ağır karabina tüfek kullanıyorlardı ve kemerlerinde ucu kıvrık, keskin hançerler taşıyorlardı. Alınlarında, "başlarını taç gibi çevreleyen demir bir halkaya sabitlenmiş" iki antilop boynuzu bitmişti.

Répin, birkaç gbeto'nun kendi avlanma tekniklerini taklit ettikleri gösterilerini izlemişti:

> Bir çember oluşturdular ve karabinalarını bırakmadan elleriyle dizlerinin üzerinde emekleyerek, fil sürüsünün bulunduğu varsayılan bir noktada bir araya geldiler. Filler, (kadınların başlarındaki) sahte boynuzlara aldanıp sakin bir antilop sürüsü gördüklerini sandı ve kuşkulanmadan durup avcıların ateşlerine maruz kaldılar. Fillerin yanına geldiklerinde, şeflerinden gelen işaret üzerine hepsi birlikte ayağa kalktılar, karabinalarını boşalttılar, ellerinde bıçaklarla işlerini bitirmek ve ganimet olarak kuyruklarını kesmek için öne atıldılar.[2]

Kralın insanları huzuruna kabul ettiği bir gün Répin, bir ulağın elinde avın başarılı geçtiğini gösteren yeni kesilmiş üç tane fil kuyruğuyla geldiğini gördü.[3] Aynı şekilde kralın huzuruna kabul edilen Fransız bir deniz subayı (giriş bölümünde alıntılanan Vallon), yirmi avcının 30-40 hayvanlık bir sürüye saldırdıklarını ve üç fili tek vuruşta öldürdüklerinin detaylarını ekler.[4] Répin, bu seferlerin her zaman yaralı hayvanların dişlerini batırdığı

* İskoç erkeklerinin giydiği eteklik. (y.h.n.)

ya da ezdiği birkaç *gbeto*'nun hayatına mal olduğunu duymuş.[5] Skertchly, ölümcül bir avsırasında on iki Dahomeyli Diana'nın* öldüğünü öğrenmiş.[6] Bir yazar, 1890'ların başında, krallığın Fransa'yla son hesaplaşmasından önce *gbeto*'ların dağıtıldığını çünkü o bölgede fillerin soyları tükenecek kadar avlanıldığını söyler.[7] Ama daha inandırıcı bir beyana göre, *gbeto*'lar, sonuna kadar savaşan amazonların arasındaydı.[8]

Fil öldürebilen kadınların eninde sonunda düşmanları da öldürebilecek yetide olduklarının düşünülmesi akla gayet yatkın. Doğruluğu şüpheli bir geleneğe göre, Dahomey'in belki de en önemli hükümdarı Kral Gezo (1818-1858), fil avcısı eşlerini cesaretleri için övünce, kadınlar "güzel bir insan avının kendilerine daha çok uyacağını" söylemişler.[9] Ama bir avcılığın ötekine sebep olduğunu gösteren kesin bir kanıt bulunmuyor.

KRALİYET İKİZLERİ

Amazonların kökenleriyle ilgili diğer bir teori de daha kanıtlanamayan sözlü geleneğe dayanır. Yaklaşık 1680-1685 yıllarından 1708'e kadar hükümdarlık yapan, Wegbaja'nın oğlu ve varisi Akaba'dan bahseder. Akaba'nın Ahangbé (ya da Tassin Hangbé) adında ikiz kardeşi vardı.

İkizler, sömürgecilik öncesi Batı Afrika'da çok özel bireylerdi; hangi etnik grupta doğduklarına göre onlardan ya nefret edilir ya da onlara saygı duyulurdu. Nijerya'nın güneyinde yaşayan İgbo, İjo ve İbibio gibi bazı halklar, ikiz çocukları öldürür, anneyi de cezalandırırdı. Tek çocuk doğurmanın insana özgü; birden fazla doğurmanın ise hayvani ya da şeytani olduğunu düşünür bu yüzden de yasaklarlardı. Eski Benin'de yaşayan Biniler ve Nijerya'nın güneybatısında yaşayan Yorubaların çoğu, ikizleri en çok arzu edilen evlat olarak görür, bunu bazen onlara tapmaya kadar vardırırlardı. Fonlar da ikinci gruba giriyor. Fonların ikizleri, koruyucu bir ruh taşırdı; ruhlar dünyasıyla temasta olduklarına ve istedikleri zaman hayata geri dönebildiklerine inanılırdı. Fonlar, farklı cinsiyette olsalar

* Tanrıça Artemis. (ç.n.)

bile ikizlerin her birine aynı şekilde iyi davranılması gerektiği konusunda ısrarcıydılar.

Efsaneye göre, tam da bu yüzden Ahangbé, erkek kardeşi Akaba'yla birlikte eş hükümdar olarak adlandırıldı. Akaba'nın kendi sarayı ve meclisi vardı, teoride ülkeyi erkek kardeşiyle ortaklaşa yönetiyorlardı. Aslında, söylenene göre, Ahangbé sarayında kalıp arzularını tatmin etmekten memnundu. Bu arzuların arasında, geleneklerin, katı zina yasalarından muaf tutulan Dahomeyli prenseslere tanıdığı bir ayrıcalık olarak canının istediği her erkekle birlikte olmak da vardı.

Akaba'nın, 1708'de, Abomey'in doğusundaki Quémé Nehri kenarında yaşayan bir halka karşı savaşarak ordusunu yönetirken, çiçek hastalığından öldüğü söylenir. Anlatılana göre, Ahangbé'nin kardeşine benzerliği, Akaba'nın ölüm haberinin zafer elde edilene kadar Dahomey ordusundan gizlenmesi için kullanıldı. Eğer Ahangbé, savaş alanında kardeşinin yerini almışsa, bu onu, savaşçı kraliçe unvanı almaya uygun tek Dahomeyli aday kılabilir (bkz. Giriş).

Akaba'nın oğlu o sırada ülkeyi yönetmek için çok genç olduğu için Ahangbé kral vekili olmuş olabilir. Saltanatı, bir hikâyeye göre sadece üç ay; başka bir tanesine göre üç yıl sürdü. Ahlaksızlık yapmasına izin verilen bir Dahomeyli prenses, hükümdar bir kraliçeye dönüşmüştü artık ama Ahangbé, âlem ve şenliklerle dolu hayat tarzını değiştirmeyi reddetti. Ahangbé'ye karşı önemli derece muhalefet baş gösterdi ve radikaller, kraliçe tahttan çekilsin diye Ahangbé'nin oğlunu öldürdü.

Taht meclisinin halka açık oturumunda her şey sonuca bağlandı. Ahangbé, tüm güzel kıyafetlerini giyinip kuşanarak görkemli bir şekilde tahta oturdu ve hem bakanlar hem de ülkenin diğer yüksek mevki sahibi kişileri tarafından desteklendi. Aniden ayağa kalktı, platformdan aşağı indi ve elinde bir sürahi su olan bir kadın hizmetçi tarafından karşılandı. Küçümseyici bir tavırla soyundu ve ayrım gözetmeden ülkenin hem üst hem de alt kesimindeki insanlara söverek en mahrem bölgelerini yıkamaya başladı. Ahangbé, Dahomey'i çok kötü bir talihin

beklediğini (iki yüzyıl sonra Fransızların toprakları ele geçirmesi olarak yorumlanır) söyledi. Sonra da tahtı bıraktı, yerine ise gerçek varisi olan yeğeni değil de ondan küçük olan erkek kardeşi Dosu (ikizlerden sonra doğan ilk oğlan çocuğa verilen isim) geçti. Dosu, Agaja adını alarak Dahomey'in en büyük kralların dan biri olacaktı. Ahangbé'nin hükümdarlığı Dahomey'in sözlü geleneklerinde genellikle yok sayılır; Ahangbé'nin, kardeşinin gücü ele geçirmesine karşı çıktığı için Agaja'nın onun hafızasını silmeye çalıştığı öne sürülmüştür.[10]

Birkaç yetersiz ipucu amazonların kökenlerini Akaba ve Ahangbé'ye bağlıyor. 1708'de Dahomey'in fethettiği nehrin kenarındaki ülke Ouéménou'nun sözlü gelenekleri, kadın askerlerle karşılaştıklarından bahseder.[11] Bir amazon şarkısı, Ouéménou kralı Yahazé'nin, Akaba'nın liderliğindeki kılıçlarla nasıl yenildiğini anlatır.[12] Bir diğer şarkı, tıpkı yerli mangrov ağaçları gibi Ouémé Nehri'nin sığlıklarında kök salan amazonlardan bahsediyor gibi görünüyor.[13] 1894'te Dahomey ordusuyla ilgili bilgi toplayan bir Fransız subaya göre, Kral Akaba döneminde oluşturulan bir erkek savaşçı birliği "Kraliçe Angbé Bölüğü" olarak biliniyordu[14] (amazonlara dair değil belki ama Dahomey konusunda önde gelen modern bir tarihçi olan Britanyalı Robin Law'un Ahangbé'nin varlığını sorguladığı, onun savaşçı rolüne dair bir ipucu).[15] 1726 yılının Ocak ayında, Kral Agaja, Bulfinch Lamb'e dikte ettirerek Büyük Britanya kralı I. George'a gönderdiği bir mektupta, Yahazé'nin ve kendi Ouéménou kuvvetlerinin Akaba döneminde yok edildiğini doğrular.[16] Amazonları, Wegbaja'dan Agaja'ya kadar olan tüm krallara veya herhangi bir krala bağlayan tek bir ipucu var. 1850 yılında, Britanyalı deniz subayı Frederick E. Forbes, Agaja'nın annesi Adono'nun Abomey'deki mezarında yapılan kurban törenine tanık olmuştu ve ona, Adono'nun unvanının, "amazonların taşıdığı kraliyet unvanlarından biri" olduğu söylenmişti.[17] Adono, Wegbaja'nın eşi; Akaba, Ahangbé ile Agaja'nın anneleriydi ama Agaja'nın annesi olarak anılması, kadın askerlere bu onuru bahşedenin Agaja olduğunu gösterir.

(1708'de Ouéménou'nun uğradığı yenilginin hikâyesi, en azından krallığın ne kadar uzun bir sözlü tarih belleği olduğunu ortaya koyar. Neredeyse iki yüzyıl sonra, 1890 yılında, bağımsız Dahomey'in son kralı Béhanzin, Fransız bir amirale kızgın bir mektup göndererek Dahomey'in Ouéménou köylerine yaptığı saldırılarla ilgili şikâyetleri kabul etmediğini söyledi. Ouéménou'yu suçlu bulduğu Akaba dönemindeki savaşı da gerekçe olarak sundu ve Yahazé'nin Abomey'deki kraliyet sarayını yakıp kül ettiğini öne sürdü.)[18]

Akaba-Ahangbé ikiz kardeşliği, Dahomey'in en sıra dışı kurumlarının doğmasına yol açmış olabilir. Onların kardeşliği, hayatın pek çok alanına yayılan ve muhtemelen amazon kolordularının varlığına mantıklı bir açıklama sağlayan bir ikili ortalıktı. En az Gezo döneminden beri, bütün erkek memurların, sarayda yaşayan kadın meslektaşları vardı. Kadınların işi, erkeklerin görev ve sorumluluklarını ezberlemek, onların performanslarını denetleyip giderlerini izlemekti ve bunların hepsi de kralın menfaati içindi. Okuma yazma bilmeyen bir toplumda, kayıt tutma problemi titizlikle çözülmüştü. Bu kadın-erkek ikiliğinin yanında bir de sağ-sol ikiliği vardı; yani her makam bir diğeriyle eşleştirilmişti. Bu ikilik orduda da kendini gösterdi: Erkek subaylara denk kadın subaylar; erkek savaşçılara denk kadın savaşçılar; sağ kanat savaşçı birliklerine denk sol kanat savaşçı birlikleri vardı. Bu yenilikleri yaparken Gezo'nun, tarihi kraliyet ikizleri dönemine dayanan bu "ikiliğin bir bütünlük oluşturduğu anlayışını" hayata döndürdüğü söylenir[19] ancak kanıtlar bu konuda yetersiz.

KADIN POLİSLERDEN KADIN ASKERLERE

Afrika'nın kutsal krallıklarının en yaygın özelliklerinden biri, erkeklerin kraliyet kadınlarına dokunmasının (hatta bazen bakmasının bile) yasak olmasıydı. 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında Köle Kıyısı'nın en güçlü ülkesi Whydah'tı ve burada krallar yasaları manipüle etmenin zekice bir yolunu bulmuştu. 1690'ların sonlarında Whydah'ı ziyaret

eden Hollandalı Willem Bosman, bu uygulamayı bize şöyle anlatıyor:

> Kral, bazen, eşlerini suçluların idam cezalarını yerine getiren infaz memurları olarak kullanırdı. Bunu da yalnızca, üç ya da dört yüz kadını suçlunun yaşadığı yere göndererek yapardı. Evi boşaltıp yerle bir ederlerdi. Kralın eşlerine dokunmanın cezasının ölüm olduğunu herkes bildiği için, kadınlar en ufak bir engelle karşılaşmadan kralın emirlerini yerine getirebilirdi.[20]

Kralın Whydah'taki eşlerinin sayısının dört veya beş bin olduğunu belirten Bosman'ın, yerli halktan haksız yere suçlanan bir bağlantısı vardı. Adanı, alışıldığı gibi evine kaçmak yerine direnmeye kararlıydı. Kralın eşleri geldiği zaman adam, onları bir öbek barutu ateşe verip kendisi gibi "*seksi bir göt*"le *cennete* süzülmekle tehdit etti. Gözleri korkan kadınlar krala haber vermeye karar verdi ama zanlı, suçsuzluğunun kesin kanıtlarıyla birlikte krala sesini daha çabuk duyurdu.[21]

Bosman'dan yaklaşık on iki yıl sonra Whydah'ta bir süre vakit geçirmiş, ismi bilinmeyen Fransız bir adam, biraz daha farklı bir hikâye anlatır. Anlattığına göre, kral ne zaman bir evin yağmalanmasını isterse o zaman eşlerini oraya gönderiyordu. Gerekirse oradaki sakinlere vurmak için sırık ve sopa taşıyarak, gruplar hâlinde içeri giriyorlardı. Ne kadar yüksek zümreden olursa olsun, karşı koyan kişi kralın ve soyluların verdiği cezayı çekerdi.[22] Kral, eşlerini uzun çubuklarla silahlandırarak, köyler veya ülke yetkilileri arasındaki "küçük savaşları" sonlandırıp düşmanları kraliyet tahkimi için saraya getirmekle de görevlendirirdi.[23]

1725'te Whydah'a gelen köle tüccarı Fransız kaptan Jean-Pierre Thibault Des Marchais birkaç detay ekler[24] ve kralın eşlerinin üç sınıfa ayrıldığını söyler. Birinci sınıfta, en genç ve en güzelleri vardı. İkincisinde "hâli hazırda kraldan çocuğu olan ya da yaşlılık veya hastalık nedeniyle kralı tatmin edemeyenler" bulunuyordu.[25] Üçüncü sınıfsa, kralın yanı sıra başkalarına da

hizmet etmek için hareme getirilen kadınlardan oluşuyordu. Hiçbir zaman kralla aynı yatağı paylaşmasalar da bekâr kalmak zorundaydılar. Üçüncü sınıftaki kadınlar, kolluk kuvveti olarak kullanılıyorlardı. Başkentte birini cezalandırmakla görevlendirildikleri zaman, hepsi birer çubuk veya uzun bir sırık taşıyorlar ve sanığın evini yıkmadan önce kralın hükmünü bildiriyorlardı. Des Marchais ayrıca, kralın bazen aristokratlar arasında çıkan silahlı kavgalara müdahale ettiğini ve taraflardan birinin kralın önerdiği çözümü kabul etmediği durumlarda, topraklarını yakıp yıkması ve onları barışmaya zorlaması için üçüncü sınıftan iki ya da üç bin kadın gönderdiğini duymuştu.[26]

Etnik ve kültürel olarak Whydah halkı Fonlarla bağlantılı olduğundan, Dahomey'in kadın askerlerinin de tıpkı kralın eşlerini görevlendirdiği gibi aynı şekilde askeri polis olarak ortaya çıktıklarını düşünmek pek de zor değil. Ama yine, bunu kanıtlayan bir delil yok.[27]

KRALIN VE SARAYIN MUHAFIZLARI

Halk törenlerinde, kutsal Afrika kralının gözde eşleri, kralı güneşten korumak için ona şemsiye tutar; onu yelpazelerle serinletir; sinekleri vücudundan kovar; ona içecek servis eder; ağzını kurular; burnunu, yüzünü, boynunu, koltukaltlarını mendille siler; tükürük hokkasını hazır bulundurur; piposunu tütünle doldurup yakar; çalgılar çalar; servet gösterisinde kralın en değerli malları teşhir ederdi.[28] Dahomey kralının eşleri, kralın silahlarını da sergilerdi. Daha önce adı geçen 1726 tarihli mektubunda, Agaja bundan bahseder. Kral, askeri teftişlerde bazı kadınların onun "tüfek, tabanca, süvari kılıcı gibi silahlarını" taşıdıklarını söylemişti.[29] Belki de bazen erken dönem Avrupa gözlemcilerinin yanlışlıkla koruma zannettiği bu pasif rol, zamanla gerçekten bu göreve dönüşmüş olabilir.

1820'lerde Britanyalı kâşifler, Dahomey'in kuzey doğusunda iki şehirde iki soylu kadının mızrak taşıdığını görmüştü. Borgu ülkesinin Kaiama kralı, at üstünde, Britanyalı ziyaretçilerin yanına yaklaşmıştı. Silahlarını sallayıp eşlerini (ya da yönetici-

lerini) öven şarkılar söyleyerek atın etrafında dans eden, kralın altı tane genç, çıplak eşi (ya da cariyesi) ona eşlik ediyordu. Ziyaretçilerin kaldığı yere kadar kralın peşinden geldiklerinde, ince mızraklarını dışarıda bırakmış ve "biraz incelikli görünmek için, narin bellerinin etrafına pamuktan bir parça çizgili bez sarmışlardı". Ziyaret bitince de eteklerini çıkarıp atmışlardı.[30] İlerleyen zamanlarda, kral, sonradan Eski Oyo olarak anılmaya başlanan Yoruba'ya halka seslenmeye geldiğinde; kralın, sol ellerinde ince bir mızrak tutan beş yüz tane "yarı giyinik" eşi ona eşlik ediyordu. Onlar şarkı söylerken silahlar "başlarının üzerinde muazzam hareketlerle ve hızla savruluyordu". Şarkıları, Yoruba'yı düşmanın (bu kez düşman Fonlar değil, kuzeydeki Müslüman halk Fulalardı) hakkından gelmesi için yüreklendiriyordu ama bu kadınların ya da Kaiama'dakilerin asker veya muhafız olduğunu gösteren herhangi bir işaret yoktu. Mızraklarının, gösteriden başka bir amacı varmış gibi görünmüyordu.[31]

Ancak Dahomey'in silahlı kadınlarının, 18. yüzyıl boyunca hem kraliyet mensuplarını hem de sarayı korudukları su götürmez bir gerçek. Kral dışında bir erkeğin sarayda kalmasına izin verilmediği için bundan başka bir senaryo düşünülemezdi. Mümkün olan tek istisna hadımağalarıydı; on sekiz veya yirmi yaşında sarayda hadım edilir[32] ve koruma görevini kadınlarla paylaşırlardı.

Agaja, 1726 tarihli mektubunda, sarayda "her zaman güçlü kadın kölelerin kapı görevlisi ve görevlilerin yardımcısı" olduğundan bahsetmişti.[33] 1727'de Agaja'nın halkı huzura kabul ettiği bir gün, İngiliz köle tüccarı William Snelgrave, "omuzlarında bir tüfekle devlet başkanının arkasında" duran dört kadın görmüştü.[34] Hollandalı tüccar Jacob Elet, 1733 yılında aynı kadınlardan iki tanesini fark etmişti.[35] 1763-1764 yıllarında Whydah'taki Fransız kalesini yöneten Antoine-Edmé Pruneau de Pommegorge, kralın Abomey'deki sarayının "sadece içerden, sayıları üç ya da dört bini bulan kralın eşleri tarafından korunduğunu" söylemişti.[36] 1767-1770 yılları arasında Whydah'taki İngiliz kalesinin başında olan Archibald Dalzel, altı

metre uzunluğunda kilden yapılma, dört köşeli "çok sağlam" bir duvarın, Abomey yakınlarında yer alan Cana'daki kraliyet sarayının etrafını sardığını bildirmişti. Her kenarının ortasında, silahlı kadınların ve hadımağalarının durduğu bir muhafız binası bulunan kapılar vardı.[37] İngiliz köle tüccarı Robert Norris 1772'de Abomey sarayını ziyaret etmişti ve şöyle yazmıştı: "Muhafız binasında, her biri tüfek ve kıvrık uçlu kılıç taşıyan yaklaşık kırk kadın; ellerinde parlak demir çubuklarla yirmi hadımağası vardı."[38] Daha sonra Norris, bir törende kralın (1740'ta Agaja'nın yerine geçen Tegbesu) geçişini görmüştü. Kralın arkasından, her biri alaybozan tüfeğiyle silahlanmış yirmi dört kadından oluşan bir koruma geliyordu.[39]

İki yıl sonra, kadın korumaları görevde tutan Kpengla, Tegbesu'nun yerine geçti. 1776-1777 yıllarında gelen Fransız ziyaretçiler, sarayda nöbet tutan tetikçi kadınlar görmüşlerdi.[40] 1803 yılında Whydah'ta kalan, Britanyalı bir köle gemisinin cerrahı John M'Leod, Dahomey kralının "silah kullanmayı bilen, kadın subayların kontrolündeki üç ila dört bin kadının krala muhafızlık yaptığını duymuştu.[41]

Görünen o ki bir kral öldüğünde saray muhafızları disiplinden çıkıyor ve bazen yeni bir kral tahta geçene kadar birbirleriyle savaşıyorlardı. Bu durumun sebebi belli değil. Genellikle yalnızca birkaç gün süren hükümdarsız dönemde, insanlar iktidar boşluğundan faydalanarak birbirleriyle hesaplaşıyor, hırsızlık yapıyor ve kargaşa yaratıyordu. Saray içerisinde kan gövdeyi götürüyordu. Norris'in anlattıklarına göre Tegbesu 1774 yılında öldükten sonra, 285 saray kadını başka saray kadınları tarafından öldürüldü.[42] Dalzel de Kpengla 1789'da öldüğünde 595 kadının öldürüldüğünü duymuştu.[43] Saray muhafızları sözde, kralın eşleri olduğundan dolayı hepsinin silahları vardı ve nasıl kullanıldığını biliyorlardı; büyük olasılıkla da katliamlarda başrolü oynuyorlardı.

Kutsal krallıklardaki gelenekle ilgili olası bir açıklama da, krala öteki dünyada eşlik etsin diye birden fazla kadınla evlenme geleneğiyle ilgili. Norris ve Dalzel'in de belirttiği gibi, kadınlar

öldükten sonra, öldürülmeleri haklı çıkarılmış oluyordu.[44] Kralın eşlerinin çoğu zaman, diğer dünyada yöneticilerinin yanına gidebilmek için ölmeye istekli oldukları söylense de çoğunun bu hayatı bırakmak istemedikleri düşünülebilir. Diğer kadınları öldürmek, kendi hayatını güvenceye almanın en iyi yoluydu belki de.

Robin Law ise bunun yerine, saray kadınlarının, tahtta hak iddia eden başka kimseleri destekledikleri için birbirleriyle savaştıklarını iddia eder. Portekizli rahip Vicente Ferreira Pires, 1797'de Kpengla'nın yerine geçen Agonglo öldürüldükten sonra sarayda savaşlar çıktığını duymuştu. Elliden fazla insanın tahta kimin geçeceği konusunda çıkan bir anlaşmazlık "savaşında" can verdiğini söylemişti.[45] Bir sonraki kral Adandozan, 1818'de kardeşi Gezo'yu başa getiren bir saray darbesinde devrilmişti. Dahomey geleneklerine göre, darbeyi desteklemeyen bir amazon müfrezesi, kanlarının son damlalarına kadar sarayın ek binasında Adandozan için savaşmıştı.[46] Répin, Gezo'nun zaferini Adandozan'a isyan eden amazonlara borçlu olduğunu duymuştu.[47]

ASKERİ BİRLİKLER

Dahomey Krallığı'nda kadınların asker olarak görevlendirildiği ilk kesin tarih 1729'dur. Bundan iki sene önce Agaja, Whydah'ı fethetmişti. Whydah kralı Huffon, ordusunun kalanıyla birlikte limanın batısında yer alan lagündeki adalara kaçmıştı. Kano kullanmaya alışkın olmayan Fonlar ise onları takip edememişti. Daha sonra Dahomey ordusu, Oyo'nun büyük Yoruba İmparatorluğu'nun işgaline karşı savaşırken çok ağır kayıplar vermiş, Whydah'ı da savunmasız bırakmıştı. İngiliz kalesinin yöneticisi Charles Testefolle'ün cesaretlendirdiği Huffon, 15.000 adamdan oluşan bir orduyla birlikte Whydah'a geri dönmüştü. Ordu, İngiliz ve Fransız kalelerinin yakınlarında konaklamıştı. Dahomeyli tüccarlar, asker sıkıntısı çekmesine rağmen Whydah'ı geri almayı kafaya koymuş olan Agaja'ya durumu bildirmişti.

Snelgrave, şöyle aktarıyor:

> Agaja, çok sayıda kadına asker gibi silahlanmalarını emretti ve subayları *Negroe** modasına uygun şekilde sancaklar, davullar ve şemsiyelerle (rütbe göstergesi) donatıp her bölüğün başına atadı. Daha sonra, orduya yürümelerini söyledi. Kadın askerler, fark edilmesinler diye arka sıralardaydı. *Whidaw* ordusu onlarla karşılaşınca, bu kadar çok sayıda *Dahomè* askerini gördüklerine oldukça şaşırdılar çünkü hepsi üzerlerine doğru geliyordu.[48]

Whydah kuvvetlerinin bir kısmı panikleyip kaçmıştı; böylece Dahomey ordusunun geri kalanlara üstünlük sağlayıp onları bozguna uğratmalarına izin vermişlerdi. "Çok şişman ve beceriksiz bir adam" olan Huffon, iki oğlu tarafından İngiliz kalesine, güvenli bölgeye götürülmüştü. Dahomey'in intikam almasından korkan Testefolle, kralı gece yola çıkmaya ikna etmişti. Huffon, Dahomeylileri atlatmış ve adalarına geri dönmeyi başarmıştı.[49]

Ne yazık ki İngiliz o kadar şanslı değildi. Dahomeyliler, İngiliz kalesinden Testefolle için fidye aldıktan kısa bir süre sonra onu yakalamıştı.

> Adamı alıkoymuş, kazıklarla dolu bir zeminde, yüzüstü yatırmışlardı. Daha sonra keskin bıçaklarla, kollarını, sırtını, kalçalarını ve bacaklarını pek çok yerden yarmış; içini de tuz, biber ve limon suyundan oluşan bir karışımla doldurmuşlardı ve adam ıstırap içinde kıvranmaya başlamıştı. Ancak daha sonra kafasını keserek acısını dindirmişlerdi. Bedenini parçalara ayırmış, etlerini kömür ateşinde ızgara yapmış ve (yemişlerdi). İçlerinden bazıları Portekizli beyefendilere, "İngiliz etinin çok güzel" olduğunu söyleyecek kadar korkusuzdu. (O dönemde yamyamlık varsa da Afrika'nın bu kısmı için oldukça olağandışıydı.)[50]

(Testefolle işkencesiyle ilgili, Fransızların anlattığı başka bir hikâyeye göre, adamdan her gün bir parça et kesilir, onun gözü önünde kızartılır ve ona zorla yedirilmiş.)[51]

* Siyahi. (ç.n.)

Snelgrave'in hikâyelerinde, Agaja'nın kadın askerlerinin savaşta gerçekten yer aldığına dair bir ima yok. Ama bazı yorumcular, kralın çevirdiği dolapta Dahomeyli amazonların parmağı olduğunu seziyor. Bu yorumcuların arasında Dahomey konusunda uzmanlaşmış, ABD'de Afrika çalışmalarının babası olan antropolog Melville J. Herskovits de bulunuyor.[52] 19. yüzyılın sonlarında yaşamış Britanyalı subay ve etnograf Alfred Burdon Ellis, "kadın askerler beklenmedik şekilde öyle bir cesaret gösterdiler ki (Agaja) kadınlardan oluşan kalıcı bir kolordu kurmaya karar verdi" diye yazmıştı; ama bu bilgi için hiçbir kaynak göstermemişti; hatta kendisi bile uydurmuş olabilir.[53]

Ancak Robin Law, amazonların 18. yüzyıl boyunca saray dışında savaş gücü olarak hizmet etmediklerini düşünse de[54] farklı yerlere saçılan kanıtlar, aynı yüzyılda amazonların savaş alanında kral muhafızları olarak görevlendirildiklerini gösteriyor. Law, bizzat dört sayfalık bir el yazmasını gün yüzüne çıkarıp yayınladı. Bu el yazması, 1727 yılının Mart ayında Agaja'nın ilk işgali sırasında Whydah Krallığı'nda bulunan, bir Fransız gemisi kaptanı Ringard'a aitti. Fonların nihai zaferinden sonra, bir Whydah kumandanı, Ringard'a, çok daha büyük ve daha iyi silahlanmış olmasına rağmen ordusunun, "yarısı kadın ve çocuklardan oluşan ve sayıları üç bini geçmeyen" Dahomey kuvvetleri tarafından yenilgiye uğratıldığını söylemişti.[55] Law'a göre, kadınlar büyük olasılıkla asker değil de[56] "ordunun ihtiyaçlarını karşılayan sivillerdi"; ancak Law'un, bunun için kesin bir kanıtı bulunmuyor ve yanılıyor olabilir. Çocuklar muhtemelen erkek savaşçıların yanına verilen oğlan çıraklardı. Agaja'nın sözcüsü, Snelgrave'e "kralın, her rütbesiz askere, zorluklara karşı küçüklükten eğitilmeleri için, devlet desteğiyle geçinen bir göçmen oğlan çocuğu verdiğini" söylemişti. İngiliz, birlikleri takip eden ve zırhları taşıyan yardımcılar görmüştü.[57]

Yaklaşık otuz veya kırk yıl sonra Pruneau, Kral Tegbesu'nun silahlı kadın muhafızlarını *"comme enregimentées"* diye tarif etmişti; yani kadınlar askeri birlikler oluşturmuşlardı.[58] Belki de Dahomey ikiliğinin ilk yazılı gözlemi olan eserde Pruneau,

birliklerin "kadın şeflerinin isimlerinin, erkek savaşçıların şefleriyle aynı olduğunu" yazmıştı.[59]

Pruneau, Abomey'deki kraliyet "törenlerine" yani kraliyet atalarının yıllık anma törenlerine tanık olmuştu. Her birinde yaklaşık seksen veya yüz genç kadın bulunan beş ya da altı grup kadın birliği Tegbesu'nun önünden geçmişti. Kumandanların bazıları dışında bu kadınların hepsi onaltı-onyedi yaşlarındaydı. Hepsinin kısa bir tüfeği ve genellikle kıpkırmızı kadife kınları olan kısa bir kılıcı vardı. Göğüsleri açık ve sadece dizlerine kadar uzanan ipek bir *pagne** giymiş dört kişi aynı hizada yavaşça yürüyorlardı. Her birlik, krala yaklaşırken onu selamlamak için üç kere indirip kaldırdıkları iki ya da üç ipek bayrak taşıyordu. Daha sonra hepsi, birbirleriyle aynı talimler yapmışlardı ve kral onları başarılı bulduğunda ödüllendirmişti.[60]

Tarihçiler, Dahomey ve günümüzde Gana olarak bilinen bölgede yer alan dönemin en güçlü ülkesi Ashanti (Asante) arasında tek askeri çatışmanın 1764 yılında çıktığına bir hayli emin. Savaşı, Oyoların desteklemiş olabileceği Fonlar kazandı. Savaşçı kadın askerlerle ilgili bir Asante geleneği bu savaşla ilişkilendirilmiştir.[61]

Birkaç yıl sonra Norris, Abomey'de, önce "davullar eşliğinde yürüyen doksan kadından oluşan bir koruma birliğinin" geçtiği bir tören izlemişti. Daha sonra, her biri yetmiş kişiden oluşan altı "birlik" geçmişti; bu birliklerin hepsi de şemsiye altında yürüyen bir "seçilmiş" (komutan) tarafından yönlendiriliyordu. Ardından her biri elli kadından oluşan ve iki tane İngiliz bayrağının ardından gelen yedi birlik daha geçmişti. Kadınların toplam sayısıysa 860'tı. Tüm gruplar, kralından önünden geçerken şarkı söyleyip dans etmişti.[62] Özellikle dört dansçı Norris'in dikkatini çekmişti. Norris şöyle anlatıyor:

> Kadınların elbiseleri, tarif edilemeyecek kadar abartılıydı ve hepsinin arkalarına bağlanmış leopar derisine benzer uzun

* Özellikle Batı Afrika'da yaygın olan, hem kadınların hem de erkeklerin giydiği renkli elbise veya etek. (ç.n.)

kuyrukları vardı. Doldurulup dikilen kuyruklar, kadınların usta kalça hareketleriyle tıpkı bir sapan gibi şaşırtıcı bir hızla dönüyordu.[63]

Yetmiş beş yıldan fazla bir süre sonra 1851 yılında, Abomey'deki askeri bir görevin başında duran Fransız Auguste Bouët, tüfeklerini durmadan yükseğe fırlatıp bir yandan da dönerek tekrar yakalayan ve aynı zamanda kuyruklarını döndüren, küçük zillerle süslenmiş bu kuyruklu kadınlara hayret etmişti.[64] Yirmi yıl sonra Skertchly, bir amazon töreninde bu "kuyruklu dansçılardan" yaklaşık yirmi tane görmüş ve görünüşlerini tasvir etmişti:

Dizlerine kadar uzanan pembe bir etek ve kıpkırmızı işlemeleri olan patiska kumaşından yapılma, boynu açık, beyaz bir tunik giyiyorlardı. Bellerine kırmızı, kalın bir kuşak sarıp kalçalarına da kocaman tarlatanlar bağlıyorlardı.

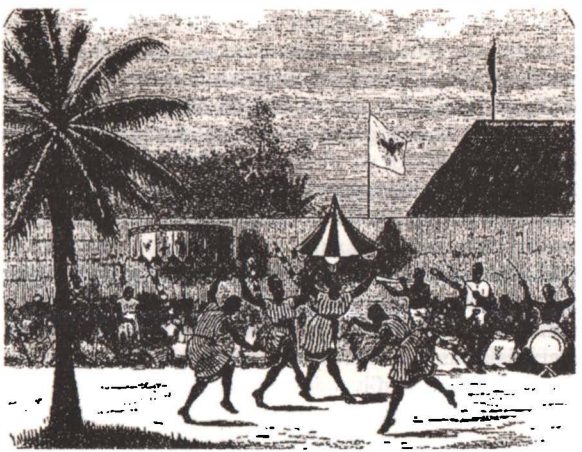
"Kralla birlikte savaşa giden silahlı kadınlar"- Amazonları tasvir eden ilk hayal ürünü çizim, 18. yüzyılın sonu. Kuşakları dışında üstlerine hiçbir şey giymiyorlar ve tüfek taşıyorlar. Ön kısımdaki, elle doldurulan içi boş kütük bir savaş davulu. Kral, muhtemelen Kpengla, kuş tüylü bir şapka takıyor ve bir kılıç taşıyor. Kralın başının üzerinde tutulan şemsiye onun yüksek rütbesini gösteriyor. Sol tarafta görülen halk el pençe divan duruyor. (A. Dalzel, *The History of Dahomy*, 1793, tekrar baskı Londra, 1967, s. 54'ün yanı)

> Bu tarlatanların sırtından kısa bir tahta uzanıyor, bu tahtadan da bir adamın kolu kalınlığında siyah-beyaz at kılından yapılma uzun bir kuyruk sarkıyordu ve yerde sürünüyordu.[65]

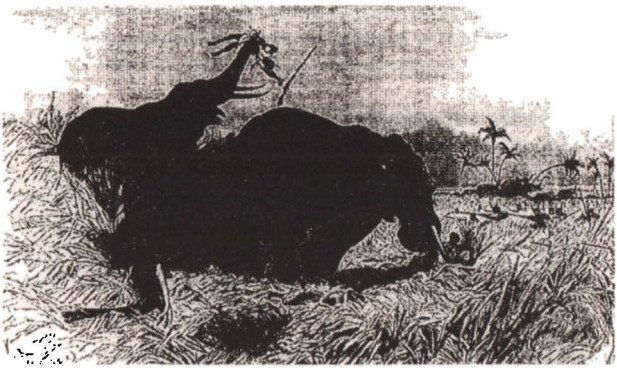
Dansçılar, sırtları krala dönük art arda dizilmiş, kollarını yukarı kaldırmışlardı;

> ...kuyruklarının tıpkı bir sapan gibi dönmesi için gerekli ivmeyi yakalayana kadar popolarını ileri geri oynatmaya başlamışlardı. Sonra çember oluşturup kuyruklarının yuvarlak hareketini bozmadan vals yapmışlardı. Dansları, amazonlardan ve savaşçılardan çok alkış almıştı.[66]

Skertchly'ye kuyruklu dansçıları Kral Glele'nin (1858-1889) "icat ettiği" söylenmişti. Bu durumda amazonların kurucusunun Glele'nin babası Gezo olduğunu iddia etmek için aynı derecede uğraş gerekiyor.[67]

Kuyruklu dansçılar, J.A. Skertchly'nin gözünden, 1871. (*Dahomey as It Is*, Londra, 1874, s. 264)

Fil avcısı amazon Gbetolar iş başında. Kadınlar, antilop boynuzu takıp uzun otların arasından avlarına doğru yaklaşıyorlar. Tüfekleriyle bir fili vurmuşlar. Bir fil, dişlerini bir Gbeto'ya geçirmiş ve başka bir tanesi de hortumuyla birini havada tutuyor. (A. Répin, "Voyage au Dahomey", s. 89)

1777 yılında, Whydah'taki Fransız kalesinin başı Olivier de Montaguère, Kral Kpengla'ya saygılarını sunmak için kuzeye gitti. Cana'daki sarayda, "kare şeklinde bir tabur oluşturan çok sayıda silahlı kadın" görmüştü. Kadınlar "on beşerli sıralar hâlinde dizilmişlerdi ve yürüdükçe tüfekleriyle yaylım ateşi açıyorlardı; sonra iki sıra hâlinde dizilip bir kez daha çok başarılı bir şekilde ateş ettiler."[68] Bu kadınların yalnızca koruma olmadıkları aşikârdı.

Diğer bir işaret de 1892 yılındaki Fransız işgalinden sonra Kpengla'nın kendi sarayında (her kral kendi görev süresinde kendine bir saray inşa ettiriyordu) bulundu. Bu ipucu, saray duvarındaki bas-rölyefti, Fonlar kendi tarihlerini sanat formuyla kaydediyordu. Bu rölyef, iki amazonun düşman cesetlerini yanında bir kafa duran kocaman bir kazanda kaynatmasını tasvir ediyordu. Muhtemelen kafadaki eti, kafatasından, çeneden ve diğer kemiklerden ayırıp zafer hatırası olarak ya da süs eşyası olarak kullanacaklardı.[69]

Daha önce bahsettiğim gibi, 1793 yılında Dahomey'le ilgili bir kitap yayımlayan Dalzel, Dahomey'in kadın askerlerini eski amazonlara benzeten ilk yazardı. Farklı farklı kraliyet saraylarında "hapsedilmiş" sayıca 3000'den fazla kadının "yüzlercesinin, kralın atadığı kadın orgeneraller ve alt rütbeli subayların idaresinde, silah kullanımında eğitildiğini" yazmıştı. "Bu savaşçılar düzenli olarak egzersiz yapıyor; gelişimlerini erkek askerler gibi ustalıkla tamamlıyorlar. Kocaman şemsiyeleri, bayrakları, davulları, trampetleri ve flütleri var." Dalzel, kralın bazen "çok acil durumlarda kadınların başında durarak" meydana çıktığını aktarır.[7°]

Whydah'taki Britanya kalesinin uzun süre yöneticiliğini yapan Lionel Abson'ın verdiği bilgiye dayanarak, Dalzel, 1781'de böyle bir acil durumun ortaya çıktığını söyler. 1730'lar veya 1740'lardan 1820'lere kadar Dahomey, Oyo'nun Yoruba İmparatorluğu'na yıllık vergi ödedi. Dalzel, 1781 yılında Oyo elçilerinin, onların vergilerini almaya geldiklerinde, Kpengla'nın ikinci düzey bakanı *Meu*'nun öldüğünü anlatır. Elçiler bunu, ödemeyi arttırmak için bir fırsat olarak gördüler ve Meu'nun kadınlarının yüz tanesini istediler. Kpengla, Yorubalardan kurtulmak için kadınlardan birkaçını teslim etti; ama üç ay sonra Oyo kralı, kalan kadınları da vermezse onun ülkesini işgal etmekle tehdit etti.

Daha fazla Dahomeyli kadını vermek istemeyen Kpengla, gerekli sayıda kadın getirtmek için komşu ülke Agouna'ya birlikler gönderdi. Oradaki lider, ağır kayıplar vererek Dahomey kuvvetlerini geri püskürttü. "Gün ortasında Dahomey kralının kulağına gelen bu haberin üzerine kral hemen ayağa kalktı, mermi kutusunu (fişek kovanını) hazırladı, tüfeğini omuzladı ve emrindeki sekiz yüz silahlı kadınla birlikte Agoonah'a yürümeye başladı" der Darzel. Düşmanı bozguna uğrattılar ve peşlerinden gittiler. Görünüşe göre Kpengla, kadın askerlerinin kestiği birkaç düşmanın kellesini aldı. Sonra eve döndü, hatta belki de amazonlarıyla dönmüştü çünkü harekâtlar, erkek birliklerinin kumandanı Gau'ya bırakılmıştı. Düşman ele

geçirilmiş, yenilmişti ve 1800 kişi yakalanmıştı.[71] Büyük ihtimalle artık Oyo için gerektiğinden fazla yabancı kadın vardı.[72]

Amazonların Kpengla döneminden beri savaş kuvvetleri olarak var olduğunun su götürmez kanıtı belki de Forbes'in 1850 yılında Abomey'de edindiği bilgilerdir. Forbes'a, Gezo'nun dedesi yani Kpengla'nın "amazon ordusunu kurduğu ama kadınların daha sonradan kalabalıklaştığı" söylenmişti.[73] Gezo'nunkilerin aksine Kpengla'nın amazonları aktif görev birlikleri *olmasaydı*, muhtemelen bundan Forbes'un haberi olurdu çünkü bilgi veren kişinin özgürlüğü açısından olumlu sonuçlar yaratırdı.

Norris'in 860 tane tören yürüyüşçüsü ile Dalzel'in 800 birliği, amazonların 18. yüzyıldaki en güçlü dönemini yansıtıyor. 1797'nin yarısını Dahomey'de geçiren Pires, Norris ve Dalzel'in anlattıklarını onaylıyor gibi: 800'den fazla kadından oluşan "hane mangasının" krala her yerde eşlik ettiğini söylüyor.[74] 1818'de başa geçtikten bir süre sonra Gezo, kadın kolordusunu önemli derecede büyütmüştü ve bu kolordu, 1840'larda Batı Avrupa'nın çok dikkatini çekmişti.

4
NEDEN DAHOMEY?

Bu bahsettiğim tarihi köken tartışmaları, en temel soruyu yani amazonların neden başka bir yerde değil de Dahomey'de ortaya çıktıklarını akıllara getiriyor. Dahomey Krallığı'yla ilgili en önemli kitaplardan birinin yazarı olan Eminent Victorian Richard Burton, cevabın yerli kadınların fiziğinde yattığını düşünüyor.

Burton amazonlara ilk defa 1863-1864 yıllarında Glele'yle diplomatik bir işi halletmek için Abomey'e giderken bir köyde rastlamıştı. Dört kadın tüfekçi, Britanyalı delege heyeti için dans ediyordu. Burton, iki kadının "alışılmadık uzunlukta, yaklaşık iki metre boyunda, geniş omuzlu"; gösteri yapan erkeklerden bazılarının ise "tüysüz, iri göğüslü, yuvarlak hatlı ve kadınsı" olduğunu yazmıştı. Dahomeyli kadınlarla ilgili genellemeler yaparak devam etmişti:

> Kadınların iskeletleri ve kasları öyle bir yapıdaydı ki çoğu durumda kadın oldukları sadece göğüslerinden anlaşılıyordu. Dahomeylilerde "çalışan cinsiyetin" fiziksel üstünlüğünün, kadınların savaşçı olarak istihdam edilmesine yol açtığına eminim. Bu kadınlar, evin içindeki işlerle uğraşmanın yanı sıra saban sürüyor (çapa yapmak demek daha doğru olurdu), yük taşıyor, tarlada çalışıyor ve hayvan (yük hayvanı) satıyordu. Neden asker de olmasınlar ki?[1]

Burton kitabının ilerleyen sayfalarında, amazonların "oldukça istisnai olan düzenlerini", "meşakkatli işlere, zorluklara ve mahrumiyete göğüs gerip erkeklerle yarışabilmelerini sağlayan erkeksi *fiziklerine*" bağlıyor.[2] Burton, Nijer Deltası'ndaki kadınların erkeklerle fiziksel olarak aynı olduğunu düşünüyordu ancak kadınların neden savaşçı *olmadığını* açıklamıyordu. Aslında, Batı Afrikalı kadınlar genel olarak güçlü, kuvvetli kadınlardır. Dahomey'deki bu benzersiz tecrübeleri nüfusla açıklanabilir.

Dahomey kendini, belki de diğer bütün Afrika ülkelerinden daha fazla savaşa ve köle avcılığına adamıştı. Ayrıca, hayatın her alanını kontrol edip düzenleyen krallarıyla en totaliter ülkeydi. Burton da haklı olarak Dahomey'i "bu küçük siyah Sparta" olarak adlandırmıştı ama bu özelliği onu, yetmiş beş yıl boyunca komşu krallık Oyo'ya vergi ödemekten kurtaramamıştı. Bunu anlamak için nüfus rakamlarına bakmak yeterli.

Günümüzde 2 milyondan az sayıda insan Fon dilini konuşuyor; Yoruba dilini ise yaklaşık 20 milyon insan konuşuyor. Bu oran, büyük olasılıkla 18. ve 19. yüzyılda da benzerdi. Oyo hiçbir zaman Yoruba dilini konuşanların hepsini kabul etmese de Yoruba tarihindeki en kalabalık krallık Oyo'ydu. Dahomey'e kıyasla, insan gücü çok daha fazlaydı. (Oyo, ayrıca süvarileri olması açısından avantajlıydı, Dahomey içinse bu mümkün değildi çünkü orada atlara uyku hastalığı bulaştırarak onları öldüren çeçe sinekleri vardı.)

Nüfusu az olduğu, savaşlarda daha fazla erkek öldüğü ve köle ticaretinde genç erkekler tercih edildiği için, Dahomey savaş yeteneklerini kaybetmemek için kadınlara başvurmak zorunda kalmıştı diyebiliriz.

1862-1863 yıllarında Abomey'e gelen Britanyalı deniz subayı Commodore Arthur Parry Eardly Wilmot, Dahomey nüfusunun çok dengesiz olduğunu ve kadınların daha fazla olduğunu fark etmişti. "Savaş devletin gerekliliklerinden biri olduğu için erkek nüfus sürekli artmalıdır ve doğal olarak arz-talep hiçbir zaman eşit olamaz; bu yüzden Dahomey ordusunda neredeyse '5000' kadının yer alması dikkate değer bir durum" diye açıklamıştı.[3]

5
ASKERE ALIM

Dahomey'deki evlenmemiş tüm kadınlar potansiyel olarak kralın eşiydi. Hatta bazen pratikte evli kadınlara da el koyardı. Ama kralın sarayında yaşayıp onun emrine amade olsalar da tıpkı Whydah'ın üçüncü sınıftaki eşleri gibi kralın eşlerinin binlercesi de onun yalnızca sözde eşiydi. Bu kadınlar arasında savaşçılara dönüşen silahlı muhafızlar da vardı.

Ahosi adıyla bilinen kralın eşleri genellikle çeşitli yollarla seçilirdi. En az 19. yüzyılın sonlarında, saraya kadın almakla görevli olan *Kpakpa* adında bir erkek saray görevlisi vardı.[1] Yardımcılarıyla ülkeyi gezer, söylenene göre bütün köyleri üç yılda bir ziyaret ederdi. Çakıl taşı kullanarak herkesin tek tek sayıldığı milli bir nüfus sayım sisteminin, her evde kaç genç kadın bulabileceği hakkında Kpakpa'ya fikir verdiği söylenir.[2] Kral vekilleri, genç kadınları şöyle bir inceler, kralın hizmetine uygun görünenleri seçerdi. Mesela balık etli olanlar kralın yatağı; güçlü kuvvetli olanlar ise kralın muhafızlığı için seçi-

lirdi. Kölelerin kızları ise, saray köleleri olarak kulaklarından işaretlenirdi.

Saraya çalışan almakla görevli olan bu kuruluş çok daha önceden doğmuş olabilir; yani genç kadınların direkt olarak saraya sunulması bir çeşit vergi olabilirdi. Pruneau, "her özel kişinin" kızlarından birini krala vermek zorunda olduğunu yazmıştı.[3] 1788'de Whydah'ı ziyaret eden Fransız gezgin Pierre Labarthe, "bakanların" bütün kızlarının (ve oğullarının) kralın hizmetinde olduklarını duymuştu. "Kral, genç kadınları hem zevki için hem de saraya hizmet edip sarayı korusunlar diye hareminde tutuyor" demişti Labarthe.[4] Répin'e (1856), "amazonların, krallığın en iyi ailelerinin bakire kadınlarının arasından seçildiği" söylenmişti.[5]

Kızlarını kaybetmeyi en çok göze alabilen zengin akraba grupları ya da sülaleler, saraydaki nüfuzlarını arttırmak için kendi istekleriyle krala kızlarının bir veya birkaçını sunuyorlardı. Bouët, neredeyse bütün amazonların, "krala hediye olarak sunulmakla şereflendirilen ve bunun için 8 ya da 10 yaşından itibaren yetiştirilen, zengin vatandaşların veya şeflerin kızları" olduklarını belirtmişti.[6]

Uygunsuz davranışlar da bir kadının saraya girmesini sağlayabiliyordu. Metodist bir misyoner olan Thomas Birch Freeman (beyaz bir kadın ve siyahi bir adamın İngiltere doğumlu oğlu), 1843'te Dahomey'i ziyaret etmiş ve "nefsine hâkim olamayan", kötü davranışlar sergileyen, "uslanmayan" ve zapt edilemeyen genç kadınların krala teslim edildiğini aktarmıştı. Genç kızlar ebeveynlerine karşı o kadar itaatsizdi ki "ıslah olmaz" ve taşkın köle kızlar olarak görülüyorlardı.[7] 1843 yılında ülkeyi ziyaret eden bir başkası, Fransız Blaise Brue, nüfuzlu bir adam eşinin zina yaptığını ihbar ederse kral, kadını Allada'da "bir disiplin evine" kapatıp kadının ömrünün sonuna kadar ondan işçi olarak faydalanabildiğini duymuştu.[8] Burton, eşini aldatan kadınların saraya gönderildiklerini ve amazon kolordusuna katıldıklarını aksi takdirde infaz edilebileceklerini duymuştu. En çekilmez, çirkef kadınlar bile (Burton, engin bilgiler içeren

metninde onlara "erkeklere hayatı zindan eden cadalozlar" diyor) eşleri tarafından krala bağışlanıyor ve "oldukça uygun bir şekilde orduya alınıyorlardı".[9] Büyük ihtimalle Burton'ın hikâyesini bire bin katarak anlatan Ellis, bu kadınlara "cadı ve şirret" demişti.[10]

Eğer evlerinin direği kralla ters düşerse suçsuz bir eş ya da bir kız da sarayı boylayabilirdi. Örneğin güçlü erkekler sadakatsizlikle suçlanabilirdi, o zaman evleri yıkılır, kadınlarına el konulurdu.[11]

Saraya hizmet eden kadın gücünden oluşan koca bir havuzun içinde savaşta ve köle avcılığında yakalanan esirler vardı. Aslında bazı kaynaklar, Kral Gezo'nun sadece onların sadakatine güvenebileceği için yabancı genç kadınları amazon olarak aldığını öne sürüyor. Hayatlarını, geçimlerini, yasal özgürlüklerini, ayrıcalıklı sosyal konumlarını krala borçluydular ve yönetimden memnun olmayan Dahomeyli grupların tarafını tutma ihtimalleri düşüktü. Tarihçi Edouard Foà, "Gezo, onun bedenine ve ruhuna kendini adayan bu genç kadınlardan elit bir kolordu yarattı" diye yazar.[12] Gezo'nun dönemine dayanan ve bir zamanlar köle köyü olan Sinwé-Jaloukou adındaki yerin "tam bir amazon okulu" olduğu söylenir.[13] Burton, Yoruba şarkıları söyleyen bazı kadın askerlerden bahseder, bu da onların yabancı kökenli olduğuna işaret eder.[14]

Ancak Gezo'nun amazonları arasında bile doğma büyüme Dahomeyli kadınlar varmış gibi görünüyor. Fransız tarihçi Edouard Dunglas, 1851'de Gezo'nun Yoruba şehri Abeokuta'ya yaptığı saldırıda (17. bölüm) yer alan bir kadın "alayı"nın isminin "Savaşçı Prenseslerimiz" anlamına gelen *Ahouâ-Na-Tô* olduğunu söyler. Bu alay, Dahomey krallarının soyundan gelen ve rahat yaşayışlarıyla bilinen pek çok kadından oluşturulmuştu. Dunglas, "Her daim ateşli, savaşa olduğu kadar aşk meşk meselelerine de yatkın genç Dahomey kanı, sayısız prensesi savaşçılık mesleğine itti" diye açıklar.[15] (Bu arada, "alay"ın yanı sıra kolordu, tümen, tugay, tabur, bölük ve takım gibi literatürde pek çok kez rastlanan Avrupalı adlandırmalar, Dahomey'in

askeri birliklerine uyarlandığında birliklerin sayısı açısından her zaman doğru olmuyor.)

Bazı amazonlar, amazonların kızlarıydı; bu da kadın askerlerin hepsinin söylenenin aksine bakire olmadıklarını kanıtlıyor. Burton, kadınların yaklaşık üçte birinin evli olduğunu tahmin ediyordu.[16] Kutsal kralın kutsal eşleri olarak, amazonlar bekâret yemini ediyorlardı ve bu yemini bozmanın cezası ölümdü.

6
BEKÂRLIK

Labyayı ve bazen klitorisi de keserek eksizyon, diğer bir deyişle kadın sünneti uygulayan etnik gruplardan gelen yabancı uyruklu amazonlar için bekârlık çok zor değildi muhtemelen. Çocukluktan ergenliğe kadar olan dönemde yapılan bu tür operasyonlar kadınları cinsel haz almaktan mahrum ediyordu. Sözlü geleneğe göre Gezo bütün amazonları yalnızca bu amaçla sünnet ettiriyordu; ama bu bilginin kaynağı olarak tek bir köy gösterildiği için kesinliği tartışılır.[1] Fonlar'ın aslında vajina dudaklarının yapay olarak uzatılması gibi tam ters etki yaratan bir gelenekleri vardı, böylece seksten aldıkları zevki arttırıyorlardı.

18. yüzyılın sonlarında hem Dalzel hem de İngiliz gemi kaptanı John Adams, Dahomeyli kadınlar arasındaki sıra dışı bir gelenekten bahsetmişti.[2] Yetmiş beş yıl sonraysa Burton, labya uzatmanın çok yaygın olduğunu hatta "normal bir kadınla dalga geçildiğini" yazmıştı.[3] Burton ayrıca klitorisin de yapay

olarak genişletildiğini öne sürmüştü.[4] Ellis ise bundan emindi ve bu uygulamayı, çok büyük bir penisi olan *Legba* adındaki Dahomey tanrısına tapınmayla ilişkilendiriyordu.[5] Yaklaşık bir yüzyıl önce Médéric-Louis-Elie Moreau de Azize-Méry'nin Haiti'deki köleleri anlattığı bir kitapta Ellis'in savı dolaylı olarak doğrulanıyor. Köle Kıyısı'ndan bazı "Arada" kadınlarının, iç dudakları "şaşırtıcı boyutlara kadar" genişletmelerinin yanı sıra "başka bir kısmı" da "kadınla erkeğin bir şekilde birbirinin rolünü üstlenebileceği derecede" uzattıklarını yazmıştı.[6]("Arada" kadınlarının ayrıca kalçalarının "büyüklüğünden" de ayırt edildiğini belirtmişti.)[7]

1930'larda Herskovists konuyu inceleyip buna açıklık getirdi. Fon genç kadınlarının göğüsleri büyümeye başladığında on iki tane genç kadının, yeni evlenmiş genç bir kadın tarafından genital genişletme konusunda eğitildiğini (Burton'ın anlattığının aksine "yaşlı bir ebe" tarafından ameliyat edilmediğini) öğrendi:

> Şekil verilmiş bir parça tahtayla her genç kadının vajinasının dudaklarını çekerek, esneterek, vajina dokusunu birçok yerinden hafifçe delerek hareket ettiriyor. Genç kadın, eğitimin ilk yılında her genç kadına bunu sekiz veya dokuz kez yapıyor. Sonraki yıllardaysa genç kadınlar bunu birbirlerine yapıyor. Her uygulamadan sonra genç kadınların vajinasına taze toplanmış baca kurumları konuluyor (ve) iltihap kapmalarını önlemek için tahriş olmuş bölgelere sürülüyordu. En az iki yıl boyunca buna devam ediliyor ve hatta "dudakların" dış kısmına, kalınlaşmaları ve kas gelişimleri için dıştan masaj yapılıyor çünkü "ince dudaklı" yeterince çekici görünmüyor.

Herskovits, bu uygulamaların "evliliğe kadar daha da sıklaştığını" eklemişti. Tahta araç gereçlerin yanı sıra "tutuşu ve asılmayı arttıran tahrişler" oluşturmak için bazı bitki özlerinin ve ısıran karıncaların da vajinaya yerleştirildiğini söylemişti. Antropologlara göre tüm bunların amacı seksi eğlenceli; cinsel birleşmeyi zevkli kılmaktı.[8]

Fon kadınları için cinsel hazzı arttırmanın başka bir yolu daha vardı: Sikatrizasyon, yani yaranın ve kesi yerinin nedbe dokusu oluşturarak iyileşmesi. Herskovits bu geleneği de araştırdı ve Fonların, kadınların yara izlerinin "erotik bölgelerde genişlemeye" yol açtığını düşündüklerini keşfetti. Antropoloji ve tıpta keloid olarak adlandırılan, yapay olarak kabartılan cilt yüzeyi seksi daha heyecanlı kılıyordu.

Bir bıçak uzmanı, ilk regl dönemlerinden sonra bir grup genç kadına bu operasyonu yapıyordu. İlk kan, *Legba* için dökülüyor, sonrakiler bıçak dolayısıyla demir tanrısı *Gu*'ya adanıyordu. vücudun pek çok farklı yerine belirli bir düzenle on iki tane setten oluşan kesikler yapılıyordu. Tek bir oturuşta on iki setin hepsinin acısına dayanabilen genç kadınlar kayda değer bir saygınlık kazanıyordu ama genellikle altı veya sekiz set ilk başta icra ediliyor, kalanlar bir yıl sonra hallediliyordu. Boynun yanlarındaki ve omurganın alt kısmındaki kesikler ön sevişme için özellikle önemliydi ancak "cinsel uyarmayla direkt ilgili" olanlar uyluk içindekilerdi. Uyluktakiler, her bir bacağa seksen bir tane kesik açarak yapılıyordu. Keloid oluşturmak için palmiye yağı, kurum ve ezilmiş yapraklardan oluşan bir karışım sürekli kesiklere sürülüyordu. Dört yıl boyunca yarası iyileşen ve regl olan genç kadınlar evliliğe hazır görülüyordu.[9]

Ergen bir Fon genç kadını hem psikolojik hem de fiziksel olarak cinsel ilişkiye ve evliliğe uygun hâle getiriliyordu. Anne olmak kadınlar için bir norm; çocuklar ise en üst düzey kutsamaydı. Kadınların bekâr olması tuhaf bir durum; kısırlık ise rezalet değilse de trajediydi. Çocuk sahibi olmayan evli kadınlar hor görülmüyor ama onlara acınıyordu. Eğer bir kadının çocuğu yoksa kim ona hastalığında ve sağlığında bakacak, ölümünün ardından düzenli bir şekilde tüm önemli anma törenlerini yerine getirecekti? Fon toplumundaki en yakın duygusal bağ, eşler arasında değil anne ve çocukları arasındaydı; temel aile birliğini oluşturan onlardı (Nesiller arasındaki en sıkı sadakat ilişkileri aynı anneden doğma kardeşlerinkiydi). Bir kadın hamile kalamazsa, bundan kötü bir ruhun sorumlu olup olma-

dığını anlamak için bir kâhine danışılıyordu. Durum buysa ya kötü ruh bastırılıyor ya da başka bir ruhtan duruma müdahale etmesi rica ediliyordu. Kadınlar, hamile kalabilmek için ayrıca muska takıyorlardı.

Bir yorumcuya göre, yirminci yüzyılın başlarında, bekârlık Fonlar arasında oldukça ender görülen bir şeydi. Bekârlık sadece evlenemeyenlere yani aptallara, delilere, sara hastalarına ve cüzamlılara mahsustu.[10] Bu, tabii ki abartıydı çünkü üst sınıf erkeklerin pek çok kadınla evlenebildiği bir toplumda (bu Afrika'nın her yeri için geçerli) alt sınıftan pek çok erkek evlilikle yükümlü değildi çünkü yeterince kadın yoktu.

Bu soruna biraz olsun çözüm getiren şey fahişelikti. Neredeyse diğer her şey gibi Dahomey'de bu da kurumsallaşmıştı.[11] Kral ve maiyeti kamu alanlarında fahişeleri görevlendirir; (Burton'a göre, Abomey'de iki tane genelev mahallesi vardı)[12] fiyatlarını (düşük miktarlı) düzenler; parasını ödeyen bütün müşterileri kabul etmelerini zorunlu tutar; onlardan yıllık olarak vergi alırdı. Şarkıcı ve dansçı topluluğu olarak halk festivallerinde yer alırlardı. Norris 1772 yılında 250 tanesinin törende geçişini görmüştü;[13] Forbes ve ona 1850 yılında Abomey'de eşlik eden Britanyalı konsolos John Beecroft *"demoiselles du pavé"** ya da "Afrodit'in taraftarlarını" seyretmişti;[14] Burton 1864'te *"filles de joie"*** topluluğunun şarkı söylediğini ve özel bir davul çaldığını duymuştu.[15] Dahomey ikiliğinin en tuhaf tezahürlerinden biri saraydaki "fahişelerin" dışarıdaki gerçek fahişelerle eşleşmesiydi. Bu durum da Burton'ın bütün amazonların lezbiyen olduğunu, onun deyimiyle "Onuncu İlham Perisi'nin (Sappho) tuhaflıkları" olduğunu söylemesine sebep olmuş olabilir.[16] Ama ne Burton ne de bir başkası bunu kanıtlayacak bir bilgi sunmamıştı. Çok sayıda amazon lezbiyen olsaydı, fahişeliğe başvurmaya gerek kalmazdı. Aslında, Avrupa edebiyatındaki sömürgecilik öncesi Batı Afrika'yla ilgili eserlerde her iki cinsiyetin eşcinselliği de neredeyse yer almıyor.

* "Sokak kadınları". (ç.n.)
** "Fahişeler". (ç.n.)

Bu yüzden belli ki yerli amazonlara gerekli kılınan bekârlık yemininin, onları kültürel olarak bağlı oldukları köklerden ayıracak yıkıcı bir deneyim olması gerekiyordu. Herkes çoğunun hiçbir zaman kralla yatmadığını biliyorken, amazonlara *ahosi* yani kralın eşleri demek yeterli değildi. (Birkaç amazonun, kralın cinsel partneri olduğu söyleniyordu.)[17] Tıpkı erkek subay ve askerlerin kendilerine denk kadınlara dediği gibi, amazonlara *mino* yani "annelerimiz" demek de yetmiyordu. Bu, kesinlikle gerçek anneliğin yerine geçmiyordu. Hayır, yeni idealler ve hedefler bulmak lazımdı. Bu genç kadınların enerjileri için yeni bir odak noktası. Dahomey yönetimi de bu ihtiyaçları karşılamakta oldukça başarılıydı.

Bekârlık yemininin bozmanın cezası ölüm de olsa tahmin edebileceğiniz gibi amazonların libidoları tamamen bastırılmamıştı. Bazı saray kapılarında resmedilen bir tanrının kadın askerlerin iffetini gözetlediğine inanılıyordu. Eğer bir amazon zina yaparsa, bu ruh onu hamile bırakıyordu ya da başka bir hikâyeye göre ona bir bağırsak hastalığı veriyordu böylece her iki durumda da işlediği suçu ortaya çıkarıyordu. Yalnızca bu tür bir ifşanın yaşattığı korku bile, kadını, kendisinin ve sevgilisinin idam edilebileceğini bile bile suçunu itiraf etmeye zorlayabiliyordu.[18]

Dalzel, saraydaki bazı "harem kadınlarının" Kpengla döneminde (1774-1789), "ilişkinin açık işaretlerini" taşıdığını ve 150'den fazla adamı sevgilileri olarak ilan ettiğini duymuştu. "Çoğu daha sonradan masum bulunsa da" erkekler köle olarak satılmıştı.[19] Kadınların cezalandırıp cezalandırılmadıklarını bilmiyoruz. Haremden söz edilmesi bu olayda amazonların değil de asıl saray kadınlarının yer aldığını gösteriyor.

Burton ve Skertchly kadın askerlerin açıkça suçlu taraf olduğu durumlardan bahseder ancak ölüm cezası çok az durumda uygulanmıştı. Bu davalardan ilkinde, hamile olduğu anlaşılan ve sevgilileriyle birlikte 1863 yılında bizzat Kral Glele tarafından yargılanan "150'den fazla" amazon vardı. Sekiz adam infaz edilmiş, bazıları affedilmiş, kalanlarsa ya hapse atılmış ya da

uzak köylere sürülmüştü. Burton, amazonlara da "aynı şekilde muamele edildiğini" ve kadın suçluların hiçbir erkek izlemeden sarayın içinde kadın subaylar tarafından infaz edildiğini söylüyor. Bu konuda Dahomey'in, kadınların hâlâ halk içinde asıldığı Britanya'dan daha medeni olduğunu düşünüyor.[20]

Sekiz yıl sonra, Glele'nin amazonlarından yetmiş ikisi ile seksen adam zinadan yargılandı. Skertchly'ye göre üç saat boyunca "boş laf" yaparak mahkemeye seslenen kralın, davalılarının hepsinin hayatı üzerinde haklarından feragat ettiğini ancak adaletin yerini bulması gerektiğini söyledi. Dört erkek ve dört kadın idam cezası aldı. Erkeklerin anında kelleleri vuruldu; bu yöntem Dahomey'deki alışılmış infaz yöntemiydi. Amazonlar ise saraya gönderildi ve orada erkeklerle aynı kaderi paylaştılar. Skertchly'ye göre geriye kalan zalimler de "ordunun en sıcak ateşlere ve savaşların en çetin kısımlarına maruz kalan kapı açma bölüğünde görevlendirildiler".[21] (Hiçbir Dahomey ordu birliği birbirine karışmadığı için, eşleştirilmiş farklı bölükler de görevlendirmeye dahil edilmiş olabilir.) Skertchly ayrıca, bir amazonun ve sevgilisini Allada'da bir saray kapısının yanındaki iki direğin tepesinde gördüğünü söyler.[22] Ama bekâret yeminini bozan bir amazonun bunu hayatıyla ödemesi nadir rastlanan bir şey gibi görüyor ve aslında diğerlerini caydırmak için ibret olsun diye idam cezası uygulanıyordu. Tehlikede olan kralın onuru değil, savaşçı kuvvetler olarak amazonların hamilelik ve annelik (kürtaj, duyulmamış bir şeydi) engelleri olmadan yaşamasıydı.

Kral, bazen rütbeler arasındaki boşlukları dolduracak erkek askerleri görevlendirmeleri için bazı amazonları geçici olarak yeminlerinden azat ediyordu. En azından Fransız tüccar Edmond Chaudoin 1890 yılında böyle duymuştu ve ondan sonra gelen yazarlar da aynı şeyi tekrarlamıştı. "En genç ve en usta" kadın askerler köylere gönderiliyordu. Amazonlar, *ahosi* olduklarını gösteren aksesuarları çıkarıyor ve sıradan genç kadınlar gibi başlarının üzerinde bir su kabıyla çarşıya gidiyorlar; "gülümseyerek, tatlı tatlı sohbet ediyor ve bakışlarıyla

erkekleri baştan çıkarıyorlardı". Delikanlı erkeklerin takıldığı yollardan geçiyor ve akıllarını çelip onları yakınlardaki ormanlara götürüyorlardı. Sonraki gün kralın eşine bulaştıkları için adamı yetkililere şikâyet ediyorlardı. O zaman erkeklerden ölüm cezası ve askerlik görevi arasında seçim yapması isteniyordu. Chaudoin, bazen amazonların sevgililerine âşık olduklarını ve onları kurtarmak için başka bir gencin ismin verdiklerini duymuştu. Kime inanacaklardı ki? Tabii ki kadınlara. Erkekler de savaşa gidiyordu böylece.[23]

Forbes, kralın özellikle cesur amazonların "gözde vatandaşlarıyla evlenmelerine izin verdiğini" iddia eder.[24] Burton buna karşı çıkar[25] ama Skertchly bu tür ödüllerin yıllık kutlamalarda verildiğini belirtir.[26] 1890 yılında, Fransız misyoner Pierre-Eugène Chautard, kralın, amazonları istisnai olarak "en çok hak eden askerleriyle" evlendirdiğini yazmıştı.[27] Savaşta sakatlanan, kronik hasta ya da savaşamayacak kadar yaşlı amazonların evlenmesine izin verilmiş olabilir.[28] 1857 yılı civarında Abomey'e gelen Fransız deniz subayı Guillevin, yedi ya da sekiz yıl görev yaptıktan sonra amazonların "yaşlarına ve güzelliklerine bağlı olarak, ya (saray) haremine gittiklerini ya da çeşitli devlet memurlarının eşleri olduklarını" duymuştu.[29] Wilmot, yalnızca kralın amazonlarla evlenme hakkı olduğunu ancak nadiren evlendiğini duymuştu.[30] Skertchly, Glele'nin çok sayıda amazon cariyesi olduğunu;[31] Foà da, kralın, şeflerin amazonlarla evlenmesine izin verdiğini söyler.[32]

Herskovits, "bekâret kuralını bozduklarını yalnızca bekâretleri bozulunca hatırlıyorlardı" diye iğneliyordu ve muhtemelen söz oyunu yapacağım diye bilginin doğruluğundan ödün veriyordu.[33] Amazon olarak görev yapan binlerce kadından çok azı erkeklerle flört etmiştir. Çünkü bu kadınlar, Burton'ın deyimiyle "tamamen karşılıksız erdemi, bekârlığı" kucaklamak için evlilik hayatını ve anneliği geride bırakıyorlardı ama aynı zamanda bitmek bilmez bir uğraştan ve ikinci sınıf vatandaşlıktan kurtulup anında yarı kutsal bir statü kazanıyorlardı.

7
AYRICALIKLI BİR HAYAT

Batı Afrikadaki diğer her yer gibi Dahomey'de de orta sınıf bir kadının hayatı oldukça zordu. Kadınlar tüm ev işlerini yapar; yemek yapar; çocuklarla ilgilenir; ürünleri eker, biçer, satar; küçük ölçekli ticaret yapar; hayvanlara bakar; yakacak odun toplar; yabani bitkileri temizler; su getirir; kafalarının üzerinde yük taşır; palmiye yağını işler; çanak çömlek, sepet yapar; yün eğirir; kumaş boyardı.

1803 yılında M'Leod şöyle demişti:

> Kadınların durumu burada genel olarak çok berbat. Kadınlar, eşlerine aşırı derecede saygıyla yaklaşıyor ve itaat ediyor. İçlerinde eşlerinin yemekleri olan, su kabağından yapılmış kâseleri sunarken bile diz çöküp yemeği gözlerini kaçırarak veriyorlar çünkü eşlerinin yüzüne direkt bakmaları fazla cüretkâr sayılıyor.[1]

Tıpkı M'Leod gibi, 1831 yılında limana gelen Britanyalı deniz subayı Henry Veel Huntley'nin de Dahomey deneyimi Whydah ile sınırlıydı. Whydah'ın gün doğumundaki hâlini tarif eden Huntley şöyle anlatıyor: "Kadınlar, oraya buraya koşturup kölelik ettikleri kişilerin iştahlarını bastıracak bir şeyler hazırlıyor."[2] Fakat iç kesimleri de ziyaret eden Répin daha sonra, Dahomeyli evli bir kadının, yemeği eşine dizlerinin üzerinde takdim ettiğini ve onunla birlikte yemesinin yasak olduğunu fark etti. Répin'e göre, ailenin direğinin eşleri ve çocukları üzerinde öyle bir otoritesi vardı ki isterse onları köle olarak bile satabilirdi ancak bunun "ender rastlanır" olduğunu ve bir adamın genellikle ailesine "büyük bir nezaketle" muamele ettiğini kabul ediyordu. Répin, erkekler içip, uyuyup tüttürürken, kadınların bütün evin işini yaptığını ekliyordu ve (oldukça abartarak) "erkeklerin tek işinin" avcılık, balıkçılık ve savaş olduğunu söylüyordu.[3] (Yine de "Afrika'da bütün işleri yalnızca kadınlar yapıyor" izlenimini edinen Huntley'ye göre Répin'in anlama kabiliyeti daha güçlüydü.)[4]

Chaudoin'e göre, "bütün Afrika'dakiler" gibi Dahomeyli kadınlar da "genelde aşağı derecede olan varlıklar olarak" görülürdü. Chaudoin, onların "anneliğe olan tutkularını", "zavallı hayatlarına bir teselli"; çocuklarını ise onlara "sevgilerinin karşılığını biraz olsun gösterecek tek varlıklar" olarak açıklıyor.[5]

Chautard, yük hayvanının olmadığı bir ülkede kadın ve kölelerin bu görevi paylaştığını yazmıştı.[6] Başka bir Fransız gözlemci Victor-Louis Maire, Dahomeyli kadınları "*bêtes à reproduction*"* olarak nitelendirmişti.[7] Modern bir Dahomey tarihçisi olan Amerikalı Edna Grace Bay şöyle söylemiştir; "yaygın görüşe göre, kadınlar kadın oldukları için hor görülür, aşağılanırdı; erkekler ise onların 'ihanete ve kalleşliğe' eğilimli olduklarını düşünürdü."[8] Bay kendi kişisel deneyimlerine göre, şimdi bile Abomey'de birinin yaptığı işin değersiz olduğunu anlatan bir erkeğin "bir kadın bile olamadın" diyebileceğini aktarır.[9]

* Damızlık hayvan. (ç.n.)

Kısacası Dahomeyli kadınlar, erkek üstünlüğünün klasik bir kurbanıydı. Fakat amazon olduklarında, geldikleri yer ne kadar aşağı derecede olursa olsun devletin elit kadınları arasına katılıyorlardı. Répin, "Amazonlar, onları kesenin ağzını açarak destekleyen kralın sarayında oturup vakitlerini içerek, tüttürerek ve dans ederek geçiriyorlar" demişti.[10] Hayatları kolay olmasa da çoğu zaman eski hayatlarından çok daha iyisini yaşıyorlardı.

Dahomey'in bütün sakinleri, sözde eşi de olsa kralın eşine saygı göstermek zorundaydı. Tüm *ahosi* gibi, amazonlar da sarayın dışına çıktıkları zaman zil çalan bir kadın köle onların önünden giderdi.[11] Zil sesi, erkeklere yoldan çekilmelerini, belirli bir mesafede durmalarını ve başka yöne bakmalarını söylerdi. Anlatılana göre, kadınlar bile geriye çekilip gözlerini kaçırmak zorundaydı. Bu kuralın ihlali, acımasız cezalara davetiye çıkarmak demekti. Amazon kafilesinden birine dokunan bir adam hayatını tehlikeye atmış olurdu; bu tabu yalnızca sahibelerini değil kadın köleleri de korurdu. Saraylı kadınların sayısı binleri bulduğundan ve bir iş için eninde sonunda sarayı sonsuza dek terk eden gruplar olduğundan dolayı, bu yasak biraz can sıkıcı olabiliyordu. Hamağının üzerinde Fonların başkentini gezerken, Skertchly "onun dümdüz gitmesine durmadan engel olup sürekli zikzak çizdiren, zil çalarak geçen amazon gruplarıyla karşılaşmıştı".[12] Burton bu tecridi, ülkenin "en büyük sıkıntılarından" biri olarak adlandırmıştı.[13]

Amazonların bu şekilde ayrı durmaları ve üstü kapalı üstünlükleri, devlet törenlerinde ve kralın huzura kabullerinde de gözlemleniyordu. Kadın askerler ve diğer *ahosi*, "bambu" olarak bilinen, rafya bitkisinin yaprağının orta damarının uç uca eklenmesiyle yerde oluşturan bir çizgiyle erkeklerden ayrılıyordu. Kral da kadınların ortasında oturuyordu. Kralın açıkça çağırdığı bakanlara ve diğer erkeklere izin verilse de kendi isteğiyle bu sınırı aşabilecek tek erkek, sarayın baş hadımağasıydı. Skertchly'ye göre, sınırı geçen diğer bütün erkekler ölümle karşı karşıya kalırdı.[14]

Dahomey'in ikili sisteminde, saray protokolü, kadın memurlara erkek denklerine göre daha fazla öncelik veriyordu. Aynı şekilde amazonları da erkek askerlerden öncelikli tutuyorlardı. (Kral bile teknik yönden ana kraliçeden alt rütbede yer alıyordu). 1850'lerde ve 1860'larda Whydah'ta uzun süre yaşamış olan Joseph Dawson'a göre, şikâyeti olan bir adam, kendi şefini atlayarak amazon "annesi" yoluyla derdini krala anlatabilirdi.[15]

Çok sayıda ağır iş yapmalarını gerektiren bir hayat yaşadıkları için amazonlar bir anda kendi kadın kölelerini işe aldılar.[16] (Burton'a göre, her amazonun yaklaşık elli kölesi vardı ama muhtemelen en üst düzey subayları kastediyordu.)[17] Bazen "hizmetçi", bazen "yardımcı", bazen de "ordu hizmetkârları" olarak adlandırılan bu kadınlar, çoğunlukla savaşlarda ya da köle akınlarında yakalanan ve kadın askerler için çalışmak üzere kral tarafından görevlendirilen esirler olabilirdi. Diğerleri ise, büyük ihtimalle miras yoluyla geçen Dahomeyli kölelerdi. Amazonları, sıradan kadınların kaderi olan küçük işlerden kurtarıyorlardı. Kraliyet topraklarını sürüp ekiyor; ürünleri büyük kâselerle ellerinde taşıyarak saraya götürüyorlar; yemek pişirip servis ediyorlardı. Ocak ateşi için odun bile topluyorlardı. Abomey'in dışındaki kaynaklardan getirdikleri suları kocaman testilerle başlarının üzerinde taşıyorlardı. Köle kadınlar, amazonların eşyalarını hazırlayarak onlara askeri eylemlerde de yardımcı oluyorlardı. Erzak ve cephane de taşıyorlardı: Britanyalı gezgin John Duncan, kadınların başlarının üzerinde taşıdıkları malzemelerin yaklaşık 28 kilogram ağırlığında[18] (Foà ise yaklaşık 40 kilogram)[19] olduğunu düşünüyordu. Subaylar için tüfek, rütbe şemsiyesi gibi aksesuarlar ve uyku paspasları taşıyorlardı.

Burton, amazonların kölelerinin ayrıca casusluk da yaptıklarını söylüyor.[20] Aslında, Dahomey'in oldukça gelişmiş bir istihbarat sistemi vardı ama kanıtlar, sadece erkeklerin bu alanda görev aldıklarını gösteriyor. Tek istisna, Yoruba şehrinin şefini baştan çıkarıp onun geçmişte kazandığı başarılarını ve Dahomey'i fethini borçlu olduğu gizli güçlerini elinden alan

iki amazon kadınını anlatan sözlü bir hikâyedir.[21] Ancak casuslar savaş zamanı öncü birlik olarak da görev yapıyordu ve amazonlar kadın kölelerini bu şekilde kullanmış olabilirler.

Avrupalı ziyaretçiler arasında amazonların itibarı ve konumundan özellikle etkilenen biri vardı: Commodore Wilmot. "Amazonlar bu ülkenin her şeyi" diye yazmıştı, "ülkenin dayanak noktası. En çok saygı duyulan ve önem verilen kişiler."[22] Foà, kadın savaşçılara "kutsal bir özellik" yükleyenin ve halkını "şeflerine gösterdikleri saygının aynısını onlara da göstermeye" zorlayanın Gezo olduğunu söylüyor.[23]

Bir amazonun halktan uzak oluşu ve yüce statüsü, üniformasına veya (her birliğin farklı olan) üniformalarına, cephanesine, müzik gruplarına, şarkılarına, danslarına, özel sembollerine, koruyucu ruhlarına ve özenle oluşturulan afili birlik ruhuna da yansıyordu.

8
GİYİM TARZLARI

Sömürgecilik öncesi Afrika'da Dahomey'in kadın askerlerinin eşi benzeri olmamasına rağmen kalıcı bir askeri teşkilatın olması da başlı başına nadir görülen bir olaydı, hatta üniforma giyilmesi daha da az rastlanır bir şeydi. Komşu ülkelerdeki ordular gerektiği zaman bir araya gelir, savaş bitince de dağılırdı. Görünüşte geleneksel ve kuralcı olan bu toplumlarda, beklenmedik bir biçimde askerler birbirlerine benzemek yerine mümkün olduğunca farklı görünmeye çalışırdı. Tıpatıp aynı giyinmek bir Avrupa geleneğiydi ve Dahomey, bir yüzyıldan uzun bir süredir Whydah'taki Avrupa kalelerini gözlemleyerek askeri üniformaların tek tip olması fikrini benimsemiş olabilir. Çok az sayıda Avrupalı asker oralarda görevlendirilirdi, asıl garnizon görevini Afrikalı köleler yapardı.

Bu teoriden farklı olarak, daha 1770'lerde kıyıya yerleşmeye başlayan[1] ve Dahomey hükümetiyle bağlantıları olan özgür bırakılmış Brezilyalı köleler, bu fikri Gezo'ya vermiş olabilir. Ya

da Gezo'ya uzun süre danışmanlık yapmış (ve Bruce Chatwin'in *Viceroy of Quidah** adlı kitabına model olan) Whydah'tan meşhur Brezilyalı köle tüccarı Francisco Felix de Souza da olabilir. Tuhaf bir şekilde, Borghero, Dahomey ordusuna "Avrupalı özellikleri" getiren "Brezilyalı subaylardan" bahseder,[2] bu doğruysa kıyafetlerin de bu özelliklerin içinde olması muhtemel.

Ne var ki önemli bir ipucu, Dahomey üniformalarının kaynağının güney liman şehirlerinde değil de kuzeyde aranması gerektiğini akla getirir. Bazı Avrupalı ziyaretçiler, Dahomey'de hem kadın hem de erkek askerlerin giydiği dizde biten şortlar için *chokoto* kelimesini kullanıyordu.[3] Modern Yoruba dilinde pantolon anlamına gelen kelime *sokoto* ve Fon dilinde şort anlamına gelen kelime ise *cokotò*'dur. 1900 yılında, Dahomey'in Fransa himayesine girmiş olan kısmında yaşayan Yoruba erkekleri (kadınları değil) *chocoto* adı verilen, dizde biten dar bir pantolon giyiyordu.[4] Bundan çıkarılacak sonuç çok açık: Bu pantolon, 19. yüzyıl boyunca Nijerya'nın kuzeyine ve Yoruba ülkesinin bir kısmına egemen olan ve pek çok Yoruba'yı Müslüman yapan Fulani (veya Fulbe) halifeliğinin başkenti Sokoto'dan o bölgeye gelmişti. Bu giysi, çok daha önceden Dahomey'e ulaşmış olabilir çünkü Dalzel'in söylediğine göre 18. yüzyılın sonlarında, Dahomeyli erkekler yerli yapım, pamuklu "paçalı donlar" giyiyordu.[5]

(Dahomey'in Müslüman dünyasıyla bağlantıları aslında Sokoto halifeliğinden çok daha öncesine dayanır. 1720'lerde, "Mallaylar" adı verilen kuzeyli Müslüman tüccarlar ülkenin tanıdık ziyaretçileriydi.[6] Mallay ismi, bu türbanlı yabancılar heybelerinde İslam'ı taşıdıkları için Arapça'daki usta ya da öğretmen anlamında gelen mawlā [molla] kelimesinden türemiş gibi görünüyor. Mallayların, Dahomey'in ordu teşkilatında etkili oldukları ihtimal dahilinde.)

Gezo'dan önce diğerlerinden farklı bir üniformaları olduğunu gösteren herhangi bir kanıt yok. 1727 yılında Snelgrave'in,

* Bruce Chatwin, *Ouidah Naibi*, Çev. Deniz Koç, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, 1. Basım. (y.h.n.)

Agaja'nın arkasında gördüğü dört kadın tüfekçi, "sadece belden aşağı da olsa (her iki cinsiyet için de vücudun üst bölgesini örtmemek ülkede bir gelenekti) güzelce giyinmişti."[7] Pruneau zamanında (1763-1764) kadın askerler, yalnızca "belden dize kadar uzanan, ipekten kısa bir "giyiyorlardı.[8] (Gerçekten ipektense bu malzeme ya sahildeki Avrupalı köle gemilerinden ya da kuzeydeki Müslüman tüccarlardan alınmış olabilir.) Pruneau, erkek askerlerin de yalnızca ipekten veya pamuktan yapılmış bir *pagne* giydiğini söylüyor.[9] Amazonların yayımlanan ilk çizimlerinde, Dalzel (1793) onları belden yukarı çıplak olarak betimler.[10] 1830'larda yani Gezo'nun hükümdarlığının on ikinci yılında, köle gemisi kaptanı Augustin Lopez, Abomey'de göğsü açık amazonlar görmüştü. (Bu amazonların yüzlercesi, otuz yıl sonra rahip Borghero'nun izlediği sahte savaşta yer almıştı, tabii çoktan kazıklara bağlanmış diri düşmanların yakalanıp infaz edilmesi dışında.)[11]

Gezo zamanında giyilen tuniğin sadelikle alakası yoktu. Dahomeyli kadınlar, normalde kapalı olan göğüslerini hürmet göstergesi olarak açarlardı. Bu tür detaylara meraklı olan Chaudoin, kadınların, yasal olarak Dahomey kralına ait olan Whydah'taki Fransız ticaret evlerine girdiklerinde bellerine kadar soyunduklarını yazmıştı. Chaudoin, kendilerini Dahomeyli yetkililere veya yüksek rütbeli kişilere tanıttıklarında da aynı şeyi yaptıklarını söylemişti.[12]

Erkek askerler de amazonlarla aynı dönemde tunik giyiyor gibi göründükleri için; örtünmeleri, Fulani ya da Avrupalı üniformalarına öykünmelerinden kaynaklanmış olabilir. Hassas bir bölge olan göğüslerini, savaşın hengâmesinden ve sertliğinden korumak için giyinmiş olabilirler. Ya da kadın olduklarını gösteren fiziksel özelliklerini düşman savaşçılardan saklamakta bir fayda görmüş olabilirler.

Benin Cumhuriyeti'nden olan ve amazonları çalışan modern tarihçi Amélie Degbelo, giyinmedeki "asıl amaçlarının" "kadın doğalarını gizlemek" olduğunu düşünüyor. Degbelo, göğüslerinin düz görünmesi gerektiğini ve sarıklarının kenar-

larındaki kanatların kulak deliklerini gizlemek için uzatıldığını söylüyor.[13]

Benzer üniformalar giyen, aynı silahları ve aksesuarları taşıyan, muskalarla ve süslerle donatılmış, uzun harekâtların kirine pasına bulanmış kadın ve erkek askerleri birbirinden ayırt etmek bazen oldukça zordu. Dahomey'in en önemli savaşlarının birindeki kritik bir anda; 1851'deki Abeokuta'nın Yoruba şehrine yapılan saldırıda (17. bölüm), içlerinden bir kadın yakalanana kadar savunmacıları püskürtenlerin kadın askerler olduğunu anlamadıkları söyleniyor. Geleneğe göre yakalanan ilk esir hadım edilirdi. Kadının cinsiyeti ortaya çıkınca, erkekliklerine meydan okunduğunu düşünen Yoruba askerleri, öfkeli ve başarılı bir karşı saldırı gerçekleştirdiler.

Amazonların üniformalarına ilk kez şahit olan kişinin yazdıkları 1843'e dayanır. Abeokuta'daki sürpriz keşfi daha önceden tahmin eden Freeman, "giyimleri erkeklerinkine o kadar benziyordu ki bir yabancının kadın olduklarını asla bilemeyeceği" yüzlerce kadın savaşçıdan oluşan bir "tugay" görmüştü. Neredeyse "dizlerine kadar uzanan, kolsuz, geniş bir gömlek" giymişlerdi; gömleği fişeklikleriyle bellerine bağlamışlardı. Ya üniformalarda pantolon yoktu ya da misyonerler onlardan bahsetmeyi unutmuştu.[14]

İki yıl sonra Duncan, kadın savaşçıların son elli yılda giydikleri esas üniformayı şöyle anlatmıştı:

> Bu amazonlar, yaklaşık dört santimetre genişliğinde mavi-beyaz çizgileri olan pamuklu bir tunik veya gömlek giyiyorlardı. Bu tunik ya da gömlek dayanıklı ve yerli üretimdi; savaşçılara rahatlık sağlamak için kolsuzdu. Uzunluğu, Kuzey İskoçyalılar'ın giydiği kiltin uzunluğu kadardı. Altlarına da dizlerinin beş santimetre altında kalan kısa bir pantolon giyilirdi. Fişeklikleri bir kuşak görevi görüyor ve giysilerini düzgün ve sıkı tutuyordu.[15]

Bir amazon "alayı", üzerinde timsah resmi olan, beyaz, pamuktan bir kasket takıyordu. Gezo, Duncan'a, kadın savaşçılarından bazılarının birkaç ay önce bir askeri seferde çalılıkların

arasında bir timsah öldürdüğünü ve Lacoste'un bunu logo olarak kullanmasından bir yüzyıldan uzun bir süre önce "ayırt edilsinler diye kasketlerinin üzerine timsah figürü işlemelerini emrettiğini" söylemişti.[16] Forbes (1849-1850), bu amblemin mavi olduğunu ve her amazon "alayının" timsah, haç işareti, taç gibi farklı farklı amblemleri olduğunu belirtmişti.[17] Burton (1863-1864), kırmızı kasket üzerine gümüş köpekbalığı;[18] Foà ise gri-beyaz kasket üzerine kara kaplumbağa amblemi görmüştü.[19] 1847 yılında Abomey'i ziyaret eden Britanyalı deniz kaptanı William Winniett, Gezo'nun "kadın birlikleri için majestelerinden (genç Kraliçe Victoria'dan) 2000 tane savaş kasketi istediğini ve oldukça kibar olan kraliçenin de gönderdiğini" anlatır bize.[20]

Amazonlar bazen kasket yerine, üzerine yine aynı amblemlerin işlendiği saç bantları takıyordu; Fonların sanata dönüştürdüğü dekoratif bir teknik olan aplikenin basit bir örneğiydi.

Birçok yazar, kadınların bellerine sardıkları kuşaklardan bahseder: kırmızı, mavi veya beyaz, bazıları fişeklikli, bazılan değil.

Duncan; amazonların, üniformalarının altına ne giydiğini söylememişti. Gözünden neredeyse hiçbir şey kaçmayan Burton, kadınların esas kıyafeti olarak "üzeri boncuklu bir sargıdan" bahsetmişti.[21] 1890 yılına doğru Chaudoin bu konuyu araştırdı. Sıcaklığın nadiren 20 derecenin altına düştüğü Dahomey'de, küçük kızlar hem gece hem de gündüz vakti yalnızca bellerinin etrafına boncuklardan yapılmış bir şerit giyiyorlardı ve büyüyünce de bunu çıkarmıyorlardı. En varlıklı ailelerin kızlan başka şeritler daha ekliyordu; Chaudoin, hatta bazılarının, kalın camdan veya deniz kabuklarından yapılma boncuklarla süslediği yaklaşık on şerit taktığını söylüyor. Zamanı geldiğinde (Herskovits'in çok sonradan belirlediği; yaklaşık dokuz ila on bir yaşları arasında)[22] kızlar, bacaklarının arasına, önden ve arkadan boncuklu şeritlere bağlı, küçük bir parça kumaş koyuyorlardı. Kadınların tek iç çamaşırı buydu.[23] (Herskovits, kadınların ilk giysilerinin belden dizin üzerine kadar uzanan küçük bir kumaş olduğunu söylüyor;[24] ya o yanılıyordu ya da bu, alternatif modaydı.)

Amazonların aslında iki çeşit üniforması vardı: Biri savaşlarda, diğeri törenlerde giymek için. Savaş giysisi genelde koyu renkliydi. Bouët, koyu mavi ya da "ahşap rengi" tunikler ve koyu renkli saç bantları görmüştü.[25] Borghero, pas renkli tunikler;[26] Burton, "kan ve kabuktan kahverengi lekeleri olan gri tunikler", beyaz saç bantları ve kuşaklar görmüştü.[27] Skertchly "sol omuzdan aşağı uzanan beyaz bir kuşakla birlikte gri, kahverengi ya da koyu mavi savaş giysisi";[28] Foà ise, "aslında beyaz olan ama genelde koyu gri görünen" kasketlerle birlikte mavi veya "kirli beyaz" savaş kıyafetleri gördüklerini söylemişti.[29] Duncan'ın tarif ettiği mavi-beyaz çizgili tunikler de savaş için yapılmış gibi görünüyor. Répin, kadınların aynı desende şortlar giydiklerini fark etmişti.[30] Bouët, "yeni kesilmiş, uzun otlarla" kaplı bir amazon "bölüğü";[31] Burton da "otlardan yapılmış etekler giyen kadın askerler" görmüştü.[32]

Tören kıyafetleri tamamen farklıydı: açık renkler, ince kumaşlar, *pagne* ilavesi, çeşitli başlıklar, gösteriş konusunda yanındakiyle yarışan amazon birlikleri. Tunikler; kırmızı, koyu kırmızı, yeşil, soluk mavi, açık mavi, bordo renklerindeydi. Şortlar, bazen kırmızı, mavi ya da karışık renkli olabiliyordu. Kumaşlar; ipek, kadife, şintz ve diğer Hint pamuklularıydı. Diz veya bilek hizasındaki *pagne*ler şortların; ceket veya yelek de uzun tuniklerin yerini aldı. Burton, "Müslüman Hausalılar gibi önden iliklenen, çeşitli renklerde yelekler ve çoğunlukla mavi, pembe ve sarıya boyanmış, bileklere kadar inen bir *pagne*" giyen amazonlar görmüştü.[33] (Fulani İmparatorluğu'nun en kalabalık halkı olan Hausa'dan söz edilmesi, amazonların kıyafetlerinin kuzeyde ataları olduğuna dair bir ipucudur.) Skertchly, kadınların diz boyunda gri iç eteklikler, "pembe astarlı kahverengi yelekler", "Prusya mavisi elbiseler" ve kıpkırmızı, sarı ya da beyaz çapraz kemerler giydiklerini fark etmişti.[34] Foà, uyluk kısmının yarısını örten bir eteğin üzerine giydikleri bir korseden bahseder.[35] Anlattıkları Burton tarafından tekrarlanan Vallon'un, silah yerine ok ve yay kullanan en genç amazonların, "dövmeli" (Vallon başka bir yerde "boyalı"

Üç farklı sanatçının resmettiği amazonlar. *Sol üstte*, su kabağından yapılmış bir çalgı, arkada bir davul ve bir trampetle müzisyenler; *sağ* üstte, başlarında rütbe boynuzları ve ellerinde uzun tüfekleriyle iki subay. (A. Bouët. "Le royaume du Dahomey", *L'Illustration*, X, 492, 31 Temmuz, 1852, s. 72). *Sol altta*, göğsünde bir timsah sembolü bulunan, şort ve kamuflaj başlığı giyen bir amazon. Bir pala ve muhtemelen karabina denilen kısa bir tüfek tutuyor. (A. L. d'Albéca, *La France au Dahomey*, Paris, 1895, s.81). *Sağ altta*,daha gayriresmi bir kıyafet giyen bir amazon başının üzerinde bir silahla dengede duruyor ve bir pala tutuyor. (*L'Illustration*, XLVIII, 2475, 2 Ağustos, 1890, s. 101).

"Duyarsızlık eğitimine" bir örnek: Tüfekçi amazonlar (en önde) kraliyet törenlerindeki insan kurbanları izliyor. Kurbanlar, bir platform üzerinden kalabalığa doğru fırlatılıyor. Bir timsah da kurban edilecek. (A. Répin, "Voyage au Dahomey, s. 112)

Romantize edilmiş iki okçu amazon, biri yeni kestiği iki düşman kafasını yukarıda tutuyor. (A. Répin, "Voyage au Dahomey", s. 96)

diyordu) üst bacaklarını açıkta bıraktığı çok kısa kıyafetler giydiklerini söyler.[36]

Burton, kasketlerin yanı sıra, amazonların "kıpkırmızı, yünlü gece başlığı" ve subayların kırmızı "Özgürlük Şapkaları" taktıklarını anlatır. Sırtlarında şapkaları sallanan "erlerin" geçit töreni yaptıklarını görmüştü: "korkuluk şapkaları, beyaz pamuktan yapılmış 'yangın söndürücüler' (mum söndürücüler), mavi malzemelerle kaplı geniş kenarlı ev yapımı hasır şapkalar.[37] Bouët, kırmızı bereler gördüğünü düşünmüştü.[38] 1851'de, Fransız hükümeti Gezo'ya, elli tane kırmızı tüylü, pirinçten yapılmış itfaiyeci bareti vermişti ve kısa süre sonra onları, mükemmel bir şekilde boyanmış, elli amazonun başında güneşin altında parıl parıl parlarken görmüştü.[39] Yirmi yıl sonra, Skertchly, bunların aynısına benzer baretler giyen amazonlara tanık olmuştu.[40] Amazonların başlıklarıyla ilgili az bulunur bir 18. yüzyıl kaynağına göre, Norris "gümüş baretli kırk kadından oluşan bir birliği" izlemişti.[41] Vallon, avlarını kandırmaya yarayan uzun otçul hayvan boynuzlarıyla süslenmiş mavi bir türban takan fil avcısı kadınları görmüştü.[42]

Subayların tören kıyafetleri daha gösterişli ve en az erlerinki kadar çeşitliydi. Forbes, tuniklerin üzerinde altın işlemeler görmüştü.[43] Vallon, büyük ihtimalle subaylarınkini kast ederek, "altın, gümüş ve en güzel ipek kumaşlardan yapılmış göz kamaştıran kıyafetlerden" bahsetmişti.[44] Burton, üzerinde "bir erkek hasır şapkası, yeşil bir yelek, tersten giyilen bir beyaz bir gömlek, mavi bir etek ve beyaz, patiska bir kuşak" bulunan bir subayı tarif eder.[45] Başka bir amazon "dökümlü, gevşek yakalı, önü pembe arkası beyaz bir atlet ve mavi çizgili uzun eteğini sabit tutan siyah deri fişeklik giyiyordu.[46] Skertchly, mor-beyaz ekoseli toga giyen bir subayı anlatır.[47]

Bouët zamanında, küçük gümüş boynuzlar subayların başlıklarından bir tanesiydi.[48] Chaudoin, altın boynuzlu bir "kadın şeften" bahsetmişti.[49] Burton, "geniş kenarlı aşçı şapkası giymiş; kabarık kasketi takmış; Afrikalılara özgü bazı yerleri çivit mavisi olan örgü saçlı; beyaz, kırmızı ve mavi çizgili kumaştan

yapılmış, uçları omuzlarından sarkan büyük bir soytarı külahlı" kadın yüzbaşılar görmüştü tören alayında. Subaylardan birinin, patiskaya sarılı başında "geniş kenarlı, altın dantelli bir şapka ve görünüşe bakılırsa bir kunduz" vardı.[50]

Saç stilleri, amazon birlikleri içinde ve savaşçı kadınlarla subaylar arasında değişiklik gösteriyordu. Pek çok kadın asker ve hatta erkekler de saçlarını tamamen tıraş ediyordu tabii bu da birbirlerine daha çok benzemelerine sebep oluyordu. Bazıları sadece üstten horozibiği gibi bir parça; bazıları bir ya da iki tutam perçem bırakıyordu. Bazılarının ise tepede tıraş etmedikleri yuvarlak bir bölgeden çıkan fırça gibi saçları vardı. Ötekiler de "alından tepeye doğru sadece iki buçuk santimlik bir alanı" tıraş ediyordu.[51] Bir kısmının saçları tamdı. Burton, "kafası tamamen kazıtılmış ve parlayan; ancak tek bir tutam saçtan yapılmış gümüş bir topuzu olan" kadın bir albay görmüştü. İki kadın yüzbaşı, "gümüş yarım kafalıydı" yani başlarının yarısı tıraş edilmişti, diğer yarısındaysa gümüş bir miğfer vardı. Bu da onların kraliyet elçileri olduğunu gösteren bir özellikti. Bazı subaylar saçlarını koyu çivit mavisine boyuyordu böylece "gümüş aksesuarlarıyla güzel bir kontrast yaratıyorlardı." Amazon korosundakilerin saçları gümüş rengiydi.[52]

AKSESUARLAR VE MUSKALAR

Amazonlar, aksesuar ve muska tercihleri konusunda daha da özgürmüş gibi görünüyorlar. Erler; ithal cam boncuklardan, yerli (cam ya da taş) boncuklardan ya da mercandan yapılma kolyeler; gümüş, pirinç ya da demir kolluklar; gümüş, bakır, demir ya da kalay bilezikler; küçük demir ziller takıyorlardı. Lopez'in 1830'da gördüğü amazonlar, "bellerine kadar çıplak ancak bütün eklemleri boncuk ve yüzüklerle oldukça süslü" kadınlardı.[53] Okçuların sol kollarında, aksesuardan ziyade yayın geri tepmesine karşı bileklerini korumak için kullandıkları büyük fildişi bileklik vardı. (Répin, okun yaydan çıkınca, bileklik üzerinden geçtiğini söylemişti ama bu doğru gibi görünmüyor.)[54] Fil avcısı kadınlar, kalın derili hayvanların deniz

kabuklarıyla süslenmiş postlarını giyiyorlardı. Maymun derisi de başka bir aksesuardı.

Subaylar, bazıları rütbe işareti görevi gören gümüş aksesuarları seviyordu: kolyeler, kolluklar, bileklikler, ziller, başın iki yanındaki yuvarlak plakalar, en yüksek rütbelilerin taktığı büyük veya küçük taçlar. Beecroft, gümüş haçlardan bahseder.[55] Altın ve fildişi kolyeler de rütbe göstergesi olarak kullanılıyordu. Avrupa'dan ithal edildiğinden ve nispeten daha pahalı olduğundan dolayı, subaylar, sıradan askerlere göre daha fazla mercan aksesuarlar takıyordu. Burton, "ince bir pirinç plakaya bağlanmış, bellerinden aşağı sallanan insan kafatası ya da alt çenesiyle süslenmiş" yüzbaşı kadınlar görmüştü.[56]

Edebiyatta uğur, tılsım, nazarlık, *gris-gris**, büyülü yadigâr olarak bilinen muskaların pek çok şekli vardı. Genellikle ne oldukları anlaşılmazdı ve sıradan aksesuar veya rütbe göstergeleriyle karıştırılırdı. Foà'nın dediğine göre kral, amazonların kahramanlıklarını, onları savaşlarda yenilmez kılacak muskalarla ödüllendirirdi. Foà, hepsi insan kanına bulanmış yüzüklerden, boncuklardan, iplerden, çakal derisinden yapılmış mermi çantalarından bahseder yazılarında.[57] Muskaların, amazonlara dayanıklılık kazandırdığı kesin olmasa da onları düşmandan korumak için takıldıklarına şüphe yok.

Aksesuarlar ve muskalar insanların yanı sıra silahları, araç ve gereçleri de süslüyordu. Deniz kabukları, kanla silah kundağına yapıştırılıyordu. Duncan, her bir deniz kabuğunun öldürülen veya yakalanan bir düşman için kraliyet tarafından verilen ödül; kanın da insan kanı olduğunu duymuştu.[58] (Deniz kabukları aslında, krallığın parasıydı ve Avrupalılar tarafından Hint Okyanusu'ndan getiriliyordu.) Skertchly'ye, deniz kabuklarının "sahibinin özel muskası" ve kanın da kuş kanı olduğu söylenmişti.[59] Deniz kabukları, kılıç askılarında ve kınlarındaki bakır aksesuarlarda da kullanılıyordu. Bıçak saplarında pembe şeritler bulunuyordu. Kanatları açık bakır kartallar topuzların başını süslüyordu. Ne olduğu belirsiz muskalar, tüfek ağızla-

* Afrika muskası veya Afrika nazar boncuğu olarak bilinir. (y.h.n.)

rında ve mermi çantalarında süs olarak kullanılıyordu. Tüfek namlularından püsküller sarkıyordu. İçinde Kuran'dan Arapça alıntılar yazılı kâğıt parçaları olan kare deri kese şeklindeki muskalar muhtemelen küçüktü. Müslüman tüccarlar bunları, kuzeydeki ovalardan Batı Afrika kıyılarına getirip inançsızlara satıyordu.

Dahomey'deki ve Batı Afrika'nın herhangi bir yerindeki en değerli süs at kuyruğuydu. Répin'in ziyareti sırasında, amazon orgenerali, kemerinden sarkan at kuyruklarından tanınıyordu.[60] Foà da amazon orgenerallerinin ellerinde veya bellerinde bir tane at kuyruğu olduğunu belirtmişti[61] ancak başka bir Fransız gözlemci Henri Morienval, erlerin de at kuyruğu (inek veya keçi kuyruğu) kullandıklarını söylemişti.[62] Kuyrukların bir de işlevi vardı: Amazon müzik ve dans şefleri bu kuyrukları baget olarak kullanırdı.

Aksesuar ve muskaların yanı sıra, amazonlar çeşitli askeri teçhizatlar da kuşanıyordu, tabii bunu silahlarla ilgili bölümde anlatmak daha uygun olur.

9
KULLANDIKLARI SİLAHLAR

18. yüzyılda tarihi meçhul bir şekilde ortaya çıkışlarından 1890'lardaki son biriki yıllarına kadar, amazonların kullandığı temel silah, yivsiz silah olan ağızdan doldurmalı filinta tüfeğiydi. Bu silah, Amerikan Devriminde ve 18. Yüzyıldan 19. Yüzyılın ortalarına kadar Avrupa savaşlarında kullanılmıştı.

Filintaların, meşhur bir ateşleme mekanizması, dipçiği ve namlusu vardı. 96 ila 120 cm uzunluğundaki metal namlu, bir vidayla ve muhtemelen kaynaklanan bir tamponla dipçiğin ucunda bitiyordu. Namlu, ahşap dipçiğe raptiye veya şeritlerle sabitleniyordu. Namlu ve dipçiğin uzunluğu toplamda 137 santimetreyle 157 santimetre arasında değişiyordu. Karmaşık metal ateşleme mekanizması, dipçiğin arka kısmında sağda ya da namlunun arka ucundaydı. Ateşleme mekanizması şunlardan oluşuyordu: (a) bir parça çakmaktaşını tutan çeneye benzer bir horoz, ana ateşleme yayının baskısı altında duruyor ve tetikle kontrol ediliyordu; (b) L şeklindeki bir çelikle örtülü, ön uçtan

yukarı doğru kıvrılan falya çanağı; (c) falya çanağını namlunun içine bağlayan dar bir geçit olan falya; (d) tüfek namlusunun alt kısmına bağlı olan metal ya da ahşap harbi.

Barut ve saçma kurşun, tüfek ağzından namluya dolduruluyor ve harbiyle bastırılıp sıkıştırılıyordu. Falya çanağına da az miktarda barut koyuluyordu. Tüfekçi, başparmağıyla ateşleme yayının baskısına karşı horozu geriye çektiğinde tetik de orada horozu tutuyordu. Tetik çekildiğinde, horoz öne gidiyor ve çakmaktaşının ucu kıvılcımlar çıkararak çeliğe çarpıyordu. Kıvılcımlar, falya çanağındaki barutu tutuşturuyordu, tutuşan barut da falyadan hızla geçerek namlunun ucundaki barutu ateşliyor ve saçma kurşunu gönderiyordu.

Tüm filintalar Avrupa'dan ihraç ediliyordu ancak tam olarak nereden getirildikleri her zaman belirtilmiyordu. Pek çoğu, yakındaki Gold Coast'ta ticaret merkezleri olan Danimarka'dan geliyordu ve bu silahlara "Danimarkalı silahlar" ya da "uzun Danimarkalılar" deniliyordu (bazı Danimarkalı silahlar aslında Almanya'da üretilmişti ve Batı Afrika'daki avcılar hâlâ bunları kullanır). Birmingham'da yapılan "korsan silahı" ve Londra askeri deposu kulesinde denenen "Kule tüfeği" gibi diğer silahlar İngiliz yapımıydı. Yine de diğerlerinin adı sadece "ticaret silahıydı" yani özellikle Atlantik köle ticareti için üretiliyorlardı. 1860'ların başından itibaren Whydah'ta görev yapan Fransız misyoner Emile Courdioux "Antwerp'ten gelen 'bayrak indirme topları' olarak bilinen uzun Arap silahları" gördüğünü söylemişti.[1]

Standart filinta tüfeğinin yanı sıra, amazonlar, aynı işlevi gören karabina ve alaybozan tüfeklerini de kullanıyorlardı. Aslında süvariler için tasarlanmış olan karabinalar, misket tüfeklerine göre daha kısa ve hafiflerdi. Karabinanın namlusunun uzunluğu 71 ila 93 cm, toplam uzunluğuysa 111 ila 137 santimetre arasında değişiyordu. Ancak bir misket tüfeği yaklaşık 6 buçuk kilogram ağırlığındayken, karabina yaklaşık üç kilogramdı. Karabinalarının bir kısmı kısa tüfek olarak biliniyordu. Alaybozanlar ise daha da kısaydı; uzunlukları 68

santimetreden bir metreye kadar değişiyordu ve daha uzun bir namlu içi ve tüfek ağızları vardı.

Daha önceden belirtildiği gibi, amazonlar 1763-1764 yıllarında misket tüfeğiyle (Pruneau); 1772'de ise alaybozan tüfeğiyle (Norris) görülmüştü. Karabinaların adı ilk kez 1856'da geçiyor; Répin, onları fil avcısı kadınların kullandığını söylüyor ama garip bir şekilde bu silahları uzun ve ağır olarak tarif ediyor.[2] Fakat anlatılan ilk silahlı Dahomey kadını yani 1727 yılında Kral Agaja'nın arkasında duran dörtlü (Snelgrave) "fusil" adında, karabinalara çok benzeyen (ve Britanya Kraliyeti'nin Hafif Piyade Tugayı'na özgü olan) hafif filinta tüfekleri kullanıyordu.[3]

Tahmin edebileceğiniz gibi filinta tüfeklerini doldurmak zaman alıyordu. 18. yüzyılda Avrupalı ve Amerikalı askerler bir dakikada üç ya da dört kez ateşleyebiliyordu bu silahı. Sadece, Prusya hükümdarı Büyük Frederick adamlarını dakikada beş kez ateşleyebilecek şekilde eğitmişti. Foà'ya göre, Dahomey'li ortalama bir erkek asker, silahını (genellikle Avrupa ve Amerika'da kullanılanlardan daha düşük kalitede) 50 saniyede dolduruyordu ama amazonlar bunu "taş çatlasa" 30 saniyede yapıyordu.[4]

Filinta tüfeklerin çok sınırlı bir menzili vardı. Askeri tarihçiler bu konuda oldukça çeşitli görüşlere sahip. Bir uzman, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda kullanılan tüfeklerin "on beş metreye" vardığının doğruluğunu belirtir;[5] ama Britanya ordusunun kullandığı standart "Long Land Service Tüfekleri" 180 metrelik bir menzilde etkili olabiliyordu. Bir tüfekçinin, hedefi 73 metreden vurması gerektiği konusunda bir fikir birliği var.[6] Filinta tüfeğinin daha az hassas olmasının sebebi merminin veya (tek seferde birçok kurşun sıkıldığından dolayı) mermilerin düz namluda titremesiydi, ilk baştaki bu hareket mermilerin gidişatını etkileyip yollarında seyrederken dönmelerine sebep oluyordu. Bu problem, oluk açarak diğer bir deyişle yiv açarak çözüldü; yiv, merminin namludan çıkıp dinamik olarak dengede kalmasını sağlıyordu.

1862'de Euschart adında Hollandalı bir tüccar, Abomey'de tüfekleriyle geçit yapan "birkaç seçkin kolordu" görmüştü ama aralarında kadınların da olup olmadığını belirtmemişti.[7] Ellis'e göre, en geç 1880 yılında amazonların bazılarının tüfeği vardı.[8] Fakat Dahomeyli kadın ve erkek askerlerin çoğu filinta tüfek yerine hızlı ateş eden, arkadan doldurulan modern tüfekleri ancak 1891'de kullanmaya başladı. Whydah'taki Alman tüccarlar, modern tüfekleri krala satıyordu ve Fransızları rahatsız ettikleri için çok mutluydular (bundan beş yıl önce Almanlar, komşu toprak olan Togo'yu işgal etmişti). 1892 yılının sonbaharında gerçekleşen Fransız istilasına kadar, Dahomey ordusunun 4 ila 6 bin arasında tüfeği olmuştu: Amerikan Remington'lar, Spencer'lar ve Winchester'lar, Belçika yapımı Amerikan Peabody'ler, Avusturyalı Mannlicher'lar, Werndl'lar ve Wänzl'lar, Alman Mauser'lar ve Dreyse'ler, Britanyalı Snider'lar ve Martini'ler, Britanyalı veya İtalyan Albini'ler, hatta (1870-1871 yılındaki Fransa-Prusya savaşında Almanların ele geçirdiği) Fransız *tabatière*'ler* ve *chassepot*'lar**.

Çoğu zaman aşırı doldurulan, katır gibi geri tepen ve ağır olan alaybozan ve kısa misket tüfekleri genellikle top gibi ağır olan silahlar olarak kullanılıyordu yani yerde dizüstü uzanılarak ateşleniyordu. Ancak sadece birkaç amazon gerçekten topçuydu. 1850'de Forbes, genelde duvara monte edilen ve top mermisiyle doldurulabilen "duvar toplarıyla" geçit yapan otuz iki kadın savaşçı görmüştü. Başka bir grup, "küçük pirinç silahlar" taşıyordu. Forbes, ayrıca "yedi namlulu arkebüz" adı verilen bir silahtan bahsetmişti ama kimin kullandığını belirtmemişti.[9] Bir sonraki sene, Bouët, "küçük tekerlekler üzerinde dönen bakır silahlar" taşıyan bir amazon "bölüğü" görmüştü. [10]Fransız hükümeti adına Gezo'ya iki tane bronz "sahra topu" hediye etmiş ve nasıl kullanıldıklarını göstermişti. Hediyeden etkilenen kral, "böyle değerli silahların sadece emin

* Bu tüfeğin arkadan doldurma mekanizması enfiye kutusuna benzediğinden Fransızcada "enfiye kutusu" anlamına gelen bu kelimeyle adlandırılmıştır.
** Merkezden ateş alan bir tüfek.

ellere bırakılması gerektiğini ve sırf bu silahın kullanımı için amazonlarından bir topçu bölüğü oluşturacağını" söylemişti.[11] Gezo, dediğini yaptı: Daha sonra gelen ziyaretçiler topları ve onlara özel tahsis edilen kadın ekibini gördü.[12] Bu, çok ender rastlanır bir olaydı, belki de amazon birliğinin kurulmasının tek belirtisiydi.

Amazonlar, inanılmaz çeşitlilikte toplar kullanabiliyordu. 6, 8 ve 12 santimetrelik toplar; kısa ve hafif gülleler; küçük havan topları; mil üzerinde dönen duvar topları; yalnızca 30 cm uzunluğunda toplar; demirden, çelikten, pirinçten yapılmış silahlar. Bouët, "her çağdan ve her kalibreden" toplar olduğunu söylemişti.[13] Répin de "her şekilde" silahlar olduğunu eklemişti.[14] Sonunda, modern Krupp topları ve makineli tüfekler bile cephaneliklerine katılmıştı. Silahlar bazen, (muhtemelen ülkenin ilk yerli tekerlekli aracı olan) ilkel arabalara monte ediliyordu. Vallon, standların üzerine yerleştirilmiş "şeytani makineler" (bubi tuzakları) görmüştü.[15] Ancak tüm bu silahlar savaştan çok, selamlamalarda ve merasimlerde gürültü çıkarmada kullanılıyordu. Dahomey ve çevresinde, tek kişinin yürüyebildiği patikalardan daha geniş birkaç yol vardı. Ülkede, şefler için statü sembolü haricinde pek de bir işlevi olmayan birkaç at dışında hiç koşum hayvanı yoktu. Genelde, toplar için doğru düzgün mühimmat yoktu. Bu toplar, Dahomey'in sinsi savaşları, kuşatmacı ilerlemeleri ve ani saldırıları için fazla külfetliydi.

Bazı gözlemciler, filinta tüfeklerinin yavaş doldurulduklarını ve keskin olmadıkları için Dahomey'in ana silahı olmadığını öne sürer. Amerikan Devrimi'nde, iki ya da üç yaylım ateşi açıldıktan sonra, insanların kasaturalarla göğüs göğüse savaştıkları söylenir. Aynı şekilde, Dahomey savaşlarında esas silah; kısa kılıç, kıvrık uçlu kısa kılıç, süvari kılıcı, orak biçimli kılıç, küçük orak, satır veya pala gibi çeşitli isimlerde geniş, azıcık kavisli, tek uçlu, kabzalı, koruyucu bir şeyleri olmayan bıçaklardı. Bıçaklar, 40-50 cm uzunluğunda ve 10 cm genişliğindeydi. Burton, kendisinin satır olarak adlandırdığı ve Skertchly'nin

de mavi olduğunu söylediği bu türden bir silahtan bahseder.[16] Ateşli silahların aksine bu silahları, (Avrupalı mallar arasında görülmüş olsalar da) genellikle yerli demirciler yapıyordu ve ateşli silahlar gibi savaşçılara kraliyetin tekelinde, kral tarafından dağıtılıyordu (ve görünen o ki sivillere satılıyordu).

Palalar, sanırım böyle adlandırabiliriz, amazon silahı olarak tüfekler kadar eski olabilir. Pruneau ve Norris, ateşli silahların yanında pala da taşıyan kadın saray muhafızlarına tanık olmuştu.[17] Freeman, Gezo'nun kadın muhafızlarının ellerinde her iki silahı da görmüştü[18] ve bunlardan sonra gelen amazonlarla ilgili neredeyse bütün kaynaklar, tüfeklerin yanı sıra palalardan da bahseder. Chaudoin, Dahomeylilerin kullandığı tüfeklerin 30 metrede işlevsiz olduğunu söyleyerek hem erkek hem kadın savaşçıların "maharetle kullandığı ve sanki bir bambu dalıymışçasına bir bacağı ve kafayı tek vuruşta kesmelerini sağlayan" palayı "gerçek silahları, milli silahları" olarak adlandırır. Chaudoin, kesicilerin barış döneminde arazi açmada, yol yapmada hatta toprak sürmede ve ev yapımında kullanıldığını belirtir.[19]

Kraliyet dağıtımında olan başka bir yerli silah da hançerdi. 1843 yılına kadar (Freeman) amazonların bu silahı kullandıkları fark edilmemişti.[20] 1856'da (Répin ve Vallon), bütün fil avcısı kadınlar bellerine "çok güçlü ve kıvrık bıçağı olan" bir hançer takıyordu.[21] Vallon, kadın okçuların, "küçük bir hançeri kayışla ellerine bağladıklarını" belirtmişti;[22] Burton da benzer bir gözlemde bulunmuştu ancak onun söylediğine göre kayışı ellerine değil bileklerine bağlıyorlardı.[23]

Kasaturalar, 1850 yılında kayıtlarda ortaya çıktı: Beecroft bir törende erkek askerlerin taşıdığı sırıkların ucunda iki tane kasatura görmüştü.[24] Sonraki yıl, Bouët, Abomey'de silahlarına bağlanmış bıçakları olan yaklaşık 500 kadının yürüyüşünü izlemişti.[25] Vallon, kasatura kullanan yaklaşık 200 erkekten oluştan bir birlik görmüştü.[26] Zorlu bir kelime ustası olan ve amazonlar ile Dahomeyli kadın yetkilileri betimlemek için

son ek olan "-ess"i kullanan Burton, "kadın kasaturacıların" törende yürüdüğünü, ateş ettiğini ve "bir adet *gauche** saldırısı" gerçekleştirdiğini izlemişti.[27] Burton'la açık bir rekabet içinde olan Skertchly, neredeyse on yıl sonra Dahomey ile ilgili ayrıntıları araştırırken kasaturaları aramış ancak hiçbir silahın üzerinde görememişti, belki de bu silah artık kullanılmıyordu.[28]

Dahomey'in *armes blanches*'larından** biri son derece eşsizdi: Devasa ustura. Gezo'nun erkek kardeşlerinden birinin icat ettiği bu silah, standart bir Avrupalı usturanın bir kopyasıydı ancak ondan birkaç kat daha büyüktü ve yaklaşık 10 kilo olduğu söyleniyordu. 30-150 cm uzunluğunda olan bir bıçak, siyah tahta bir sapa yerleştirilmişti. (Burton, bıçağın boyunun yaklaşık 18 cm olduğunu söylemişti ve Skertchly onu düzeltmişti.)[29] Güçlü bir yaya gerildiğinde bıçağın uzunluğu 120 ila 150 santimetreyi buluyordu. Omuz üzerinde taşınıyordu. Bu silahtan ilk bahseden kişi olan Vallon, Bouët'nin (nasıl olduysa sayıları 50'den 100'e çıkan) itfaiyeci baretlerini giyen amazonlar için özel olarak yapıldığını söylemişti ve onlara "Azrailler" adını vermişti.[30] Bıçağı iki elleriyle de ustalıkla kullanıyorlardı ve (toplam sayıyı 200 veya 300'e çıkaran) Borghero'ya göre bu bıçaklar bir insanı ortadan ikiye ayırabilirdi.[31] Skertchly, bunların düşman kralların başını kesmek için yapıldığını duymuştu.[32]

Maire, bıçakların düşmanın yalnızca başını değil aynı zamanda cinsel organlarını da kesmek için yapıldığını ve amazonların "bu kanlı ve bayağı ganimetleri saraya muzaffer bir edayla götürme zorunda olduklarını" iddia eder.[33] Bunu, okurları heyecanlandırmak ya da şaşırtmak için uydurmuş olabilir çünkü hadım etmek için böyle korkunç derecede büyük silahlara gerek yoktu. (Degbelo da kadın askerlerin, erkek askerlerin cinsel organlarını savaş ganimeti olarak krala götürdüklerini söyler ancak normal bıçaklar dışında bir şey kullanıldığını ima etmez.)[34] Burton, bu usturalara "taşınabilir giyotin" demişti ve "yarattıkları korkunun bile onları faydalı kıldığını" düşünüyordu.[35]

* Fransızca'da acemi anlamına gelir.
** Ateşli olmayan silahlar.

Savaş baltaları ilk kez 1847 yılında kayıtlarda görünmeye başladı: Bir İngiliz misyoner heyetine Abomey'e kadar eşlik eden doktor Archibald R. Ridgway, kral kadın muhafızlarının savaş baltaları olduğunu söylemişti. Ayrıca, konuşma yaparken sağ elleriyle savaş baltaları sallayan kadın savaş şefleri de görmüştü.[36] Vallon, kralın denetiminde olan yerli silahlar arasına baltaları da dahil ediyor.[37] Skertchly, kurukafayla süslenmiş baltaları olan ve şehre yapılan bir sonraki saldırıda Abeokuta'nın kapılarını paramparça edip açmakla (hiçbir zaman tamamlanamamış bir proje) görevlendiren bir amazon "birliğinden" bahsediyor.[38] Sapıyla keskin bir kenar oluşturan, birkaç santim uzunluğunda oblong demir bir bıçağı olan, "kullanımdan çok gösteri amaçlı", "çapaya benzeyen" bir baltayı anlatıyor. Bu sefer, erkek askerlerin köleleri taşıyordu bu silahı.[39] Foà, amazonların çoğu zaman balta kullandığını ama aynı zamanda bunun "caboceer'ların (kadın subaylar için de kullanılan Batı Afrikalı yerlilere verilen ad) amblemi" olduğunu söylüyor.[40] Foà ve diğer yazarlar bazen, *récade* (bkz. 13. bölüm) adı verilen otorite sembollerini küçük baltalar zannetmişlerdi. Ancak Dahomey üzerine sömürgecilik sonrasında yapılan bir araştırma, yontulmuş ve oyulmuş saplarıyla, şeflerin omzunun üzerinden sallanan balta başlıklı rütbe amblemleri gerçekten de savaşta silah olarak kullanılıyordu.[41] Bu durumda, bu amblemler son çare silahları olmalıydı.

Ateşli ve bıçaklı silahlardan sonra topuz, amazonların silah deposunun en önemli silahıydı. Duncan, 600 kişilik bir kadın "alayının" her bir üyesinin, tüfek ve kılıcın yanı sıra "bir tür topuz" taşıdığını anlatır.[42] Bouët, "topuzlarla" donanmış amazon "bölükleri" görmüştü.[43] Skertchly, "kısa copları" olan amazon şarkıcıları dinlemişti.[44] Hindistan polisinin kullandığı *lathi*'ye benzer demir kaplı sopaları olan yaşlı savaşçı kadınlar görmüştü.[45] Courdioux, demir çubuklardan bahseder.[46] 1889 yılında Abomey'de Fransız bir misyoner heyetini yöneten Jean Bayol, "çok sert bir tahtadan yapılma kavisli bir çubuğu" anlatır ama hem kadın hem de erkek askerlerin bu silahı kullanıp kullanma-

dığı kesin değildir.[47] Maire, Abomey'e Fransız işgalinden sonra gitmiş olsa da "yuvarlak başlıklı topuzlardan" (*"casse-tête à masse ronde"*) söz etmesi gerçek gibi görünüyor.[48] Borghero, savaş zamanı taşradan çağrılan kadın yedeklerin (amazonlarla karıştırmamak gerek) düşmanların bacağına vurmak için küçük topuzlar taşıdıklarını söyler.[49]

Ok ve yay 1776 yılında amazonların kullandığı silahlardandı; Labarthe'ın haber kaynağı da bu tarihte, kralın kadın muhafızlarının çevik olanlarının ok ve yay kullandığını belirtmişti.[50] Batı Afrika'nın tüm kıyılarında olduğu gibi şüphesiz burada da okların ucu zehirliydi. "Daha çevik olan" amazonlar, sol kollarında fildişi bilezikleriyle yarı giyinik acemi genç kadınlardı. Répin, onları "çekici" bulmuştu.[51] Brue, Dahomey yaylarının bir metre olduğunu belirtmiş;[52] Burton ise yayın özgün olduğunu düşünmüştü: "Ne düz ne de oval ama aynı zamanda hem düz hem oval, aşağıdaki ucu yukarıdakinden daha az kıvrık ve yayın gergin kalmasını sağlamak için demir halkalarla donatılmış."[53] Genç kadınların taşıdığı oklar hakkında pek fazla bir şey anlatmamıştı: "kanca uçlu, dikenli balık gibi keskin, zehirli hafif oklarla dolu bir ok kılıf".[54] Kadın okçular, silahları diğerlerinin gölgesinde kaldığı için aslında bir savaşçı birliğinden çok gösteri birliğine dönüşmüşlerdi. Burton, savaş alanında öncü birlik, hamal olarak ve yaralıları arka tarafa taşımakla görevlendirildiklerini söylemişti.[55]

Dahomeyliler arbaletlere aşinaydı ama görüşüne göre amazonlar onları hiç kullanmamışlardı; belki de en kuvvetli kadınlar için bile bu silahı germek çok zor olduğu içindir. Brue, bu silahı kullanan erkek askerler görmüştü.[56] Ülkenin gerileme yıllarında, sadece avcılar bu silahı kullanıyormuş gibi görünüyor.[57]

19. yüzyılda zaman zaman, 1830'ların başında (Lopez),[58] amazonların mızrak, kargı veya *assegai* adlı, ucu demir, ahşaptan yapılma hafif ciritler kullandıklarına şahit olunmuştu. Répin, bu silahların 2,5 metre ila 3 metre arasında olduğunu ve atıcıların "neredeyse her seferde 12 veya 15 metre uzaklıktan palmiye

ağacının gövdesini vurabildiklerini" söyler.[59] Burada hem kadın hem erkek savaşçılardan bahsediyor gibi görünüyor. Skertchly, "kırmızı saplı, uzun, pirinç mızraklı" amazonlar görmüştü.[60]

Courdioux, bir Dahomey ordusu resminde sapanları da çizmişti.[61] Sapanlar, kuşkusuz yerli silahlardı[62] ama amazonlar onları hiç kullandılar mı bilmiyoruz.

TEÇHİZAT

Silahların çeşitliliği, amazonların yalnızca aksesuar ve muskalarla değil askeri araç gereçlerle de donandığı anlamına geliyordu. Palalar ("kılıçlar" veya "orak biçimli kılıçlar") kınlarının içinde kadınların bellerinden sarkıyordu. Pruneau, kıpkırmızı kadife kınlardan bahseder[63] ama Burton'ın zamanında kınlar siyah deriden yapılıyordu.[64] Répin, amazonların omuzlarında deri kayışlarla sallanan kılıçlar görmüştü ve kabzaların köpekbalığı derisiyle kaplı olduğunu söyler.[65] Burton da köpekbalığı derisiyle kaplanmış (tabaklanmamış deri) kabzalardan bahseder.[66] 20. yüzyılın başlarında yaşamış Dahomey tarihçisi olan Fransız Auguste Le Hérissé, iplerden veya omuz kayışlarından sarkan kılıçlardan söz eder.[67] Oklar için ok kılıfı gerekliydi; Bouët, "çok güzel kürklerle kaplı";[68] Skertchly ise siyah deriden kılıflar görmüştü.[69]

Sırtlarındaki keten askılarda veya deride taşınan misket tüfeklerinin pek çok aksesuarı vardı. İçlerinde barut olan fişekler ve mermiler ayrı duruyordu. Avrupa ve Amerika'da, fişeklik genellikle kâğıttan yapılıyordu; Répin, Dahomey'de kuru muz yaprağından yapıldığını anlatır.[70] Her birinde bir barut hakkı olan sekiz ile yirmi fişek, deri bel kemerlerine bazen de kumaş bel bantlarına sabitlenen tahta veya deri kaplarda, tüplerde ya da kutularda tutuluyordu. Foà, amazon dansçılarının ve tören yürüyüşçülerinin sadece altı ya da sekiz kutusu olan ve üzerinde değişiklik yapılmış fişeklikleri olduğunu yazmıştı.[71] Borghero'nun gördüğü yalancı saldırı sırasında takılan kemerler, yükleri yağmurdan korumak için deri bantlarla kaplanmıştı.[72]

Bazı gözlemciler, barut mahfazalarından, su kabağından yapılma barut kutularından, içinde fişek ya da barut olan keselerden söz eder. Bütün barutların ithal edilmesi gerekiyordu.[73] Sağ taraftaki omuz kayışlarına deri mermi çantaları veya keseleri asıyorlardı. Bu keselerde genellikle, ithal edilen Avrupa ve Amerika tüfeklerinin kurşun mermileri yerine yerli üretim olan demir mermi veya saçmalar konuluyordu. Herskovits'e, krallıkta on iki tav ocağı olduğu ve her bir demircinin krala belli sayıda mermi tedarik etmesi gerektiği söylenmişti.[74] Duncan, Dahomeylilerin, barutlarını ya da mermilerini sıkıştırmak için tampon kullanmadıklarını söyler[75] ancak Burton "bambu lifinden" tamponlar görmüştü.[76] Bayol bu tamponları daha doğru tanımlamış olabilir: "palmiye ağacının yapraklarındaki liflerden yapılan, *mandine* adı verilen çok ince bir hasır". Bayol, mısır koçanının kabuklarının da kullanıldığını söyler.[77] Tamponlar, ya mermi çantasında ya da ayrı bir çantada taşınıyordu. Harbilerden neredeyse hiç bahsedilmiyordu; belki de tüfek kullanılan dönemde yorum yapılmayacak kadar ne olduğu bariz bir aletti. Forbes, izinli olan hem kadın hem erkek savaşçıların tüfeklerini kılıflarında tuttuğunu söyler.[78] Burton, "arkasını ve arkasındaki kapağı sıkıca saran siyah maymun derisi mahfazalarla nemden korunan" amazon tüfekleri görmüştü.[79] Skertchly, falya çanağı ve namlu ağzı için deri kılıflardan, çakmaktaşını ve horozu temizlemek için dipçiğe tutturulmuş bezlerden bahseder.[80]

Duncan, bütün Dahomey askerlerinin, amazonları da dahil ederek, esirlerin boynuna bağlamak için "ottan yapılmış küçük bir parça ip" ve esirlerin sırtına kendi işaretlerini bırakmak için bir parça tebeşir taşıdığını söyler.[81] Neredeyse elli yıl sonra Foà, hem kadın hem erkek savaşçıların tutsakları bağlamak için "sol bileklerinde 60 santimetre uzunluğunda bir ip" taşıdıklarını doğrulamıştı.[82]

Kalkanlardan o kadar az söz ediliyor ki standart ekipmanların arasında yer almadıkları aşikâr. En azından 18. yüzyılın başından sonra standart değillerdi çünkü bu dönemde Snelgrave,

(erkek) savaşçıların hepsinin kalkanı olduğunu söylemişti. O zaman bile, bir askerin eli tüfekler ve kılıçlarla doluydu, kalkanı da bir oğlan çırak taşıyordu.[83] Norris'in döneminde (1772), bazı kalkanlar yalnızca gösteri için kullanılıyordu. Norris, 420 kişilik yürüyüşçü kadının kumandanının (görünüşe göre kralın gözdesiydi) ilerlerken "kırmızı ve mavi taftalarla kaplı, uzun, deri hedef tahtaları" taşıdığını yazmıştı.[84] Forbes, hem erkek hem de kadın kolordularının insan kafataslarıyla süslü kalkanları olduğunu söyler. O ve Beecroft, kadınların kalkan dansını izlemişti.[85] Skertchly'ye aynı türden iki amazon kalkanı gösterilmişti.[86] Burton, kraliyet kortejindeki kadın savaşçıların iki tane kırmızı deri kalkan tuttuklarını görmüştü. Kalkanları, "şimdi siper görevi gören eski günlerden kalma" bir şey olarak tanımlamıştı.[87]

Burton, sefere çıkan amazonların en eksiksiz sözlü betimlemesini yapar:

> Erler; yatak minderlerini, kıyafetlerini, bir gecelik veya bir haftalık yemeklerini kızaklarda taşıyordu. (...) İki farklı şekildeki fişek keseleri bellerinin etrafında duruyor ve su kabakları, muska bohçaları, mermi keseleri, barut kutuları, yelpazeler, küçük kılıçlar, deri tütün keseleriyle sarılı ahşap pipo kutuları, filintalar, çelikler ve kavlar, üç veya dört bacaklı küçücük tabureler yanlarından sarkıyordu. Silahlarını üstlerine asmışlardı, sırtlarında da başlıkları, korkuluk şapkaları, uyku tulumu olarak da kullanılan beyaz pamuk "ateş söndürücü"leri, palmiye yaprağından şemsiyeleri, arkası mavi, geniş ev yapımı hasır şapkaları sallanıyordu.[88]

10
AMAZONLARIN SAYISI

Her ordu gibi, amazon birliklerinin de sayısı zaman içinde önemli miktarda değişti. Pruneau, 1760'larda, amazonlar Abomey'de geçit töreni yaparken onları ilk kez sayan (tam olmasa da) kişiydi. Her birinde tüfek ve kılıçla donanmış 80 ila 100 genç kadının bulunduğu beş veya altı birlik yani toplamda 400 veya 600 kadın savaşçı görmüştü.[1] Birkaç yıl sonra Norris, bir geçit töreninde yürüyen toplam 860 kadından oluşan on dört birlik görmüştü. Tüm bu kadınların amazon olup olmadığı belli değil (Norris sadece ilk doksanının silahlı muhafız olduğunu söylüyor) ama toplam sayı, Dalzel'in 1781'deki askeri seferindeki 800 kişilik birliğe[2] ve Pires'in aktardığı, kralın 800'den fazla kadından oluşan "hane mangasına" uyuyor.[3] Elli yıl sonra 1843'te, Brue de kadın askerlerin sayısını tam tamına 800 olarak hesaplamıştı.[4] Aynı yıl Freeman, "birkaç yüz" kişiden oluşan "küçük bir tugay" görmüştü sadece.[5]

İki yıllık bir süre içinde amazon kolorduları bir anda inanılmaz derecede büyüdü, sebebini bilmiyoruz ama bilgilere dayanarak bir tahminde bulunabiliriz. 1818'de tahta çıkan Gezo, görünüşe göre kendinden önceki hükümdarların oluşturduğu mütevazı kadın birliğinden çeyrek yüzyıldır memnundu ancak Abomey'in 160 kilometre doğusunda yeni bir güç yükselmişti. Egba olarak bilinen Yorubalı bir grup 1830 yılında Abeokuta'yı kurdu ve kısa sürede orada etrafı surlarla çevrili bir şehir inşa etti. Sözlü geleneklere göre Dahomey, 1840'ların başında bazı Yoruba şehirlerini yok etmişti. Muhtemelen Fon'ların saldırısından korkan Egba, 1844 yılında İmojolu köyü yakınlarında bir Dahomey birliğine başarılı bir saldırıda bulundu. Gezo esir olmaktan zor kurtuldu ve taburesi ile çok kıymetli şemsiyesi de içlerinde olan krallık sembollerinden bazılarını düşmana kaptırdı. Bir sonraki yıl Abomey'e gelen Avrupalı ziyaretçiler yüzlerce değil binlerce amazon görmeye başladı. Buradan, Gezo'nun aşağılanmasının intikamını almaya kararlı olduğu ve sayıca üstün Yoruba ordusunun karşısında kendi ordusunu bir an önce büyütmesi gerektiği sonucu çıkıyor. Söylenene göre, Gezo'dan önce yalnızca iki amazon "bölüğü" vardı; ve o, altı yeni bölük oluşturdu.[6] Durum gerçekten böyleyse, bunu bu dönemde yapmış olmalı.

1845 yılındaki kraliyet törenlerinden birinde, Duncan, yaklaşık 6000; başka bir tanesinde de 8000 amazonun yürüdüğünü görmüştü.[7] Winniett, 1847 yılındaki bir törende 8000 amazon gördüğünü düşünüyor.[8] Ona eşlik eden Ridgway, daha ihtiyatlı bir tahminde bulunarak 4000 veya 5000 kadın muhafız gördüğünü söylüyor.[9] Forbes, 1850'deki bir törende 2408 amazon saymıştı ve bir o kadarının daha sınır görevinde olduğunu düşünüyordu; yani bu da toplamda yaklaşık 5000 amazon demek oluyor.[10] Beecroft ise aynı törende takriben 3000 tane saymıştı.[11] Burton daha sonra bu rakamları reddederek, "bir kapıdan ötekine yürüyen kahramanların" Duncan, Forbes ve Beecroft'ın gözünü boyadığını bu yüzden kadınları birden çok

kez saydıklarını iddia etmişti.[12] Fakat kanıtlar onları destekler yönde: 1851'de Abeokuta'ya şiddetle saldırıp burayı fetheden Dahomey ordusunun 6000 kadar amazonu olabilir ama büyük ihtimalle 4000'den az değillerdi. Burton bile 4000 kişi olduklarını kabul etmişti.[13]

Amazonlar bu savaşta çok büyük kayıplar verdi. En az 1000 belki de 2000 ölü vardı ama rütbeler arasındaki boşluklar bir şekilde çabucak dolduruldu. Bu faciadan sonra dört ay içinde Abomey'e gelen Bouët, amazon güçlerinin 4000 ila 6000 arasında olduğunu tahmin ediyordu.[14] Beş yıl sonra Répin ve Vallon, yaklaşık 4000 kadın savaşçının törende önlerinden geçtiği konusunda uzlaşmışlardı.[15] Gezo'yu hayatta gören son Avrupalılardan biri olan Guillevin, 3000 gibi daha ölçülü bir tahmin yapmıştı.[16]

Glele Hükümdarlığı ani bir değişiklik görmedi. 1861'de Rahip Borghero, 3000 amazonun dikenli bariyerlere koştuğunu görmüştü. Söylenen 4000 veya 5000 kişilik kadın "lejyonlarının" Abomey'de sürekli olarak yaşayan amazonlar olduğunu düşünüyordu.[17] O yıl, çiçek hastalığı salgınının Dahomey ordusunu kırıp geçirdiği söyleniyor.[18] Eğer öyleyse bile, kadın askerlerin kayıpları hızla telafi edilmişti. Euschart, 1862 yılının ortalarında Abomey'deki bir askeri törenden o kadar etkilenmişti ki "hepsi belli ki çok disiplinli 10.000 amazonla birlikte toplam sayının 50.000'i bulduğunu" söylemişti.[19] Aynı yıl Dawson, kadın savaşçıların sayısının 4000 olduğunu belirtmişti.[20] Wilmot, 1862-1863 yıllarında Dahomey'in başkentinde 4000 amazon gördüğüne emindi ve bir 1000 tanesinin daha ülkenin bir yerlerinde, saraylarda garnizon kurduğunu düşünüyordu.[21]

Şimdi geldik Richard Burton ve onun detaylara olan inanılmaz yeteneğine. Dünya gezgini bu adam, kimsenin sözüne inanacak değildi ve kendinden öncekilerin kirli çamaşırlarını dökmeye bayılıyordu. Tek bir amazon bile görmeden şöyle yazmıştı: "Sayıları iki bini geçemez."[22] 1863'te bir gün, Abomey'de 2038 amazon saymıştı ve "hata payı bırakarak" toplam sayının

2500'den fazla olmadığını söylemişti. Ama onun gördüklerinin "üçte biri silahlı değildi veya yarı silahlıydı", yani bu durumda etkili kuvvetler 1700 oluyordu. "Gerçek şu ki" diye yazmıştı "bu 'meşhur kadın savaşçılar' artık sadece bir avuç dolusu. Kral Gezo, Abeokuta'nın surlarında, kuvvetinin seçkin çiçeklerini kaybetti ve bu kayıp asla telafi edilemedi."[23]

Burton'ın verdiği rakamlar, oldukça az olabilir ama sonraki iki yılda meydana gelen iki ayrı olay amazonların sayılarının düşmesine sebep oldu. 1864'te, Glele ordusunu Abeokuta'ya sürdü ve babasından daha başarılı olamadı. Burton'ın söylediklerini güncelleyen Skertchly, "amazon kolordusunun çiçeğinin bu savaşta da solduğunu" duymuştu[24] ve uzun bir süre sonra Foà, 2000'den fazla kadının öldüğünü söyleyerek ölü sayısını arttırmıştı[25] ancak bu biraz abartı gibi görünüyor.

Bir sonraki yıl yani 1865'te, Dahomey'in Atlantik köle ticaretindeki faaliyetleri sona erdi. Öldürücü darbe, Köle Kıyısı'nda kölelik karşıtı kontrollerini yoğunlaştıran Britanya Donanması'ndan ve Küba limanlarını köle tacirlerine kapatan İspanya hükümetinden geldi.[26] (Hesaplamalara göre, iki yüzyıldan fazla bir süre boyunca, neredeyse iki milyon insan Köle Kıyısı'ndan Yeni Dünya'ya ihraç edilmişti.)[27] Yıllık köle akınları bitmemişti (Kuzeydeki Müslüman bölgelerinde köle satılabilecek pazarlar hâlâ vardı ve Mayıs 1892'de bile, Dahomey'in, Portekizli São Tomé'ye, Alman Kamerun'a ya da Belçika Kralı II. Leopold'un "Kongo Bağımsız Devleti"ne sözleşmeli gönüllü işçi adı altında gerçek köleler tedarik ettiği söyleniyor.[28] Ancak talepteki düşüş Dahomey ordusunun küçülmesine sebep olmuş olmalı. 1866 yılında Whydah'ta, Fransız konsolosu Médard Béraud bunu doğrular gibi görünüyor. Amazonların sayısının artık "1000 veya 1500'ü geçmediğini" belirtmişti.[29]

O zamandan Fransız fethine kadar, amazon kuvvetlerinin sayısına dair tahminler 600 ila 5000 arasında değişiyordu[30] ama asıl aralık 1000 ila 3000 olmalıydı. 20 Nisan 1890 tarihinde, Porto Novo'nun yakınında bir kıyı kenti olan Atchoupa'da gerçekleşen savaşta yer alan Dahomeyli kadın askerlerin sayısı,

Fransızlar tarafından yapılan resmi sayıma göre 2000'di; bu da en çok kabul edilen rakamlardan biriydi. 1892'nin Eylül-Kasım aylarındaki son seferden sonra, Fransız süvari birliklerindeki veteriner Frédéric Schelameur, Dahomey'in barış temsilcisine kaç amazon kaldığını sormuştu. Temsilci, kırk yedi günlük mücadelenin başında savaş alanında 1200 amazon varken şimdi elli veya altmış tane var diye cevaplamıştı.[31]

11
EVLERİ

Amazonlar savaş alanında değilken kraliyet saraylarında yaşıyorlardı ve kral tarafından onun gözdelerinden biriyle evlendirilen kişilerden oluşan küçük bir azınlığın faydalanabileceği tüm imtiyazlara sahiptiler.[1] Çok sayıda kraliyet sarayı vardı: Abomey ve civarında, ülkenin güneydoğusuna yaklaşık 13 kilometre uzaklıktaki Cana kentinde (Bouët'nin esprili bir dille Dahomey'in Versay'ı olarak adlandırdığı, kraliyetin kırsaldaki evi)[2] ve doğuya doğru yaklaşık 50 kilometre uzaklıktaki Zagnanado'da. Dahomey hanedanının atalarından kalma evi Allada'da da bir tane saray vardı. Fakat kadın kolordusunun çoğunluğu, Fransız fethinden beri (ama öncesi değil), iki katlı binalar için kullanılan Fon kelimesinden türeyen, Singboji (veya Simboji) adıyla bilinen, başkentteki esas sarayda ikamet ediyordu (kolaylık olsun diye burada bu ismi kullanacağız). Bazı özellikler, en azından 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar, tüm kraliyet konutlarında ortaktı.

Saraylar genişti; güneşten taş gibi sertleşen ve ülkenin her yerinde bulunan kırmızı kilden yapılmış uzun surlarla çevrili kare biçimli yerleşkelerdi. Surlann kalınlığı 60 cm ila 2,5 metre arasında değişiyordu; aşağı kısımlan üstlerden daha genişti ve yükseklikleri 3 ila 10 metre arasındaydı (Singboji surlannın 6-7 metre yükseklikte olduğu konusunda bir fikir birliği vardı). Boylan 800 metre ila 4 kilometre arasında değişiyordu ve surlar arasında kalan alan 1,5 kilometreden fazlayı bulabiliyordu. Norris, Cana'daki sarayın bir kenarını adımlarıyla ölçmüş ve 1700 adım saymıştı veya 1,2 ila 1,5 kilometre arasında bir uzunluk bulmuştu. Sarayın "neredeyse Londra'daki Aziz James Parkı kadar (yani 23 hektar) alan kapladığını tahmin ediyordu.[3] Daha önce adı geçen 1726 tarihli mektubunda Agaja, sarayının çevresinin yaklaşık 5 km olduğunu söyler.[4] Fransız tüccar Jules Lartigue 1860 yılında, Singboji sarayının ön cephe duvarını 431 metre olarak ölçmüştü.[5] Burton, sarayı "köşeleri kesip çıkarırsak, çevresi 2560 adım olan koca bir çember" olarak tanımlamıştı.[6] Fransız memur A. Angot, 1889 yılında, sarayın etrafında yürümenin bir saatten fazla sürdüğünü söylemişti.[7] Diğer bir Fransız memur, 1911'de saraydaki bas rölyefleri yapan Emmanuel G. Waterlot'ydu ve sarayın 35 veya 40 hektarlık bir alan kapladığını düşünüyordu.[8] 1970 yılına ait bir Singboji rehberi, surlar içinde kalan alanın 37 hektar olduğunu söylüyor.[9]

Surlarda, her biri bir muhafız binasıyla korunan çok sayıda kapı vardı. Bazı metinlerde sarayın dört kapısı olduğu yazılıdır;[10] Burton, sayılarının genellikle sekiz ila on arasında değiştiğini söyler.[11] 1970 tarihli Singboji rehberinde ise on iki kapı gösteren bir harita vardır.[12] Waterlot'ya göre, kapılar yaklaşık 4 metre genişliğindeydi.[13] En az 18. yüzyılın başından itibaren, sarayın dış duvarlannın tepesi, öldürülen düşman askerlerinin kafasıyla süsleniyordu. Agaja, "savaşlarda çok talihli olduğunu" böylece ana sarayın 5 kilometrelik surlannın hepsini, ayrıca kral olmadan önce yaşadığı sarayın 1,5 kilometrelik surlannı bu şekilde süsleyebildiğini söyler.[14] Dalzel'e, Kpengla'nın sırf süslerdeki boşluğu doldurmak için 127 mahkûmu idam ettiği

söylenmişti.[15] Zafer hatıraları en başta tahta kazıklara geçiriliyordu; ancak daha sonra demir çivilere, kancalara ve çatallara da geçirilmeye başladı. Agaja, düşman kellerinin "birbirlerine değecek kadar yakın sıralandığını" iddia etmişti.[16] Ama Freeman, Singboji'nin dış duvarı üzerindeki kafatasları arasındaki mesafenin 6-9 metre arasında olduğunu tahmin ediyordu.[17] Duncan da 9 metre demişti.[18] Aynı duvarı inceleyen Répin, bazı kafaların "zaman içinde çoktan beyazladığını, bazılarında ise hâlâ birkaç parça et kaldığını ve birkaç tanesinin yeni kesildiğini" görmüştü.[19] Freeman, bir Singboji kapısının iki yanında dikey sıralanmış, kile gömülü kafatasları olduğunu anlatır.[20]

Yerleşke duvarları arasındaki alan, pek çok avluya bölünmüştü. Hepsinin kendi sınırları, alçak duvarları vardı ve kapılarla birbirlerine bağlanıyordu. Bazıları oldukça büyüktü: Freeman, Cana Sarayı'nda her biri 65 ila 75 kilometrekare olan iki tane avlu görmüştü.[21] Guillevin, Singboji sarayının bir iç bahçesinde, amazonlardan oluşan kraliyet muhafızlarının talim yapmasına müsaade edecek kadar yeterli alan olduğunu yazmıştı.[22]

Avlularda, hepsi kırmızı topraktan ve samandan yapılan çeşit çeşit yapılar vardı. Kral; kralın gerçek eşleri ve küçük çocukları; anneleri ve eski kralların "anneleri"; kız kardeşleri; yetişlin prensesler; kadın doktorlar; Dahomey tarihini ve kralların zaferlerini ezberleyen kadın şairler için ayrı yaşam alanları vardı. Amazonlar, kadın hizmetçiler ve köleler için kulübelerin yanı sıra huzura kabul ve konsey odaları, barakalar, mutfaklar, ambarlar, tapınaklar, sunaklar, kraliyet lahitleri (hem Abomey'de hem Cana'da), ahırlar (statü sembolü atlar için) vardı. 20. yüzyıl Dahomey tarihçisi Maximilien Quénum, yapı listesine hapishaneleri de eklemişti[23] ancak sarayda erkeklerin yaşaması yasağı bunu tartışmaya açık hâle getiriyor.

Dalzel ve Guillevin, Singboji sarayında hadımağalarının da yaşadığını söylüyor ancak Burton'a göre onlar şehirde yaşıyorlardı.[24] Brue'ye göre, Singboji'de, "âdet gereği bozguna uğrayan düşman şeflerine uygulanan bir ceza olan" bu ameliyatın gerçekleştiğini düşündüğü yer yani bir "hadımhane"

de bulunuyordu.[25] Burton'ın söylediğine göre, burası büyük ihtimalle genç erkeklerin saray işleri için hadım edildiği yerdi.[26] (Pruneau bir hadım "bölüğü" görmüştü ve kralın yılda on iki adamı hadım ettiğini söylemişti.[27] Ancak hadımağalarının toplam sayısına dair elimizdeki tek bilgiyi, 1851'de Abomey'i ziyaret eden Britanyalı konsolos yardımcısı Louis Fraser veriyor: Ona, "kralın yaklaşık yüz hadımağası olduğu" söylenmişti.)[28]

Bu geniş bina, tek katlı, kırmızı kilden yapılma, saman çatılı, uzun dikdörtgen bir yapıydı. Ana ekseni boyunca bir duvar onu ikiye bölüyordu; bir tarafı kapalıydı, diğer tarafındaysa açık bir verandaveya dış kenarlarında sert toprak ya da ahşap sütunları olan bir avlu vardı. Daha önce bahsettiğim tarihi, kilden yapılmış bas rölyefler hem sütunların hem de verandanın duvarlarında yer alıyordu. Saraydaki bu tip bir yapı, bugün yaklaşık 40 metre uzunluktadır. Büyük olasılıkla amazonların kulübeleri de bu tür binalardı.

Daha küçük saray yapıları kare veya yuvarlaktı. Kralın Singboji'deki yatak odası yuvarlaklardan biriydi. Bu bilgiyi sadece, Tegbesu hastayken onu ziyarete giden Norris ve Dalzel'in gördüklerinden edindik.[29] Yuvarlak odanın çapı yaklaşık 5,5 metreydi ve koni biçiminde saman bir çatısı vardı. Duvarları içerden bembeyazdı (kuşkusuz, yerel bir kaynak olan kaolin kilinin "sütü" kullanılmıştı). Mobilyalar; karyola, döşek ve Avrupa'dan gelen bir halıydı. Odanın dışındaki bir metrelik duvarın üzerine insan çeneleri dizilmişti ve içinde kalan küçük alana, kralın (inandırıcılığını arttırmak için bu tür detaylara fazla ilgi gösteren Norris'e göre)[30] "istediği zaman ezmekten vahşice zevk alabileceği" önemli düşmanlarının *kafaları* döşenmişti. (Norris, 16. yüzyılda yaşamış bir yurttaşı olan Sir Humphrey Gilbert'ın İrlanda'daki çadırına giden yolu, birliklerinin o gün öldürdüğü insanların kafalarıyla döşediğini anlatmayı unutmuştu.) Sarayı günümüzde ziyaret eden biri, (dalgalı metaller samanla değiştirilmiş olsa da) saçakları neredeyse yere değen benzer şekilde yuvarlak binalar görür. Binalardan biri Gezo'nun lahiti, bir diğeriyse Glele'ye diğer dünyada eşlik etmeleri için seçilen onun kırk bir eşinin mezarıdır.

Singboji'ye adına veren iki katlı evler krala özeldi; kimse bunları inşa edemez veya içinde yaşayamazdı. Whydah'taki Avrupalı mimariden esinlenilmiş gibi görünüyorlar. Yükseklikleri 9 ila 20 metre arasındaydı ve sarayın dış duvarlarından yüksektiler. Görünüşe göre hiç cam takılmayan ve bazen kapatılan pencereleri vardı.

Singboji sarayının iki tane iki katlı binası vardı; bir tanesini Agaja, ötekini Gezo inşa ettirmişti. İlki, Avrupalılar tarafından "deniz kabuğu evi" veya "deniz kabuğu sarayı" olarak biliniyordu çünkü yıllık törenlerde baştan aşağı çiçeklerle bezeniyor ve kralın servetini göstermek için her tarafı yumuşakçalarla kaplanıyordu. Bouët, milyonlarca kabuk olduğunu söylüyor.[31] Skertchly, binanın "eski günlerde" gümüş dolarlarla da kaplandığını belirtiyor.[32] Borghero, korkunç bir açıklama yaparak deniz kabuğu evinin 100 metre uzunluğunda olduğunu söyler.[33] Başka kimse binanın uzunluğu hakkında bilgi vermediği için, Borghero'nun söyledikleri biraz şüpheli. Bina, Agaja döneminden sonra içinde oturulmuş gibi durmuyor, belki de sadece kralın hazinesini muhafaza edip sergilemek için kullanılmış olabilir.

Gezo, kendi iki katlı evinde yaşıyordu. Yaklaşık 12 metre yüksekliğindeki bu binanın en üst katında yeşil ahşap panjurlu sekiz tane pencere vardı. Burton, kırmızı kil duvarların renginin bir kat beyaz boyayla açıldığını söylüyor.[34] Skertchly, ikinci kata çıkmak için kullanılan bir merdivenden bahseder.[35] Borghero, çatıda Gezo'nun adının Portekizce yazdığı dört bayrak görmüştü.[36] 17 Kasım 1892'de Fransızlar Abomey'e girdiğinde, üç renkli bayraklarını aynı çatıya dikmişlerdi.

(Tegbesu'nun yuvarlak odası ve Gezo'nun iki katlı evi, Répin'in, kralların ayrı "özel daireleri" olmadığı iddiasıyla çelişiyor ama kral, gerçekten "sırayla" eşlerinin kulübesinde yatıyordu.[37] Burton, bir sayfada [kralın "durmadan uyuduğu daireyi değiştirdiğini" söyleyerek] Répin'i destekler görünüyor ama başka bir sayfada da Gezo'nun "en sevdiği ikamet yerinin" iki katlı evi olduğunu söylüyor.)[38]

Büyük festivallerde, sarayın avlularında koni biçiminde çadırlar kuruluyordu. En az bir tanesi, etrafı kadınlarıyla çevrili,

koltuğunda oturan veya bir divanda uzanan krallara layık olacak şekilde en büyük boydaydı. Bu çadırdan ilk bahseden Norris, çadırın yaklaşık 15 metre yükseklikte, 12 metre genişlikte olduğunu söylemişti. Aşağısı geniş bir daire olan bu çadır, "küçük demir çubuklarla" çembere sabitleniyordu.[39]

Yetmiş sekiz yıl sonra Gezo, Forbes ve Beecroft'ı büyük çadırına davet etmişti. Çadırın çok eski olduğunu söylemiş, bakımsız durumuna dikkat çekmiş ve Kraliçe Victoria'dan çadırı aynısıyla değiştirmesini istemişti. Çadır, 10 metre uzunluğunda ve 13 metre çapındaydı. Yerel bezlere sarılı ahşap bir iskeleti, onun üzerinde de insan ve büyükbaş hayvan kafalarıyla süslenmiş kırmızı çuha örtüsü vardı. Tepesinde, bayrak tutan bir figür bulunuyordu.[40] Burton, Glele'ye (Kraliçe majestelerinin hükümetinin hediye listesinde yazdığı üzere) gerçekten de "on iki metrelik kıpkırmızı ipekten, yuvarlak bir Damask Çadır ve direğini" getirmişti. Ama bu çadır çok küçük; ahşap çivilerse "karıncalar diyarı" için uygunsuz bulundu.[41] Glele'nin isteği üzerine, Burton'ın ekibinden biri kralın en büyük çadırını ölçtü: Tabanı 16,4 metre çapındaydı, yüksekliği de neredeyse aynıydı. Ana direğin yanı sıra, yirmi dört ahşap destekten oluşan bir iç çemberle destekleniyordu ve çadırın, yere çakılmış seksen beş demir çubuğa sabitlenmiş bir de dış eteği vardı. Burton, bu yapının elle yapıldığını düşünüyordu. Çadır, ön tarafta "dini bir figür", arkadaysa "hanedan arması" desenleri olan, rengârenk aplikeli, soluk kırmızı, sarı ve damalı kaba kumaştan yapılıyordu.[42] Skertchly ise bunun yerine, yarım daire şeklinde kenarlıkları, etekleri olan; desenli, çoğunlukla kırmızı ve sarı ipekten "muhteşem" bir köşk bulmuştu. Tepesindeki heykel, 180 santimetre uzunluğunda, barut fıçısı taşıyan bir kadındı.[43]

Dahomey saraylarının diğer bir önemli özelliği de balkon veya taraça olarak da adlandırılan verandalardı. Bağımsız duvarlardan veya bina duvarlarından aşağı uzanan "bambu" çatı mertekleri (büyük olasılıkla palmiye yapraklarının orta damarları) samandan yapılmış çatıyı destekliyor; yaklaşık

1,2-2,1 metre yüksekliğindeki kolonların üzerinde duruyor ve binadan 3,6-4,5 metrelik bir çıkıntı oluşturuyordu. Çatının en üst noktası en yüksek duvarın uzunluğunda olabiliyordu; Burton, 18-20 metre uzunluğunda bir veranda görmüştü.[44] Bazı balkonların kilden yerleri ve kanepeleri vardı; bazılarının killi kısımları beyaza boyanmıştı. Bazıları kapının yanında, sarayın hemen dışındayken bazıları iç avlulara bakıyordu. Çadır gerekmeyen durumlarda, eşleri ve amazonlarıyla çevrili krallar ziyaretçi kabul ettiklerinde veya halk etkinliklerine başkanlık ettiklerinde bu balkonları kullanıyorlardı.

Saraylar, iç içe geçmiş köyler veya Abomey'de olduğu gibi iç içe geçmiş şehirler gibiydi. Başkentin nüfusuna dair tahminler 20 bin ila 50 bin arasında değişiyordu; Burton, nüfusun "ara sıra" 20 bine ulaştığını düşünüyordu.[45] Lamb, en az 2000 kral eşinin, Agaja'nın "kendi evinde veya küçük bir şehir büyüklüğündeki sarayında" yaşadığını söylüyordu.[46] 1726'da yazdığı mektupta Agaja, yedi "muazzam evinde" yaşayan en az 7000 eşi ve kölesi var diye övünüyordu.[47] Fakat Singboji'nin nüfusuyla ilgili tahmini sayıyı edinmek için Angot'yu (1889) beklememiz gerekti: "Sadece kralın sarayı bile 7-8 bin kişilik bir kasaba kadar".[48] Le Hérissé, Fransa'nın burayı ele geçirmesinden sonra gelmiş ve tek bulduğu bomboş bir saray olmuştu ama krallığın son yıllarında yaşamış Dahomey'in önemli şahıslarıyla konuşma fırsatı bulmuştu. İki bağımsız hükümdar Glele ve Béhanzin'in döneminde, sarayın 8000'den fazla kişiye ev sahipliği yaptığına ve "bu sayının hiç de abartılmadığına emin olduk".[49] Dahomeyli kaynaklardan bilgi alan ancak 1927'ye kadar ülkeyi hiç ziyaret etmemiş olan; bu yüzden de güvenilirliği daha düşük olan Dunglas, "amazonlar dahil üç ya da dört bin kadın" gibi daha ölçülü bir tahminde bulunmuştu.[50]

Singboji ve diğer saraylar aslında bir kadının tüm dünyasıydı ve kadın askerler büyük ihtimalle azınlıktı. Edna Bay, amazonların, saraydaki toplam kadın nüfusunun neredeyse çeyreğini oluşturduğunu düşünüyor.[51] Amazonlar, köleleri ve hizmetçileriyle birlikte sarayların farklı bir kanadında yaşı-

yorlardı. 1970'lerde amazonlarla ilgili önemli miktarda sözlü bilgi toplayıp yazıya geçiren Degbelo'ya, Dahomey (ve hatta Batı Afrika) geleneklerinin aksine kulübeleri erkeklerin değil bizzat amazonların inşa ettiği söylenmişti. Uzun binaları pek çok odaya ayırmışlardı ve garnizon sayısına bağlı olarak her odada bir ila on kadın savaşçı yaşıyordu. Degbelo, amazonların, kendilerini dış dünyadan soyutlamak için bölümlerinin duvarlarını güçlendirdiklerini söyler.[52]

1720'lerde Lamb'le birlikte yabancı ziyaretçiler, Dahomey saraylarının kadınların bölgesi olduğunu açıkça görmüşlerdi. Lafı açılmışken, Agaja ona, kralın yedi "muazzam evlerinin hiçbirinde günbatımından sonra hiçbir erkeğin kalmadığını" söylemişti.[53] Pruneau, Abomey sarayındaki kraliyet bölümünün "yalnızca kralın eşleri tarafından korunduğunu" yazmıştı.[54] İki Fransız de Chenevert ve Papaz Charles-Pierre-Joseph Bullet 1776'da, "hiçbir erkeğin içeri girmediğini" belirtmişti.[55] Daha kesin konuşan Dalzel, "sarayın içine erkek cinsiyetinden bir erkeğin neredeyse hiç girmediğini ve kadın dairelerinin, birinin zorla içeri girmesine karşı bir doğulu (oryantal) kıskançlıkla korunduğunu" yazmıştı.[56] Aslında halk festivallerinde bu yasak kaldırılıyordu: Örneğin erkek askerler kendi "bambularında" kaldıkları sürece saray avlusuna girebiliyorlardı.

TONONU VE KANGBODÉ

Erkeklere uygulanan yasağın birkaç istisnası arasında *Tononu ve Kangbodé* unvanlı iki memur bulunuyordu. Bu isimle olmasa da Tononu'ya ilk defa de Chenevert ve Bullet'ın el yazmalarında rastlıyor gibiyiz. Onlara göre Tononu, sarayı dışarıdan koruyan bir grup hadımın başıydı ve kendisi de hadımdı.[57](Norris, saray muhafız kulübelerinden birinde yaklaşık kırk tane silahlı amazonun yanı sıra yirmi hadımağası görmüştü bundan önce. Hadımağalarının ellerinde "parlak demir çubuklar" vardı, bunlar büyük olasılıkla coptu.)[58] Tononu aslında sarayın kâhyası ve krallıktaki en güçlü adamlardan biriydi ancak birlikte seyahat eden Forbes ve Beecroft'ın diğer

Avrupalı ziyaretçilerden önce baş hadımağasını fark etmesi için yetmiş beş yıl geçmesi gerekecekti.

Forbes, "too-noo-noo" ve onun kadın denginin, kadınlar kısmını ayıran "bambu" hatta mesajlar ve nesneler alıp verişlerini izlemişti. Ayrıca Tononu'nun bir askeri törende tahtın ayağının dibinde oturduğunu ve başka bir etkinlikteyse kralın yanında ordu subaylarına kraliyet bağışları dağıttığını görmüştü.[59] Beecroft, "Too-noo-noo"yu, taburesini taşıyanların kralın karşısına "kirli bir vaziyette" çıkmasına izin verdiği için kralın ikinci derece bakanını azarlarken görmüştü.[60] Britanyalı şahitler, aynı zamanda baş hadımağası ve amazonlar arasında özel bir ilişki olduğunu ima ediyor. Bir halk töreninde Tononu, kadınların şarkısını "yere göre sığdıramamış" ve onlara kralın şarkıyı ne kadar çok beğendiğini söylemişti. Bir süre sonra amazonlara, Abeokuta halkı önünde şarkı söylemelerini emretmişti.[61]

Birkaç yıl sonra, Vallon ve Répin, Tononu'nun rolünün bütün yönlerini iyice kavramışlardı. Söylediklerine göre Tononu, "kraliyet konutları bakanı ve kralın hanesinden çok korkulan mutlak amirdi". Bu yüzden "amazonların ve saray kadınlarının hareketlerini izlemekle" yükümlüydü. Onun gözetimi altındaki kadın savaşçılar "sıkı bir disipline maruz kalıyorlardı." Rütbe işareti olarak "başlarını saran yuvarlak bir kayışla alınlarına tutturulmuş iki küçük, parlak, gümüş boynuz" takan bir hadımağa mangası, bu işte Tononu'ya yardım ediyordu.[62]

Baş hadımağası ayrıca kralın baş hizmetçisi ve sözcüsüydü. Kralın eşleri, onun bütün isteklerini doyururken, kadın olmayan yakın biri gerekli görülüyordu. Britanyalı modern tefsircilerinden W.J. Argyle, bunu "(kadınların) çoğunun ilkel toplumda olduğu gibi, Dahomey'de de maruz kaldığı düzenli kirliliğe" bir cevap olarak makul (ve oldukça esrarengiz) bir şekilde açıklıyor.[63] Kast ettiği şey regl olan kadınların iğrenç bulunmasıydı. Varlıkları kralı ruhani bir tehlikeye sokuyordu. Krala dokunan kadının "temiz" olduğundan asla emin olunamıyordu. Erkek hizmetçilerin bu mecburi yokluğunda, hadım edilmiş bir erkek ihtiyacı karşılıyordu.

Vallon ve Répin, Tononu'nun içkileri tadıp zehirli olmadıklarından emin olduktan sonra Gezo'ya servis ettiğini görmüşlerdi. Ayrıca kral içkisini içerken o, ipek bir örtü tutuyordu çünkü kimse kralın böyle sıradan bir şey yaptığına tanık olmamalıydı. Tononu'nun, kralın gümüş tükürük hokkasını, tüylü yelpazesini veya sinekliğini taşıdığı da görülmüştü.[64]

Daha da önemlisi, Tononu kraliyet mesajlarını taşıyordu. Répin'in yazdığına göre, kralın yakınıydı ve kral "emir vereceği zaman doğrudan konuşma lütfünü gösterdiği tek kişiydi."[65] Vallon'a göre, Gezo halk içinde veya yabancı misafirlere bir şey söylemek istediğinde, konuşmayı, seyircilere hitap edecek olan Meu'ya (kralın ikinci derece bakanı) aktaran baş hadımağasıyla konuşuyordu. Cevaplar da krala aynı yoldan geliyordu.[66]

Sonuç olarak Vallon, otoritesi krala dışarıda eşlik etmesi dışında saray dışına uzanamasa da Tononu'yu "meclisin en önemli üçüncü kişisi" olarak belirlemişti.[67] Burton, onu kraliyet ailesini hariç tutarak "krallığın en önemli dördüncü kişisi" ilan etmişti ve Tononu'nun şehirdeki hadımağası bölgesini yönettiğini söylemişti; Tononulann adet olarak ahirette de efendilerine eşlik ettiklerini ama Gezo'nun son derece tecrübeli Tononu'sunun esirgenmesini emrettiğini böylece onun, meclis törenlerinde kalıcı hâle geldiğini duymuştu. Hayatta kalan Tononu, tıpkı saraydaki gözcü polisler gibi gümüş boynuz takıyordu.[68]

Vallon'un "baş muhasebeci"[69] ve Skertchly'nin "gece muhafızlarının müfettişi"[70] olarak adlandırdığı Kangbodé, rütbe bakımından Tononu'nun hemen ardından geliyordu. 1848-1850 yıllarında Abomey'i üç kez ziyaret eden Blanchély isimli Fransız tüccar, "Cambodé"nin ordunun arka sıradaki muhafızlarını komuta ettiğini ve erzaktan sorumlu olduğunu söylemişti.[71] Forbes, ona "camboodee", Beecroft ise "Cam-baa-dee" demişti; her ikisi de onun saray hazinedarı olduğunu düşünmüştü.[72] Bir yerde Burton, ondan kralın ambarcısı diye bahsetmişti.[73] Kangbodé hadımağasıymış gibi görünmüyor ama (içeride kadınları gözleyenlerden farklı olarak) sarayın dış muhafızlarının özel sorumluluğunu taşıyordu. Kral saraydan çıkınca, Kangbodé

ve vekilleri yolu açıyor, yoldaki çeri çöpü temizliyor ve kralı engebeli zeminlerde uyarıyordu. O ve adamları boyunlarına, resmi bildirilerinden önce halkın sessizliğini sağlamakta kullandıkları gümüş çanlar takıyorlardı.[74] Kangbodé ayrıca yabancı misafirler ve kral arasında arabulucu olarak görev yapıyordu; bu yüzden Fransız işgalinin tarihçisi Jules-René Poirier ona "bir çeşit protokol şefi" demişti.[75]

Diğer tüm memurlar ve subaylar gibi Tononu ve Kangbodé'nin de kadın mevkidaşları vardı. "Bu tuhaf krallıktaki geleneklere göre" diyor Burton, bir de baş "kadın hadımağası" vardı. Skertchly, onun emrinde "kadın hadımağalarından" oluşan bir kolordu olduğunu ekliyor.[76] Ancak bu kadınların heteroseksüel olmadıklarını gösteren bir kanıt yok. Saraydaki kadın ve erkek bölümleri arasında haberleşmeyi sağlamak görevleri arasındaydı. Sözlü geleneğe göre, Kangbodéler (kralın kendisi dışında) *kposi* (kelime anlamıyla leopar kadın eşler) olarak bilinen hükümdarın en üst derece eşleriyle konuşma yetkisi olan tek kişilerdi.[77]

Sembolizmle dolu olan bir krallıkta, Singboji sarayı en etkileyici semboldü. Saray, on hükümdarın el işiydi: Her hükümdar sarayın batı tarafına kendi konutunu ve kendi yuvarlak kompleksini eklemişti. Bu gelenek, ikinci kral Wegbaja, Abomey şefinin topraklarını ele geçirmek için bir işgalden batıya hareket ettiğinde, bu gelenek Dahomey tarihinde önemli bir yer edinmişti. Yani saray, Dahomey topraklarını sürekli genişletmek için verilen resmi emiri sembolize ediyordu.

Dahomey krallarının yarattığı mistik farklılığın ve gizliliğin aurası tüm sarayı sarmaya başlamıştı. Burton'ın belirttiği gibi, "biri 'içeride' neler olduğuna dair meraklı sorular sormaya başladığında, en cesur olan kişi bir şeyler fısıldar"[78]. İçerideki feminen dünya ile dışarıdaki maskülen dünya arasında kalıcı ve dinamik bir gerginlik baş göstermiş gibi görünüyor. Saray, yalnızca kralın özel konutu değil; Argyle'in deyimiyle, "krallıkla ilgili en gizemli ve etkileyici şeyleri barındıran farklı bir dünyaydı".[79]

12
ASKERİ EĞİTİMLERİ

Sarayların gizemlerinden biri de o yüksek kırmızı surların ardında amazonların ne türde ve ne miktarda askeri öğretim gördükleriydi. Aynı döneme ait tüm yazılı beyanlar, amazonların halk etkinliklerine katılımlarının ya ulusal kutlamalarla ya da önemli yabancı misafirlerin gelişiyle bağlantılı olduğunu söylüyor. Bu durum, bazı tarihçileri, amazonların gösterilerinin ayinsel ve törensel doğasının önemini vurgulamaya ve askeri seferlerde görev başında öğrendikleri ve bu tip törenlerdekiler dışında gerçek bir eğitim alıp almadıklarını sorgulamaya itti.

Dahomey'in Fransa'ya karşı direnişini araştıran bir öğrenci olan David Ross'a göre, "Fonların çok sıkı bir savaş öğretim anlayışı varmış gibi görünmüyor" ve "silahları nasıl en iyi şekilde kullanacaklarına dair bir eğitim veya talim yapmaya çalışmamışlardı".[1] Ross ve diğer yorumcular, Bayol'un Dahomey'in askeri kuvvetleriyle ilgili yaptığı değerlendirmeden fazla etkilenmişlerdi. Fransız memur, düzgün bir atış eğitimi ("école

de tire") olmadığını ve amazonların seferlerde ateşli silahları "çok da baş tacı etmediklerini" ve genellikle nişan almadan ateş ettiklerini anlatmıştı. "Temel olarak yalnızca kıvrık uçlu kılıçlarını kullanıyorlardı."[2] Foà, Bayol'un söylediklerini aktararak "amazonların kötü ateş ettiklerini, nişan almadıklarını ama kılıç veya topuz kullandıkları yakın dövüşlerde olağanüstü derecede başarılı olduklarını ve "hayran bırakacak şekilde (bıçak) kullandıklarını" söylemişti.[3] Fransız koltuk ustası G. De Wailly, savaşçı kadınların "en ufak bir askeri öğretimden" mahrum olduklarını ve bırakın nişan almayı tüfeklerini nasıl dolduracaklarını bile bilmediklerini düşünüyordu.[4]

Burton ve Skertchly'nin küçümseyici sözleri, tarihi tablonun bozulmasına sebep olmuştu. Duncan, amazon saldırılarını, bir tazı sürüsünün saldırısına benzetmişti.[5] Vallon ise hortuma benzetmişti.[6] Burton da kadınların "bir kuzu sürüsü kadar keskin hareket ettiklerini" görmüştü.[7] Skertchly, amazonların tüfeklerini doldurmalarına ve ateşleme hızlarına hayran kalmıştı ve silahlarını "muhteşem bir düzende" tuttuklarını söylemişti ama gereksiz bir iğneleme yapmadan da duramamıştı: "Keskin nişancılıklarına gelince, hiç görmedim ama sanırım bu konudaki tüm başarıları bir çalı yığınını vurmak".[8]

Neyse ki elimizde bu tabloyu düzeltecek yeterli kanıt var. Agaja'nın 1726 tarihli mektubu, Dahomey birliklerinin savaşı çoktan tecrübe ettiklerine dair bir ipucu sunuyor. Agaja, sık sık dışarı çıkıp bir "ağacın gölgesinde oturuyor" ve "silahlı halkını" izliyordu. "Halkı koşarak, atlayarak, *nişan alır gibi* (pekiştirilmiş vurgu) silahlarını ateşleyerek çok güzel bir şekilde fiziksel talim yaparken, o da piposunu içiyor, brendi dağıtıyordu. Daha sonra "halkının tezahüratları, davullar ve çeşitli sesler çıkaran borular eşliğinde eve dönüyordu.[9] 135 yıl sonra Borghero'nun tanık olduğu sahte amazon saldırısının ve sonraki yıllarda başka ziyaretçilerin aktardığı erkek askerlerinkilerin kökeninin bu geleneğe dayandığını görmek zor değil. Agaja, katılımcıların hepsinin erkek olduğunu söylemiyor aslında; mektubunun başka bir yerinde "tüm" tebaasının savaşmak için yetiştirildiğini

söylüyor ama belki biraz acele ederek, "kadınların evde kalıp toprak ekip gübrelediğini" ekliyor.[10]

1760'larda Pruneau, kralı koruyan eşlerin bir "alay oluşturduğunu" söylediği zaman, saray kadınlarının bir çeşit askeri eğitim aldığı kesinleşmiş gibiydi.[11] 1770'lerdeyse Labarthe'ın muhbiri, kadınların "beceriyle atış talimleri yaptığını" söylemişti[12] ve daha önce söz ettiğim gibi, de Montagùere, amazonların iki paralel hat oluşturup "çok başarılı bir atış" gerçekleştirdiğini görmüştü.[13] Dalzel de bunları doğrulamıştı: "Yüzlerce (saray kadını) silah kullanmak için eğitiliyor. Bu savaşçılar düzenli olarak alıştırma yapıyor ve tatbikatlarını erkek askerler kadar ustaca tamamlıyor."[14]

Dikenli mevzilerde yapılan bu yalancı saldırılar, amazonları yalnızca düşmanlarına düzenleyecekleri gerçek saldırılara hazırlamakla kalmıyor, acıya dayanıklılık geliştirmelerine yardımcı oluyordu. İlk kez 1830 yılında Lopez, (bir köle gemisi kaptanı olan arkadaşı) Théophilus Conneau'ya amazonları anlatmıştı. Lopez, Gezo'nun işaretiyle, üç metrelik çamurdan yapılmış, "her tarafı devasa dikenli çalılarla kaplı yalancı kaleye" hücum etmek üzere 100 kadın savaşçının harekete geçmelerini izlemişti. "Silahlarını sallayıp savaş çığlıkları atarak" kaleye doğru koşmuş; "dikenli engelleri aşarken etlerinin yırtılmasına aldırmadan duvarların tepesine çıkmışlardı." Lopez'e göre, içeride o gün yakılacak olan kazığa bağlanmış elli tutsak vardı. Tutsakları alan elli kadın onları kralın huzuruna götürmüş, kral da en cesur askerin kılıcıyla tutsaklardan birini infaz ederek kurban törenini başlatmıştı. Lopez, beş gün boyunca her gün bu gösterinin tekrarlandığını söyler.[15] Öyleyse, bir seferde verilen kurban sayısı biraz şüphe uyandırıyor çünkü 300 kurban yıllık törenlerde infaz edilenlerden bile fazla oluyor.

Gördüklerini aktaran ikinci kişi Duncan'dı ve o, "bu kocaman dikenli çalı yığınlarını" kurmanın on dört gün aldığını öğrenmişti. Yaklaşık 20 metre genişlikte ve 2,5 metre yükseklikteki bu yığınlar, "her bir alayın kendi yığınının belli olması için" iki dar boşluk dışında tek bir parça hâlde yaklaşık 365 metre

boyunca uzanıyordu. Bariyeri inceleyen Britanyalı gezgin şöyle yazmıştı: "Hayatımda gördüğüm en iyi şekilde silahlanmış bu tehlikeli bitki topluluğunu, hangi koşullar altında olursa olsun, ayağında bot veya ayakkabı olmaksızın bir insanın aşmaya kalkışabileceğine kendimi inandıramıyorum." Barikatın 2,7 kilometre gerisinde "iki metrelik kazık parmaklıkları olan, kalın sazlarla birbirine bağlanmış büyük kafesler" vardı. İçlerinde de şehrin sakinlerini temsil eden yüzlerce kraliyet kölesi duruyordu.

Kadınlar, kendi çalı yığınlarından 180 metre uzakta bir "alay" oluşturmuş ve silahlarını omuzlamışlardı. "Bir iki saniye içinde saldın emri verildi ve aklın alamayacağı bir hızla diken yığınına hücum başladı. Bir dakikadan az bir sürede hepsi yığını aşmış ve hayali şehri ele geçirmişti." İki tane daha amazon alayı, yirmi dakika bekledikten sonra harekete geçmiş ve "aynı hızla" kendi yığınlarını aşmıştı.

Duncan'ın verdiği mesafe ölçüleri doğruysa, saldırılar neredeyse bir dakikadan az sürmüş olabilir ama iki veya üç dakikada tamamlamak bile olağanüstü bir beceri olsa gerek. Gezo, Duncan'a İngiliz kadın kuvvetlerinin de bunu yapıp yapamadığını sormuştu. Duncan, yapamadıklarını ve İngiltere'nin kadın askerleri olmadığını; ancak "özgürce ve kendi istekleriyle öne çıkan kadınlar" olduğunu anlatmıştı.[16]

Winniett, Gezo'nun ona "kadın birliğinin ele geçirdiği kalelerin modellerini" gösterdiğini ve "saldırılarla düzenli olarak aldıkları kalelere hayran kaldığını" söylemişti.[17]

Forbes ve Beecroft, 2000 amazonun baştan sona kadar bir köle keşfini canlandırmasını izledi. Bu sefer hedef "şehir", palmiye dallarından yapılmış üç metre boyunda, içi kraliyet köleleriyle dolu üç odası olan bir hapishaneydi. Hapishane, uzun bir pazar meydanının güney ucunda yer alıyordu. Kadın askerlerse, "ayrı alay renklerinin altında" kuzey uçta toplanmışlardı.

İlk olarak bir öncü birlik, keşif yaparak ve nöbetçiler dikerek hayali bir güzergâhta harekete geçti. İki tabura bölünmüş ana

amazon ordusu onları takip etti. Namluları önde, omuzlarında tüfekleriyle yürümeye başladılar. "Sonra, muskalar, savaş aletleri, bir ihtiyat askerinin koruduğu kralın taşıtı ve en arkada levazım sınıfı (hepsi kadın) geldi." (Gezo, meydanın doğusunda, şemsiyelerin gölgesinde oturuyor, Forbes ve Beecroft ile gösteriyi seyrediyordu.) Ordu, yürüyüşünde değişiklikler yaparak iki kez daha tekrarladı. En sonuncusunda, kapalı kol düzenine geçişlerinin gece saldırısını temsil ettiği söyleniyordu.

Daha sonra bir keşif ekibi gönderildi. Kısa sürede, baştan aşağı yerli kıyafetler giyen Dahomeyli bir "casus"la geri döndüler. Adam, amazonlar şeflerinden oluşan bir konsey tarafından sorguya çekildi. Emir subayları, konsey ile birlikler arasında koşturup duruyor, emirleri iletiyordu. Keşif ekibi tekrar gönderildi ve bu kez, yine konsey tarafından sorgulanan altı "mahkûmla" geri geldiler. Sonra kadın subaylar, "ülkenin durumu ve düşmanın pozisyonu" hakkında krala rapor verdi. Kral da çok ağır bir savaş beklemediği için genç kadın savaşçıların yönetimi ele almasına karar verdi.

Bir tüfek sesi, hapishaneye saldın işaretini verdi. İlk dalga çabucak yolunu buldu ve tekrar göründü; bazı amazonlar mahkûmlarla, bazıları kesilmiş kafaları temsil eden küçük ot demetleriyle geldi. (Beecroft 250 demet saymıştı; o gördüğünde bunları mahkûmlar taşıyordu.) Daha fazla birlik saldırıya geçti. Köleler hapishane odalarının birinden kaçtı ve "hepsi yakalanana kadar heyecanla devam eden bir köle avı" başladı. Mahkûmları koruyan ihtiyat askerleri hariç ordunun geri kalanı, ön kısımda toplandı ve hapishaneye doğru hızla ilerleyip onu yıktı. Daha fazla köle kaçtı ve yeni bir av başladı.

Amazon ordusu daha sonra alaylara ayrıldı ve ordunun topraklarını "kuşattı". Büyük finalde, Forbes'un sayılarının 2000 olduğunu düşündüğü bütün köleler serbest bırakıldı ve "tekrar yakalanarak bağlanıp kralın huzuruna getirilene kadar tekrar avlandı." Beecroft'ın dediğine göre, amazon birliği o kadar hızlı hareket ediyordu ki; yer, bir toz bulutunun içinde sallanıyordu.[18]

Avrupalı ziyaretçilerin tanık olduğu en büyük sahte saldırı Bouët'nin bir yıl sonra (1851) gördüğü saldırı olabilir. Abomey'in dışında "uçsuz bucaksız bir ovada" tamamen Gezo'nun yönettiği bir saldırıydı. Gezo ve ordusunun tamamı, kadın ve erkekler, savaşa uygun giyinmişlerdi. Bu gösteri için, etrafı çitlerle çevrili bir köy "sanki sihirle" inşa edilmişti. İçeride kadınlar ve köleler düşman rolünü oynuyordu. Saldırı için beklerken, "yüksek sesle savunma çığlıkları atıyor, tehditler savuruyorlardı."

Gezo, birliklerini savaş alanında mevzilendirdi. Erkek tüfekçiler hilale benzer iki devasa kanat oluşturdular ve keşif erleri onlara iki koldan eşlik ediyordu. Arkada, erkek ihtiyat askerlerinden oluşan büyük bir kolordu ve artçılar vardı. "Kral etrafında beş veya altı bin kişilik amazon muhafızıyla merkezde duruyor ve duruma göre onları kanatlara doğru ya da kanatların önüne sürüyordu." Saldırıyı tek başlarına üstleniyorlardı.

Kralın işaretiyle, "vücutları uzun otlarla kaplı bir amazon bölüğü yere yatıp çitlere doğru emeklemeye başladı. Bu sırada kuşatma altındaki yerden gelen yoğun ateşlere yüzükoyun yatarak karşılık veriyorlardı." (Bouët, bunların gerçek silah ateşi olup olmadığını belirtmiyor.) Kralın ikinci işaretinde, amazon bölüğü "ayağa kalktı, çitlere doğru çığlık atarak koşup, çitleri aştı ve düşmanı kovdu." Hapishanenin diğer taraflarına da bu tip birçok saldırı düzenlendi, sonra amazonlar "köye" akın etti ve orayı ateşe verdi. "Elleri kolları ganimetlerle dolu hâlde, zavallı düşman grubunu önlerinde itekleyerek ve kabaca oyulup boyanmış, tahta erkek kafalarını silahlarının ucunda taşıyarak" geri döndüler.[19]

Bouët gerçekten çok etkilenmişti. Tüm bu gösteri için Gezo'yu tebrik etmişti:

> Gösteri bir bütünlük ve coşkuyla tamamlanmıştı. Ulaklar, kralın emirlerini hiç aksatmadan şaşırtıcı bir hızla iletmişlerdi. Emirlerinin bu şekilde hiç karışıklık çıkarmadan, muhteşem dakiklikle yerine getirilmesinden ve hepsinden öte kralın (amazonların) ha-

reketleriyle ilgili taktiklerinden gerçekten çok etkilendim.[20] Bu ordunun ve Avrupa ordularının hareketleri arasındaki benzerliği görünce çok şaşırdım: keşif erleri, öncü birlikler, artçılar, ihtiyat erleri, müzik, borazanlar, davullar... Orada her şey vardı.[21]

Bouët'nin övgülerinin literatürde benzeri olmayabilir ama beş yıl sonra Répin ve Vallon da en az Bouët kadar etkilenmişti. İlki erkek, ikincisi kadın ordusundan oluşan arka arkaya iki tane aynı gösteri izlemişlerdi. Bu sefer sesler yoktu; tam bir sessiz tiyatroydu ve her zamanki payandalar, tırmanacak bariyerler, görünen düşmanlar da yoktu.

Erkek savaşçılar, bir buçuk metrelik mesafelerle karşılıklı duran beş ya da altı kişilik "nispeten daha düzenli" hatlar oluşturup aralarında da biraz boşluk bırakmışlardı. Misket ve alaybozan tüfekleriyle silahlanmışlardı. Her hattın ilk sırasındaki adamlar ateş açmış ve "zekice" arkadaki sıralara geçmişlerdi. İkinci sıradakiler atışlarını yapıp arkaya geçerken onlar da silahlarını doldurmuşlardı ve bu böyle devam etmişti.

Kısa bir süre sonra birkaç asker, silahlarının emniyet mandalı kapalı, ellerinde bıçaklarla, düşmanı şaşırtmak için "inanılmaz bir hızda" bir süre emeklemişlerdi. Daha sonra, "hepsi birlikle ayağa kalkıp ateş etmiş ve korkutucu çığlıklar atmışlardı". Kıvrık uçlu palalar kullanan bazı askerler yenik düşmanların kafasını kesip kellerini ganimet olarak alır gibi yapmıştı. Bazıları da "takip edilmek ister gibi" kaçmış ve hayali düşmanlarını ölüme sürüklemişti. Bir anda tüm askerler, sıralarını bozmuş ve "silahlarını sallayarak çığlıklarla, bağırışlarla, korkunç yüz ifadeleriyle öfkeli bir taarruza geçmişti. Hayatta kalan düşmanlar meydanın sonuna kovalanmış ve bozguna uğratılmıştı, daha sonra ordu "zafer şarkısı" söyleyerek geri dönmüş ve kralın karşısında toplanıp hareketsizce durmuşlardı.[22]

Répin'in anlattıklarına göre, belinden sarkan at kuyruklarından tanınan kadın orgeneralin işareti üzerine, yaklaşık 4000 amazon "daha canlılıkla ve öfkeyle" aynı senaryoyu tekrarlamıştı.

Böyle bir ortamı bırakın tarif etmeyi hayal etmek bile zor. Kızgın gökyüzü altında, toz ve duman girdabında, tüfek çatırtıları ve top gürlemeleriyle, barut ve dumanla kendilerinden geçmiş, korkutucu yüz ifadeleriyle ve vahşi çığlıklarla hareket eden dört bin kadın. Sonunda hepsi yorulunca, mühimmatları ve enerjileri bitince, düzen ve sessizlik tekrar sağlanmıştı.[23]

Vallon da kadın savaşçıların erkek savaşçıları gölgede bıraktığını düşünüyordu. Kadın komutanların el kol hareketleri ve bağırmalarıyla cesaretlendirilen, erkeklerden daha hırslı kadın savaşçılar, kısa sürede, saldırı noktasına doğru ilerleyen bir hortuma dönüşmüşlerdi ve üzerinde yüzlerini buruşturan tuhaf hayvan figürlerinin olduğu fantastik sancakları oradan oraya dalgalanıyor ve bu gösteriye çok acayip bir hava katıyordu. Gören de bunun bir volkanın püskürttüğü ve siyah taburlarıyla her tarafı kaplayan bir şeytan ordusu olduğunu sanırdı: Bu gözü pek yaratıkların, insan ırkının en güzel ve en çekingen cinsiyetiyle alakası yoktu.[24]

Borghero'nun 1861'de izlediği sahte savaştan sonra, elimize birinci ağızdan yazılan başka bir kaynak geçmedi ama Foà'nın başkasından duyduğu bilgilere göre,[25] bu askeri eğitim yöntemi krallığın son yıllarına kadar devam etmiş olabilirdi. Bütün detaylar, bunların gerçek savaş provası ve özenli bir çalışmanın meyvesi olduğuna, yabancı ziyaretçilere mahsus bir eğlence ya da tören amaçlı bir şey olmadığına işaret ediyor.

Aynı şey, atış gösterileri için de söylenebilir. Tarihte bazen rastlanan iddialara göre, Dahomeyliler nasıl ateş edeceğini bilmiyordu; çoğu zaman omuz hizası yerine kol veya kalça hizasından ateş ediyordu. Silahın (bunlar genellikle ucuz "ticari" silahlardı) geri tepmesinden veya tüfeğin yüzlerinde patlamasından korktukları söyleniyordu. Nişan bile almayıp düşmana doğru rastgele ve genellikle fazla yukarı ateş ediyorlardı. "Merminin en yakın hedefi vurması bir mucizeydi" demişti Wailly.[26]

Eleştirmenler omuz hizasındaki atışların savaşlarda değil tatbikatlarda yapıldığı gerçeğini gözden kaçırıyor. Ot yığınlarıyla

dalga geçse de Skertchly, namluları yukarı bakarken kalça hizasında ateş eden amazonlar görmüş ve bu durumu, "kazaların önüne geçmek için böyle" yaptıklarını söyleyerek makul bir biçimde açıklamıştı.[27] Savaş alanında yüzlerce hatta binlerce silah arkadaşları olduğu düşünüldüğünde, omuz hizasında ateş etmeleri mantıklıydı. Yine de tatbikatlar sırasında amazonlar bazen sadece bunu yapıyorlardı. Fraser önce erkeklerin sonra kadınların talimlerini izlemişti. Kadınların "tüfek kullanmada çok becerikli" olduğunu ve erkeklerin aksine genellikle omuz hizasında ateş ettiklerini görmüştü.[28]

Bayol, resmi bir atış eğitimi olmamasının ciddi bir eksiklik olduğunu düşünüyordu ve bu düşüncesi diğer yazarlar tarafından da tekrarlanmıştır. Bayol, askerlerin silahlarını doldurmayı ve ateşlemeyi arkadaşlarından öğrenmek zorunda kaldıklarını söylemişti.[29] Bunun, 13-14 yaşındaki kız çocuklarının amazon "bölüklerine" bağlandığını ve görevlerini onlardan öğrendiğini söyleyen Wilmot'un önceki beyanıyla da bağdaşıyor. "Kız çocukları, onlarla birlikte dans ediyor, şarkı söylüyor ve onlarla birlikte yaşıyor; ama belirli bir yaşa gelip tüfek tutabilene kadar onlarla savaşa gitmiyor."[30] Bayol gibi Fransız askeri geleneklerine göre yetişmiş birine, bu tarz bir gayriresmi eğitim yetersiz görünebilir; ama geçmişinde gönüllü askerler, sınır askerleri, kovboylar ve çeşit çeşit eğitimsiz silahlı soyguncular olan bir Amerikalı için bu eleştiriler pek fazla önem arz etmiyor.

Bayol'un ve diğerlerinin de izini sürdüğü fikir; ateşli silahların Dahomey'in belirleyici silahı olmadığı fikri, pek de ikna edici değildir. Daha krallık yazılı tarihte yerini almadan Avrupalı tüfekler kıyı tüccarlarıyla Dahomey'e geliyordu. Bir halk geleneğine göre ateşli silahlar, 17. yüzyılda Wegbaja Hükümdarlığı'nda önemli hâle geldi.[31] "Tıpkı benim gibi benden öncekiler de ateşli silahların hayranıydı" demişti Agaja 1726 yılında, "ve ok ve yayı neredeyse tamamen kullanımdan kaldırdık. Hiçbir silahın ateşli silahtan ve kendi yaptığımız kıvrık uçlu kılıçtan daha iyi olduğunu düşünmüyoruz."[32] Bir yıl sonra Snelgrave, yüzlerce Dahomeyli erkek askerin sadece tüfek, kılıç ve kal-

kanla silahlandığını görmüştü.[33] Kadın saray muhafızlarıyla veya askerlerle ilgili neredeyse tüm ilk kaynaklar normal ve kısa misket tüfeğinden bahsediyor.

Bir yüzyıldan fazla süren Avrupalı ziyaretçi akınları, siyahi kadın savaşçıların atış becerileri olduğunu doğruluyor. Labarthe'ın 1776 tarihli kaynağında, kralın silahlı kadın muhafızlarının "çok becerikli bir şekilde atış talimleri yaptığı" yazıyor.[34] 1777 tarihli kaynağındaysa, daha önce bahsettiğim gibi, amazonların iki hat oluşturup "çok başarılı bir atış" gerçekleştirdiğini görmüştü.[35] Dalzel, saray kadınlarının "silah kullanımında eğitildikleri" izlenimini edinmişti.[36] Freeman, "kadın tugayının, misket ve alaybozan tüfeklerini ustalıkla kullandığını" düşünmüştü.[37]

Duncan, Abomey'deki nişancılık gösterilerine katılan ilk Avrupalı olabilirdi. Gezo onu kadın ve erkek askerlerinin "kırsalda kendi yemeklerini nasıl tedarik ettiklerini" izlemesi için davet etmişti. Kuzu, keçi, ördek, Afrika tavuğu ve tavuk, hepsi vahşi bir oyunu temsil ediyordu ve yüksek kilden bir duvarın önünde iple bağlanmışlardı. Kadın ve erkek savaşçılar, 65 metre ileride duvara paralel hâlde sıra olmuşlardı. Hepsinin, demir mermiyle doldurulmuş Danimarkalı veya İngiliz uzun tüfekleri vardı. Önce kadınlar ateş etti. "Nişanlarının nasıl keskin olduğunu görünce elbette çok şaşırdım. Çok azı hedefi tutturamadı ve bir insan gövdesinin genişliğini geçecek bir atış yapanı görmedim" diye yazmıştı Duncan. Erkeklerin atışı daha da keskindi. Briton, "sanırım hepsi ıska atışlardı ama öyle bile olsa inanılmaz becerikliydiler ve bizim en iyi tüfekçilerimize denk sayılırlardı" demişti.[38] Başka bir yerde de amazonların, bizim el bombacılarımızın tüfeği kullanabildiği kadar kolaylıkla "uzun Danimarka tüfeğini kullandıklarını" belirtmişti.[39]

Wilmot da hem erkek hem kadınların atış talimini izlemişti ama kadınlar erkeklerden daha iyiydi. Bundan önce Glele'ye, "halkına bu alanda talim yaptırıp yaptırmadığını" sormuştu. Kral da evet demiş ve onu Cana dışındaki bir gösteriye davet etmişti. 3 metrelik kerpiç bir duvarın altındaki kilimler üzerin-

de keçiler kazıklara geçirilmişti. Wilmot, mesafeyi söylemeyi unutuyor ancak amazonların bir insanı öldürebilecek kadar "iyi atışlarıyla" göze çarptıklarını söylüyor. Filinta tüfeklerin ve namluda gevşek duran, ucu sivriltilmiş demir mermilerin kalitesi göz önünde bulundurulduğunda, her iki cinsiyetin de performansı "gerçekten hayret vericiydi".[40] Borghero, genç bir amazon komutanı görmüştü ve kadın "silah kullanmada o kadar iyiydi ki; onu gören, silahı kolunun bir parçası zannederdi" demişti.[41] Degbelo'nun kaydettiği bir geleneğe göre, kadın askerlerin kendilerine özel talim yapabileceği pek çok menzili vardı.[42]

Dahomey'in askeri yeterlilikleriyle ilgili akıllardaki bir soru da askerlerin filinta tüfeklerini ne kadar hızlı ateşleyebildiğiydi. Önceden söz ettiğim gibi, Avrupalı ve Amerikalı askerler dakikada üç ya da dört tur atış; Frederick'in Prusyalıları ise beş tur yapmak üzere eğitiliyorlardı. Foà, Dahomeyli savaşçıların silahlarını doldurmasının elli saniye sürdüğünü, kadın savaşçıların ise sadece otuz saniyeyi bulduğunu iddia etmişti; ki bu da dakikada sadece iki tur demek oluyordu. Kanıtlar Foà'nın onları biraz hafife aldığını gösteriyor.

Duncan, amazonların bir el bombacısı gibi rahatça tüfek kullandıklarını söylüyor "ama tabii ki aynı çeviklikle değil çünkü onlar belirli bir eğitim almamışlardı".[43]Ancak Wilmot kadın askerlerin atış hızından o kadar çok etkilenmişti ki yazısında bundan üç kez bahsediyor. "Misket tüfeğinin nasıl kullanıldığını tamamen anlamışlardı ve çok hızlı bir şekilde doldurup ateşliyorlardı" diyerek bu konuyu noktalıyor.[44] Skertchly de "çok hızlı bir şekilde" ateş eden amazonlar görmüştü.[45] Kadınlar dakikada yalnızca iki kez atış yapsalardı ikisi de böyle yorumlarda bulunmazdı.

Foà'nın kendisi kralın onları sarayda meşgul tutarak, "onlara gece gündüz silah kullandırıp en yorucu talimleri yaptırarak" amazonların askeri eğitimiyle bizzat ilgilendiğini duymuştu.[46] Çağdaş bir Fransız araştırmacısı olan Adolphe Burdo, Dahomey'in, kadınların da dahil olduğu düzenli ordusunun "gerçek-

ten müthiş bir nişancılık yeteneği" kazanmasını sağlayan "sık sık yaptıkları atış talimleri" hakkında yazmıştı (1890).[47] 1892 yılında (bu tarihe kadar, hızla ateş eden tüfekler çoğunlukla filinta tüfeklerin yerini almıştı) kadın askerlerle çıkan silahlı bir çatışmadan sonra, Fransız teğmen bir Yabancı Lejyonere şöyle bağırmıştı: "Onlara askeri taktikleri, silah kullanmayı ve ateş etmeyi kim öğretti bilmiyorum ama öğreten her kimse kesinlikle kralın parasını çalmadı."[48]

Forbes'a göre, amazonlar tıpkı kariyerlerine baktıkları gibi silahlarına da "çok iyi" bakıyorlardı. Hem kadın hem erkek savaşçılar, filinta tüfeklerinin namlularını cilalıyor ve görev başında değilken silahlarını kılıflarına koyuyorlardı.[49] Skertchly de aynı gözlemleri yapmıştı. Savaşçı kadınların silahlarını ve aksesuarlarını "olağanüstü bir düzende"; "misket ve alaybozan tüfeklerini "son derece temiz" tuttuklarını yazmıştı. Avluda "durmadan silahlarını temizliyorlardı".[50] Bayol'a göre, Dahomeyliler silahlarını "onurlandırmıyorlardı".

Diğer silahların eğitimiyle ilgili neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Répin, assegai atıcıların 40-50 adım mesafeden palmiye ağacını vurabildiklerini söylediğinde amazonları da bunların içine dahil ediyorsa, o zaman talim yapıyor olmaları gerek. Önceden de söz ettiğim gibi Foà, onların kılıç veya topuzla göğüs göğüse çarpışmada mükemmel olduğunu ve "hayran bırakacak şekilde" bıçak kullandığını söylemişti ve bu da onların talim yaptıklarını gösteriyor.[51] Bu tür çarpışmaların "sürekli talimlerin amacı" olduğunu belirtiyor ancak herhangi bir kanıt sunmuyor.[52] Degbelo'nun muhbirleri, eğitimin içinde eskrim ve okçuluğun da olduğunu söylemişti.[53] Bazı dansların bir parçası olan yakın menzil çatışma taklitlerinin standart eğitim tekniği olma ihtimali var.

Saldırı taktikleri ve silah kullanımının yanı sıra, amazonlar merasim alanlarındaki hareketleri için de eğitim alıyorlardı. Kadınların "tatbikatlarıyla" ilgili yorumda bulunan Dalzel başta olmak üzere pek çok ziyaretçi, belli ki doğuştan gelmeyen, yavaş yavaş öğrenilen çalışma disiplinlerinden çok etkilenmişti.

Kadın ve erkek askerlerin geçit törenlerinden biriyle ilgili Forbes şöyle yazmıştı: "Düzen ve disiplinlerini tören boyunca sürdürdüler. Bundan daha iyi bir tören olamazdı. Ne bir gecikme, ne bir tuhaflık ne de bir kaza vardı. Çok asil ve oldukça ilginçti." Tören boyunca, amazonlar tatbikatlarını sürdürürken Gezo soran gözlerle Forbes'a bakıp durmuştu: "Haklı olarak kadın muhafızlarıyla gurur duyuyordu."[54]

Vallon, kadınları "şaşırtıcı bir düzende talim yaparken" izlemişti.[55] Chaudoin'e göre, kadın askerlerin, tıpkı erkeklerinki gibi, "o kadar doğru ve disiplinli" bir duruşu vardı ki "bir ip gibi dümdüz sıralanmışlardı."[56]Foà, böyle "ilkel" bir ülkeye göre amazonların "inanılmaz bir disiplini" olduğunu ve "takdire şayan tatbikatlar" yaptığını itiraf etmişti. Amazonlar dümdüz sıralar oluşturuyor; mangalar çok kısa sürede duruş pozisyonundan yürüyüş pozisyonuna keskin geçişler yapabiliyordu.[57]

BEDEN EĞİTİMİ

Savaşçılar, askeri eğitimin yanı sıra beden eğitimi de alıyorlarmış gibi görünüyorlar. Gözlemcilerin, sahte saldırılarda hızlarından ne kadar etkilendiklerini gördük; kıvrak, çevik, hünerli, dayanıklıydılar ve daha birçok özellikleri vardı. Bir keresinde Duncan, törenden sonra 600 amazonun sanki yarıştaymışlar gibi son hız koşarak filinta tüfeklerini omuzladıklarını izlemişti. Hem o uzun Danimarka tüfeklerini hem de kısa kılıç ve topuzlarını taşıyıp bir de bu kadar hızlı koştuklarını görmek bir Avrupalıyı çok şaşırtır demişti Duncan.[58] Beecroft, elli kadın askerin Gezo'yu selamladığını ve tüfeklerini başlarının üzerinde tek elle tutup onun çadırına koşarak "kollarının ne kadar güçlü, vücutlarının ne kadar çevik olduğunu gösterdiğini" görmüştü.[59] Wilmot, amazonların "İngiltere'nin en iyi sporcularıyla yarışabileceklerini" öne sürüyor[60] ve çok büyük olasılıkla erkekleri kastediyor. Foà, "koşu yarışının" eğitimlerinin bir parçası olduğunu söylüyor ama herhangi bir yarışa şahit olduğunu belirtmiyor.[61] Bayol da gözleriyle görmeden "jimnastik egzersizleriyle" ilgili aynı şeyi iddia ediyor.[62]

Degbelo'nun topladığı sözlü bilgilere göre, amazonlar "güreş de dahil olmak üzere o zamanlar Dahomey'de varolan neredeyse bütün sporları" yapıyordu. Ay ışığının aydınlattığı gecelerin teke tek güreş maçları için çok uygun olduğu söyleniyor. Yere bir çember çiziliyor; bir ayağı önde diğeri çember çizgisinde duran bir kadın rakibine karşı koyup onu yerinden etmeye çalışıyordu.[63]

Fransızların işgalinden seksen yıl sonra elde edilen bilgilerin doğruluğuna güvenebilirsek, amazonların neredeyse bitmek tükenmek bilmeyen bir fiziksel eğitimden geçtiğini söyleyebiliriz. Şafak sökmeden uyanıyor; savaş kıyafetlerini giyiyor; kollarını kaldırıp uzun bir mesafeyi hızlı hızlı koşuyorlardı. Bu egzersizlerde en hızlı kadınları tüfekçi, en yavaşları ise okçu olarak seçen subaylar onlara eşlik ediyordu.[64] Yavaş olanlar hızlarını arttırırsa tüfekçilerin arasına katılabiliyordu. Günün ilerleyen saatlerinde, dönüşümlü olarak sürünüp hızla koşarak acıya katlanmayı öğrendikleri, dikenli engelleri olan parkuru onarabiliyorlardı. Kraliyet doktorları da yaralarını sarıyordu. Söylenene göre Glele, şiddetli acıya katlanan bir amazondan o kadar etkilenmişti ki onunla gerçekten evlenmişti.

Kadınlar bazen "neredeyse hiç erzakları olmadan" beş ila dokuz günlüğüne "sık ormanlara" gönderiliyorlardı. Burada, "açlığa ve susuzluğa dayanmayı, yaralarını sarmayı ve vahşi hayvanlarla soğukkanlılıkla baş etmeyi" öğrenmeleri bekleniyordu. Eğitimciler onlara tuzaklardan nasıl korunacaklarını ve savaşta işaret olarak kullanabilecekleri bazı kuş seslerini nasıl taklit edeceklerini öğretiyorlardı.[65]

O zamanki Avrupalı ziyaretçiler gerçekten hiçbir atletik eğitime şahitlik etmemiş olsalardı, amazonların dans ettiğini düşünürlerdi. Bayol de haklı olarak dansın onların gücünü arttırdığı fikrini edinmişti.[66] Borghero, bunun askeri dansların amaçlarından biri olduğunu düşünüyordu.[67] Ridgway, kadınların "çok fazla jest yaparak" hevesle dans ettiklerini ve danslarında tüfek, kılıç, savaş baltası kullanıp "tehlikeli atlayışlar" yaptıklarını görmüştü.[68] Skertchly, "akla gelebilecek bütün

jimnastik egzersizleri yaparak" dans eden erkek askerleri izlemişti. Kadınların erkekleri gölgede bırakmaya çalıştıkları çok belliydi.[69] Kadın kolordusunun dağıtılmasından kırk yıl sonra Quénum, "ritmi amazonların taklaları; güç ve denge gösterileriyle artan" bir şarkıdan bahsetmişti.[70] (Dans kadınların hem vücutlarını geliştiriyor hem de morallerini yüksek tutuyordu, bu konuya bir sonraki bölümde değineceğim.)

Kadın savaşçıların sıkı eğitiminin sapasağlam bir vücut ortaya çıkardığı su götürmez bir gerçek. Lopez, bu "Medusa"lardan iğrendiğini açıkça söylüyor ama "genel olarak çok iyi vücutlu kadınlar" olduklarını da inkâr etmiyor.[71] Duncan, amazonları "genellikle hoş, güçlü ve sağlık" bulmuştu.[72] Winniett, onların "1,77 metre boyunda oldukça hoş ve otuz beş yaş altı kadınlar" olduğunu söylemişti.[73] Ridgway'e göre, "çoğunun vücudu çok iyiydi."[74] Wilmot, kadınların "çok güzel bir vücudu olduğunu, hareket ederken çok aktif olduklarını, güçlü kolları ve bacakları olduğunu" söylemişti.[75]

Daha önce gördüğümüz gibi Burton, amazonların iyi organize olmalarını "erkeksi" yapılarına bağlamıştı ve hatta kadınların fiziksel olarak erkeklerden "üstün" olduğunu söyleyerek sözlerini sürdürmüştü. Freeman, "kas gücü açısından" erkeklerle aynı olduklarını düşünüyordu. Sürekli eğitimlerinden bahsetmişti ama bölgedeki "alt sınıf" kadınların da alışılmadık biçimde güçlü olduğunu gözlemlemişti.[76] 1861-1864 yıllarında Whydah'ta görev yapan Fransız misyoner Jean Laffitte, "Dahomey'in kadın kahramanlarının cinsiyetlerinin narinliğiyle hiç alakaları kalmadığına" ikna olmuştu. Bunun sebebi olarak "onları bekleyen hayatla başa çıkmak için aldıkları eğitimi" göstermişti. Amazonların vücutları "en sert egzersizlere alışkındı, olağanüstü bir çeviklik ve güç kazanıyordu; genç yaşta en zorlu sıkıntılara alışan amazonlar açlığa ve susuzluğa hayranlık uyandıran bir sabırla katlanıyordu".[77] Bir Fransız gemisi kaptanı ve barut tüccarı olan Buzon, 1874 yılında Abomey'e gelmiş ve neredeyse tüm amazonların yüzünü "kaba" bulmuştu, bu da onların "çoğunlukla iyi orantılı vücutlarına" gölge

düşürüyordu.[78] Birkaç yıl sonra Ellis, on beş yirmi kadından oluşan, yolculuk hâlindeki kadın grubunu gizli gizli izlemiş ve "hepsinin dayanıklı ve kaslı" göründüğünü belirtmişti.[79]

Amazonların ne kadar sağlam olduğuna dair hikâyeler Fransa-Dahomey savaşı döneminde iyice artıyor. Chaudoin'a göre, kadınlar "siyahi erkek savaşçılar kadar sert kaslara sahipti";[80] Foà'ya göre, "erkeksi" görünüyorlardı ve "kas güçleri çok üstündü";[81] Yabancı Lejyoner J. Bern'e göre, "biçimli ve sağlam yapıları" vardı.[82] Savaştan kırk yıl sonra Verdun Savaşı'nın kahramanı Fransız general Fénelon-François-Germain Passaga, bir Senegal bölüğüyle birlikte genç bir teğmen olarak amazonlarla savaşını anlatmıştı. Bir gün o ve adamları üç kadın askeri şaşırtıp öldürmüştü. "İki tanesi çok genç görünüyordu, 14 veya 15 yaşında; çok güzel, kaslı ama narindiler. Diğeri yaşlıydı, yüzünde yara izleri vardı ve muhtemelen mangaının başıydı."[83] (Passaga, sanırım yadigâr olarak, üzerlerindeki kırmızı şortları aldığını hatırlamıştı.[84])

Ama tüm kadın askerlerin atletik bir vücuda sahip olduğu sanılmasın. Bouët'nin izlediği sahte savaşa katılanlar arasında, yirmi altı veya yirmi sekiz yaşlarında, incecik belleri gitmiş ve artık çokça şişmanlamış" olan bazı amazonlar vardı. Bu yüzden, tek seferde çitlerin üzerinden atlamak isteyince, atlayış güçleri ağırlıklarına yetmeyip bir askere yakışmayacak şekilde düşmüşlerdi.[85] Burton kendini yetkin görmesinden kaynaklanan küstah tavrıyla, "dans etmeyi bıraktıklarında kadınlar genellikle şişmanlamaya başlıyor ve bazıları birer obezite harikasıydı" diye yazmıştı.[86] Dans etmeyi bıraktıkları tartışılır gerçi. Burton'ın bizzat kendisi, "en tombul İngiliz kadını kadar sert, kıvrımlı olması gereken her tarafı yuvarlak olan ama bıçak dansı yapan orta yaşlı kadın subaylardan" söz ediyor.[87] Başka bir amazon subayını "kocaman bir balinaya" benzetiyor, bir diğerinin de "enine uzun" olduğunu söylüyor.[88] Bir amazon ordusunu sefer dışında görünce, subayların "daha çok kalçalarındaki heybetli yağ kütleleriyle ve antik bekâretten başka bir şey çağrıştırmayan yağlı vücutlarıyla (evet, in-

san hemen öyle şişman 'yaşlı bakirelere' inanamıyor)" dikkat çektiğini yazmıştı.[89] Dans eden amazonların olduğu bir geçit töreninde, Skertchly "paytak paytak yürüdükleri için gülünç görünen şişman kadın subaylar" görmüştü.[90]

Le Hérissé, anne olup hayatta kalan pek çok amazonla tanışmıştı. O klasik efsanedeki tek göğüslü amazonlardan çok uzak olan bu kadınların, birçok Fransız sütannenin özeneceği bir cazibeleri olduğunu söylemişti.[91]

DUYARSIZLIK EĞİTİMİ

Dikenli çalılıklarda çektikleri çileyle fiziksel acıya aldırış etmemeyi öğreniyor olsalar da amazonlar ruhsal bir duyarsızlık eğitimi alıyor olabilirlerdi. Bu da onların ara sıra cellât olarak görev almalarını açıklar.[92] 1779 yılında Abson, Abomey'de Kral Kpengla'nın "kadınlarının" beşine kıvrık uçlu kılıç verdiğini görmüştü. Savaşta ele geçirilen, saraya getirilen ve iddialara göre kralın eşleri gibi muamele edilen ve daha sonra kaçarak suç işleyen diğer beş kadının kafasını kesmek zorundaydılar. Cellâtlar o kadar beceriksizdi ki kral devreye girip onlara nasıl yapılacağını göstermişti. Ancak cellâtların amazon olduğunu gösteren bir kanıt yok ve Abson'ın onları "şişman ve yaşlarına göre fazla büyümüş" olarak tarif etmesi ihtimali yok etmese de amazon olmadıklarına işaret ediyor.[93]

1830'da Conneau'ya zinayla ve korkaklıkla suçlanan amazonların kendi meslektaşları tarafından yargılandıkları ve suçlu bulunurlarsa onlar tarafından infaz edildikleri söylenmişti.[94] 1850'deki yıllık festivalde Beecroft ve Forbes, Abomey halkının, insanları adak olarak kurban ettiği geleneksel bir merasimde dört amazonun yer aldığını görmüştü. Elleri ve ayakları bağlı, ağızları tıkalı mahkûmlar, sepetlerin veya tahta mini kanoların içinde 3,5-4,5 metre yükseklikteki bir platforma taşınmıştı ve daha sonra canlı canlı aşağı, insanların üzerine atılmıştı. Amazonlar, hepsi erkek olan bu dört kurbanı ikinci Atakpamé savaşında (16. bölüm) yakalamıştı ve sepetlerini eğip onları korkunç sonlarına gönderme onuru da amazonlara verilmişti.[95]

Burton, kadın suçluların erkeklerin göremeyeceği bir yerde, sarayın içinde amazon subaylar tarafından idam edildiğini ve Glele döneminde yıllık festivallerde kırka yakın böyle infaz gerçekleştiğini duymuştu.[96] Skertchly, bir amazon subayının önceki gece nasıl üç kişinin kafasını kestiğini anlattığına tanık olmuştu. Ayrıca amazonların, iki kadın mahkûmu infaz yerine götürdüklerini izlemişti ama her ikisinin de cezası son dakikada ertelenmişti.[97] Chaudoin, hem kadın hem erkek askerler için en iyi egzersizin ustaca bir pala darbesiyle kurbanların kafasını kesmek olduğunu iddia etmişti.[98]

1889'un Aralık ayında, Fransız bir temsilciler kurulu Abomey'de Nansica isimli "henüz kimseyi öldürmemiş, büyüleyici" bir genç amazon askerinin sınava tabi tutulduğunu görmüştü. Onun performansıyla ilgili detayların farklılık gösterdiği iki tane hikâye var elimizde. Kurban, elleri kolları bağlanmış, sepette oturan "kuvvetli" bir erkekti; kraliyet törenlerinde insan kurban etmenin alışılmış tarzı buydu. Anlatılana göre, Nansica umursamazca kurbanının yanına gitmiş, her iki eliyle kılıcını üç kez savurmuş, daha sonra sakince kafa ile gövdeyi bağlayan son et parçasını da kesmişti. Bir tanık, kızın daha sonra kılıcındaki kanı toplayıp içtiğini iddia ediyor. Başka bir tanık ise adamın başını "bir tür çılgınlık hâlinde" kestiğini, kanlı kılıcını kalabalığın önünde salladığını ve onun amazon arkadaşlarının "öfkeli danslarına" devam ettiğini söyler.[99] Üç ay geçmeden Nansica Fransızlarla savaşırken öldü.

1889'da aynı Fransız temsilciler kurulunun ve sonraki yılda bir grup Fransız rehinenin gördüğü tuhaf bir amazon ritüeli de kadın savaşçıları duyarsızlaştırmak için tasarlanmış olabilir. Chaudoin bunu "Öküz Festivali" olarak adlandırmıştı. Yaklaşık 200 kilogram ağırlığında küçük bir öküz, amazon birliklerinin içinde gönderilmişti. Kadınlar onun etrafını sarmış ve izleyiciler artık onu göremesin diye safları sıklaştırınışlardı. Daha sonra vahşi çığlıklar atarak çıplak ellerle ve tahminen bıçaklarla hayvana saldırmış, karnını deşmiş, derisini yüzmüş ve parçalara ayırıp iç organlarına kadar çiğ çiğ yemişlerdi; yüzleri kanla

kaplanmıştı. Fransız temsilci tüm bunların Avrupalı bir mezbahada koyun kesmekten çok daha kısa sürdüğünü söylemişti.[100]

Birkaç gözlemci Dahomey'in düzenli birliklerinin (hem erkek hem kadın) askeri ve fiziksel eğitiminden o kadar etkilenmişti ki; onları tropik Afrika'nın birincisi olarak belirlemişlerdi. 19. yüzyılın başlarında Britanyalı gezgin George A. Robertson, Whydah'ın dışında neredeyse 5000 erkek savaşçının bulunduğu bir törene tanık olmuştu ve "askeri disiplin sistemlerinin Afrika'da gördüklerinden daha iyi olduğuna" karar vermişti.[101] Duncan kadın askerlerin erkeklerden daha iyi olduğunu söylemiş ve eklemişti: "Afrika'da gördüklerimden yola çıkarak, Dahomey kralının Sahra Çölü'nün batısındaki (güneyindeki?) hükümdarlıkların hepsinden daha üstün bir ordusu olduğunu zannediyorum."[102] Forbes, Dahomey'in birliklerinin ülkeyi "Batı Afrika'nın en güçlü monarşisi" kıldığını düşünüyordu.[103] Bouët Fransız subaylarının, Gezo'nun ordusunu "Avrupa yöntemleriyle" eğitecek olsaydı, "Dahomey halkı gibi savaşçı bir halkla bütün Afrika'yı fethedeceği ve Büyük İskender'in tarihini kesinlikle tekrar yazacağı" görüşündeydi.[104]

Afrika'nın Avrupalı güçler tarafından durmadan bölünmesine rağmen, Bern, Fransa'nın siyahilere karşı savaşında bu tür bir dirençle ilk kez Dahomey'le olan çatışmada karşılaştığını söylemişti.

Bunun sebebi, Dahomey kralının ordusunun, en azından kalıcı kısmının en sert görevler için dahi çok uzun zamandır eğitim alması, her türlü acıyı tatmış olması ve her türlü cesarete hazırlıklı olmasıydı. Bu özel eğitim kesinlikle Afrika'da bir istisnaydı çünkü Avrupalılarla savaşmak zorunda kalan başka hiçbir siyahi hükümdarın ordusu savaşa bu şekilde hazırlanmıyordu.[105]

13
BİRLİK RUHU OLUŞTURMA

DANSLAR, ŞARKILAR VE MÜZİK

Amazonların moralleri pek çok şekilde yüksek tutuluyordu, muhtemelen bunların hiçbiri dans, şarkı ve müzik kadar önemli değildi. Günümüzde dans, Siyah Afrika'da yaygın bir uğraş ve temel eğlence kaynağı. Dahomey'de ise görevdi. Forbes, erkek ve kadın askerlerin usta dansçılar olmaları gerektiğini görmüştü.[1] Skertchly'nin aktardığı amazon şarkısının bir bölümüne göre, kadınlar, iyi dans edemezlerse kralı utandıracaklarını hissediyorlardı;[2] aynı yazar, dans ederken silahlarını havaya atıp tekrar tutamayınca cezaya çarptırılıp hapse atılan erkek askerler olduğunu duymuşsa da kralı hiç hayal kırıklığına uğratmamış gibi görünüyorlar.[3] Vallon, "Dahomey ordusunun her toplanışında, talimlerden önce, talimler sırasında ve sonra dans edip şarkı söylemeden hareket edilmediğini" belirtmişti.[4] Yürüyüşçülerin bile yürümekten çok dans etmesine hayret eden

Borghero, askeri danslar olmadan önemli bir şey yapılmadığını iddia etmişti.[5]

Danslarında da savaş öğeleri olduğu aşikârdı: Amazonlar (ve erkek askerler) silahlarını sahne aksesuarı olarak kullanıyordu. Misket tüfeklerini havaya atıp tutuyor; topuz gibi sallıyor veya birbirlerine vuruyorlardı. Forbes, her biri yanındakinin kafasına tüfeğinin ağzını dayamış, dans eden amazonların oluşturduğu bir çember görmüştü.[6] Skertchly, erkek askerlerin "tüfeklerini başından ve arkasından tutup onların üzerinden atladıklarını, tüfeği arkalarına alıp silahı dikey tutarak tek ayakları üzerinde döndüklerini" görmüştü.[7] Kuşkusuz kadın askerler de aynısını yapabiliyordu. Dansçılar bazen duruyor tüfeklerini doldurup ateş ediyor, bu sırada da şarkı söylüyordu. Kılıçlar ve hançerler çekiliyor; topuzlar, savaş baltaları, dev bıçaklar savruluyor, kasaturalar fırlatılıyor, kalkanlar açılıyor, ok ve yaylar atılıyordu.

Amazon dansçılar düşmana saldırı düzenler gibi yapıyor, göğüs göğüse çarpışıyordu. En sevdikleri taklitlerden biri kafa kesmekti. Forbes'un tarifine göre, "bazen sağ ellerini sanki boyun koparır gibi yapıp testere niyetine kullanıyorlar, bazen ise bu kanlı işi iki elleriyle bitiriyorlar."[8]

Kadınlar dans ederken veya dans aralarında şarkı söylüyorlar ve şarkılarında savaştan bahsediyorlardı: kralları uğruna ölme isteklerinden, savaş aşklarından, erkek savaşçılara olan üstünlüklerinden, kendi kahramanlıkları ve hünerlerinden, korkaklık günahından, geçmiş ve gelecek zaferlerinden ve daha birçok şeyden (bu şarkıları daha sonradan yakından inceleyeceğiz).

Dansçılar, vücutlarına bağladıkları demir zillerle (yüksek rütbeli subayların gümüş ziller taktığı iddia ediliyor) ve bazen de çıngıraklarla müziğe katkıda bulunuyorlardı ama her amazon birliğinin kendi müzik grubu vardı. 2408 kadın askerin olduğu bir törende, Forbes 252 müzisyen saymıştı.[9]

Temel müzik enstrümanı, farklı boyut ve şekilleri olan davuldu. Çoğu, içi boşaltılmış ağaç gövdesinden yapılan silindirik veya konik davullardı. Bir veya her iki ucu, çivilerle yanlara tutturulan kayışlarla gergin duran hayvan derileriyle kaplanı-

yordu. Koyun, geyik ve boğa derilerinden söz ediliyor ancak keçi derisi daha çok tercih ediliyormuş gibi görünüyor. Bu enstrümanların bazıları, 2 metre boyunda ve bir metre çapında devasa savaş davullarıydı (Bouët, kralın kendi savaş davulunun yaklaşık 3 metre boyunda olduğunu tahmin ediyordu).[10] Bu davullar, düşmanların kafataslarıyla süsleniyordu; Duncan on iki kafatasıyla süslenmiş bir tane görmüştü.[11] Bu büyük davullarında en az birkaçı oyulmuştu: Burton kasaturacı kadınların yanında "yerli figürlerin kabaca oyulduğu" bir davul görmüştü.[12] Kadınlar, büyük ihtimalle köle kadınlar, daha büyük amazon davullarını kafalarının üzerinde taşıyordu ve arkadan gelen bir müzisyen davulu çalıyordu.

Diğer bir davul çeşidi, iki su kabağının yumurta kabı şeklinde arka arkaya birbirine birleştirilmesiyle yapılıyordu. Davul derisi, açık uca kayışlarla bağlanıyordu. Davulcu, davulu sol eliyle tutuyor, kayışları koluyla sıkıp gevşeterek farklı notalar çıkarıyordu. Hem bu sözde basınçlı davul ve ağaç gövdesinden yapılan diğer davullar, kıvrık çubuklarla veya çıplak ellerle çalınıyordu.[13]

Forbes ve Beecroft, Forbes'un İngiliz yapımı olduklarını söylediği pirinç davullar görmüştü.[14] Burton da bunlarla aynı enstrüman olabilecek "timballardan" söz etmişti.[15] Afrikalıların davul imalatında ve icraatındaki ustalıklarına rağmen veya belki de bundan dolayı (yani egzotik davul türleriyle profesyonelce ilgilenmeleri sebebiyle) davullar Avrupa ticaret malları arasında yer alıyordu. Bouët, Abomey'de Fransız yapımı olduğu belli olan üç renkli birkaç davul görmüştü. Ayrıca Fransız tefleri ve iki tane Avrupa laternası görmüştü.[16] Forbes ve Beecroft da İngiliz tefleri kullanıldığına tanık olmuşlardı.[17]

Trompet de denilen borular temel enstrümanların bir diğeriydi. Genellikle, ince kısmına doğru bir üfleme deliği olan fildişlerinden yapılıyordu. Öküz ve boğa boynuzları da kullanılıyordu.[18] Forbes ve Beecroft, pirinç;[19] Bouët, 1,2 metrelik bakır trompetler görmüştü[20] ve her ikisi de Avrupa yapımı olabilirdi.

Kaval ve kamış olarak da anılan flüt, daha doğrusu fifre, adı geçen ilk enstrümanlar arasındaydı. Dalzel (1793) bunun Dahomey'de övgüye değer tek çalgı olduğunu düşünüyordu: "İki açık ucu ve üst kısmındaki ince ses çıkaran küçük çentiğiyle akla gelebilecek en basit çalgı olmasına rağmen bu flüt havayla oynayıp çok hoş notalar çıkarıyor."[21] Metal flütler bu aileye daha sonradan katılan Avrupalı çalgılar olabilir.[22] Forbes bir törende, "klarnet gibi ağzı uzun entrümanlar" çalan kız çocukları görmüştü ancak daha fazla detay vermemişti.[23] Beecroft ve Bouët de düdüklerden söz eder.[24]

Yaygın çalgılardan başka bir tanesi de çıngıraklardı. Fileyle kaplı uzun su kabağından bir boynu vardı. Ses çıkaran bir şeyler düğümle ağa bağlanmıştı. Deniz kabukları, insan dişleri ve koyun omurgasından bahsedilir ancak esas ses çıkaran şey belli ki yılan omurgasıydı. Beecroft, su kabaklarının içinde bezelye veya küçük çakıltaşları;[25] Skertchly, taş veya deniz kabukları olduğunu; diğer yazarlarsa boş olduklarını düşünüyordu.[26] Askerler, çıngırakları hem sallıyor hem de ahşap bir sopayla onlara vuruyordu.

Geriye kalan tek önemli çalgı, bazen inek veya koyun ziline benzetilen demir gonktu; Burton halile olarak adlandırmıştı bu çalgıyı. Skertchly, bunun "yaklaşık otuz beş derecelik bir açıyla birbirine lehimlenmiş, farklı boylarda eldivene benzer iki zil ve zillerin tutturulduğu, yumruğa benzer ahşap veya demir saptan oluştuğunu anlatıyor. Bazı gonkların sadece bir; bazılarınınsa ikiden fazla zili vardı.[27] Ziller, otuz santimetrelik uzun bir demir çubukla çalınıyordu.

Dahomey'de kimi mandoline, kimi lire benzetilen yaylı çalgılar da vardı ama askeri müzik grubu bunları kullanmıyordu. Balafonun yani Batı Afrika'nın diğer bölgelerinde su kabağı rezonatörleriyle çalınan ksilofonun adı hiçbir kaynakta geçmiyordu.

Enstrümanların yanı sıra, Amazonlar müzik yapmak için ellerini de kullanıyordu. Bunu, ritmik şekilde alkışlayarak, uyluk veya kalçalarına vurarak yapıyorlardı. Ayrıca ağızlarını da kullanıyorlar, danslarına savaş çığlıklarıyla eşlik ediyorlardı.

Dahomey'in askeri müziği bu yüzden ezici bir oranla vurmalı çalgılardan oluşuyordu; bir melodi çıkarabilen sadece flüt vardı, Répin'in söylediği gibi, o da genel gürültünün içinde kayboluyordu.[28] Avrupalı kulaklar için bu müzik tam bir kakofoniydi. Duncan'a göre, "ilkel"; Bouët'ye göre, "berbat"; Borghero'ya göre, "korkunç bir şamataydı." Ridgway, "melodi çıkarmaya çalışırken gürültü çıkardıkları" yorumunu yapmıştı. Répin, müzisyenlerin hepsinin "ya nefeslerinin ya da kollarının gücünü gösterme" çabasında olduklarını düşünüyordu. Ses, Skertchly'ye "işkence etmişti". Laffitte, Dahomey müzik grubunun çıkardığı gürültünün "Auvergne'deki kazancıları bayıltabileceğini" söyleyerek dalga geçmişti.[29]

Açıkça görülüyor ki grupların amacı melodi üretmek değil tempo tutmaktı. Quénum 1930'larda "Dahomey orkestrasının tek öğesinin ritim olduğunu" söylemişti[30] ve krallığının o günleri için bunu söylemek çok da yanlış sayılmazdı. Amazonlar, müzikle dans ediyorlardı ama sesleri duyulmaz diye genellikle şarkı söylemiyorlardı.

Hem danslar hem de şarkılar genellikle, öncesinde kadın savaşçılara prova yaptıran kadın sanatkârların yönetiminde gerçekleşiyordu. "Uygun şarkının açılış cümlesini söyledikten ve atılacak adımı gösterdikten sonra, ellerinde at kuyrukları olan yönetmenler ölçüyü ve kadansı belirliyorlardı" diye yazmış Vallon.[31] Bir keresinde, en ön sıradaki 4000 amazonla birlikte "çeşit çeşit kıvrak hareket" yaparak ilerlediklerini görmüştü. Daha sonra "tekdüze bir şarkıda sağa üç adım, sola üç adım atarak bunu neredeyse bir dansa dönüştürmüşler ve bütün kadın ordusunu hareketlendirmişlerdi."[32] Burton, at kuyruklu değnekleri olan iki tören öğretmeninin şarkı söyleyip ritim tutarak, hoplayarak amazon takımına zaman kazandırmalarını" izlemişti.[33] Skertchly de şarkı şeflerinin at kuyruklarını "müziğe uygun" salladığını görmüştü.[34]

Sık sık amazon birliklerinin arasından bir solo şarkıcı veya dansçı ileri atılır ve gösteri yapardı. "Bazen yalnızca bir kadın dans ederdi" demişti Ridgway, "bazen üç veya dört, ara sıra

da bir düzineden fazla kadın yerlerinden fırlardı."[35] Forbes, "diğerleri nakaratı söylerken" bir amazonun Kral Gezo'ya bir dörtlük söylediğini duymuştu.[36] Başka biri "deli gibi çığlık atarak bir *pas seul*" sergilemiş, ardından altı amazon mızrak dansı, yirmi amazon kılıç dansı ve on iki amazon tüfek dansı yapmıştı.[37] Burton, ilk önce "muhteşem *pas de deux*" ardından amazonların toplu dansını izlemişti.[38] Borghero amazonların askeri danslarını genel olarak tarif ederken şöyle yazmıştı: "Sahnede önce bir dansçı var, sonra iki oluyor, sonra sayıları daha da artıyor ve en sonunda tam bir karmaşaya dönüşüyor".[39]

Şarkıların ve dansların kalitesi konusunda Avrupalı gözlemciler görüş ayrılığı yaşıyordu. İlk yorumda bulunan Dalzel, belli ki amazonları kast ederek, "Kral'ın kadınlarının ahenginden" etkilendiğini söylüyor. Kadınlar "üçlü ve beşli aralıkların muhteşem uyumunu yakalayarak alıştırma yapıyorlardı ve hareketlerinin çok azı zarafetten uzaktı" diye yazmıştı.[40] Ridgway, amazonların "çok enerjik" şarkı söylediğini duymuştu.[41] Forbes, kadın ve erkek tüm şarkı söyleyenlerin halk önüne çıkmadan çalıştıklarını ve "saygıdeğer" olduklarını düşünüyordu. Amazonların, Kangbodé'nin yaşadığı yerde alıştırma yaptıkları görüşündeydi. Forbes ve Beecroft bir sabah yürüyüşünde, Meu'nun kortejinden yaklaşık kırk kişinin tenha bir alanda şarkı provası yaptığını görünce şaşırmıştı. Bu şarkıların kralın önünde doğaçlama parçalarmış gibi söyleneceğine emindiler.[42] Bir halk töreninde, hem şarkıcı hem de asker olan bir kadın Beecroft'a dönemin İsveçli büyük sopranosu Jenny Lind'i hatırlatmıştı.[43] Burton da şarkıların özetle ve sabırla prova edildiğine emindi. "Kral dışarıdayken içeriden yüksek sesle bir şarkı dersi gelmeyen bir sarayın önünden pek geçmedim demişti.[44] "Minörden okunan amazon ağıtları"nın yanı sıra "solo ve koro" şarkıları dinlemişti. Burton, kadınları "yorulmak bilmez şarkıcılar" olarak değerlendirmişti ve eğer o övgüsünü sakınıyorsa, sessizliği bir iltifat olarak bile alınabilir.[45]

* Solo dans gösterisi. (ç.n.)
** İki kişilik dans gösterisi. (ç.n.)

Amazonların dansları hem olumlu hem de olumsuz, daha çok yorum almıştı. Ridgway "birçok el kol hareketi ve tehlikeli atlayışlar" görmüştü ama "belirli bir figür" görememişti.[46] Borghero daha sert konuşmuş ve şöyle demişti: "Kıvrılmaları, enerjileri ve hoplayıp zıplamaları tam bir karmaşa gibi görünüyor ama en sonunda hayran kalacağınız bir plan olduğunu görüyorsunuz; bu plan önceden hesaplanmış adımlarla herkesin anlayabileceği bir şekilde sırasıyla gerçekleşiyor ve umursamaz görünseler de kadınlar bunu ciddiyetle yapıyor. Danslarına her zaman şarkılar, bağrışlar hatta ulumalar eşlik ediyor."[47]

Burton, amazonların dansını tarif etme zahmetini gösteriyor ama sert bir biçimde eleştirmekten de geri durmuyor:

> Dansçılar, ayaklarını sertçe yere vuruyor, kıvrılıyor, tek ayaklarıyla tekme atıp toz çıkarıyor, şarkı söylüyor, ayaklarını sürüyor, boyunlarını neredeyse ikiye katlayıp öne eğiyor, sağa sola adım atıyor, özellikle sırtlarını göstererek yüzlerini dört bir tarafa dönüyor, işaret parmaklarını *strigil** (kazıyıcı) gibi kullanıyor, kollarını Akdeniz'de yüzer gibi hızla sallıyor; omuzlarını, kalçalarını ve bellerini şiddetle oynatıyorlardı. Bale grubunun tüm meziyeti zamanlama ve uyumdur: Hareketin şiirselliği içinde hiçbir şey bu kadar kaba veya kusurlu olamazdı.[48]

Başka bir yerde İngiliz gezgin, kadın askerlerin "omuzlarını ve kalçalarını aşırı derecede sallayıp" insanı bıktırdığını yazmıştı.[49]

Sık sık yaptığı gibi Skertchly detaylarda Burton'la yarışmış ve amazonların danslarını hiç beğenmemişti. Şarkının sonunda amazonların dansa başladığını yazmıştı:

> Kadınlar bir sıra hâlinde arka arkaya durup sağa sola hopladılar; her on harekette bir vücutlarını öne arkaya sarsıp hareketi zıplayarak ve eski pozisyonlarına geri dönmek için kendi etraflarında bir tur dönerek tamamladılar. Aynı dansı bu sefer yüzleri karşı tarafa dönük yaptılar. Ellerini yüzüyormuş gibi yaptılar,

* Eski Yunan ve Roma'da hamamda kullanılan, ciltten ter ve kiri kazımaya yarayan kıvrımlı, keskin olmayan bir bıçak türü. (ç.n.)

sonra dirsekleri arkada birleşinceye dek omuzlarını öne arkaya sertçe salladılar ve bir yürüyüşle dansı bitirdiler.[50]

Skertchly başka amazon dansından daha söz etmişti: "Fırıl fırıl dönen kadın dans grubu, Aziz Vitus dansından* muzdarip hastaneden kaçmış akıl hastalarından beklenen her türlü soytarılığı yapıyordu."[51] Kadınların dayanıklılığından etkilenmişti ve bir gösteriyi "üç saatlik zorlu bir talim" olarak tanımlamıştı. Ancak "bu gösterilerde, jimnastik ve bundan kaynaklanan sağlıklı havaları dışında hayran kalınacak pek bir şey yoktu; tek yapmaya çalıştıkları en coşkun (çılgın) hareketlerinde bile mükemmel uyumu korumak gibi görünüyordu."[52]

Fransız ziyaretçiler, Britanyalılara göre amazonların dans yeteneklerinden daha çok etkilenmişe benziyor. Belki de bunun sebebi, iki milletin yerleşmiş, farklı estetik fikirleri olmasıdır. Tepkileri, daha çok Britanyalılarla aynı şekilde Dahomey'e karşı kültürel ve ırksal bir üstünlük hissi besledikleri için dikkate değer. Örneğin Répin, kadın askerlerin en genç grubu olan ergen okçulardan bahsederken çok heyecanlıydı:

> Ok ve yaylı genç amazonlar önümüzde sıraya geçtiler. En genç ve en güzel kadının liderliğinde şarkı söylediler, bir ellerinde ok bir ellerinde yayla savaş dansı ettiler. Bize Breton havalarını anımsatan tatlı ve teksesli bir şarkıda yavaş ve ritmik hareketlerle dans eden bu güzel çocuklar kadar zarif bir şey olamaz. Bunlar artık Dahomey'in siyahi çocukları değil; Antik Yunan'ın veya zevk düşkünü Asya'nın çocuklarıydı. Gözlerimiz bayram etti: Diana'nın festivallerinde veya Pers satraplarının huzurunda da böyle dans edilmiş olmalı. Pek çok kez siyahi kabilelerin danslarını gördüm, şarkılarını duydum ama bu gördüğümüz şeyle uzaktan yakından alakası olan ve bununla kıyaslanabilir başka bir şey görmedim. Hem şaşırdık hem de mest olduk.[53]

Répin'in arkadaşı Vallon da kadınlardan büyülenmişti. Genç kadınlar ona küçük Fransız tiyatrolarının bale gruplarını ha-

* Bir tür sinir hastalığı. (ç.n.)

tırlatmıştı. "İnce ve parlak kıyafetleri içinde, boyalı bacakları ve kendilerine güvenen duruşlarıyla" istedikleri zaman alkış almışlardı. "Dahomey'de olduğumuza inanamadık; uzun bir çalışma bile bu kadar zarif ve atik bir dans ortaya koyamaz."[54]

Bazen kral bizzat amazonların dansına veya müziğine katılıyordu. Forbes ve Beecroft, kadın savaşçıların Gezo'yu öven şarkılar söylediklerini ve sonra yaşlı hükümdarın "gelip onlarla dans etmesini ve çağrılarını yanıtsız bırakmamasını" istediklerini görmüştü.[55] Burton, Glele'nin "hilal şeklinde dizilmiş silahlı kadınların önünde basit bir morris" (zor bir İngiliz dansı) yaptığını, kadınların da "şarkı söyleyip ona heyecanla tezahürat ettiğini" görmüştü.[56] Beş farklı etkinlikte Skertchly, Glele'nin amazonların gösterisine katıldığına tanık olmuştu. Bir keresinde Glele davul tokmaklarını alıp üç kadın davulcuya eşlik etmişti. Başka bir sefer, yirmi yedi farklı dansın ilk figürünü yapıp "amazon yüzbaşılarının birinden, dansı onun için tamamlamasını" istemişti. Toplu bir amazon koreografisinin ortasında, bir anda "dans eden kalabalığın içine sokulmuş ve onların hareketlerini takip etmeye başlamıştı." Bu, kutlama amacıyla ateş açılmasına ve insanların onun "güçlü isimlerini" (her muhteşem başarısı için krala verilen takma isimler) bağırmasına yol açmıştı.[57]

ŞARKILARI

Amazonlar ve kralları arasındaki özel, hatta simbiyotik ilişki amazon şarkılarında (ve söylevlerinde) çok sık kullanılan bir temaydı. Modern tarihçi, Boniface I. Obichere, yerinde bir görüş belirtmiş ve hükümdarın "kadınların hayatındaki en önemli güç" olduğunu söylemişti.[58] Forbes'un kaydettiği bir şarkıda, amazonlar kadın yerine erkek olarak tekrar dünyaya gelmelerini Gezo'ya borçlu olduklarını söylemiş ancak kendilerini durmadan onun eşleri ve kızları olarak adlandırmışlardı. Kadınlar aynı zamanda onun sandaletleriydiler; sadece kralın ayakkabı giyebileceğini söyleyen bir Dahomey kuralına gönderme yapıyorlardı. Yine kinaye yaparak, kralın

zafere gittiği yol olduklarını söylüyorlardı.[59] Başka bir şarkı da Gezo'nun onları besleyip giydirdiğini anlatıyordu.[60] Forbes, bir amazon hatibin kadınları kralın parmaklarına benzettiğini duymuştu.[61]

Amazon şarkıları, krala övgüler yağdırıyordu ve ona sarsılmaz bir sadakat ve tam itaat yemini ediyor, düşmanlarının yenilgisine ant içiyorlardı. Duncan, bir "alay"ın Gezo'ya övgüler yağdıran bir şarkı söylediğini duymuştu, daha sonra kadın savaşçılar tek tek öne çıkarak sadakatlerini beyan etmişti.[62] Ridgway'in izlediği bir dansta kadınlar krala onları savaşa göndermesi için yalvarmışlardı, böylece tertemiz kılıçlarını düşmanlarının kanıyla kaplayıp onu onurlandırabileceklerdi.[63] Forbes, amazon ordusunun gökyüzünü işaret ederek şarkı söylediğini görmüştü: "Yeminimizi bozarsak gök gürültüsü ve şimşek bizi öldürsün". Tabii ki bu şarkı da sadakatlerini gösteriyordu.[64] Başka bir gün, kadın askerlerin şu şarkıyı söylediğini duymuştu:

Gezo kralların kralıdır!
Gezo hayattayken korkacak bir şeyimiz yok.
Onunla birlikte bizler aslanız, erkek değil![65]

Beecroft, onların tek lideri, koruyucusu, gücü, önemsedikleri ve ihtiyaçlarını karşıladıkları tek insan olan kralın köleleri olarak kendilerinden bahseden şarkılar söylediklerini işitmişti.[66] Vallon ve Répin'i mest eden genç kadınlar, kralın önünde ok kılıflarını ve oklarını sallayarak ve "onun vefalı ve fedakâr muhafazakarları" olacaklarına dair ant içerek danslarını tamamlamışlardı.[67] Bayol'un yazıya geçirdiği bir amazon "zafer ilahisi" kralı "evrenin sahibi" ve "Tanrımız" olarak adlandırıyor.[68] Amazonlar böyle şarkılar söyledikten sonra bazen krallarının önünde diz çöküyor, tozu dumana katıyor ve kendilerini kırmızı toprakla kaplıyorlardı. Bu, Dahomey kralına yaklaşırken en yüksek rütbeli memurların bile yaptığı zorunlu alçalma âdetiydi.

Amazon şarkılarında en çok tercih edilen diğer bir tema, kadınların erkek savaşçılarla olan rekabeti ve onlardan üstün olmalarıydı. Bu, kralların silahlı kuvvetlerdeki cinsiyetler arasında bir yarışa teşvik etmesi içiniyi bir psikolojik his oluşturuyordu. Buna bilinçli olarak karar verilip verilmediğini bilmiyoruz ama hükümdarlar bu rekabetten, özellikle kadınlar arasında birlik ruhu oluşturmaktan faydalanıyordu ve bunu öne çıkarıyordu. Bilerek ya da bilmeyerek, kadınların erkek egemenliğine olan şimdiye kadar bastırılmış veya söze dökülmemiş hınçlarının o derin kuyusunu tıkamışlardı. Amazonların "kıskançlığından" üstü kapalı söz eden kaynaklarda, penis kıskançlığının* da rol oynamış olabileceği görüşüne yer veriliyor.

1849 yılında Forbes'a göre, "erkekler ne yapıyorsa, kadınların onu geçmek istediği" açıktı.[69] Bir sonraki yıl, kadın ve erkek birlikleri aynı hareketleri ve atış talimlerini yaparken izledikten sonra Beecroft, amazonların "çok daha düzgün" yaptığını söylemişti.[70] 1861 yılında, amazon izleyicilerinin zevkine göre, Borghero "değeri erkeklerden çok daha üstün görülen kadın savaşçı ordusuna sahip olmak yalnızca Dahomey kralının tattığı bir ayrıcalıktı" demişti.[71] 1862-1863 yıllarında, Wilmot "kadınların erkeklerden her konuda (görünüş, kıyafet, vücut, hareket, cesaret ve asker olarak performansları) daha üstün olduğunu" belirtmişti.[72] Diğer ziyaretçiler amazonları daha savaşçı, daha disiplinli, daha iyi yürüyüşçü, daha iyi atışçı, daha korkusuz olarak tanımlamıştı. Duncan, "bir sefere gitmeye kalkışsaydım Dahomey'in kadın savaşçılarını erkeklerine tercih ederdim" demişti.[73] Lordlar Kamarası'ndan bir komite üyesi Winniett'e "Erkeklerden daha mı iyi savaşıyorlar?" diye sorduğunda, o da "fazlasıyla" diye cevaplamıştı.[74]

Yalnızca birkaç Avrupalı, amazonları 1890 ve 1892 yıllarındaki Fransa-Dahomey savaşlarından önce savaşırken gördüğü için, amazonların savaş yeteneklerine dair bu değerlendirmeler ço-

* Sigmund Freud'un ortaya attığı bir kavramdır ve birçok feminist kuramcı tarafından eleştirilmiştir. (y.h.n.)

ğunlukla geçit törenlerinde veya engel parkurunda yaptıkları gösterilere ve Avrupalı ziyaretçilerin kral da dahil olmak üzere kendilerine bilgi taşıyanların (genellikle erkek) anlattıklarına dayanıyordu. Bu değerlendirmeler, amazonların şarkıları, konuşmaları ve havalarından etkilenmiş olabilirdi. Pek çok yazar tarafından tekrar yazılan bir şarkıda, amazonlar, kendileri savaşa gidip düşmanın bağırsaklarını sökerken erkeklere evde oturmalarını ve mısır ve palmiye ağacı yetiştirmelerini söylüyorlar.[75] Başka bir tanesinde, amazonlar kalplerini sökerken (ölümüne savaştıklarını ifade eden bir benzetme) erkeklere manyok kökü biçmelerini söylüyorlardı.[76] Bir diğer şarkıda, korkak erkekleri açıkça azarlıyorlardı: "Askerler savaşa gidiyorlarsa, ya fethetmeli ya ölmelidirler."[77] Halk tartışmalarında, erkek savaşçılarla alay ediyorlardı. Skertchly, amazonların, erkekleri "koyun, akbaba ve benzeri lakaplarla" aşağıladığını duymuştu.[78] Bir gün, erkek başkumandanlık (Gau) pozisyonuna aday olan askerler niteliklerini anlatırken kadınların araya girip "bunlar doğru düzgün savaşmayı öğrenene kadar, bu niteliklere sahip olmalılar" demişlerdi.[79]

Borghero, on şarkıcının seslendirdiği ve Gezo ile Glele'nin başarılarını öven üç saatlik "destansı bir şiirin" canlandırmasını izlemişti. Bu zafer, ordunun erkek kısmına mal edilince kadın izleyiciler "öfkeyle ayağa kalkarak krala şikâyette bulunmuştu", tam tersi de olmuştu. "Bu isyan sırasında şarkıcılar durmuş, sahnede şiddetli ve tarif edilemez bir hareketlenme olmuştu. Binlerce insan bağırarak el kol hareketleriyle tartışıyordu". Kral sakince dinlemiş ve "bu sözlü kavgayla yeterince eğlendiğinde bir işaret yapmış ve aniden tek bir davul sesiyle her şey eski düzenine dönmüştü."[80]

Kendilerini agresifçe savunan ve kendi oyunlarında erkeklerin hakkından gelen amazonların kadınlıklarını yere göre sığdıramayacakları tahmin edilebilir. Ama erkek olarak "tekrar doğuşları" veya onları erkekten aslana çevirdiği için Gezo'yu öven şarkılar söylerken şaka yapmıyorlardı. Amazonlar gerçekten kendilerini dönüştürülmüş görüyorlardı.

Giriş bölümünde adı geçen, savaşçı kraliçelerle ilgili kitabında Antonia Fraser, bu kadınlann genellikle kendilerini "fahri erkek" olarak gördüklerini anlatıyor.[81] Dahomey'in amazonları bunu çok daha ileri götürmüştü. Savaş sanatında erkeklere eş değer oldukları ve onlardan üstün geldikleri için kendilerini kadın olarak kanıtlamış olarak görmüyor; erkek nitelikleri taşıdıklarını düşünüyorlardı. Amazonların kendi ağzından defalarca duyduğu bu olağanüstü fikri ortaya koyan ilk kişi Forbes'tu. Bir kadın subay şöyle söylemişti: "Nasıl bir demirci demir bir çubuğu alıp ateşte onun şeklini değiştiriyorsa biz de kendi doğamızı öyle değiştirdik. Biz artık kadın değiliz, biz erkeğiz." Diğer amazonlar da benzer cümleleri sarf etmişti.[82] Forbes şöyle belirtmişti; kadınların, erkeklerin "en cüretkâr hareketleri ve başarılarından" alınlarının akıyla çıkmaları konusunda "son derece haklı" olmasalardı bu ifadeler amazonların yanına kâr kalamazdı[83]

Sözlü geleneklere bizlere ulaşan bir amazon şarkısının bazı mısraları şöyledir:

-Biz erkekleriz, kadın değil...
Hangi şehre saldırırsak saldıralım
Ya onu fethederiz,
Ya da kendimizi onun kalıntılarına gömeriz.[84]

Başka bir tanesi kadınları yüreklendirir:

Hadi erkekçe ilerleyelim
Erkekler gibi, cesurca yürüyelim.[85]

Kendilerini maskülen görmeleri, amazonlar esir düştüğünde bir düşmanla evlenmektense ölmeyi tercih ettiklerini anlatan raporları açıklıyor.

20. yüzyılın başlarında yaşamış bir Dahomey etnografı olan Paul Hazoumé, adamın kendi çapasıyla bir düşman çiftçinin bağırsaklarını çıkaran Tata Ajachê adlı bir amazonun anılarını

kaydetmişti. Savaştan bir kadın kahraman olarak döndüğünde insanların ona "Büyük adamsın!" diye tezahürat ettiğini hatırlıyor. Bu da o andan itibaren ona saygı duyulacağı anlamına geliyordu.[86]

Erkek niteliğinde olmak demek, güçlü, cesur, dayanıklı, korkusuz, disiplinli, sadık, güvenilir olmak yani kadınlarda olması beklenmeyen özelliklere sahip olmak anlamına geliyordu. Amazonlar erkek olurken kadınların stereotipik fikirlerini benimsemişlerdi. Forbes, kadın askerlerin, Abomey'in kuzeybatısında şimdiki Togo'da Atakpamé erkeklerini bozguna uğratmaları hakkında bir şarkı söylediklerini duymuştu:

Erkeklerin üstüne yürür gibi Attahpahmların üzerine yürüdük
Geldik ve kadın olduklarını gördük.[87]

Burton, kendini rezil eden bir savaşçı erkeğe hakaret ederken kadınların ona kadın dediklerini söylüyor.[88] Skertchly, erkeklerle alay etmenin bir yolunun da onlara kadın demek olduğunu söyleyerek Burton'a katılıyor.[89] Amazonlar şarkılarında, erkeklerin evde kalarak tarlayı ekip biçmeleri gerektiğini söylediklerinde çiftçiliği kadın (veya köle) işi olduğu için aşağı görüyorlardı.

Burton'a göre, amazonların erkek oldukları konusunda ısrar etmeleri kadınların Dahomey'de "resmen daha üstün" olduğu gerçeğiyle ters düşüyor. Kadınlar yine de "erkek kibrinden" muzdaripti. Krallar amazonların cinsiyet değişimi illüzyonunu bozmak istemiyor gibi görünürken, Burton, Glele'nin "durmadan" ona "bir kadın hâlâ bir kadın" dediğini belirtiyor.[90]

Amazon şarkıları ve söylevleri palavralarla doluydu ve genellikle amazonlar elit birlikler gibi kasıla kasıla yürüdüklerinde ortaya çıkıyordu. 1850'de, Dahomey'in Abeokuta'ya yaptığı ilk büyük saldırısından bir yıl önce, Forbes ve Beecroft, hem subaylar hem de erler Yoruba şehrini fethetmeye aksi takdirde ölmeye ant içtiklerini duymuştu. Temaları oldukça sayılıydı ve çoğu zaman aynı şeyleri tekrarlıyorlardı: Savaş iyidir; hadi

savaşa gidelim; bizi en azılı düşmanların karşısına çıkarın; asla geri çekilmeyiz; geri çekilen ya öldürülür ya da çiçek hastalığından ölür, belki de gök tanrısı tarafından yok edilir; harika savaşçılar olduğumuzu kanıtladık; Abeokuta'da taş üstünde taş bırakmayacağız ve Yorubaları yeneceğiz.

Bir subay, amazonlar olmadan Dahomey ordusunun tek bacağı eksik bir masa gibi olduğunu söylemişti. Sıradan bir amazon askeri, bir köpek kemiği nasıl parçalıyorsa kadınların da düşmanı öyle parçaladığına yemin etmişti. Bir grup, eğer bir ülke krallarına sözle veya eylemle hakaret edecek olursa amazonların oraya gidip orayı başlarına yıkacağından bahseden bir şarkı söylüyordu. İçlerinden biri kralın yeni dağıttığı bıçağı sallamış ve kralı memnun etmek için bir sonraki savaşta bu bıçakla tüm hünerlerini ortaya koyacağını söylemişti. Başka bir tanesi bir sepet göstermiş ve bunun içini kral için düşman kellesiyle dolduracağına yemin etmişti. Bir kadın hatip "başta amazonlara pek güvenilmediğini ancak şimdi en faydalı birlik olduklarını" itiraf etmişti. Bazıları, kırk Dahomeylinin (görünüşe göre hem kadın hem erkek) 1000 Afrikalıya denk olduğuyla böbürlenmişti. Bir kadın "albay", ateşten bir denize de atlasalar ağaca da çıksalar Abeokutalıları takip edeceğine ant içmişti. Başka bir amazon, düşmanın çim gibi biçilip ayak altından temizleneceğine yemin etmişti. Konuşmalar arasında kadın savaşçılar şarkı söylüyordu:

Amazonlar savaşta ölmeye hazır
Şimdi onları göndermenin tam vakti.

Bir diğer etkinlikte de kadın subaylar koro hâlinde şarkı söylemişti:

Ellerimizdeki bu silahlarla
Fişekliğimizdeki barutla
Kralın korkacak neyi var ki?
Savaşa gittiğimizde, bırakın kral dans etsin,
Ona esirler ve kelleler getirdiğimizde.[91]

Yaklaşık on üç yıl sonra 1864'te, Abeokuta'ya ikinci büyük saldırıdan önce, Wilmot ve Burton bunlara benzer iftihar lafları duymuştu. Amazonlar, Wilmot'ın karşısında "savaşa hazırdılar, dediklerini yaptılar ve kafaları uçurdular" diye şarkı söylemişlerdi.[92] Wilmot, "bu kadınlar sahip oldukları gücün tamamen farkında gibi görünüyorlar. Cesur ve özgür tavırlarının yanı sıra yürüyüşlerindeki çalımdan bile belli oluyor" demişti.[93] Burton, bir "kadın yüzbaşının askerlerin her zamanki yapmacık çalımıyla öne çıkarak öfkeli bir konuşma yaptığını", hayali bir vücudun kafasını kestiğini ve şöyle dediğini görmüştü: "Abeokuta'ya işte böyle muamele edecekler!"[94] Daha sonra alaybozan tüfekçileri şarkı söylemişti:

Abeokuta'nın yaşadığını duymak istemiyoruz,
Ama yakında düştüğünü göreceğiz.[95]

Başka bir gün, cesaretlerinden dolayı ödüllendirilen kadınların "şımarık tavırla kısa konuşmalar yaptığını ve 'Bunu yapan kadın benim, ben' der gibi göğüslerini (kabarttığını)" görmüştü. "Bazen, neredeyse bir düzine amazon ayağa kalkıp şarkı söylüyor ve işaret parmaklarını doğrultarak bir veya iki kollarını uzatıp cesur başarılar kazanacaklarına dair krala yemin ediyorlar" demişti Burton.[96]

Skertchly, "çoğu zaman gösteriekibi olarak kullanılmalarına rağmen" genç okçuların bile "gaziler kadar kibirli olduklarını" belirtmişti.[97] Foà, amazon ordusunu "keyfini sürdükleri şeref-ten gurur duyan, kendini beğenmiş" ve "aşırı fanatik" olarak tanımlamıştı.[98]

Krallığın yıkılışından sağ çıkan aşağıdaki dört amazon şarkısı bize biraz fikir verebilir. İlki, Le Hérissé; sonraki ikisi, Kral Glele'nin doğrudan soyundan gelen Maurice Ahanhanzo Glélé; sonuncusu da Dahomeyli bilim insanı Alexandre Adandé tarafından kayıt altına alınmıştı.*

* Şarkıların buradaki çevirileri, Fransızca kaynak metinlerin İngilizce çevirisinden yapılmıştır. (ç.n.)

Bir gün karşılaşırsak
Gözü pek bir orduyla,
Asla korkmayız;
Yenilmez oluruz;
Bufalolara benzeriz
Yollarını bilen,
Koyunların ortasında!
Evet! Evet! Evet!
Onları öldürmek için silahlarımızı kuşanırız!
Onları öldürmek için kılıçlarımızı çekeriz!
Bakın, ayak seslerimiz ne kadar da yüksek!
Hepiniz beraber öleceksiniz!
Onları öldürmek için silahlarımızı kuşanırız!
Oluk oluk kan akacak,
Kelleleriniz uçacak!
Bakın, ayak seslerimiz ne kadar da yüksek!
Hepiniz beraber öleceksiniz![99]

****

Kalkın ayağa amazonlar,
Kalkın ayağa Glele'nin askerleri,
Abomey'in güçlü ordusu.
Soğuk ve kuru kuzey rüzgârı
Vardı sarayına Glele'nin,
Abomey'in güçlü kralının.
Evet, harmattan esip gürlüyor,*
Yaylarımızın tahtası,
Gerilip kırılmak üzere.
Bataklıklar ve nehirler kurudu,
Savaş ve zafer yolu açtı
Korkusuz amazonlar için.
Yükselin amazonlar.
Bize Dahomey'in toprağını çevirecek
Köleler lazım, kurbanlar lazım
Abomey krallarının mezarında feda edilecek.
Ve kan lazım, kan dalgaları
Üzerinde yelken açacağımız,

* Batı Afrika kıyılarında aralık-şubat aylarında esen kuru kara rüzgârı. (ç.n.)

Zafer gününde
Kralımızın gemisiyle[100]
Güçlü Glele'mizin gemisiyle.

(Glele'nin liderliğinde, Dassa'ya karşı bir seferde, Dahomey'in kuzeydoğusundaki kayalık bir bölgede:)

Dişlerimiz arasında bıçakla,
Tırmanacağız kayalara.
O domuzları çıkaracağız
Deliklerinden,
Çünkü bedenlerimiz
Kirpiden iyi silahlanmıştır.
Ve baltamız kalmazsa eğer
Veya okumuz ya da hançerimiz kendimizi koruyacak,
Bilenmiş dişlerimiz vardır bizim
Isırmaya ve parçalamaya hazır,
Sert parmaklarımız, demir pençelerden güçlü parmaklarımız
Ne güne duruyor?[101]

(Amazonlar bazen gerçekten düşmanlarını ısırsa da yazarın Fonlar içinde gördüğü keskin dişlerden bahseden tek şarkı budur. Muhtemelen düşmanı korkutmak için blöf yapıyorlardı.)
Ve son örnek:

Bizler Dahomey'i korumak için yaratıldık,
Bu bal kavanozunu, arzu nesnesini.
Bu kadar çok cesaretin yeşerdiği ülke
Zenginliğini yabancıya teslim eder mi?
Biz yaşadıkça, aklını kaçırmış olmalı
Dahomey'i dize getirmeye çalışanlar.[102]

SEMBOLLER VE MÜKÂFATLAR

Tüm askeri kuruluşlarda olduğu gibi, amazonların morali de onları desteklemek için sembollerle ve başarılarına yönelik ödüllerle (çakışan iki kategori) yüksek tutuluyordu. Baştan beri (muhtemelen) amazonların kendi bayrakları ve törenlerde

veya savaşlarda taşıdıkları flamaları vardı. 1729'da Agaja'nın ordusunu doldurmaktan başka bir şey yapmadıkları söylenen kadınların bile kendi renkleri vardı; görünüşe göre her "bölüğün" de kendi "rengi" vardı.[103] Pruneau'nun gördüğü silahlı kadın yürüyüşçüler ipek bayraklar taşıyordu.[104] 1772'de Dahomey, beyaz tüccarlardan veya memurlardan aldıkları Avrupalı bayrakları dalgalandırıyordu: Norris'in önünden geçen yedi "kadın" birliğinin her birinin önünde iki tane Birleşik Krallık bayrağı dalgalanıyordu.[105] Yıllar içinde, İngiltere bayrağının yanı sıra, Fransa, Portekiz, İspanya, Almanya, Hollanda, İtalya ve Amerika bayrakları da Abomey'de görülmüştü. Bazıları ev yapımı taklitlerdi. Fransız işgalinden elli yıl önce, Freeman Dahomeyli askerlerin üç renkli bayrak taşıdığını görmüştü.[106] 1851'de, Gezo Bouët'ye Louis Napoleon'dan daha çok Fransız bayrağı istemesini rica etmişti çünkü "en az Fransız bayrağının onda olduğunu söylemişti."[107]

Ancak tipik amazon bayrağı yerli yapımdı ve beyaz kumaşın üzerine işlenmiş parlak renkli resimleri vardı. Her birliğin kendi flaması vardı; Burton'a göre, "bir zırhçı birliği bayrağından ayırt edilebiliyordu."[108] Skertchly, biri mavi timsahla, öbürü kırmızı bir köpekbalığıyla, bir diğeri de "Jüpiter'in şimşekleri gibi" kırmızı zikzaklarla süslenmiş yarım düzine amazon bayrağından söz ediyor. Sadece tepesi alevli, beyaz bir ağaç mavi bir kumaş üzerine işlenmişti. Skertchly, alaybozan tüfekçilerinin, üzerinde "vahşi resimler olan" flamalar taşıdığını söylüyor. Bir tanesinde "bir adam düşmanı kıymaya çeviriyor", bir başkasında "tek bir tüfek atışıyla onu parçalara ayırıyordu".[109] Skertchly, kadın askerlerin resimlerini erkeklerinkiyle karıştırmış olabilir. Kafa kesme, Dahomey bayraklarının en sevilen teması gibi görünüyor. Bayrak direklerinin tepesine de genellikle düşman kafatasları asılıyordu.

Bazı amazonlar sancaktar olarak atanmıştı. Forbes, 2408 kadın askerin olduğu bir törende yirmi yedi; başka bir etkinlikte kırk tane sancaktar saymıştı.[110] Amazonların geçit törenlerinin birinde, bayrak taşıyan bazı kadınlar öne çıkıp konuşmuştu:

"Bu bayraklar bizim sorumluluğumuzdadır: Ya onları koruruz ya da ölürüz."[111] Özellikle savaşa gidip gelen bayraklar el üstünde tutuluyordu. Vallon, paçavra hâlinde birkaç bayrak görmüştü. Bunların "sert savaşların kanıtı olduğunu ve büyük bir özenle korunduğunu" belirtmişti.[112]

Amazon müfrezeleri, sancakların yanı sıra şemsiyeleri de yukarıda hareket ettiriyordu ancak sancaklar birlikleri temsil ederken, şemsiyeler subayların ayırt edilmesine yarıyordu. Bir statü sembolü olarak şemsiyelerin kullanılması en az Mısır'da M.Ö. 1200'lü yıllara kadar dayanıyor. Rütbe şemsiyesi, 14. yüzyılda Sahra'yı geçerek Mali İmparatorluğu'nun hükümdarına vardı ve 18. yüzyılda Dahomey'e geldi. Agaja'nın gizli amazonlarının kadın subaylarının zaten şemsiyesi vardı;[113] kuşkusuz bunlar direkleri tutan köleler veya hizmetçilerdi. 1776 yılında Abomey'e gelen Fransız ziyaretçiler, "Birinin güneşlik kullanmayı hak etmesi için en azından yüzbaşı olması gerekiyor" yorumunda bulunmuşlardı.[114]

Dahomey'in statü şemsiyeleri; çok renkli güneşlikleri olan, bazıları düz bazıları ise dört köşeli, çoğunlukla Avrupa'dan getirilen pahalı kumaşlardan yapılan kocaman şeylerdi. Şekiller; kenarları oymalı, sarkan kumaşların üzerine işleniyordu. Burton, çaplarının 180 santimetre ila üç metre arasında değiştiğini, çubukların ise 2.1 metre uzunluğunda olduğunu söylemişti.[115] Brue, yarıçapı yaklaşık 5 metre olan bir kraliyet şemsiyesi gördüğünü iddia ediyor.[116] Amazon subaylarının şemsiyeleri biraz daha mütevazıydı. Burton, "kadın askerlerin üst rütbelilerine" gölge yapan beyaz, eski püskü şemsiyeler görmüştü; hâllerine bakılırsa savaşta görev almışlardı.[117] Burton'ın "ambarcı amazon" olarak tanımladığı bir kadın memurunun kırmızı gölgeliği vardı.[118] Skertchly, beyaz kumaşın üzerinde yeşil kareler olan bir şemsiyeyle yürüyen bir "kadın yüzbaşı" görmüştü.[119] Burton, yeni atanan bir amirin saraydan "bembeyaz"* bir şemsiye aldığını ve "onun yaptıklarıyla resimlendirilmesini beklediğini"

* Burton, bir bakire gibi "el değmemiş, temiz" anlamına gelebilecek "virgin-white" benzetmesini kullanıyor. (ç.n.)

söyler. Bu resimle süsleme işi genelde bıçak desenlerinin kumaşlarla dikilmesiyle veya kesik baş figürlerinin işlenmesiyle oluyordu.[120] Bu imtiyaz ve mecburiyet yüksek rütbeli amazon subaylara mahsusmuş gibi görünüyor.

Sıradan amazonların onları güneşten koruyacak sıradan şemsiyeleri vardı: Burton'ın gördüğü, seferlerde alınan palmiye yaprağından örülenleri hatırlatıyor.[121] Bildiğimiz gibi, Burton, ayrıca tek bir tahta bloktan yapılan minik tabureleri taşıyan kadın savaşçılar görmüştü[122] ve Skertchly, erkek askerlerin de bu şekilde donandığını doğruluyor.[123] Ama daha büyük ve oymalı tabureler yüksek statünün bir diğer göstergesiydi. Ridgway, "Bu tabureler Dahomey'in hamam kültürü olduğundan ve bizzat kral tarafından dağıtıldığından dolayı hiçbir komutan asla tabureleri olmadan hareket etmez ve taburelerin yüksekliğinden kişinin rütbesini anlayabilirsiniz" demişti.[124] Kadın subayların tabureleri olduğu kesin: Forbes, iki kez kuru kafalarla süslü; üç kez de "kırmızı ve gümüş kadife kumaşa kaplı savaş tabureleri" taşıyan kadınların geçit töreni yaptığını görmüştü.[125] Fransız işgali sonrasından bir kaynak, statü sembolü taburelerin sarnağaçtan yapıldığını, bazen "çok tuhaf desenlerle" süslendiğini, en yüksek rütbeli askerlerinkinin bir metreye kadar çıktığını ve yalnızca Abomey'de üretildiğini anlatıyor.[126]

Büyük davullar yalnızca müzik enstrümanı değil aynı zamanda askeri simgelerdi. Courdioux, Köle Kıyısı'nda davulların genellikle "tapınma seviyesinde saygı gördüğünü" yazmıştı.[127] Forbes'a göre, Dahomey'de davullar "çene kemiklerinden birbirlerine geçirilen bir veya iki düzine kafatasıyla süsleniyor ve gururu, ihtişamı ve şanlı savaşları temsil ediyordu".[128] Amazonlarınki de dahil olmak üzere her ordu birliğinin efsunlu davulu varmış gibi görünüyor.

Hem yüksek rütbeli subaylar hem de münferit askeri birlikler için diğer bir ayırt edici simge de uzmanların *récade* olarak adlandırdığı ahşap asalardı. Bazen topuz veya balta olarak geçse de daha çok bir Kızılderili baltasına benziyordu.

Récade, altmış santimetreden kısaydı; kıvrık başı ya oyulup şekillendiriliyor ya da başına demir, bakır ve hatta gümüş süs bıçaklar takılıyordu. Oymalar veya metal eklentiler subayın armasını veya birliğin üstün başarılarını temsil ediyordu. Başta *récade* sadece kraliyetin tekelindeymiş gibi görünüyor: Kralların ulakları taşıyordu ve onun otoritesini temsil ediyordu. Bu kelime aslında Portekizcede mesaj anlamına gelen *recado* sözcüğünden geliyor. Daha sonra bu asa yüksek rütbenin bir göstergesi hâline geldi.

Forbes ve Beecroft, amazonların başarıyla saldırıp fethettiği tepede yer alan bir hisarın ahşap modelini incelemişti. Generallerinin "topuzu" (*récade* olduğu hemen hemen kesin) modele eklenmişti.[129] Gezo, Bouët'ye amazon komutanınkinin aynısı olan, gümüş başlıklı bir "*bâton de commandement*" (yine muhtemelen *récade*) vermişti.[130] Daha önce bahsedildiği üzere, bu asanın savaşta topuz veya balta gibi kullanıldığı söyleniyor ama daha zarif modeller için böyle bir şey mümkün görünmüyor. Avrupalı ismine rağmen *récade*, yerli bir alettir ve Afrika'nın tipik tarım aleti olan çapadan ve muhtemelen Afrika baltasından esinlenilmiş gibi görünüyor.

Kalkan hiçbir zaman standart amazon ekipmanları arasında yer almadı ama birlik rütbelerinden biriydi muhtemelen.[131] Beecroft ve Skertchly, her birinin ortası kafatasıyla süslenmiş az sayıda pirinç amazon kalkanı görmüştü.[132] Ayrıca Beecroft, bir amazon geçit alayının önünde taşınan üç tane gümüş kaplamalı kalkandan bahsetmişti.[133]

Adı geçen bütün semboller (bayraklar, şemsiyeler, tabureler, davullar, asalar, kalkanlar) kralın üstün hizmetler için verdiği mükâfatlar arasındaymış gibi görünüyor. Gümüş başlıklı bastonlar, süs kılıçları, altın şeritli şapkalar ve pahalı ithal kumaşlar gibi daha birçok mükâfat vardı. Askeriyedeki veya başka bir yerdeki en yüksek rütbeli kişilere halk törenlerinde (ama savaş alanında değil) bindikleri bir at veya katır veriliyordu. Çeçe sinekleri tarafından erkenden ölüme mahkûm edilen

* Komutan asası. (ç.n.)

ama elitler için bir itibar belirtisi olmak için yeterli olan bu cılız hayvanlar saymakla bitmezdi.

Parasal olmayan diğer bir ödül de madalyalardı. Gezo,1856 yılında Répin ve deniz subayı Vallon'la sohbet ederken, Vallon'un Onur Nişanı da dahil olmak üzere madalyalarını fark etmiş ve onlarla ilgili sorular sormuştu. Ona "beyaz hükümdarların kahramanca savaşan savaşçılara verdiği mükâfatlar" olduğu söylenmişti. "Ben de en cesur komutanlarıma nişanlar veriyorum" diye cevaplamıştı Gezo ve çevresindeki birkaç insanın boynundaki gümüş zincirlere bağlı gümüş levhaları göstermişti. Levhaların üzerinde Gezo'nun şahsi sembolü olan fil kabartması vardı.[134] Burton, Glele'nin "en yüksek mevkideki kadınları" sarı ve kırmızı boncuklu kolyelerle ödüllendirdiğini ve en yüksek rütbeli amazon komutanının "nişan olarak mercan ve metal kolyeler" taktığını görmüştü.[135]

Diğer bir kraliyet nişanı ve belki hepsinden değerlisi muskalardı. Kişiyi düşman silahlarına karşı yaralanmaz kılan tılsımlar, bizzat kral tarafından cesur eylemler için veriliyordu. Degbelo'nun anlattığı bir geleneğe göre, kral amazonları muskalarla ödüllendirdiğinde onları ayrıca "güçlü bir isimle vaftiz" etmişti; yani en azından onların mantığına göre "büyü dünyasında onlara büyük bir güç" bahşetmişti. Başka bir geleneğe göre, amazonlar sefere çıkmadan önce kâhinlere danışıyor ve bazen onları düşmandan koruyacak muskalar alıyordu.[136]

Okurlar, arkadaşlarının savaşlarda katledildiğini gördükten sonra kadın savaşçıların nasıl bu tür nesnelere inanabildiklerini merak edebilir. Bu ölümleri, belli bir düşmanın belli bir zamanda daha güçlü bir muskası olmasının sonucu; kâhinin ayin ve kurban talimatlarını yerine getirmedeki başarısızlıklarının sonucu ya da ruhları öfkelendiren ve kurbanı korumasız bırakan bazı kötü davranışlarının cezası olarak açıklıyorlardı. 1891'de Dahomeyli bir memur, Fransız heyetine amazonların kafaları kesildikten sonra bile hayata geri geldiklerini "oldukça ciddi bir şekilde" söylemişti. Heyet, amazonların görünmez bir düşmana yaptıkları hayali bir saldırıyı izlemişti. Deniz

ağır silahları kaptanı Henri Decoeur'ün aktardıklarına göre, "amazonlardan biri ölü gibi düşmüştü ve arkadaşları onun vücudunu incelemeye gelmiş ve kadın tamamen kendi çabasıyla ayağa kalktıktan sonra onu yalnız bırakmışlardı; savaşta tam olarak bunun olduğu söylenmişti bize: Muska düşman mermileriyle vurulanları hayata döndürüyor."[137]

1984'te amazonlar üzerine bir kitap yayımlayan Hélène d'Almeida-Topor, "yaralanmazlık" ile aslında kast edilenin ve anlaşılanın, düşen kadın savaşçının anında atalarının yanına gitmesi ve muhtemelen arafta çürümeyi tercih etmesi olduğunu açıklıyor.[138] Bu fikre şüpheyle yaklaşılabilir ama Dahomey'de, Batı Afrika'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, yaşayanların dünyası ile ölülerin dünyası arasındaki çizgi bulanıktı ve bizim gibi Batılılara göründüğü gibi birbirinden ayrı değildi.

Amazonlara verilen diğer kraliyet nişanları; kumaş, *pagne*, rom ve tütün gibi mallardı.[139] Skertchly, bu listeye ateşli silahları da ekliyor. (Chaudoin, başarılı erkek subaylara siyah maymun derisiyle kaplı, geniş kenarlı şapka verildiğini söylüyor.[140] Hazoumé, cesur erkek askerlerin, püsküllü kadife kuşaklara tutturulan kılıçlarla ödüllendirildiği bir geleneği kaydetmişti.)[141] Ancak en yaygın ödül, ulusal paraları olan deniz kabuğuydu.

Tebaasının mutlak sahibi olmasının yanı sıra orduyu besleyip donattığından dolayı, kralın birlikleri tarafından yakalanan herkes ve kesilen her düşman başı teorik olarak krala aitti. Uygulamada ise hükümdar, esirler ve kelleler için sabit oranlı bir miktar para ödüyor ve ödemenin çoğunu deniz kabuklarıyla yapıyordu. Bu ödemeler, literatürde bazen ikramiye veya bonus olarak geçer. Bu gelenek en az 1727'ye yani Snelgrave'in 1800'den fazla mahkûm ve çok başarılı bir seferin ardından Agaja'nın huzuruna getirilen "birkaç bin insan kafası" gördüğü tarihe dayanıyor. Özel hizmet subayları, bir erkek için 20 şilin değerinde; bir kadın, bir kız çocuğu veya bir oğlan için 10 şilin değerinde deniz kabuğu ödüyordu. Her kafa 5 şilinlik deniz kabuğu getiriyordu; bazı askerler bir ipte üç veya daha fazla kelle taşıyordu. Kralın temsilcisi İngiliz ziyaretçilere, ka-

faların düşman kafataslarından yapılan bir anıta ekleneceğini söylemişti.[142]

1777'de Dahomey, kuzeydeki komşusu Mahileri yendikten sonra, Kpengla yaşayan her bir esir için 30 şilin değerinde deniz kabuğu ödemiş ve Abson'ın anlattığına göre, "Ben köle değil, kelle istiyorum" demişti. Mahiler daha önce Dahomey işgalini püskürtmüştü ve kral da bu yüzden intikam peşindeydi.[143] O zamanlar amazonlar muhtemelen tutsaklar ve kestikleri kafalar için ikramiye alıyordu ama bunu kanıtlayacak bir bilgi yok elimizde. Fakat Duncan'ın döneminde (1845) artık buna dair hiç şüphemiz yok. Duncan, bir amazon "alayının" sahte bir savaştan döndüğünü ve tutsak rolündeki genç kölelerin arkada geldiğini görmüştü. İlginçtir ki; ayrıca savaşçı kadınlar,öldürülen düşmanları temsil eden kafa derileri taşıyordu. Duncan, 700 kafa derisi saymıştı.[144] Britanyalı gözlemci Dahomey birliklerinin kafa derileri için ikramiye aldığından emindi;[145] kafaları teslim ettiklerinde kafa derilerini tutmalarına izin verilmesi daha olasıydı. Her halükârda, 1890 yılında de Wailly'nin anlattıkları dışında kafa derileri hakkında pek bir şey duymuyoruz,[146] ki o da pek güvenilir değil.

Dawson, Glele'nin 1862'de tutsak başına dört dolar değerinde deniz kabuğundan fazlasını ödemediğini söyler.[147] Burton, kafaların 2 şilinlik deniz kabuğuna satıldığını görmüştü. Bir esir için en düşük fiyat aynı miktarda deniz kabuğu artı iki kulaç kumaştı; ancak düşman komutanı yakalayan ve üç kafa getiren erkek bir subay 32 şilinlik deniz kabuğu ve uzun beyaz bir kumaş alıyordu.[148] Krallığın son yıllarında, tutsak fiyatları 2 ila 10 Fransız frankı artı bir *pagne* arasında değişiyordu; ancak getirilen kafalar yarım frank kadar az bir şeydi.[149]

Kralın tasarrufundaki en değerli ödüllerden biri insanlardı; bunlar ya köle ya da kadın eşlerdi. Kadınlar tabii ki de erkek kahramanlar içindi. Kahraman amazonlara erkek eşler verilmiyordu ama onlar da köle kazanıyordu; büyük ihtimalle bu köleleri, onlara düzenli olarak gönderilen hizmetçilere ek olarak

alıyorlardı. Duncan, bir erkek tutsağı iki yıl arka arkaya alan ve Gezo tarafından iki kadın köleyle ödüllendirilen Adadimo adında bir kadın subayla tanışmıştı. Duncan'ın anlattığına göre, "uzun, zayıf, yaklaşık yirmi iki yaşında, bir siyahiye göre güzel, zarif, mütevazı görünüşlü bir kadındı".[150] Düşmanın kendi çapasıyla bağırsaklarını çıkaran bir amazon olan Tata Ajachê, en sonunda Glele'den iki kadın köle almıştı. (Bu amazonunki özel bir durum gibi görünüyor. Hazoumé, kadının kraldan çocuğu olduğunu ve kadın için çok zor da olsa kralın isteği üzerine bunu gizlediğini ve bunun için ayrıca ödüllendirildiğini söylüyor.)[151]

Bir savaşta kendini gösteren bir amazon için terfi söz konusu olabilirdi. Cesaret ve kıdem, bir subayın terfisi için tek ölçütmüş gibi görünüyor.[152] "Kahramanca eylemleri" için terfi alan pek çok amazon subayı Duncan'a tanıtılmıştı. Ona "kahramanca bir eylemle hak etmediği sürece kimsenin terfi ettirilmediği" söylenmişti. Örneğin, Adadimo hem köleyle hem de subaylık rütbesiyle ödüllendirilmişti.[153] Foà, amazon komutanlarının hem "(kadın askerlerin) en yaşlıları hem de silah kullanım becerileri ve tekrar eden cesur eylemleriyle öne çıkanlar arasından seçildiğini yazmıştı.[154]

Dahomey'in saray kadınları konusunda en önemli modern araştırmacı olan Edna Bay'e göre, elimizdeki kanıtlar şunları gösteriyor:

> *Ahosi*'den birinin önemli bir pozisyona en hızlı ve doğrudan şekilde yükselmesi o kişinin ordudaki üstün hizmetleriyle olabilir. Belki de krallar, bir kadının hükümdar-eşine olan sadakatini sınamanın en iyi yolunun savaşmak olduğunu düşünüyordu. Asker bir *ahosi*, açıkça ve hatta bilerek kral için hayatını tehlikeye atıyordu, böylece daha iyi pozisyonlarda işlerine yarayacağını düşündükleri sadakatlerini göstermiş oluyorlardı. Sarayda en yüksek seviyelere doğrudan ilerleme imkânlarının yanında elit statüleri, olağanüstü cesaretlerini teşvik etmenin çok ötesine geçmişti artık.[155]

TÜTÜN VE ALKOL

Bir amazon olmanın çok da azımsanmayacak bir getirisi daha vardı: Alkol ve tütün kullanımı. Amazonların sahipleri onlara hem tütün hem de alkol tedarik ediyormuş gibi görünüyor. Avrupalılar kendi alkollü içeceklerini onlara tanıtmadan çok önce Batı Afrikalılar hiç kuşkusuz palmiye şarabı ve darı birası içiyordu. Kadın askerler ise darı birasını tercih ediyorlardı. Brendi, rom ve en sonunda cin kaynaklarda adı geçen neredeyse tek içkilerdi (tabii ki suyun yanı sıra).

1726'da Agaja, halkı askeri talimler yaptıktan sonra kendisinin brendi dağıttığını ve askerlerin "kısa sürede mideye indirdiğini" söylemişti.[156] Bu savaşçıların arasında kadınlar olmayabilir ancak daha sonra 18. yüzyılda kadın askerlerin de çoğunlukla Fransa'dan gelen brendiye ortak olduklarını söyleyebiliriz. Amazonların alkolle olan ilişkisinden ilk defa 1830'da Lopez bahsediyor. Lopez, insanların kurban edildiği bir sahte savaşı izledikten sonra "Medusalar, rom ve kanla sarhoş bir hâlde haşmetli kulübelerine döndüler" demişti.[157] Yeni Dünya romu aslında Batı Afrika'nın başlıca ithal edilen alkolü olarak brendinin yerini almıştı ve Papaz Laffitte'e göre savaşçı kadınlar bunu oldukça seviyordu. Papaz, "bu berbat içkinin küçük bir bardağı, acınası gülümsemelere yol açıyor; yarım litresi onları biraz neşelendiriyor ve ancak bir şişeyle yüzleri sevinçle parlıyor" demişti.[158] Ama onun dönemindeki Papaz Borghero, abartılı bir şekilde 1861'de, "Dahomey'de tüketilen (brendinin) miktarı inanılmaz: Alkolün siyahilerin tanrısı olduğunu söylerdiniz" demişti.[159]

Forbes, bir danstan sonra Gezo'nun amazon subaylara büyük bir kalay çanakta rom verdiğini görmüştü. "Amerika Birleşik Devletleri'nde 'stone wall' [taş duvar] adıyla bilinen, rom, brendi, bira, limonata, şarap ve çeşitli likörlerden oluşan ve Afrika ikliminde çok tehlikeli olabilecek bir karışımın" Abomey'de (özellikle kadın askerler arasında olmasa da) ne kadar popüler olduğunu anlatıyor.[160]

Fransızlara karşı yapılan son seferler sırasında, alkol hem kadın hem de erkek birlikleri savaştan önce yüreklendirmek için kullanılıyordu. Bu uygulama çok daha önceden başlamış olabilir: Burton, 1864'teki Abeokuta saldırısından önce, "barutun yanı sıra bir yudum savaş romu" dağıtıldığını duymuştu.[161] 1890'lardan kalan kanıtlar daha güçlü. Fransızlar, en az bir savaş alanında, boş İngiliz cin şişeleri bulmuştu ve üzerinde "ithal alkol" yazan şişelerin terk edilmiş Dahomey kamplarında ve siperlerinde bırakıldığı söyleniyor. Bazı kaynaklar yiyecek olarak rom verildiğinden bahsediyor. Maire'e, *anisado* (Portekiz anizeti) ve darı brendisinin savaştan önce dağıtılan içkiler arasında yer aldığı söylenmişti.[162] D'Almeida-Topor, kralın içinde belirli bir içki olan bir damacanası olduğunu ve amazonlar harekete geçmeden kralın onlara azar azar içki dağıttığını anlatan bir gelenekten bahsediyor. Bir kadehin onlarda ölümcül bir öfke uyandırdığı belirtilmişti.[163] Bölgenin yerli tarihçisi Luc Garcia, romun muskalı birliklerin yara almayacaklarına dair inançlarını güçlendirdiğini öne sürüyor.[164]

Senegalli sipahileri komuta eden Fransız subay E. Nuëlito, 1892'nin Ekim ayında adamlarından birinin, bir delikte saklanan ölümüne sarhoş iki erkek askeri ve bir amazonu nasıl yakaladığını (kadın daha sonra kaçmaya çalışırken öldürüldü) detaylarıyla anlatıyor.[165] Ama amazonların sarhoş olduğunu anlatan diğer kaynaklar bu kadar kesin değil ve kadınların bu olağanüstü cesaretini, gaddarlığını ve acıya toleranslarının tek açıklamasının alkol olduğu varsayımına dayanıyor bazen.

Batı Afrikalılarda genelde olduğu gibi, Dahomeylilerde de tütün bağımlılığı, 18. yüzyılın sonlarına doğru tütün Yeni Dünya'dan getirildikten sonra oldu. Hem kadınlar hem de erkekler pipoyla tütün içiyordu. Şemsiyelerin, *récade*'ların ve taburelerin yanı sıra, kilden bir lülesi ve uzun, düz, ahşap bir ağızlığı olan yerli malı pipolar da bir rütbe göstergesiydi. Skertchly, ağızlığın 45 santimetre uzunluğunda olduğunu söylüyor ama Kral Béhanzin'in altmış santimetreden uzun bir pipo içtiğini gösteren bir fotoğraf vardır. Kıdemli amazonların da pipoları

büyük ihtimalle buna benzerdi; sıradan amazonlar ise kısa ve kilden pipolar içiyordu. Burton'ın gördüğü, savaşa giden kadın savaşçıların, "içinde deri tütün kesesi, çakmaktaşı, çelik ve kav olan ve palmiye gövdesi parçalarıyla kömür karışımından yapılan ahşap pipo kutuları" taşıdığını görmüştü.[166] Skertchly, tütünün büyük olasılıkla Virginia'dan ithal edilen "çoğunlukla Amerikan tütünü" olduğunu söylüyor.[167] Daha önce bölgede yaygın olarak tüketilen tütün, Brezilya'dan getirilen melas aromalı tütündü.

14
GEÇİM YÖNTEMLERİ

Barış zamanlarında amazonlar, savaş için eğitim almıyorlar ve kendilerini şımartmıyorlardı çünkü çalışmak zorundaydılar. Ama ne kadar çalıştıkları ve ne tür işler yaptıkları belli değil. Kral, onlara en azından saray tarlalarından gelen yemeklerden veriyordu. Ayrıca üniforma ve silah da tedarik ediyor; sık sık rahip benzeri şifacılarla etkili sağlık yardımı yapıyordu. Amazonların hizmetçi kadınları Abomey'in dışındaki kaynaklardan su getiriyordu. Ancak kazandıkları ekstra gelirler ihtiyaçlarının hepsini karşılamıyordu: Tıpkı kralın diğer eşleri gibi onlar da para kazanmak için çeşitli işler yapıyordu. Béhanzin'in 1970'lere kadar yaşayan erkek kardeşi Sagbaju Glele, Bay'e, "saraydaki her kadının bir görevi olduğunu" söylemişti.[1]

Bazı amazonlar çömlekçiydi. Forbes, çömlekçiliğin, kralın eşlerinin çalıştığı bir kraliyet tekeli olduğundan söz ediyor ama amazonların da bu işin içinde olup olmadığını belirtmiyor.[2] Abomey'in batısındaki bir ovada Bouët, kralın aynı zamanda

işletmeyi koruyan eşlerinin, içerisinde "çok güzel mikalı çömlekler" ürettiği binalar görmüştü.[3] En azından muhafızların amazon olması zorunluydu. Louis Fraser'in gözüne, üzerinde "İngiliz harfleri" olan toprak kavanozlar çarpmıştı. Bunun "kralın eşlerinden biri", bunu yapanın ismi olduğu söylenmişti.[4] Laffitte, çömlekçiliğin amazonların tekelinde olduğunu açıkça söylüyor.[5] Burton'a göre, çömlekler yalnızca sarayda üretiliyor ve Abomey'in başka yerlerinde satılıyordu.[6] Skertchly, çömlek için kullanılan kil ocaklarının başkentte olduğunu ve üretimin "çoğunlukla amazonlar" tarafından yapıldığını söylemişti.[7] Büyük ihtimalle çömlek yapan kadınlar, elitlerin kullandığı pipoların kilden lülelerini de yapıyordu. Burton bu endüstrinin de sarayın içinde yer aldığını söylemişti.[8] Skertchly, pipo lülelerinin "daha önce tekelin keyfini süren" amazonlar tarafından yapıldığını belirtmişti.[9]

Forbes, saray tekelindeki başka bir yere yani kralın eşleri çalıştığı için çoğu insana yasak olan boyahaneye kuş bakışı bakmıştı.[10] Yine, amazonların burada çalışıp çalışmadığını bilmiyoruz. 120 yıldan uzun bir süre sonra, Sagbaju Glele çömlekleri çivit mavisine boyayanların bazılarının saray kadınları olduğunu söylemişti.[11]

Laffitte, çömlekçiliğin yanı sıra su kabaklarının da amazonların tekelinde olduğunu belirtiyor[12] ancak başka hiçbir çağdaş yazar onlardan bahsetmiyor. Paul Hazoumé, Gezo döneminde geçen ve Dahomey etnografisi açısından zengin olan *Doguicimi* adındaki 1938 tarihli romanında, saraydaki su kabaklarını yakarak veya oyarak onlara desen çizen bir erkek sanatçıdan övgüyle söz ediyor.[13]

Kilim dokuma da amazonların işlerinden biri olabilir. Burton, sarayın kilim üretip onları tekelleştirdiğini iddia ediyor.[14] Sagbaju Glele, saraya yerleşip bir Yoruba esiri olan annesinin kilim dokuyup satarak para kazandığını hatırlıyor.[15]

Kadın askerlerin palmiye yağı üretiminde yer aldığı neredeyse kesin; bu, kadınların bölgedeki geleneksel işiydi. Skertchly, Abomey bölgesinde, "kralın palmiye yağı üretimi için kullandığı

ve içerisinde her zaman bir amazon birliğini muhafız olarak tuttuğu, yıkılmış bir saraydan" söz eder. Amazonların ihracat için Whydah'a düzenli olarak yağ taşıdığını da belirtir[16] (büyük ihtimalle köle kadınlar amazonlar eşliğinde taşıyordu). Maire daha güçlü kanıtlar gösterir: Agaja'nın eski sarayındaki amazon kulübelerinin "palmiye yağı hazırlamak için kullanılan büyük fırınlarını ve mutfaklarını gösteren" bir plan.[17]

Yerli pamuktan kumaş dokumak erkeklerin işiydi ama kadınlar da diliş ve nakış yapıyormuş gibi görünüyor. Forbes, bazı kumaşların Abomey'deki saraylarda yapıldığını söylüyor;[18] dikişi de kast ediyor olabilir. Burton, Singboji'de üretilip tekelleştirilen ürünlerin içine kumaş ve giysileri de dahil ediyor[19] fakat sarayın kapılarını bir avuç erkek dokumacıya açması pek olası değil. Kumaşlar büyük ihtimalle dışarıda yapılıyor ve terzilik için içeri getiriliyordu. Anlatılana göre Glele döneminde, 130 nakışçı ve çırağı, "terzi atölyesinde" aplike konusunda uzman olan bir ailenin altında çalışıyordu. Atölyenin nerede olduğu belli değil ama Bay'e göre kadın terzilerin sayısı "sarayın giyim endüstrisinin ne kadar büyük ölçekli olduğunu gösteriyordu".[20] Amazonların bu işte çalışıp çalışmadıkları bilinmiyor.

Saray kadınları muhtemelen sıra dışı bir yama işi üzerinde çalışıyorlardı. Bundan ilk kez Brue (1843) söz etmişti ama Skertchly zamanında da (1871-1872) hâlâ yeni bilgiler ekleniyordu. Bu yama işi, krallığın ihraç ettiği veya yerli üretilen her türlü kumaşın farklı boylardaki örneklerinden yapılıyordu. Whydah'taki gümrük memurları, limana yanaşan Avrupa gemilerinden bütün kumaşların numunelerini alıyor ve bu proje için kenara ayırıyordu. Brue, bu çok renkli, çok desenli yama işini *pagne* olarak adlandırmış ve bunun bir bayrak gibi süzüldüğünü söylemişti.[21] Ancak yama iki yılda devasa boyutlara ulaşmıştı. Gezo, Duncan'la ettiği bir sohbette yamanın uzunluğunun 900; eninin 8 metreyi bulduğunu söylemişti.[22] Burton ve Skertchly, bize bu uzun kumaşın önemini açıklıyor ve daha makul ölçüler veriyor.[23]

Yama işinin adı *Nunupweto*'du. Bu, Gezo'nun unvanlarından biriydi ve "istediği her şeyi yapabilir" veya daha kısa ve öz bir şekilde "kadir" anlamına geliyordu. Kral Abeokuta, fethinden dönene kadar yama büyümeye devam etmişti ve gelince de kralın etrafına sarmışlardı. Burton'ın belirttiği gibi kralın bu kadar ağırlığı nasıl taşıdığı açıklanmıyordu. Glele babasının projesini devam ettirmiş ve Skertchly'nin de kulak misafiri olduğu bir konuşmasında kumaşın büyütülmesi için sürekli yapılan harcamaları elzem hâle getirdikleri için orduyu azarlamıştı. Burton, kumaşın uzunluğunun yaklaşık 320 metre, genişliğinin de 3,6-4 metre; Skertchly ise uzunluğunun yaklaşık 365 metre; genişliğinin de 3 metre olduğunu tahmin etmişti. Törenlerde kumaş açılıyor ve iki insandan daha uzun direklere çıkarılıyordu. Abeokuta'yı yenme umutları sönünce, *Nunupweto* da tarihin tozlu sayfalarına karıştı.

Burton'a göre, yeni bir komutana sunulan bembeyaz şemsiye "saray imalatıydı".[24] Öyleyse, saray kadınları tarafından yapılmıştı. Hazoumé'ye göre, devasa kraliyet şemsiyeleri erkek terzilerin işiydi.[25]

Dahomeyli kadınların sıradan işi olan çiftçiliği amazonların da yapıp yapmadığı konusunda bir fikir ayrılığı var. Beecroft ve Forbes, Gezo'ya köle ticaretini bırakıp pamuk ve palmiye yağı yetiştirmesinde ısrar edince onlara şöyle cevap verdiği söyleniyor: "Kadınlarımı toprağı ekip biçmeye gönderemem. Bu onları öldürürdü."[26] Bu iki Britanyalı, bir amazonun son savaş için yiyecek ve içecek alıp borca girdiği için krala yakındığını ve başka bir savaşta para kazanarak borcunu kapatma konusunda endişeli olduğunu duymuştu.[27] Foà'nın belirttiğine göre, Laffitte kralın hiçbir amazona yemek vermediğini ve gıdalarını kendilerinin yetiştirmek zorunda olduğunu iddia ediyor.[28] Degbelo, Abomey ve çevresindeki bilgi kaynaklarının çoğunun, kralın, amazonların tüm yiyeceklerini kölelerin çalıştığı kocaman tarlalardan karşıladığından emin olduğunu söylüyor.[29] Gerçekler bunların arasında bir yerde gibi görünüyor.

Degbelo, sözlü geleneklere dayanarak, siyasi otoritelerin her amazon kulübesine bir tarım arazisi verdiğini ve kadınların da "boş zamanlarında" toprağı işlediklerini söylüyor. Bu genellikle yağmurlu mevsimde (yazın), askeri etkinlikler paydosken oluyordu. Böyle bir arazi Abomey'in birkaç kilometre güneybatısında, Zassa'daydı. Degbelo, bu toprağın bizzat amazonlar tarafından işlendiğini söylüyor ancak ağır işleri kölelerine bıraktıkları düşünülebilir. Kendi tarlalarında üretilen ürünler, kralın verdiği yiyecek hissesine ekleniyordu. Degbelo, kraliyetin amazonlara uyguladığı yemek politikasının hiçbir zaman katı olmadığını ve "kraliyet hazinesinin durumuna, iklimsel risklere ve mevsimlere göre" değişiklik gösterdiğini belirtiyor.[30]

Amazonların yetiştirdiği ürünlerin bazıları da yemek (mücver, manyoklu hamur, mısır patı, kızarmış yam* keki) yapmak için bizzat kendileri tarafından kullanılıyordu ve bu yemekler de köleleri tarafından halk pazarlarında satılıyordu.[31] (Sagbaju Glele, satıcı küçük kız çocuklar olduğunu söylüyor;[32] belki o da kölelerden bahsediyordu.) Sarayın içinde amazonların diğer kadınlara satış yaptığı bir pazar vardı.[33] Bu küçük ticaretin içinde yemeğin yanı sıra kuşkusuz çömlek ve kilim gibi el yapımı ürünler de yer alıyordu.

Amazonlar uzak mesafe ticareti de yapmış olabilir. 1727'de Snelgrave 1800'den fazla savaş esirinin Agaja'nın kampına getirildiğini görmüştü. Ona, bu esirlerin halkının, "*Tuffo*"ların, "kölelerin taşıdığı bol miktarda malı Dahomey'e götüren" kralın on iki karısına eşlik eden Dahomeyli birliklere saldırdıkları söylenmişti. Muhafızları etkisiz hâle getirmiş, kadınları öldürmüş ve malları almışlardı. Agaja "bu hainliğin intikamını almak için" ordusunun bir kısmını *Tuffo*ların üzerine sürmüş ve askerler mutlak bir zaferle geri dönmüşlerdi.[34] Skertchly'nin söz ettiği amazonların palmiye yağı yüklü kervanları eski bir geleneği devam ettiriyordu belki de.

Amazonların unutmamamız gereken bir görevi daha vardı: Fil avcılığı. *Gbeto*ların krala fildişi vermek zorunda olup ol-

* Özellikle Batı Afrika'da çokça tüketilen, patates benzeri bir sebze. (ç.n.)

madıkları belli değil; Forbes, fil avcısı kadınların Whydah'taki tüccarlara fildişi sattığını ima ediyor.[35] Aynı ölçüde otokrat olan eski Benin Krallığı'nda, öldürülen her filin bir dişi kralın hakkıydı ve kral isterse diğerini de satın alabilirdi. Belki Dahomey'de de böyle kurallar vardı.

Kadın askerler saraydaki başlıca uğraşlardan da kazanç sağlamış olabilir: Kralın deniz kabuklarını delmek ve ipe dizmek. Courdioux ve Skertchly, bunu amazonların; Dalzel, "kralın kadınlarının"; Forbes, "harem kadınlarının"; Degbelo ise kadın kölelerin yaptığını söylüyor.[36] Dahomey'in deniz kabuğu paraları, kıvrılmış otlara veya palmiye yapraklarına geçiriliyordu. Skertchly elli dese de normal "bir ipte" kırk tane deniz kabuğu bulunuyordu.[37] Ancak kralın iplerinde normalden daha az deniz kabuğu vardı, yine de diğerleri kadar değerliydi. Dalzel, saray kadınlarının işlerinin karşılığında düzenli olarak bir tane veya yüzde 2,5 oranında deniz kabuğunu çıkardığını söylüyor ancak Kpengla döneminde kraliyet iplerinden dört ila yedi deniz kabuğu çıkarılıyordu.[38] Bu dönemin son yıllarında Whydah'taki Fransız kalesinin başı, kraliyet iplerinde otuz sekiz, otuz yedi ve bazen de otuz altı deniz kabuğu saymıştı.[39] Forbes'un zamanında kralın deniz kabukları standart miktardan yüzde 14 daha azdı; Burton ve Skertchly'nin zamanında ise bu sayı yüzde 20'yi bulmuştu.[40] Forbes'un çağdaşı olan Fraser, kralın iplerinde otuz üçten fazla deniz kabuğu olduğunu görmemişti.[41] Courdioux, her bir ipte otuz ve otuz beş arasında kabuk olduğunu söylemişti.[42] Yasal yapılan bu kesintilerin çoğunlukla kraliyet hazinesine gittiğini ve eğer amazonlar ya da onların hizmetçileri de kabuk diziyorsa kadın savaşçıların da bundan yararlandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Son olarak, bir amazon yaşı gereği veya artık çalışamaz duruma geldiğinden dolayı emekli olmak zorunda kalınca bu rahat emekliliği iple çekiyordu. Winniett, Lord Kamarası komite üyelerine, bütün kadınların otuz beş yaşın altında olduğunu ve Gezo'nun "onları emekli ettiğini, onlara iyi baktığını ve artık işe yaramadıklarında da onlardan sorumlu olduğunu"

söylemişti.[43] Guillevin, amazonların yedi veya sekiz yıl aktif görev aldığını düşünüyordu.[44] Ancak Burton, bazılarını "yaşlı kadınlar" olarak tarif etmişti[45] ve 1891 yılında Fransız ziyaretçiler için dans eden amazonların arasında beyaz saçlılar vardı.[46] Kadınlar fiziksel olarak savaşa uygun oldukları sürece görev yapıyormuş gibi görünüyor.

Emekliliğin pek çok çeşidi vardı. Bay'e göre, önceden amazon olan kadınların çoğu "sarayda askeri olmayan kuruluşlara entegre ediliyordu, bazıları ise kral tarafından sıradan erkeklere bağışlanıyordu."[47] Garcia, savaş alanının zor şartlarına artık dayanamayan kadınların "saray işleriyle meşgul olduklarını" söylüyor.[48]Bouët, Cana'daki kraliyet mezarlarını koruma görevinden malulen emekli edilen yaşlı kadın askerler görmüştü.[49] Yani kral, kocaman ailenin (saray kadınlarının) başıydı ve Batı Afrika geleneklerine göre ailenin yaşlı üyelerinin sorumluluğunu üstleniyordu.

15
SAVAŞLARI

Dahomey her yıl savaşa giderdi. Bu en azından Gezo'nun döneminde hatta belki de çok daha önce başlamıştı. Foà, yıllık seferlerin iki yüzyıl boyunca devam ettiğini ve Dahomey geleneklerinde ve yazılı tarihinde silahlı çatışmalara önem verildiğini düşünüyordu; haklı da olabilirdi.[1] Hatta Argyle, "Krallığın temel işlevinin savaş idaresi olmasının bunu desteklediğini" öne sürüyor.[2] Duncan, savaşların yıllık olduğunu söyleyen ilk yazar gibi görünüyor. Ondan sonra gelen birçok gözlemci gibi o da bu savaşları "köle avları" olarak adlandırmıştı[3]. Fransız yorumcular ise "akın" terimini kullanmıştı. Ancak seferler, izole ve neredeyse savunmasız köylere yapılan tipik köle akınları ile nispeten daha güçlü komşulara yapılan geniş çaplı saldırılar arasında değişiyordu.

Çoğu Avrupalı ziyaretçiler, tüm bu askeri hareketlerin amacının çoğunlukla hem köle ihracatı için esir toplamak hem de yerli köleler edinmek ve kraliyet törenlerinde öldürülecek

kurbanlar bulmak olduğunu düşünüyordu. Fakat Dahomeylilerin kendileri asla bunu kabul etmiyordu: Rol veya değil, onların fikrine göre kesinlikle haklı bir savaş nedeni vardı.

Fon dilini konuşan Abson, İngiliz kölelik karşıtını ve kölelik yandaşlığını anlatan birkaç kitapçığı çevirince, Kpengla (1774-1789) iki saatlik bir konuşmayla haklı olduğuna dair deliller sunmuştu. "Gemilerinizi kölelerle doldurmak için savaşa gittiğimizi iddia eden vatandaşlarınız fena hâlde yanılıyor" demişti. Kral, düşman komşuların "akınlarından" ve Dahomey'in onların "yağmalamalarını" cezalandırmak zorunda olduğundan bahsetmiş ve bunun da "ardı arkası kesilmeyen savaşlara" yol açtığını söylemişti. Ayrıca, savaş her krallığın yaşadığı evrensel bir olaydı. Dahomey köle ticaretine girmeden önce, ataları Wegbaja esir toplayıp hepsini öldürürdü. Esirler karşılığında Avrupa malları alma seçeneği olduğunda bile Kpengla, "politika veya adalet" bunu gerektirdiği için binlercesini öldürmüştü. Tutsakları kurban etmek onun gelenek ve göreneklerine göre ona bir "soyluluk" veriyordu, düşmanlarını korkutuyordu ve "onlara hizmet edecek kimseyi göndermezse" kendisinin ölmesini sağlayacak olan atalarına karşı "zorunlu bir hizmetti".[4]

Kpengla'nın Abson'a verdiği cevap bize Dalzel aracılığıyla ulaşıyor ki Dalzel köle ticareti savunucusuydu; bu yüzden bilgilerin doğruluğu şüpheli. Ancak Gezo'nun çıkardığı birçok savaşın gelenekçi nedenlerini inceleyen modern bir Afrika tarihçisi, köle ticaretinin açık bir savaş nedeni olduğunu söyleyerek bunun önemini azaltıyor. Aslında Adrien Djivo, satılan, istihdam edilen veya öldürülen esirlere duyulan ihtiyaçtan hiç bahsetmiyor. Savaş nedenlerinin ilk sırasına hakaretlerin intikamını (bu intikamlar genellikle krala, valide sultana veya önceki hükümdarlara yöneltilmiş oluyordu) almayı koyuyor. (Askeri yenilgilerin intikamını almak Dahomey politikasının veya retoriğinin *leitmotifiydi* ama bu halkın içinde asla söylenmiyordu çünkü bu kabul edilemezdi; Dahomey yenilmezdi.) Djivo'nun listesinde ikinci sırada, kralın "bütün aşağılayıcı meydan okumalara gecikmeden cevap verme" görevi yer alıyor.

Kral ayrıca casuslarının ortaya çıkardığı, Dahomey'e yapılacak bütün gizli saldırı planlarını bozmalıydı. Ve zayıf ve çaresiz kişiler onları koruması için krala başvurduğunda, kral yardım elini uzatmak zorundaydı. Djivo'ya göre, "Krallığın menfaatine yarayacak her şey Dahomeylileri dünyadaki en güçlü ülkede yaşadıklarına ikna eden şey olarak açıklanıyordu."[5]

Adı geçen nedenler, büyümeyi, açgözlülüğü ve kana susamışlığı maskeleyen bahaneler gibi görünebilir. "Köle avından başka bir şey olmasa da savaş dedikleri bu şey için biraz numara yapıyorlardı" demişti Duncan.[6] Ancak aydınlanmış Batılı sınıfların şimdi mantıksız bulabileceği şeylerin önemini azımsamamak gerekir. Örneğin, Avrupa tarihindeki kişisel ve milli gururun sebep olduğu zararları hatırlayın. Ya da aşırı milliyetçiliğin Avrupa'da ve başka yerlerde hâlâ sebep olduğu hasarları. 20. yüzyılda, Dahomey krallarını korodaki bir çocuk gibi gösteren hareketleri meşrulaştırmak için milli güvenlik yeniden uyandırıldı.

Kpengla, insan kurban etmenin merhum atalarına hizmetçi sağlamak için gerekli olduğunu söylediğinde, kuşkusuz doğruyu söylüyordu çünkü o ve Dahomey'deki herkes bunu gördü. (Kurbanlar ayrıca ölmüş hükümdarlara mesajlar taşıyor ve Dahomey'in akıbetiyle ilgili son gelişmeleri onlara aktarıyordu.) Hem Gezo hem de Glele Avrupalı ziyaretçilere, eğer insan kurban etme gibi nesillerdir saygı duyulan bir geleneği kaldırırlarsa tahtlarını kaybedeceklerini ya da başlarına daha kötüsünün geleceğini söylemişlerdi.[7] Bilge bir Hollandalı tarihçi Johan Huizinga uyarıyor: "Açıkça belirlenmiş çıkarlarla zorla kabul ettirilen geçmişi sanki mantıklı bir bütünmüş gibi göstermek kadar tehlikeli bir eğilim daha yoktur tarihte."[8] Genellikle köle gemilerine satmak için Dahomey'in tutsak istediği açık ama bütün hikâye bununla bitmiyor.

Bu soruyu araştıran modern bir araştırmacı, Dahomey'in hiç de köle ticareti yapan bir ülke olmadığını bile öne sürüyor. Dov Ronen, sadece "ihtiyaç fazlası" savaş esirlerinin beyazlara satıldığını ve Dahomeylilerin bunu çoğunlukla atalara tapınma

için gerekli olan kurbanların tedarikini sürekli olarak sağlama uğruna, silahları ele geçirmek için yaptıklarını iddia ediyor. Ata kültü Dahomey toplumuna "hükmediyordu" ve yıllık törenler hayattakiler ile ölüler arasındaki tüm önemli bağları yenilemeye yarıyordu. Kral, atalarla kurulan bağlantının "dünyevi aracısıydı"; ritüel rolü kült için elzemdi ve insan kurban etmeyi gerektiriyordu. "Bu yüzden" diye bitiriyor Ronen, "savaş ekonomik sebeplerden ziyade sosyo-dinsel sebeplerden çıkıyordu."[9]

Yıllık askeri seferler normalde kasım ve nisan ayları arasında oluyordu. Bu, nehirlerin yürüyerek kolaylıkla geçilebildiği kuru mevsimdi ve iki ya da üç ay sürüyordu. Birkaç kaynak, Glele döneminde bazen yılda iki kez sefer olduğunu söylüyor. Burton, "babası yılda bir kez yaparken, Glele'nin iki köle avı tercih ettiğini" belirtiyor;[10] Laffitte bunun, kral sadece ilk seferden beklediği tatmini elde edemeyince gerçekleştiğini düşünüyordu.[11] Dawson, bir mevsimde Abomey'den yola çıkan üç sefer gördüğünü iddia ediyor.[12] Garcia'ya göre, yağmurlu mevsimlerde seferler tamamen iptal edilmiyordu çünkü yağmurların en yoğun olduğu dönemde bile suların yürüyerek geçilebildiği yerler vardı.[13]

CASUSLAR VE FALCILAR

Kiminle ve ne zaman savaşılacağını bizzat kral belirleyip orduya harekete geçme emrini veriyordu ancak bazı ön hazırlıklar vardı. Casuslar potansiyel hedefler hakkında bilgi vermek zorundaydı. Kralın baş kâhininin, girişimin başarı veya yenilgi olasılığı konusunda kadere danışması gerekiyordu. Ve büyük ihtimalle kral, baş danışmanlarının ve generallerinin fikrini almak için onların ağzını arıyordu.

Fon gelenekleri, Agaja'yı Dahomey'in dış (bir de iç vardı) casusluk sisteminin kurucusu olarak anıyor[14] ve yazılı tarih onun hükümdarlığı sırasında bu sistemin var olduğunu doğruluyor. İlk edebi kaynakta, Snelgrave, "casusları önemli insanlarla halkın ne kadar bölündüğünü ve kralın hükümette ne kadar etkisiz olduğu öğrendikten sonra", Agaja'nın 1727'de Whydah'ı

işgal ettiğini belirtiyor.[15] (Bazen geleneksel tarih, yazılı tarihten bazı şeyleri ödünç alır; bu özel karşılıklı ilişki böyle bir geri-bildirimin örneği olabilir ama sadece bir tesadüf de olabilir.)

Casuslar, gezgin tüccarlar kılığına giriyordu. Mallarını satarken köyleri ve şehirleri keşfediyor; liderlerin ve yüksek rütbeli memurların evlerinin yerini, pazarları, diğer umumi yerleri, yolları, dış kapıları, su kaynaklarını ve bölgeyi çevreleyen doğayı araştırıyordu. Olası düşmanın savunma kapasitesini ölçüyor ve zayıf noktalarını arıyorlardı. Bu bilgilerin çeşitli özellikleri gösteren kumaş bir haritaya, işlemelerle yansıtıldığını söyleyen bir gelenek var.[16] Argyle böyle bir haritanın kullanılmasının taktiksel değil de gizemli olduğunu düşünüyor çünkü "bir şey hakkında bilgi sahibi olmak, o konuda güç sahibi olmaktır" inancı vardı.[17]

Casusların görevi aslında büyünün geniş bir öğesini de barındırıyordu; Hazoumé bu konuda detay veriyor. "Tüccar" Dahomey kraliyet büyücülerinin zararlı maddeler eklediği palmiye yağlarını taşıyordu. Onlara sunuyormuş gibi yaparak, gittiği toplumun koruyucu ruhunu temsil eden putun üzerine yağı döküyor ve böylece ruhun koruyucu gücünü ortadan kaldırıyordu. Casuslar, halkın arasına nifak tohumu eksin ve Dahomey'in işgali sırasında dirençlerini kıracak, çeşitli belalara sebep olsun diye tasarlanmış muskaları gece şehrin farklı bölgelerine gömüyordu.[18] Beecroft ve Forbes'a, Gezo'nun Abeokuta halkını bölüp onları kolay lokma yapacak bir "büyüsü" olduğu söylenmişti.[19] Hatta bazen casusların, yerli yöneticiyi bu tür tılsımları almaya ikna ettikleri bile oluyordu. Casuslar ayrıca Dahomey ordusunun amaçları ve hareketleriyle ilgili yanlış bilgiler yaymak için de kullanılıyordu. Le Hérissé, bir diğer görevlerinin ise krala savaşa gitmesi için geçerli bir sebep sunacak, Dahomey kralı ve halkı için sarf edilen çirkin laflara kulak kabartmak (veya bunları uydurmak) olduğunu söylüyor.[20] Yakalanan casusları tabii ki acı bekliyordu: Laffitte'in onlara "en acımasız şekilde işkence edildiğini" yorumlamasından şüphe etmek zor.[21]

Bir casus Abomey'e rapor verdikten ve kral ile bakanları bilgilendirdikten sonra, sefer başlayana kadar sıkı bir koruma altına alınıyordu. Daha sonra, Hazoumé'ye göre, bağlanıp ön sıraya konuluyordu (bazı yazarlar izci olarak hizmet ettiklerini söylüyor). Dahomeyliler tuzağa düşürülürse casus anında öldürülüyordu ama verdiği bilgiler doğru çıkarsa cömertçe ödüllendiriliyordu.[22]

Degbelo, amazonların ara sıra casusluk yapmak için yurtdışına gönderildiğini iddia ediyor ancak sadece bir örnek veriyor: İki kadının bir Yoruba savaş komutanını baştan çıkarması ve daha sonra onu yenilmez kılan sihirli gücü elinden almalarını anlatan, daha önce bahsi geçen bir gelenek. Bunun Glele döneminde fethedilen Meko şehrinde olduğu söyleniyor.[23] Ama her halükârda, kadın savaşçılar erkek casusların yaptıklarından faydalanıyordu.

Wilmot, "Kâhin bunun iyi mi yoksa kötü mü olduğunu anlamak için "büyüye" danışmadan, kral asla bir şey yapmıyor" demişti.[24] Bu durumda büyü, Agaja zamanında Dahomey'e geldiğine inanılan toprak falının oldukça karmaşık olan sisteminde kendini anlatan kâhin-tanrı Fa'ydı. Fa'yı Yorubalar getirmişti ve onlar bu tanrıyı Ifa olarak adlandırıyorlardı, bu ismi de Arap dünyasından almış olabilirler. Fa kaderdi, mesajları palmiye meyvelerinden okunuyor ve *bokono* denilen rahipler tarafından deşifre ediliyordu. Kralın baş *bokonoları* planlanan sefer hakkında Fa'nın ne söylediğini ona aktarıyordu. Muhtemelen kâhinin mesajı daha sonradan kötü bir tavsiye olarak yorumlanmak için yeteri kadar muğlaktı. Fransızlarla savaşırken Béhanzin'in Fa'nın reddini görmezden geldiği söyleniyor.[25] Kâhinler, gerektiğinde Fa'ya danışabilmek için savaş alanında krala eşlik ediyordu.[26] Degbelo, amazonların seferden önce başlarına ne geleceğini kişisel olarak *bokono*ya danıştığını söylüyor. Rahipler, kadınları düşman silahlarından korumak için hazırlanan bazı muskaların kaynağıydı.*[27]

* Bu inanç daha geniş bir açıyla ele alınmalı. Rasyonalizmin anavatanı Fransa'da yılda 10 milyon insanın falcıya gittiği söyleniyor ve astrolojiye inananların sayısı daha da yüksek.

Yıllık savaşlar için yapılan diğer bir hazırlık ise, her bir Dahomey evindeki genç kadınların sayısını çakıl taşlarıyla hesaplayan, daha önce bahsedilen nüfus sayımları olabilir. Herskovits, ayrı bir sayımın da on üç yaş üzerindeki erkeklerin hesabını tutmak için yapıldığını; her köyün şefinin, kralın başbakanı *Migan*'a (ayrıca baş infaz memuru), içinde erkeklerin sayısı kadar çakıl taşı olan bir torba vermek zorunda olduğunu söylüyor. Seferden sonra köylerden gönderilen askerlerin sayısı torbadan çıkan çakıl taşlarının en az yarısı kadar değilse köyün lideri boğuluyordu.[28]

SAVAŞ İÇİN HAREKETE GEÇME

Kral savaşa gitmeye karar verdiğinde Avrupalılardaki gibi resmi bir savaş çağrısı yapılmıyordu çünkü düşman önceden uyarılmamalıydı. Fransız Deniz Subayı Jérôme Félix de Monléon 1844'te Whydah'a gelmiş ve bu konuyla ilgili bir anekdotu kaydetmişti. Görünüşe göre, oradaki (1797'de kapanan) Fransız kalesinin bir yöneticisi, Dahomey kralına, "medeni toplumlar gibi davranıp" düşmana saldırmadan önce savaş ilan etmesi için ısrar etmişti. Kral bu nasihati bir sonraki savaşa ertelemişti. Düşmanın direnci o kadar kuvvetliydi ki; amazonlar öfkeli bir saldırısıyla akıntıyı tersine çevirip savaşı kazanabilmişlerdi. Birçok savaşçı ölmüş ve hiç esir alınamamıştı. Kral öldürülen düşmanların hepsinin kafasını kesmiş ve Fransız adamın kötü tavsiyesi yüzünden bu kadar iyi kölelerini kaybettiği için şikâyet ederek kafaları kalenin yöneticisine göndermişti. Adamı, sanki canlı kölelermiş gibi kafaların parasını ödemeye zorlamıştı. Ve "daha az ölüm saçan ve daha kârlı" olan önceki gizli savaş sistemine geri dönmüştü.[29]

Norris, Tegbesu'nun (1740-1774) komutanı olan Gau'ya "*evine çatı gerektiğini*" söyleyerek savaş başlattığını duymuştu. Norris, bunun "savaşta öldürülen düşmanların veya önemli esirlerin kafalarını sarayın kapılarındaki muhafız kulübelerinin çatısına yerleştirme geleneğine" gönderme yaptığını

söylüyor.[30] Norris'in anlattıkları inanılmaz değil: Saray duvarlarının düşman kafataslarıyla süslendiğini biliyoruz ve alegori Batı Afrika'daki en sevilen söz sanatıydı. Bu alıntı bazı 19. ve 20. yüzyıl yazarları tarafından kalıcı bir gelenek olarak kabul ediliyor. Ama bildiğimiz kadarıyla başka bir kral bunu teyit etmemişti. Burton çatıya ihtiyacı olan sarayla ilgili bir şeyler bilen birini bulamamıştı ve bu cümlenin artık modası geçmiş olmasından şüphelenmişti.[31] Foà'ya göre, kral karar verdiğinde Gau'ya "tek bir kelime" söylerdi: "Savaş".[32]

Aslında Burton, Glele'nin 1864'te Abeokuta'ya yaptığı talihsiz seferin duyurulduğu "savaş ilan törenine" katılmıştı. Kral, Migan'a içinde "savaş romu" olan deri bir kutu vermişti, Migan kutuyla birlikte parmak ucunda üç veya dört kez dönmüş, daha sonra kutuyu savaş konuşması yapan Gau'ya teslim etmişti. Sonra kral "kıvrık sopasıyla" (muhtemelen bir *récade)* iki kez "kafa kesme dansı" sergilemişti. Burton, Glele'nin savaşın Egba'ya karşı olacağını söylüyor; öyleyse, bu bir kural ihlaliydi.[33]

Büyük bir sefer planlanıyorsa, seferberlik için krallığın her yerine haber salınırdı. Büyük bir savaş davulunun Singboji sarayında çalındığı ve çok yankı yapan küçük davulların onu takip ettiği söylenirdi. Ülkenin her yerinde *ahwangan* adındaki yerli savaş komutanları bütün adamlarına toplantı yaptırırdı. Burton, *ahwangan*'ı "savaş alanına on ila yüz askeri veya köleyi getiren bütün subaylar" olarak tanımlamıştı. Ellis ise birliklerin en az yirmi kişiden oluştuğunu söylemişti.[34] Her *ahwangan*'ın kendi şemsiyesi, taburesi ve diğer rütbe aksesuarları vardı. Onların askerleri sıradan yedeklerdi; her biri kendi silahını getirirdi ve farklı eğitim alırdı. Bazı yüksek rütbeli memurlar kendi teçhizatlandırdıkları küçük özel ordularıyla katkıda bulunuyordu. Vallon, bu muhafızların 200 erkekten fazla olduğunu söylüyor.[35] Duncan, kadın askerlerden oluşan benzer birliklerden bahsediyor ve bu birliklerin ikisi prenslere, diğeri Migan'a aitti.[36] Forbes, Whydah'ın köle tüccarı olan de Souza

ailesinin üniformalı kadınlarını ve bu kadınların bir amazon "alayına" katıldığını görmüştü.[37]

Kadın siviller de ordunun yük trenine katılmaları için çağrılıyordu. Onlar, genellikle erzak ve mühimmat taşıyordu. Borghero başta olmak üzere bazı yorumcular, düşman askerleri yere serip esir almak gerektiğinde kullanılmak üzere bir de topuz taşıdıklarını söylüyor.[38] Laffitte, erkekler savaşa gidince köyleri ve şehirleri korumak için geride kalan silahlı kadınlardan bahsediyor.[39] Laffitte, vaktinin çoğunu Whydah'ta geçirmişti; bu yüzden bu durumu her yere genellemiş olabilir. Whydah ticari öneminden dolayı tabii ki özel bir koruma altındaydı. Ancak modern Fransız araştırmacı Jacques Lombard, bir "yedek amazon bölüğünün" savaş zamanı sarayı korumak için Abomey'de kaldığını söylüyor.[40]

Zorla askere alınan kadınlar ve erkekler taşradaki toplanma noktalarında bir araya geliyor ve Abomey'e, bazen de Cana'ya yürüyordu. Yedekler, profesyonel savaşçıların etrafındaki hazır birliklerin arasına katılıyordu.

Sefer arifesinde ordu, "Yemin Tepesi" veya "Cesaret Höyüğü" adı verilen Abomey'deki yapay bir tepenin etrafında toplanıyordu. Söylenene göre Gezo, Yorubalara karşı düzenlediği bir seferden önce bu tepeye yaptırmıştı; Dunglas'a göre, Glele 1864 yılında Abeokuta'ya saldırmadan önce farklı bir noktaya başka bir tepe daha yaptırmıştı.[41] Bu tepe, kralın, emrindeki askerlerin savaşçı ruhunu kamçılayan konuşmalar yaptığı platform işlevini görüyordu. Bunun üzerine askeri hatipler, düşmanın hakkından geleceklerine ve bir sürü kafa toplayacaklarına yemin ediyorlardı. Degbelo şöyle anlatıyor: "Bu toplantılardan birinde erkek savaşçılar ve amazonlar arasındaki rekabet gözler önüne serildi: Amazonların teatral hareketlerle süslenen beyanları, erkeklerinkinden neredeyse her zaman çok daha cesurca ve radikaldi."[42] (Quénum ordu savaştan geri dönünce zafer kutlamaları için yine aynı noktada buluşuyor ve en iyi savaşçıları övünçle havaya kaldırıyordu.)[43]

MUHAREBE DÜZENİ

Dahomey'in "muharebe düzeni" yani ordu dizilişi ve kadrosu hakkında hatırı sayılır ölçüde fazla bilgiye sahibiz. Erkek savaşçılar sağ ve sol kanat, bir de kadın kraliyet muhafızlarını destekleyen bir elit birliği olarak ayrılıyordu. Dahomey'de bir şeyler düzenlenirken sağda yer alanlar her zaman soldakilerden üstün olurdu ve sağ kanattaki subaylar soldakilerden bir basamak yukarıda duruyordu. Barış döneminde sağ kanat, Migan; sol kanat, krallığın ikinci dereceli bakanı Meu tarafından komuta ediliyordu. Gau, Miga'nın astıydı ve Meu'dan sonraysa *Kposu* geliyordu. Savaş zamanı, Gau başkomutan oluyor ve Kposu komutada ikinci rütbede yer alıyordu; onların ardından iki sivil bakan geliyordu.

Yazılı kanıtlara göre, bu dört, en üst düzey pozisyonun hepsi en az Agaja dönemine (1708-1740) kadar uzanıyor.[44] Çoğu sözlü geleneğe göre, bu makamların tarihi 17. yüzyıla dayanıyor.[45] 17. yüzyılın ortalarında Allada Krallığı'nda Migan'ınkine benzer bir unvanın onaylanmış varlığı bu makamın ne kadar eski olduğunu gösteriyor.[46]

Başta kralın kendisi başkomutandı ve savaşta orduyu yönetiyordu. Ancak dört dörtlük savaşçı kral olan Agaja yaralandıktan sonra, hükümdarların tehlikeden uzak durmasına karar verilmişti. Krallar seferlere katılmaya devam etti ancak savaş alanının çok gerisinde, etrafları amazonlarla çevrili duruyorlardı.[47] Sözde komutan olmalarına rağmen Migan ve Meu da aynı sebepten ötürü savaşlarda yer almamış olabilirler: Sivil görevleri, her yıl hayatlarını tehlikeye atamayacak kadar önemliydi.

Başbakan ve baş infaz memuru olmasının yanı sıra Migan, kralın huzuruna çıkmayan bütün davalarda baş yargıçtı. Kendi hapishanesi olan Migan, baş kanun uygulayıcı; özellikle Allada bölgesindeki köylerin komutanlarının denetmeni ve söylenene göre kraliyet ailesi dışındaki tüm Dahomeylilerden (oldukça kalabalık) sorumluydu. Meu yalnızca ikinci dereceli bakan değildi; ayrıca Whydah limanından gelenler de dahil gelirleri topluyor; halk törenlerini denetliyor, kralın "dilbilimcisi" olarak

(yani kraliyet beyanlarını halka aktararak) görev yapıyordu. Ayrıca hükümdar ve maiyetini ziyaret edenlerden sorumluydu ve kraliyet ailesi üzerinde otorite sahibiydi hatta laf dinlemez prensleri bile öldürme hakkı vardı. Forbes, ona "vezir-i azam" adını takmıştı.[48] Migan ve Meu kralın ölümünü beraber duyuruyorlar ve halefin (en büyük çocuğun başa geçmesi kuralı kısa zamanda yerini daha çok yetenek ve güç unsurlarının dikkate alınmasına bıraktı) kim olduğunu söylüyorlardı. Forbes'a göre, bu iki memur izin vermeden hükümdar bir antlaşma yapmaya cesaret edemezdi.[49]

Kral, savaş alanında Gau'nun komuta etmesine izin vermekle kalmıyor aynı zamanda başka konularda da onun kararlarına riayet ediyordu. Gau, hükümdarın yanında piposunu içebilir ve ondan daha yüksek bir taburede oturabilirdi ve bu davranışların ikisi de normalde yasaktı. Hatta kralı emirle çağırabildiği bile söyleniyor, ki bu duyulmamış bir küstahlıktı.[50] Gau bütün stratejileri ve lojistiği planlıyor; birlikleri konumlandırıyor, subayları görevlendiriyordu ve bir kaynağa göre, ilk atışı yapmaya ve bir yıkım emri vermeye yetkisi olan tek kişiydi.[51] Gau'nun tam yetkilerinin tek istisnası kraliyet muhafızları olabilir: Görünüşe göre yalnızca kral onlara savaş emri verebilirdi.[52]

Kralın bu pasif rolü eğer bir şeyler yanlış giderse onu suçlardan arındırıyordu ama tek işlevi bu değildi. Herskovits'in bilgi kaynakları, komutan olarak kralın yerini alarak Gau'nun, intikam isteyen düşman tanrıların olası cezalarına kendini maruz bıraktığını söylemişti. Uygulamada, kral savaş açtı diye tanrılar tarafından sorumlu tutulamazdı.[53] Düşman tanrılar nihai gücün kimde olduğu konusunda kandırılabilirse de Dahomeyli komutanlar kandırılamıyordu. Le Hérissé'nin bilgi kaynağı, kralın savaş alanında tanınmamak için protokol olmadan komutanların arasına karışmak gibi her yola başvurduğunu "ama komutanların onun en ufak bir jestini emirler için kolladıklarını" itiraf etmişti.[54]

Migan, Meu, Gau ve Kposu'nun kadın mevkidaşları sırasıyla *Gundeme, Yewe, Khetungan* ve *Akpadume*'ydi. Dördünün hiçbiri

de 19. yüzyıla kadar yazılı kaynaklarda yer almadı. Gundeme, ilk kez Duncan ("Godthimay" olarak); Yewe, Freeman ("Yawa" olarak); Khetungan, Burton ve Akpadume ise yine Duncan tarafından ("Apadomey" olarak) kayıtlara geçirilmişti.[55] Dahomey'in simetri kuralına göre sağ ve sol kanatları, barış döneminde sırasıyla Gundeme ve Yewe; seferlerdeyken Khetungan ve Akpadume komuta ediyordu ancak bu kurala ne kadar sadık kaldıklarını bilmiyoruz. Djivo, kadın Gau ve kadın Kposu'nun savaş döneminde erzak tedarik etmekten başka bir şey yapmadığını ve diğer kadın subayların amazonları savaşta komuta ettiğini iddia ediyor.[56] Her durumda, Khetungan'ın bütün ordu komuta görevini Gau'yla paylaşmadığı ortada.

Söz etmemiz gereken iki amazon subayı daha var: Khetungan'ın muavini *Zokhenu* ile Akpadume'nin muavini *Fosupo*. Tuhaf bir şekilde her ikisi de 18. yüzyılın yazılı kaynaklarında erkek olarak ortaya çıkıyor. 1733 tarihli Hollandaca bir belge, "Sockene" ve "Possoepo"dan, yüksek rütbeli subaylar olarak bahsediyor, muhtemelen erkek olanları kastediyor.[57] Abson, 1778 tarihinde düzenlenen bir Dahomey seferinden ve "Zoheinoo"nun bir "tümeni, "Phussupoh"un ise ötekini yönettiğinden bahsediyor.HAbson daha sonra "Phussupoh"un özellikle erkek olduğunu söylüyor ve "Zoheinoo"nun da erkek olduğu izlenimini veriyor.[58] Ancak Burton'ın zamanında bu iki subay kesinlikle kadındı.[59] Pruneau'nun 18. yüzyılda yaptığı, kadın subayların erkek denkleriyle aynı unvana sahip olmalarıyla ilgili incelemesini alıntılayan Law, erkekler için bu iki saygın unvanın modasının artık geçtiğini düşünüyor.[60]

Amazon kolordusunun her bölümü yani sağ kanat, sol kanat ve merkez; üniformalar ve silahlar bölümünde söz ettiğimiz beş kola ayrılıyor. Vallon bunları listeleyen ilk kişi olmuştu ve listesi sırasıyla şöyleydi: alaybozan tüfekçileri veya ağır silahçılar, fil avcısı kadınlar, misket tüfekçileri, bıçakçı veya okçu kadınlar.[61] Bu kategoriler pek çok yazar tarafından tekrarlanmıştı ancak bıçakçı kadınlar genelde misket tüfekçilerinden önce anılmıştı. Borghero, belki de Yunan mitlerinin etkisinde kalarak

amazon süvarilerinden bahsetmişti ve bu yanlıştı.[62] Foà da yanlış düşünerek, bölgedeki fillerin nesli tükenince *gbeto*'nun dağıtıldığını söylemişti.[63] Burton ve Skertchly'ye göre Glele'nin hükümdarlığında okçu kadınlar, silahları gözden düştüğü için artık yalnızca bir gösteri birliğine dönüşmüşlerdi.[64] 1870'lerde okçular, amazonların merkez birliğine yani kraliyet muhafızlarına bağlanmış gibi görünüyor.[65]

Amazonların, bu temel üçlü ve daha sonra beşli tümeninin yanında, "alay", "tabur" ve "bölük" gibi çeşitli birliklere sık sık atıf yapılıyor. Örneğin, sağ ve sol kanadın her biri ikişer tabura ayrılıyordu. Burton, muhtemelen her birinin bir birliği olan kırk iki kaptan saymıştı.[66] Maire'e yaklaşık yirmi amazon bölüğü olduğu söylenmişti, o da on üç tanesinin ismini yazmıştı.[67] En azından Gezo'dan beri her kral, yeni amazon birlikleri oluşturmuş ve onlara isimler vermişti. Bu düzen içerisinde nerede yer aldıklarını bilmiyoruz ancak Ellis, bölüklerin sayılarının sürekli değiştiğini ve eskilerin dağıtılıp yenilerinin oluşturulduğunu duymuştu.[68] Duncan, söylenene göre yalnızca öldüren, hiçbir zaman esir almayan 300 kadından oluşan bir "alay" görmüştü.[69] Degbelo, kraliçelerin ve prenseslerin, sıradan insanların amazon birliklerinde yer almasını tercih etmediklerini ve bunun da saray kadınları için özel olarak oluşturulan kadın birliklerinden bahseden kaynaklara açıklık getirdiğini öne sürüyor.[70] Le Hérissé, prenslerin, yüksek mevkili kişilerin ve vatandaşların kadın eşlerinden oluşan 160 kişilik bir amazon birliğinden söz ediyor.[71] Bir noktada genel bir uzlaşı söz konusu: Kraliyet muhafızları oldukları için elitin de eliti olan merkez birlikteki amazonların adı Fanti'ydi.

Resmi devlet törenlerinde (sağ kanat bandosu kralın sağında; sol kanatsa onun solunda diziliyordu) ve geçit törenlerinde görülen ordunun muharebe düzeninin, komuta zinciri dışında savaş alanındaki asıl dizilişle pek alakası varmış gibi görünmüyor. Dahomey'in kadın ve erkek savaşçıları İngiliz askeri gibi değil de Kızılderililer gibiydi: On metre yüksekliğindeki

çalılardan veya ormandan yavaşça süzülüyor ve hiçbir şeyden haberi olmayan düşmanın üzerine atlıyordu.

DÜŞMANI ŞAŞIRTMAK

En önemli strateji düşmanı şaşırtmaktı ve Dahomeyliler bunu başarmak için her yola başvuruyordu. Olası düşmanlar, arkadaşça ve ince hareketlerle, hatta sahte müttefiklik anlaşmalarıyla sakinleştiriliyordu. Casuslar seferle ilgili yanlış bilgiler yayıyordu. Ordu yola çıkmadan önce, renkli tören üniformaları koyu renkli savaş kıyafetleriyle değiştiriliyordu. Birlikler, Abomey'in uzak bir kenarında toplanıyor ve aralarında bir düşman casusu olabilir diye gidecekleri yönün tam aksine doğru yola çıkıyordu. Daha sonra ordu aynı yoldan geri dönüyordu. İşlek yolları kullanmaktan kaçınıyorlardı. Konuşmak ve yemek için ateş yakmak birlikler düşman topraklarına yaklaşınca yasaklanıyordu. Bazen ordu gündüz yerine gece ve özellikle de saldırıdan hemen önceki saatlerde yola çıkıyordu. Keşif erleri, merkez dışındaki tarlalarda çalışan çiftçiler gibi, yolda karşılaştıkları insanları yakalıyor, bağlıyor ve ağızlarını tıkıyordu. Çevredeki küçük köyleri kuşatmak için, küçük gruplar ana birlikten ayrılıyor ve kimsenin alarm vermediğinden emin oluyorlardı. Ordu, dikkat çekici bir biçimde asıl hedefini pas geçiyor ve daha sonra habersiz yakalamak için gizlice geri dönüyorlardı. Chaudoin, düşmanı şehirlerinden çıkarıp kendilerine çekmek için kullanılan sahte bir kampın nasıl inşa edildiğini anlatıyor.[72]

Bu önemlerin bazıları, düşmanın yanı sıra düşmanı koruyan ruhları da yanıltmak için alınıyordu. Argyle, koruyucu ruhları yanıltmayı, düşman bölgesine dolaylı yollardan gitmelerinin asıl amacı olarak görüyor. Dahomeylilerin şafaktan önce saldırarak hem doğaüstü güçlerin hem de uyuyan kurbanlarının dikkatini çekmemeye çalıştıklarını öne sürüyor. Dahomey krallarının hepsi, kralın Fa'ya danışması ve casusların aldıkları sihirli önlemler de dahil olmak üzere "savaştan önceki detaylı hazırlıkların", "en küçük düşman köylerinin bile güçlerinin yok edilmesi gereken tanrıları olduğunu ve saldırıdan önce

ordu için güvenli hâle getirilmesi gerektiğinin farkındaydı" diye savunuyor Argyle.[73]

Dahomey kuvvetlerinin yoluna çıkan doğal engellerin ruhları da bastırılmalıydı. Beecroft ve Forbes'a, Atakpamé yolu üzerindeki Mono Nehri'nin tanrısına adaklar adandığı söylenmişti. Deniz kabukları, kümes hayvanları, keçiler, boğalar ve hatta insanlar bile nehrin tanrısının yardımı ve iş birliğinden emin olmak için kurban ediliyordu.[74] Britanyalı çift, ayrıca seferden önce "muska" olarak kullanılırsa Gezo'yu yenilmez kılacak bir yapraktan bahsedildiğini duymuştu.[75]

Beecroft, "Görünüşe göre, başarılı olmaları için savaş hilelerine ve batıl inançlara büyük ölçüde bel bağlıyorlardı" diye özetlemişti.[76]

YEMEK VE BARINAK

Askeri seferlerde yemek ve barınak gibi daha günlük dertlerle de ilgilenmek gerekiyordu. Kraliyetin ne kadar erzak sağladığı konusunda bir anlaşmazlık mevcut. Laffitte ve Skertchly, yemeklerinin hepsini askerlerin kendilerinin getirmesi gerektiğini belirtmişti.[77] Degbelo'nun sözlü kaynakları amazonların kendi yiyecek ve içeceklerini hazırladığını söylüyor. D'Almeida-Topor, levazım hizmetinin olmadığını yazmıştı.[78] Ancak yine sözlü gelenekten yararlanan Dunglas, sefer başlamadan Abomey'de yemek dağıtıldığından söz ediyor.[79] Djivo, daha önce gördüğümüz gibi, Gau ve Kposu'un kadın eşdeğerlerinin savaş zamanındaki esas işlerinin erzak sağlamak olduğunu düşünüyor. Herskovits'in bilgi kaynakları ona, bal gibi bazı ürünlerin kraliyetin tekelinde olduğunu ve orduyu beslemek için kullanıldığını; saray için üretilen biberin de çoğunlukla birliklere gönderildiğini söylemişti.[80] Birliklerin çok az miktardaki yemekleri kendilerinin taşıdığına ve savaş alanındaki ciddi açlığa dair kaynaklar ile erzak dolu yük trenlerine dair kaynakları bağdaştırmak çok zor, tabii ki kumanya uygulamaları zamanla önemli ölçüde değişiklik göstermediyse.

Durum ne olursa olsun, ana gıdaların ne olduğuyla ilgili pek fazla tartışma yok: İçinde fasulye, mısır unu, acı biber, tuz ve palmiye yağı bulunan yuvarlak, sert ve baharatlı bir kek veya bisküvi. Bu yemek oldukça besleyici, yoğun ve hafifti, ayrıca uzun süre dayanabiliyordu. Gezo bunlardan Forbes ve Beecroft'a ikram etmişti. Forbes, bu yiyeceği "savaş yemeği" olarak adlandırmıştı; Beecroft ise, "seferlerde taşıdıkları ürünün bir kısmı" olarak tarif etmişti. Her ikisi de bunu çiğnemekte zorlanmıştı.[81] Dunglas bu fasulye kekinden, ordunun yiyecek başka bir şeyi olmadığında yediği, yedekte duran bir yemek olarak söz etmişti.[82]

Çok tüketilen diğer bir yemek *cankie*'ydi. Genellikle gezginlerin taşıdığı mısırdan yapılan yemeğe Batı Afrika'da *cankie* deniliyordu.[83] Tane mısırlar dövülüp iri taneli toza dönüştürülüyor, kabukları ayırmak için kaynar su ekleniyor ve daha sonra lapa kıvamına gelene kadar kaynatılıyordu. Soğuduktan sonra bu lapadan yumruk veya portakal büyüklüğünde toplar yapılıyordu. Bir yabancıya yani Skertchly'ye göre tadı, başta "sabunlu suda haşlanmış hamura" benziyordu ancak zamanla güzelleşiyordu.[84] Manyok ya da tapyoka da öğütülüp una dönüştürülüyor, suyla karıştırılıyor ve puding gibi yeniyordu. Savaşa gitmeden önce mısır, fasulye ve pirinç bazen direkt fırınlanıyor, kavruluyor veya kızartılıyordu. Fırınlanmış palmiye yemişi taneleri de başka bir yiyecekti. Sahilden getirilen tütsülenmiş balık da erzaklar arasındaydı. Burton, toz kırmızıbiber (salyangoz kabuğunda taşınıyordu) ve malagueta biberini (Batı Afrika'nın "acı biberi") kraliyetin sağladığı yiyeceklerin arasında gösteriyor. Ayrıca soğan ve muz da olduğunu söylüyor.[85] Bu yemeklerin çoğu yaygın yiyeceklerdi ve Batı Afrika'nın kırsal bölgelerinde hâlâ tüketiliyor.

Répin ve Vallon yiyeceklerle ilgili bir şey söylemiyor ve onlara ordunun düşman toprağından geçindiği söylenmişti.[86] Önemli olmasına rağmen Dahomey'in tarihiyle ilgili kaynaklarda askeri erzaklara çok az ilgi gösteriliyor.[87] Kadın ve erkek savaşçıların düşman ülkedeki her türlü yiyecekten faydalandıkları kesin.

Bu yiyeceklerin arasında, onların erzak listesinde yer almayan ancak bölgede yetişen ürünler vardı: yam, tatlı patates, gölevez (Batı Afrika'da tropikal bir bitki olan cocoyam olarak bilinir), sorgum (süpürge darısı), akdarı, yer fıstığı, bamya, ananas. Ürünler ya direkt tarladan ya da depolama tesislerinden alınıyordu. Ayrıca pek çok meyve ağacı da vardı: muz veya plantin; portakal, limon ve misket limonu; palmiye ağacı yemişi, shea ağacı yemişi, hindistancevizi, akaju cevizi; mango, papaya, guava, hint ayvası, nar. Ayrıca yakalanıp yenecek evcil hayvanlar da vardı: tavuk, Afrika tavuğu, ördek, güvercin, hindi, keçi, koyun, domuz, köpek, sığır. (Ve düşman yenildiğinde, insanlarla beraber çiftlik hayvanları da Abomey'e götürülürdü.) Son olarak, bu yemek yarışında kırsal önemli bir yer ediniyordu; buralarda sıçan ve yarasalardan tutun, fillere (nesilleri tükenmeden önce), kertenkelelere, timsahlara, maymunlara, antiloplara, kirpilere, yaban tavşanlarına ve kekliklere kadar pek çok hayvan vardı. Gezo'nun Duncan'a, kadın ve erkek birliklerinin çiftlik hayvanlarını vahşi hayvanlar gibi düşünüp onların üzerine atış talimi yaparak "kırsalda kendi yemeklerini nasıl tedarik ettiklerini"gösterdiğini hatırlayın.

Foà, Dahomeyli birliklerin örtü olmadan yerde uyuduklarını, çiyden ıpıslak olup uyandıklarını ve gece yürüyüşleri yüzünden asla doğru düzgün dinlenemediklerini söyleyerek karamsar bir tablo çizer.[88] Ama belli ki yanılıyordu. Seferlere götürülen kişisel aksesuarların arasında üzerinde uyudukları hasırlar ve nemden veya soğuktan korunmak için üstlerine sardıkları *pagne*ler bulunuyordu. Bir asker yaralandığında bir *pagne*ye sarılıyor ve güvenli bölgeye taşınıyordu; öldüğündeyse bu örtü kefeni oluyordu.[89] 1892 yılında Fransız bir subay, Fransız sedyeleriyle kıyaslandığında, bu taşıma *pagne*sinin "pratik sadeliğinden" ve veriminden çok etkilenmişti.[90] Degbelo'ya kralın seferden önce her amazona, gerekirse kefen olarak kullanacağı bir *pagne* verdiği söylenmişti[91] (aynı bilgi kaynağına göre, öldürülen amazonlar mümkünse ceset zarar görmesin diye silah arkadaşları tarafından gömülüyordu).[92]

Ayrıca, birliklerin açık alanda uyuma adetleri yoktu. Zamanları olursa ki genellikle oluyordu, çabucak bir barınak inşa ediyorlardı. 1727'de Snelgrave, Allada yakınlarındaki bir Dahomey askeri kampını ziyaret etmişti. Ordunun, "ağaçların küçük ana dallarından yapılmış ve üstü samanla örtülmüş, arı kovanına çok benzeyen ancak her biri on veya on iki asker alacak ve bir kenarındaki delikten süzülerek içine girilen çadırlarda kaldığını" söylemişti.[93]

1863 yılının mayıs ayında Wilmot, Abeokuta yakınlarındaki büyük bir Dahomey kampından geriye kalanları görmeye gitmişti. Fon ordusu kampı birkaç hafta önce şehre saldırmadan terk etmişti. Tuğamiral, kampın "çubuklar ve palmiye yapraklarının yanı sıra konfor ve görünüş açısından daha gösterişli bazı barınaklardan" oluştuğunu söylemişti. Wilmot, orman kenarında ve pek çok akarsuyla çevrili bölgenin "Dahomeyli komutanlar tarafından özenle seçildiğini" belirtmişti.[94]

Skertchly, çatısı samandan yapılmış otuz metrekarelik "bambu" kulübelerden;[95] Chaudoin da palmiye yapraklarından yapılmış barınaklardan bahsediyor.[96] Burton, ordunun kamp kurduğunda, kral ve amazonları için hasırdan duvarlar yapıldığını söylüyor.[97]

1892 savaşına katılan süvari veteriner Schelameur, Fransızların o sırada yeni ele geçirdiği bir Dahomey kampını detaylarıyla tarif ediyor. Oldukça aşağı sarkan çatıları olan, sırıklardan ve palmiye yapraklarından yapılan kulübeler yığınıydı bu kamp. Barınaklar şekil ve diziliş açısından çeşitlilik gösteriyordu. Kampın ortalarına doğru, 25 metre uzunluğunda ve 10 metre genişliğinde, savaş meclisi toplantıları için kullanılan, kenarları açık bir yapı vardı. Mısır saplarından çitlerle çevrili bir diğer büyük yapı da krala ev sahipliği yapıyordu ve benzer çitleri olan, içinde amazonların yaşadığı kare şeklindeki kulübeler kralın evinin etrafını sarıyordu. Erkek savaşçıların ve hamalların kendi kulübeleri vardı ve boyutlarıyla sağlamlıkları içinde yaşayanların önemine göre değişiyordu. Schelameur etkilen-

mişti ve şöyle yazmıştı: "Bu barınaklar genellikle özenle inşa ediliyor ve en iyi çadırlardan bile daha rahat oluyorlar. Bütün kamp kusursuz bir şekilde tertemiz, kulübelerin etrafında tek bir çöp bile yok."[98]

İsmi bilinmeyen ancak Garcia'nın emin olmayarak Yüzbaşı Edouard Demartinécourt olduğunu söylediği (ben de notlar kısmında bu şekilde anıyorum) Fransız bir günlük yazarı, aynı terk edilmiş kampı (Poguessa köyü yakınlarında) incelemiş ve o da aynı şekilde etkilenmişti. Şöyle yazmıştı:

> Biçimlerindeki özgünlük ve zarafetle en ufak detaylardaki titizlikle, özellikle dikkatimizi çeken iki veya üç büyük yapı vardı. Bu değerli barınaklar amazon bölgeleri olmalıydı. Kadınlar, bunları kendi elleriyle inşa etmişlerdi çünkü erkekler böyle bir mükemmeliyete erişemezdi. Koyun ağılındaki kurtlar gibiydik; bu beceri karşısında şaşkına dönmüştük."[99]

SALDIRI

Dahomey birlikleri aniden bir köye veya bir şehre saldırmadan önceki gece, kimse barınma meselesiyle ilgilenmezdi. 1889 yılında Porto-Novo yakınlarındaki bir köye yapılan saldırının detaylarını ortaya koyan ve bu bilgileri genelleyen Foà'ya göre, Dahomeyliler saldırıdan önceki gece hedeften 8-10 kilometre uzakta kısa bir kamp yapıyor, soğuk bir akşam yemeği yiyip azıcık dinleniyor ve daha sonra da ölüm sessizliğinde yola çıkıyorlardı. Foà, böyle bir mesafede mola verip daha sonra gece boyu uzun mesafe kateden ordunun, önceki günden hiçbir tehlikeye karşı uyarılmadıkları için düşmanın kendini güvende hissetme ihtimalini arttırdığını söylüyor.

Birlikler yol alırken silahlarıyla ses çıkarmamaya ve fısıltıyla bile olsa konuşmamaya özen gösteriyor ve bölgeyi bilen rehberleri takip ediyordu. Hedefe yaklaştıkça bitkilerin arasında emeklemeye başlıyor ve en ufak bir çıtırtı bile çıkarmamaya çalışıyorlardı. Yavaş yavaş uyuyan düşmanın etrafını sarıyorlardı.[100] Klasik Dahomey saldırısından önceki son anları ve saldırının kendisini anlatan kaynaklar, detaylarda farklılık gösteriyor.

Foà'ya göre, birlikler ilk horoz ötüşüne kadar yani neredeyse zifiri karanlığa kadar bekliyordu, daha sonra komutandan gelen ve "hiç şüphesiz birbirlerine dokunarak verilen" işaretle harekete geçiyorlardı.[101] Le Hérissé, horozun ötüşünün işaret olduğunu söylüyor;[102] diğerleriyse ikinci horoz ötüşünün, bir silah atışının veya bir çığlığın çağrı olduğunu iddia ediyor.*[103]

Literatürde saldırı saati, tıpkı bir sarkaç gibi "şafak sökmeden yaklaşık iki saat önce" (Duncan) ve "şafak" (Bayol) arasında gidip geliyor. Genel görüş ise "şafaktan önce" olarak karşımıza çıkıyor.[104]

Yine kendi kaynağımıza dayanarak söyleyebiliriz ki Dahomeyliler ya savunmanın en zayıf noktasından, ya önden ve arkadan, ya önden ve iki yandan ya da dört bir yandan saldırıyorlardı. Foà'nın modeline göre, karınlarının üzerinde, işgalcilerin köyünün surlarına kadar yılan gibi sürünüyorlardı; dişlerinin arasında kılıçları, önlerinde itekledikleri dolu silahlarıyla. Girişlere bakınıyorlardı. Kapılar açıksa veya kapıları zorlayarak açmak kolaysa, askerler içeri giriyordu; değilse duvarda en bakımsız görünen noktayı seçip tırmanmaya başlıyorlardı.[105] Duncan, içerideki şehirlerin genellikle, "yaklaşık 4,5 metre yükseklikteki ve çok tehlikeli, iğneli çalılıklardan oluşan geniş, sık çitlerle çevrili" olduğunu; ancak amazonların bunu (ne kadar imkânsız da olsa) "pek de engelden saymadıklarını" belirtiyor.[106]

Foà, birliklerin duvarı bir kere aştıktan sonra evlerin arasına dağıldıklarını, mümkün olan son ana kadar baskını bozmamaya çalıştıklarını ve genellikle silahlarını ateşlemekten kaçındıklarını anlatıyor.[107] Neredeyse diğer herkes, saldırganların bahtsız insanlara öfkeyle daldıklarını, sokaklara ve kulübelere bağırarak ve(ya) ateş açarak hücum ettiklerini söylüyor. Quénum, fildişi savaş borularının da bu hengameye eklendiğini belirtiyor.[108] Silahlar, halkın moralini bozmak için sadece bir

* Horozlu versiyonlar daha iyi bir hikâye ancak aynı zamanda şüpheli. Bu yazarın bildiği Afrika horozları belirli bir düzeni takip etmiyordu: Gecenin herhangi bir saatinde ötebiliyorlardı. Belirgin bir ikinci ötüş yerine, bir horozun ötüşü diğerlerinin de ona katılmasıyla bir koro başlatıyordu.

kez ateşleniyor ve tekrar doldurulmuyor olabilir; ya da kılıçlar veya palalar ve belki de topuzlar bu kaçınılmaz kargaşada işe yaramış olabilir.

Bu noktada bütün kaynaklar birleşiyor. Sertçe uyandırılan ve terör mağduru olan yerlilerin etrafı sarılıyor ve her Dahomey askerinin yanında taşıdığı iplerle bağlanıyordu. Direnen biri olursa öldürülüyor, bu kişinin kafası kesiliyor ve bir askerin çantasını boyluyordu.

Başka kimin öldürüldüğü pek kesin değil. Fonlar bir yenilginin veya ihanetin intikamını alırken ya da küstah bir düşmanı cezalandırırken genel bir kıyım yapıyorlardı. Whydah'ı 1727'de fethedip bir sonraki yıl tekrar fethettikten sonra, satılamaz kölelerin katledildiği anlatılıyor.[109] Abson, 1777 yılında Dahomey'in Mahi'den intikamını alıp savaşı kazandıktan sonra, "kadın, erkek, çocuk demeden herkesi acımasızca kılıçtan geçirdiğini" duymuştu.[110] Forbes, Fonların 1848'de Okeadon'u ele geçirdiklerinde (16. bölüm) "bütün yaşlıların anında başlarının kesildiğini ve sayının binleri bulduğunu" iddia ediyor.[111] Burton, kısas yasası uygulandığında "yalnızca köle veya kurban olabilecek kişilerin canının bağışlandığını" söylüyor.[112] Sıradan akınlarda bile "yaşlı, hasta ve 'satılamaz' kişilerin her zaman başının kesildiğini" öne sürüyor.[113] Foà, "çok genç çocukları" da katledilenler listesine ekliyor.[114] Chaudoin, "eli ayağı tutmayan" herkesin öldürüldüğünü söylüyor.[115]

Ancak Burton saldırganların amacının, "hükümdar olarak öldürmek değil, ele geçirmek" olduğunu düşünüyor.[116] Skertchly, şu noktayı vurguluyor: "Bütün erkekler, kadınlar ve çocuklar mümkünse yakalanıyordu. Amaç öldürmekten ziyade esir almak olduğundan dolayı, nefsi müdafaa dışında kimse öldürülmüyordu."[117] Pek çok başka yorumcu da buna katılıyor.[118]

Dahomeyli işgalcilerden kaçmaya çalışanların yolu genellikle şehrin bütün yollarını tıkayan birlikler tarafından kesiliyordu. Ellis, yedek askerler kaçakların yolunu keserken ve mekânı yağmalarken, vazifeye hazır kadın ve erkek birliklerin saldırıyı gerçekleştirdiğini duymuştu.[119] Değerli her şey alındıktan sonra

bütün evler yakılıyordu. Quénum, dış surların da yıkıldığını söylüyor;[120] pek çok duvar gibi eğer bunlar da kuru topraktan yapılıyorsa bu söylediği biraz tartışmalı. Bu tür duvarları yıkmak biraz vakit alırdı.

Gün doğumuna kadar operasyon tamamlanırdı. Bir birlik eşliğinde Abomey'e yola çıkmak için çoktan sıraya girmiş olan esirler, evlerinin alevler içinde yok olduğunu izlerdi. Foà'ya göre, tutsaklar da ganimetleri taşırdı yani kendi yağmalanmış servetlerini ve hatta kendi halklarının çantalara konmuş kafalarını taşırdı.[121] Duncan'ın standart ekipmanın arasında bulunduğunu söylediği tebeşir burada kullanılıyor olabilir: Başkente dönmeyen bir asker, tutsağın veya çantanın üzerine kendi kişisel işaretini bırakabilirdi.

Bazen de hedef ülke hazırlıksız yakalanmıyordu. Daha önceden bir şekilde uyarılıyor ve Fon saldırısını hazır bir şekilde bekleyip daha sonra da püskürtüyordu. Wilmot başta olmak üzere birkaç yazar, böyle durumlarda işgalcilerin hemen cesaretlerinin kırıldığını ve dağıldıklarını öne sürüyor.[122] Laffitte, ilk olarak erkek savaşçıların tüydüğünü ve "amazonların da cesaretlerine rağmen kısa sürede onları takip etmek zorunda kaldığını" belirtiyor.[123] Chaudoin, Dahomeylilerin yenilgiyi gizlemek için Abomey'e dönerken yol üstündeki savunmasız köylüleri topladığını; böylece kralın zafer kazanmış gibi yapabildiğini söylüyor.[124]

Ancak kanıtlar, Fon ordusunun nadiren seferi yarıda kesip kaçtığını gösteriyor. 19. bölümde anlatılan Ketu örneğindeki gibi inatla direnen şehirler haftalarca hatta aylarca kuşatılırdı. Foà'ya göre, düşman birlikleri tüm güçleriyle savaşmaya karar verdiğinde, Dahomeyliler onları direkt karşılarına alır ve yenerdi çünkü "ne tehlikeden ne de ölümden" korkarlardı.[125] En kötü iki yenilgilerini yaşadıkları Abeokuta'da bile bunun böyle olduğu ispatlanmıştı. Her şeyden önemlisi, bu onların Dahomey ordusunun cesaretini ve kararlılığını herkese göstermeleri için son şanstı, özellikle de Fransızlara karşı.

Eşkıya, haydut, soyguncu ve yağmacı gibi yakıştırmalara literatürde çok sık rastlanıyor ve Dahomey'in komşularını yağmalamadığı inkâr edilemez. Aslında pek çok Afrika devleti o zamanlar bunu yapıyordu sadece daha sistematik ve verimli bir şekilde yapıyordu.

MUHAREBEDEYKEN AMAZONLAR

Amazonlarla ilgili tartışmaya kapalı bir şey varsa o da muharebe sırasında mütemadiyen devam eden olağanüstü performanslarıydı. Tahmin edilebileceği gibi, bu konuda şüpheleri olan neredeyse tek yazar, siyahi kadınların (erkeklerden söz etmiyoruz) savaş alanında başarılı olabileceğini kabul etmenin çok zor olduğunu düşünen Burton'dı: " 'Amazonlar' yaralanmaz olmakla övünüyorlar ama kolaylıkla geri adım atıyorlar: İngiliz süpürgeleri olan, eşit sayıdaki Britanyalı hizmetçiler birkaç saatte onları ortadan kaldırabilir."[126] Başka bir yerde de onlardan çok az övgüyle bahsediyor: "Kadınlar, yiğitlik konusunda da pek parlamayan erkeklerden daha cesur olmasalar da aynı derecede cesurlar."[127]

Dahomey'in kadın askerlerinin birinci sınıf savaşçılar olduğunu gösteren ilk işaret, Labarthe'ın 1779'da amazonların Abomey'deki atış talimlerini izleyen ve onları "çok kuvvetli" bulan bilgi kaynağından bize ulaşıyor.[128] 1830 yılında Whydah'ta, Conneau amazonların "cesaretinin bilinen bir gerçek ve yerliler arasında meşhur olduğunu" öğrenmişti.[129] Sonraki on yılda, amazonların şöhreti Avrupalılar arasında da yayılmıştı. 1843 yılında Cana'da, Freeman bir amazon "tugayının" silahlarını ateşlediğine tanık olmuştu. Yalnızca iyi nişan almakla kalmadıklarını, aynı zamanda "tamamen korkusuz göründüklerini" söylemişti.[130] Ertesi yıl, de Monléon, kadınların "sık sık cesur ve korkusuz olduklarını kanıtlayan hareketler yaptıklarını" belirtmişti.[131] 1845 yılında, Duncan amazon subaylarının "cesaretlerinden" dolayı ödüllendirildiğini görmüştü.[132]

1840'ların sonlarında Forbes, "siyahi kadınların olağanüstü cesur olduğunu" söylemişti.[133] Ayrıca literatürde tekrarlanan

bir konuyu da ortaya koymuştu. Kadınların "doğasında olan narinliği, cazibeyi hor gördüklerini", aslında doğalarının kadından erkeğe dönüştüğünü düşündüklerini ve "zalimlikte ve diğer tüm tutkularda" erkek denklerini aştıklarını söylemişti. Forbes, tüm bunları kadınların zorunlu bekâretlerine bağlamış ve pre-Freudyen bir psikanalize girişmişti: "Bir tutkuyu çok fazla yaşamak, genellikle başka tutkuların yaşattığı hislerin yok olmasına yol açar. Amazonlar da en korkutucu zalimliklerden zevk alırken günahkâr doğamızın diğer isteklerini unutuyor." Savaş hazlarından dolayı, "komşu kabilelerin korkusu" hâline gelmişlerdi, bu da tekrarlanan başka bir konu.[134]

Bu "cins-i latifin" savaş alanındaki öfkesinin izlerini, bastırılmış cinselliklerinde aramak belli ki insanlara çok çekici gelmişti. Répin, "ne yazık ki gaddarlıkları cesaretlerine eşit: Muharebede asla boyun eğmezler ve zaferde çok acımasızlar. Kendilerini, cinsiyetlerini süsleyen narin niteliklerden arındırırken, her şeyi uç noktalarda yaşayan kadınlar insanlıklarını kaybetmiş gibi görünüyor" demişti.[135]Burton, bekâretin "kuşkusuz, amazonların savaştaki vahşiliklerini arttırdığına" katılıyordu veya onun gibi söylemek gerekirse "korku onlar için aşkın yerine geçmişti". Ancak Burton, Forbes'un bir tutkunun diğerini yok ettiğine dair yargısına katılmıyordu. Bunun yerine öldürmenin, onların cinsel dürtülerini giderdiğini öne sürmüştü. Burton aslında Afrikalı kadınların libidosunun genelde Avrupalı kadınlara göre daha düşük olduğunu düşünüyordu: "Sınırlı beslenme, zorluklarla dolu bir hayat, evdeki ufak tefek işler, cinsellik ihtiyacını yok etmese de törpülüyordu." Amazonların erkek meslektaşlarından daha zalim olmalarını da doğal bulmuştu ve Tennyson'ın *Idylls of the King* adlı kitabından alıntı yapmıştı:

Erkekler, en fazla cennet ve dünya arasında gidip gelirler;
Kadınlarsa en iyisi ve en kötüsü; cennet ve cehennem arasında.[136]

Skertchly'nin de aynı beyiti alıntılaması tesadüf değildir ve o bizi "bir kadının, şartlar veya ahlak gereği, ne zaman kadınlıktan çıkarsa o zaman en fena kötülükleri hiç durmadan yaptığına" inandırmaya çalışır. Burton'ı geride bırakmaya kararlı bir şekilde devam eder:

> Tutkulu, vahşi ve gaddar bir kadından başka hangi görüntü daha fazla korku uyandırabilir ki? Böyle bir görüntüye, öldürülen birinin kanını ve belki de başı kesilmiş bir kurbanın korkunç kellesini taşıyan bir kadını da ekleyip hayal ettiğimizde, çevredeki ülkelerin bu kadın savaşçılara geçmişte ve şimdi nasıl korkuyla baktıklarına hayret etmeyi bırakabiliriz.

Skertchly'nin Burton'a muhalif olma takıntısı, onun, bekâret faktörünü tutarsızca önemsememesine sebep oluyor: "Bence, evli kadın askerlerden oluşan bir ordu kurmak mümkün olsaydı, evlenmemiş kadın savaşçılarla aynı derecede zalim olurlardı ama tabii onları gaddarlıkta geçemezlerdi." Skertchly yüz seksen derece dönerek, bir amazon tüm isteklerini öldürerek doyuruyorsa, bunun sebebinin "cinsiyetinin ona atfettiği şeylerden mahrum yaşaması" ve bundan dolayı da "tüm erkeklere kin besleyen kötü bir ruh" olabileceğini öne sürüyor.[137]

Bu tür düşünceler Dahomey'le ilgili yazılarda yer almaya devam ediyor. Ancak kraliyetin askeri tarihini inceleyen, modern bir araştırmacı olan Amerikalı Thomas C. Maroukis, sağduyulu bir fikir ortaya atarak amazonların günlük diyetlerinin, sıkı disiplinli ve kendilerine yeten hayatlarının tüm bu yazılanlardan ziyade savaşçı özellikleriyle ilgili olduğunu söylüyor.[138] Degbelo, amazonların savaş alanındaki hareketleriyle ilgili daha akla yatkın nedenlerden bahsediyor: "büyülü önlemlerden" gelen güven, kralın kadınların cüretkâr vaatlerini tutmalarına, aksi takdirde cezalandırılmalarına dair ısrarı, kahramanlıkların özellikle çok daha güçlü muskalarla ve terfilerle ödüllendirilmesi gibi.[139]

Chautard, kadınların komşu ülkelerde yarattığı korkuyla ilgili 1880'lerden bir anekdot anlatır. Bir grup amazon Why-

dah'tan şu anki Togo'nun yakınlarında yer alan ve krallığın dışında kalan bir liman kenti olan Agoué'ye seyahat etmişti. Belki de tüccarlara eşlik ediyorlardı. Kentteki herkes bu efsanevi kadınları daha yakından görmek için şehrin meydanını doldurmuştu. Kadın "general" oradaki yerli erkek savaşçılarla karşı karşıya gelmiş ve hangi cinsiyetin daha güçlü olduğuna karar verilmesi için adamların en iyilerine kılıçlı bir düello teklifinde bulunmuştu. Kadın, "iki dakikadan az bir zamanda, kafası kılıcımı süsleyecek" diye övünmüştü. Chautard, tek bir erkeğin gönüllü olmadığını ve bunun onun cinsiyeti için bir utanç olduğunu söylüyor.[140]

Yıllar boyunca amazonlara yakıştırılan sıfatlar; cesur, gözü pek, yiğit, yürekli, korkusuz, gözü kara, zalim, acımasız, merhametsiz, amansız, insafsız, kana susamış, öfkeli, gaddar, atik, çabuk, gayretli, fanatik, disiplinli, kendini krala adamış, boyun eğmez, korkunç, ürkütücü, enerjik, azimli, sebatkâr, kararlı ve dirayetli olmuştu. Çoğu zaman, cesaret, yiğitlik, kahramanlık, mertlik, acımasızlık ve disiplin konusunda erkek meslektaşlarından daha üstün oldukları söyleniyordu. "Bu eşsiz ülkede kadın ordusu erkeklerinkinden daha savaşçı görülüyor" diyordu Vallon.[141] Bouët'ye göre, kadınların savaştan kaçtığına dair hiçbir anı yoktu ancak erkekler bundan dolayı sık sık cezalandırılıyordu.[142]

Amazonları, açıkça "ordunun elitleri" olarak kabul eden ilk yorumcu Fransız Paul Merruau olabilir. Merruau, Dahomey'i hiç ziyaret etmemişti ama kendi yurttaşlarından ve Britanyalılardan gelen günlükleri okumuştu.[143] 1851'in sonunda yani kadınlar Abeokuta'ya yapılan ilk saldırıya önderlik ettikten kısa bir süre sonra bu tespitte bulunmuştu. Sonraki kırk yıl boyunca kimse de bunu sorgulamamıştı.

ZAYİAT VE ESİRLER

Kadınların, savaş yeteneklerine ve tılsımlarına rağmen ölüme, yaralanmaya, hastalığa veya esarete karşı bağışıklığı yoktu. Daha önce gördüğümüz gibi, düzgün bir defin için kefenler

hazırlanıyor, ölüler genellikle savaş alanı dışında bir yere ve mümkünse Dahomey toprağına gömülüyordu. Cesedi eve getirmek mümkün değilse, saç ve tırnak parçalarını getirmek de yeterli oluyordu.[144] Degbelo, kralın savaşta cesurca ölen amazonları onurlandıracak "şatafatlı" törenler düzenlediğini söylüyor.[145]

Kral ayrıca yaralanan amazonların gerekli bakımı gördüklerinden emin olmaya özen gösteriyordu. Kadın okçular ve kadın hamallar onları güvenli bir yere taşıyorlardı. Maire, son seferde Dahomeylilerin, yaralıları savaş alanından tıpkı büyük bir top gibi iplerle çektiklerini ve bunun da ölü sayısını arttırdığını duymuştu.[146] Ancak savaşta yer alan Demartinécourt, Fonların ölüler ve yaralılar taşınırken onları korumak için, savaş bittikten sonra bile ateş etmeye devam ettiklerini ve taşımak için *pagne* kullandıklarını vurgulamıştı.[147] Seferlerde krala eşlik eden Fa kâhinlerinin yaralıları tedavi eden doktorlar olarak görev yaptığı söyleniyor.[148] Garcia, yaralıları tedavi eden ve "iyileştirici bitkilerle ilgili engin bilgileri olan özel bir şifacı birliğinden" söz ediyor.[149] 1892'de Fransız kuvvetleri Kossoupa adındaki "çok iyi bakılmış" bir köye ulaştığında, Nuëlito'ya burasının Béhanzin'in amazonlarını iyileşmeleri için gönderdiği yer olduğu söylenmişti.[150] Kral Glele'nin torununun çocuğu olan Pogla K. Glélè, bir amazonun arkadan yaralanmışsa bu yara için ödül talep edemediğini çünkü bunun korkaklıkla bir tutulduğunu söylüyor.[151]

Ordunun geri kalanıyla birlikte amazonlar da ölümcül veya güçten düşüren hastalıkların özellikle de çiçek hastalığının tuzağına düşüyordu. Dizanteri ve iskorbüt de açlık gibi onları öldürüyordu. Şüphesiz sıtma enerjilerini sık sık düşürüyordu.

Kadın askerlerin krala ve ülkelerine olan tam bağlılığı, esir düştüklerinde de görülüyordu. Hem 1851'de hem de 1864'de Abeokuta'da esir düşenlerin (onları yakalayan Egba'nın özel mülkü gibi muamele görüyorlardı) mümkün olan her fırsatta direnmeye devam ettikleri yazılmıştı. Yoruba tarihçisi Saburi O. Biobaku, 1851'de pek çok amazon savaş esirinin "dinmek

bilmeyen öfkeleriyle onları yakalayanlara sorun çıkardığını" belirtiyor.[152] Bouët, savaştan kısa bir süre sonra kadınların "öldürüldüğünü veya düşmana hizmetçilik (onları genellikle bu şekilde kabul ediyorlardı çünkü kadınların çoğu oldukça güzeldi) etmektense kaçmayı yeğlediğini" duymuştu.[153] Ellis, "silahsız kaldıklarında bile amazonların teslim olmayı reddettiklerini, savaşmaya devam ettiklerini, düşmanları ısırdıklarını ve en sonunda paramparça edildiklerini" söylemişti.[154] Kadınlar ısırmaktan da fazlasını yapıyordu: Anlatılanlara göre, iki kadın onlara yemek getiren kişileri öldürmüştü.[155] Yoruba tarihçisi Samuel Johnson'a göre, 1864'te, esirler arasında "zincirlenmelerine rağmen çok vahşi olan amazonların pek çoğu onları yakalayanları öldürmenin yolunu bulmuştu ve tabii ki karşılığında da öldürülmüştü."[156] Burton, hem 1851 hem de 1864'te, "tutsak alan kişi onların direnmelerinden bıkıp bir kadını işe yaramaz bir hayvan gibi öldürene kadar birçok amazonun birilerinin eşi olmayı reddettiğini" anlatıyor bize.[157] 1864 saldırısından iki ay sonra, Borghero savaş alanında gezinmişti ve ona "Egba askerlerine yaklaşırken hakaretler yağdıran ve en sonunda açıkça ölüme mahkûm edilen, yara almış bir hâlde yerde yatan" defnedilmemiş bir amazon cesedi gösterilmişti.[158]

Düşman tarafından esir alınmak belli ki rezalet olarak görülmüyordu çünkü Abeokuta'daki her iki felaketten sonra Dahomey, halkını fidye vererek kurtarmaya çalışmıştı. Yoruba topraklarına giden ilk Amerikalı misyoner, güneyli vaftizci Thomas Jefferson Bowen,1851'de Dahomey saldırısına tanık olmuş ve yaklaşık bir ay sonra Abomey yolunun ortasındaki Yoruba kenti Ketu'yu ziyaret etmişti. Egba'nın "Dahomeyliler tarafından bedelleri ödenip geri alınmak üzere" oradaki pazara birçok Dahomeyliyi getirdiğini anlatıyor. Aralarından biri, küçük bir kız çocuğuyken Fonlar tarafından esir alınıp amazon olarak eğitilen bir Ketu yerlisiydi. Bowen, "kadının ailesinin onu bulduğunu ve özgürlüğünü satın alma fırsatı buldukları için mutlu olduklarını ancak kadının, kralı kastederek 'Hayır, ben sahibimin yanına döneceğim' " dediğini anlatıyor.[159] 1864

savaşından sonra, Whydah'taki bir Brezilyalı tüccar, Glele'nin Abeokuta'da yakalanan birliklerin fidyesini ödemek için palmiye yağını ihracat malları arasından çıkardığından yakınmıştı.[160]

1892 yılındaki Fransa-Dahomey savaşından iki örnek de durumu çok iyi anlatıyor. Nuëlito'nun, bir amazonu ve iki erkek askeri bir siperde ölümüne sarhoş yakalayıp esir alan Senegalli süvariyle ilgili hikâyesinin devamı var. Üç Dahomeyli ayıldıklarında bir Fransız binbaşı tarafından düşmanın gücü ve konuşlanmasıyla ilgili onları sorgulamıştı. Kölelikle tehdit edildiklerinde bile kibirli bir tavırla cevaplamayı reddetmişlerdi. Siyahi süvari onları kendi bölgesine geri götürmüş ve onları işbirliği yapmaya ikna etmek için bir dediklerini iki etmemişti; ancak süvari atına bakmak için bir ara verdiği anda amazon ve arkadaşlarından biri kaçıvermişti. Başka iki süvari onları görüp vurmadan önce neredeyse ormanın güvenli bölgesine varmışlardı. "Artık yurttaşlarının misillemesinden korkmayıp" hayatta kalan esir, binbaşına rahatlıkla bilgileri vermişti.[161]

General Passaga bir gün kampa döndüğünde, bir kadının iple ağaca bağlanmış olduğunu ve başında kasaturalı bir Yabancı Lejyoner'in durduğunu görmüştü. "Kadın genç ve hayranlık uyandıracak bir güzellikteydi" diye anlatıyor Passaga. Askere neden bu kadar zalim olduğunu sormuştu. "Bu iğrenç bir tip, teğmenim. Onu esir aldık, kendi hâlinde bıraktık ama küfürler ederek bizi bıçaklamaya çalıştı. Biz de onu bağlamak zorunda kaldık."[162]

16
ERKEN DÖNEM AMAZON SAVAŞLARI

Daha önce gördüğümüz gibi, amazonlar 18. yüzyılın başlarında Dahomey için savaşırken o yüzyıldaki silahlı tek çatışma Dalzel'in anlattığı Agouna saldırısıydı. Amazonların savaşta düzenli olarak görev alması ise yaklaşık 1830'da başlıyor. Bu görevlendirme belli ki aşağıda anlattığım şekilde gerçekleşti:

1818 yılında kardeşi Abandozan'ın yönetimine el koyduktan sonra Gezo'nun önceliği, Dahomey'in, Yorubaların Oyo İmparatorluğu'na haraç ödemesine son vermekti.1726 ve 1748 yılları arasında Oyo, insan gücünün avantajı ve süvarileriyle Dahomey'i en az yedi kez işgal etmişti. Snelgrave, ilk işgalden sonra Agaja'nın "ikinci bir işgali önlemek için Oyo kralına çok önemli hediyeler gönderdiğini" anlatıyor.[1] 1730'daki bir işgal Dahomey'in Oyo'ya vergi ödemesini gerekli kılan bir antlaşmayla sonuçlanmıştı. Agaja, hükümdarlığının son yıllarında yıllık vergi ödemelerini yapmıyormuş gibi görünüyor. Husumet en sonunda 1748 yılında Dahomey'in aşağı konumda olduğunu

kabul ettiği bir antlaşmayla sona ermiş, yıllık vergiler tekrar düzenlenmiş ve Dahomey'e daha başka aşağılayıcı şartlar dayatılmıştı ancak bu antlaşma Fon Krallığı'nın, Oyo'nun çıkarları dışında kalan bölgelerdeki hareket özgürlüğünü sınırlandırmamıştı.[2]

Bu vergi, sözlü geleneklerde çeşitli biçimlerde anılıyor ve Dunglas bize en detaylı bilgiyi veriyor. Şimdi sıralayacaklarımın her birinden kırk bir tanesi vergi olarak veriliyordu: genç erkekler, genç kadınlar, misket tüfekleri, barut fıçıları, *pagne* balyaları (her birinden kırk bir tane çıkıyordu), her birinde kırk bir boncuk veya mercan olan kırk bir iple dolu sepetler, koç veya erkek keçiler, koyun veya dişi keçiler, horoz veya tavuklar. Dunglas bu kırk bir sayısının Dahomey'in "soylu sayısı" olduğunu ve sadece kralın bu sayı kadar hediye verebildiğini söylüyordu.[3] Dunglas, Oyo'nun neden bu sayıyı kabul ettiğini açıklamıyor.

Kpengla'dan itibaren, Dahomey kralları verginin tamamını ödemekte direnmeye başlamışlardı ve bazen hiç ödemiyorlardı. Çoğu zaman bu yanlarına kâr kalıyordu çünkü Oyo daha stresli sorunlarla uğraşıyordu ve yaklaşık 1790'da gerileme dönemine girmişti, 1836 civarında da tamamen çökmüştü.

Gezo, Dahomey'in tam bağımsızlığını yeniden kazanmak istiyordu. Anlatılanlara göre Gezo, tahta çıktıktan sonra Oyo'nun yıllık elçilerini ilk kez kabul ettiğinde onlara "ancak külot yapmaya yetecek kadar küçük bir parça kumaş" ve iki poşet deniz kabuğu sunmuştu. "Kralınıza söyleyin, vergiler artık Dahomey'in servetiyle ters orantılı olacak" demişti. Daha sonra dört elçi daha gelmiş ve Gezo onların kafasını kestirmişti, bu da savaş sebebi olmuştu.[4] Dahomey'in üzerine bir Yoruba ordusu gönderilmiş ve mutlak bir bozguna uğratılmıştı. Bu olay muhtemelen 1820'lerin başında gerçeklemişti.[5]

Gezo, daha sonra kuzeydeki Mahi ülkesine yönelmişti, bunun sebebi de büyük ihtimalle bazılarının Oyo'yu desteklemesiydi. Mahi'nin Hounjroto mevkisine iki sefer düzenlemişti, ilki Dahomey'in ağır yenilgisiyle; ikincisiyse başarısıyla sonuçlanmıştı. Ve bu seferler Hazoumé'nin *Doguicimi* adlı romanı için arka

plan oluşturmuştu. Hazoumé zaferin tarihini 1828; Djivo ise 1829 olarak gösteriyor.[6]

Gezo daha sonra Freeman'a, Hounjroto seferlerinin ardından amazonları muvazzaf birlikler olarak kullanmaya başladığını söylemişti. Belli ki bunu insan gücü kaybını telafi etmek için yapmıştı. "Krallığın güçlenmesi için kadın nüfusu böyle değerli bir şekilde kullanabilmesini sağladığı için" bu yeniliği "son derece önemli ve keyifli" olarak görüyordu Gezo.[7] O andan itibaren Dahomey askeri kayıtları amazonların kahramanlıklarından sık sık söz eder olmuştu.

Mahi'ye karşı savaşlar devam ediyordu. Kadın askerler bu savaşların en az ikisinde kendilerini göstermişlerdi. Duncan, bir keresinde bir Dahomey ticaret ekibinin soyguna uğradığını ve Mahi topraklarında öldürüldüğünü anlatıyor. Gezo öfkeden deliye dönmüş ve hem kadın hem de erkek kuvvetlerini toplayıp düşmanın üzerine yollamıştı. Elleri boş dönmüşlerdi. Kral bu kez onları Mahi "başkentini" üç gün içinde yok etme emriyle tekrar göndermişti. Cebri yürüyüşten sonra şehre varan birlikler, kenti "etrafı dikenli çalılarla çevrili ve çok iyi korunmuş hâlde" bulmuştu; ancak o gece veya sabaha karşı "kadın askerler yeri ele geçirmişti". Dahomeyliler, devam edip üç gün içinde 126 Mahi "şehrini" ele geçirip yağlamayarak çok sayıda esir aldıklarını iddia etmişti.[8] Ellis bu seferin yaklaşık 1839'da olduğunu söylüyor.[9]

1850'de Forbes ve Beecroft'a gösterilen tahta kale modelinin, bir Mahi sığınağını temsil ettiği neredeyse kesin. Bu kaleye Kanguru deniliyordu. Düz bir tepede konumlanan "büyük bir şehir" üç taraftan dik yamaçlarla korunuyordu. Dördüncü yanındaysa bir yokuş vardı ve "yüksek taş surlarla" muhafaza ediliyordu. Yewe'nin komutasındaki amazonlar surlara tırmanıp kaleyi ele geçirmişti. Forbes, kadın generalin "rütbe topuzunun" modelden çok daha büyük olduğunu söylüyor.[10]

Fransızların Gezo'nun ana sarayında bulduğu bir bas-rölyef de muhtemelen aynı seferden bahsediyordu. Iwo Jima Muhaberesi'ndeki gibi büyük bir kayanın üzerinde bayrak sallayan

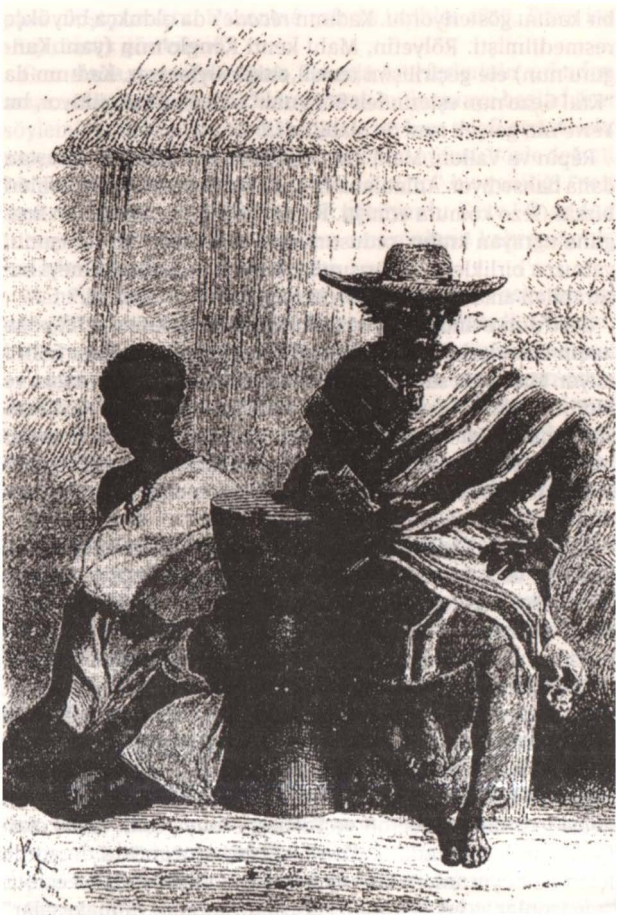
bir kadını gösteriyordu. Kadının *récade*'ı da oldukça büyükçe resmedilmişti. Rölyefin, Mahi kenti Kënglo'nun (yani Kanguru'nun) ele geçirilişini temsil ettiği söyleniyor. Kadının da "Kral Gezo'nun eşlerinden Sôfignan" olduğu düşünülüyor, bu Yewe'nin gerçek ismi de olabilirdi.[11]

Répin ve Vallon, Mahi'nin dahil olduğu başka bir savaştan daha bahsediyor. Anlatılanlara göre, bu savaşta Dahomeylileri bizzat Gezo komuta etmişti. Répin, "düşman tarafından bozguna uğrayan kralın, ordusunun ve kendisinin kurtuluşunu, yalnızca birliklerinin yarısını kaybederken geri çekilmeyi başarabilen amazonlarına borçlu olduğunu" söylemişti.[12]

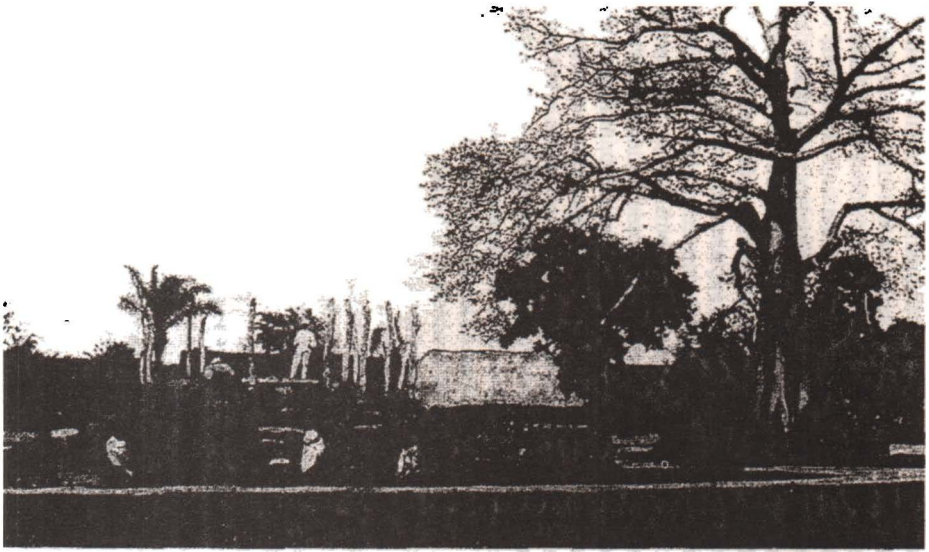
Gezo'nun evindeki iki bas rölyef, Mahi esirlerine eşlik eden kadın askerleri gösteriyor ancak hangi olay olduğunu belirtmiyor. Maire, bir savaşta "amazonların Mahi'ye saldırdığını ve öldürmedikleri insanları zincirlerle Kral Gezo'ya götürdüklerini"; başka bir tanesinde de "bir amazonun güçlü ve inatçı bir Mahi'yi götürmeye çalıştığını, sonra başka bir amazonun arkadan gelip yürüsün diye ona bir (sopa veya topuzla) vurduğunu" anlatıyor.[13]

1840 yılında Fonlar, Abomey'in 100 kilometre kuzeybatısında yer alan ve Yorubalar ile Mahilerin yaşadığı, karışık nüfuslu bir ticaret merkezi olan Atakpamé'ye saldırdı. Forbes, 400 asker dışında bütün sakinlerin düşman geldiğinde kaçtığını duymuştu. "Yine de 400 sağlam adam Dahomeylileri kontrol altında tuttu, pek çok kişiyi öldürdü ve erkekleri bozguna uğrattı; amazonların desteği olmasaydı tüm Dahomey ordusunu yenebilirdi."[14]

On yıl sonra, 1849'un sonu veya 1850'nin başında, Atakpamé'ye tekrar saldırıldı ve yine kadın askerler erkekleri gölgede bıraktı. Beecroft ve Forbes, orduya eşlik etmiş olan Gezo'nun huzurunda, halkın bu seferi olağanüstü derecede içten ve heyecanla tekrar anlatmasına tanık oldu. Beecroft, "amazonlar ve erkek birlikler arasında korkunç münakaşalar" yaşandığını anlatıyor.[15] Sefer oldukça kötü idare edilmiş gibi görünüyor ama sonuç olarak bir şekilde başarılı olmuştu.

Kral Gezo ve kral olunca Glele ismini alacak oğlu yani veliaht prens Bahadou. Hükümdarlıkları arasında yetmiş bir yıl var. (A. Répin, "Voyage au Dahomey", *Le Tour du Monde*, VII, [1863'ün] ikinci yarısı, s. 85)

Singbojî sarayının dışındaki "Cesaret Höyüğü". Sefer başlamadan önce krallar tepenin üzerinde ordularını cesaretlendirir, amazon sözcüleri de erkek meslektaşlarını gölgede bırakacaklarına yemin ederdi. (A. Le Hérissé, *L'ancien royaume du Dahomey*, Paris, 1911, s. 336'nın karşısı. Centre des Archives d'Outre-Mer'den [Aix-en-Provence, Fransa] alınmıştır.)

Şehirde yaşayan pek çok insan kaçmıştı. Forbes, Gau'nun öldürüldüğüne inanıyordu.[16] Düşman saldırdığında, erkek askerlerden oluşan bir grup yerlerini terk etmiş ve amazonları desteksiz bırakmıştı. Pek çok kadın subay kaybolmuştu. Beş erkek subay acemiliklerinden dolayı suçlu bulunmuş ve resmi olarak itibarsızlaştırılmıştı: Kafaları tıraş edilmiş ve tüfekleri topuzlarla (Fonların ateşli silaha duyduğu saygıyı anlatan etkileyici bir resimden) değiştirilmişti. Toplumsal tartışma, amazonların birbirinin suçlamasına kadar varmıştı.

Diğer yandan Akpadume, kadınlarının kayıpları nasıl telafi ettiğiyle ve Gau komutasındaki erkek birlikler kaçtıktan sonra "savaşı nasıl kurtardıklarıyla" övünüyordu. Bu iddia Gezo'nun bir erkek kardeşi tarafından desteklenmişti. O, Atakpamé'de "amazonların Dahomey ordusunu yok olmaktan kurtardığını" söyleyecek kadar ileri gitmişti.[17] Bu, amazonların erkeklerin üzerine yürüdüklerini ve "onların kadın olduğunu" anlatan şarkılar söyledikleri savaştı. Söylenene göre, amazonlar en az 346 esir almış ve üstüne 32 kesik kafa getirmişti. Hem Forbes'un hem de Beecroft'ın amazon olduklarını söylediği üç kadın taşıyıcı özel onur almıştı. Silahsız olmalarına rağmen düşmandan silah ve tutsak almışlardı.[18]

(Atakpamé'de ele geçirilen esirlerden biri, Gezo'nun pek çok vatandaşını öldürmekten sorumlu tutulan yaşlı bir komutandı. Blanchély, onun Abomey dışında bir yerde alışılmadık bir biçimde öldürüldüğünü görmüştü: İki kazığa bağlanmış ve yaklaşık iki metre uzaklıktan toplarla iki kez vurulmuştu.)[19]

Neredeyse elli yıl sonra, Alman teğmen Rudolf Plehn Atakpamé'yi ziyaret etmiş ve Dahomey işgali zamanında küçük bir çocuk olan yaşlı adamlarla konuşmuştu. Öldürülen işgalcilerden bazılarının kadın olduğunu gördüklerinde nasıl şaşırdıklarını hâlâ hatırlıyorlardı.[20]

Le Hérissé'e göre Gezo, amazonlarını ilk önce Yoruba'nın alt grubuyla denemişti.[21] Durum böyleyse, bu alt grup Hounjroto'da Dahomey'e karşı Mahi'yi destekleyenler olabilirdi. Ancak Yorubalarla olan, yenilenen ve sürekli devam eden

savaş hâli 1840'ların başına kadar yani Oyo İmparatorluğu'nun dağılmasından birkaç yıl sonrasına uzanıyor gibi görüyor. Ancak Dahomey'in bağımsızlığının sondan bir önceki yılına kadar bu savaş devam etti.

Oyo'dan kaçan binlerce insanın sığındığı İnubi adında bir şehre karşı 1841'te bir düşmanlık başladı. Johnson, neredeyse hepsinin, yıllarca Oyo'nun egemenliğinde yaşamış olmalarına hâlâ kızgın olan Fonlar tarafından katledildiğini söylüyor.[22]

İki yıl sonra Lefu-Lefu (veya Refurefu) adında başka bir büyük Yoruba devletine sıra geldi. Dahomeyliler buradan çok sayıda esir aldı ve Abomey'deki kraliyet çiftliklerinde köle olarak çalıştırmaya başladı. Beecroft ve Forbes Lefu-Lefu olarak anılmaya başlanan bir çiftliği ziyaret etmişti. Konsolos, buranın mısır ve palmiye yağı üreten "güzel bir çiftlik"; deniz subayı ise "ürünlerinin üstünlüğü ve endüstrisiyle dikkate değer" olduğunu söylemişti.[23] Dunglas'a göre burası, krala, ihraç edilecek pek çok kurban ve köle sağlıyordu.[24]

Le Hérissé'nin ana bilgi kaynağı olan Agbidinoukoun (Béhanzin'in erkek kardeşiydi) adındaki mahkeme tarihçisi, Gezo'nun Cesaret Höyüğü'nün,Lefu-Lefu seferine dayandığını söylemişti. Kral höyüğün tepesinde, "Yoruba'yı daimi düşmanı olarak diğerlerinden ayrı tuttuğunu; onlara olan nefretini bağırdığını ve bunu halkına nasıl aktaracağını bildiğini, ortalıkta inanılmaz bir coşkunun olduğunu, savaşçıların zaferden emin bir hâlde yola çıktığını" ve Lefu-Lefu'yu işgal ettiğini anlatıyor.[25]

Duncan bir paragrafta amazonların Yoruba'ya karşı çatışmalarda yer aldığını öne sürüyor. 1845 yılında Abomey'de, kralın "kafatası koleksiyonunda"

> pek çoğunun pirinçle süslendiğini ve demirle birbirlerine tutturulduğunu görmüştü. Bunlar, kralın kadınlarının veya eşlerinin öldürdüğü rakip kralların kafalarıydı. Bunların arasında Annagoo [Yoruba] ülkesinin kralı Nahpoo'nun oldukça süslü kafatası da vardı. Kadın komutan Apadomey [Akpadume] önderliğindeki kadın alaylar, şehrini ele geçirdi, kendisini tutsak etti.[26]

Beş yıl sonra Beecroft ve Forbes, "ah-naa-goo savaşında" kafasından, burnundan ve ellerinden yaralanan bir amazon görmüştü.[27]

Görünüşe göre Dahomey'in Abeokuta'daki Yorubalar yani Egbalarla rekabeti 1844'e dayanıyor. Sodeke adında bir komutan 1830 yılında bu şehri kurdu ve geleneğe göre, Yoruba topraklarındaki her iki taraf için de ölümcül olan bir savaşla 153 köyün insanlarını yerinden edip buraya topladı. Yoruba, Sahra altı Afrika'da alışılmadık olan kentleşmeyi tercih ediyordu ve hâlâ da ediyorlar. 1840'ların ortalarına kadar, Abeokuta'da yaşayan on binlerce insan vardı. 1846 yılında, (Anglikan) Kilise Misyoner Cemiyeti'nden Rahip Henry Townsend ile birlikte Hıristiyan misyonerlerde orada çalışmaya başladı.

Gezo ve Sodeke'nin ilk başta müttefik olduğu söyleniyor. Aralarının neden açıldığı belli değil ancak her iki tarafın da gittikçe güçlenmesi ortak bir korkuya yol açmış olabilir. Köle akınlarında ve ticaretinde de birbirlerine rakip olmuşlardı. Beecroft, 1850'deki törenlerde amazon şarkılarının ana temasının, kralın onlara Abeokuta'ya saldırmaları için izin vermesi olduğunu söylüyor. Şarkılarında, bölgedeki tüm "Küçük Ülkelerin" fethedildiğini ve geriye yalnız iki "Büyük Ülke" kaldığını söylüyorlardı. "İki keçinin ahırda aynı bölmede yemek yemesi imkânsızdı, ne de olsa boynuzları birbirine değerdi." Bu yüzden Dahomey ve Abeokuta bir arada yaşayamıyordu.[28]

Onlarca yıl sonra, Agbidinoukoun bunu şu şekilde açıklamıştı:

> Biz artık Dahomey'e başka rakip istemiyoruz. Şu anda Abeokuta gücümüzü tehdit ediyor. Ülkelerini yok ettiğimiz Yorubaların hepsi oraya sığınıyordu ve bu yüzden düşmanımız gittikçe daha da kalabalıklaşarak tek bir noktada toplanıyordu. Abeokuta Dahomey için bir tehlike arz etmeye başlıyordu.[29]

1844'ün başlarında Egba, başka bir Yoruba grubu olan Egbado'ya ait olan ve onlar ile sahil arasında yer alan Ado adındaki

bir şehri kuşattı. Dunglas, Egbado'nun Gezo'dan yardım istediğini söyleyen bir gelenekten bahsediyor.[30] Kral, içinde pek çok amazonun yer aldığı kuvvetlerle bölgeye intikal etti. Kralın niyeti ne olursa olsun, Ado'yu kuşatan Egba tehdit altında olduğunu hissetti ve önleyici bir saldırıda bulunmaya karar verdi.

Bir sabah, Dahomeyliler İmojolu köyü etrafında kamp yapıyor, önceki gece yağan sağanakta ıslanan eşyalarını çalıların üzerinde kurutuyordu. Egba onları hazırlıksız yakaladı, pek çok can aldı ve onları bozguna uğrattı. Gezo esaretten zar zor kaçtı. Ellis, amazonların subaylarını kaybettiğini söylüyor, Forbes ise komutanlarını kaybettiklerini açıkça belirtiyor.[31] Abeokutalı tarihçi Ajayi Kolawole Ajisafe, Dahomey güçlerinin çoğunluğunu oluşturan amazonlara hayranlığını bildiriyor. "Erkek gibi giyinmişlerdi ve Spartalılar gibi çok cesur, güçlü ve zekiydiler. Egba'nın birlikleri, kadınlarla savaştıklarını ancak zaferden sonra, düşmanı inceleyip ölüleri toplarken öğrenmişti" diyor Ajisafe.[32]

Gezo sadece amazonları için yas tutmamıştı: Egba, savaş taburesi ve oldukça değerli şemsiyesi gibi onun rütbe sembollerinden bazılarını ele geçirmişti. Dunglas, şemsiyede içleri büyülerle dolu kesecikler asılı olduğunu söylüyor.[33] Johnson ise onu "Dahomey ordusunun standart eşyalarından biri" olarak tanımlamış ve onun çeşitli hayvan derilerinden yapıldığını duymuştu.[34] Gezo, şemsiyenin iadesi için müzakerelerde bulunmuştu ve söylenene göre her türlü bedeli ödemeye hazırdı; ama zaferini kutlayan Egba onu çoktan yakmıştı. (Bowen ve Burton'a göre, Gezo en çok taburesini özlüyordu.)[35] Her iki tarafın gelenekleri de yıllarca devam eden Fon-Egba düşmanlığının izini bu olaya kadar sürebiliyor. İspanyolların, Yüzbaşı Jenkins'in kulağını kesmesinden veya Cezayirli valinin yelpazesiyle Fransız konsolosuna vurmasından daha uydurma bir savaş bahanesi de değildi bu tabure olayı.

İmojolu yenilgisi, Avrupalıların ertesi yıl fark etmeye başladığı amazon kolordusundaki önemli artışa sebep olmuş olabilir. Bir

anda, Brue'nün 1843 yılında saydığı 800 amazon binlerce kadın olmuştu. Gezo'nun geniş bir asker alım ve eğitim programı başlattığı düşünülebilir.

Nisan 1847'de kral, Britanyalı ziyaretçilere, "birkaç gün önce dört bin (amazonu) savaşmaya gönderdiğini ve çok sayıda esirle geri dönmelerini umduğunu" söylemişti.[36] Gezo abartmış olabilir ama kadınlar artık Dahomey'in savaşlarında en önemli öğe hâline gelmişti.

1848'de Dahomey, Egbado şehri Okeadon'u hedef almıştı çünkü şehrin yöneticileri Egba'yla aralarını düzeltmiş ve kıyıdaki köle ticaretinde simsar olmuştu. Amazonların bu seferde yer aldığını biliyoruz çünkü çok geçmeden Beecroft ve Forbes, Okeadonlu bir adam tarafından başından iki kılıç kesiğiyle yaralanan ama yine de adamı ele geçirmeyi başaran bir kadın görmüştü.[37] Fon ordusu, Abeokuta'ya gidiyormuş gibi şehri pas geçmiş, daha sonra gece bu yolu tekrar yürümüş ve dönek bir Okeadon komutanının yardımıyla orayı kolayca ele geçirmişti. Binlerce esir yakalanmıştı.[38] Sözlü tarihçi Agbidinoukoun, sıra dışı bir açıklama yapıyor: Okeadon, özellikle Whydah'tan yola çıkacak bir gemiye köle toplamak için işgal edilmişti. 4000 kişinin yani en büyük köle tüccarının bile idare edebileceğinden 3000 kişi fazlasının ele geçirildiğini söylüyor.[39] Bowen, 600 esirin Whydah'taki Brezilyalı bir köle tüccarına satıldığını duymuştu ki bu da bir geminin yük kısmını doldurmaya yetecek bir sayı.[40] Forbes ve Beecroft, Singboji sarayının dışındaki büyük meydanda, golgotha* adını verdikleri bir sekizgen veya yuvarlak bina görmüştü. Burası insan kafataslarıyla süslenmişti. Forbes, "korkunç Okeadon trajedisinin kurbanlarından bazılarının, yeni temizlenmiş ve cilalanmış" olarak tarif ettiği 148 kafatası; Beecroft ise yaklaşık 170 kafatası saymıştı.[41]

* İsa'nın çarmıha gerildiği yer. (ç.n.)

17
ABEOKUTA 1851

Okeadon'un yok edilmesi Fonların Abeokuta'yla savaşmasına zemin hazırladı. Kararlılıklarını yalnızca, 1851 işgalinden önce Dahomey sınırındaki, (Britanyalı bir konsolosun raporuna göre) yirmi beşten fazla şehri ve büyük köyü yok eden Egba'nın seri saldırıları körüklemiş olabilir.[1] En azından içlerinden biri yani Igbeji, Fon koruması altındaydı.[2]

Forbes ve Beecroft, 1850'nin Mayıs-Temmuz ayında Abomey'i ziyaret ettiğinde hazırlıklar çoktan başlamıştı. Hatipler, şarkıcılar ve en önemlisi amazonlar gidip Abeokuta'yı yok etmek için durmadan Gezo'ya sesleniyordu.[3] Bir keresinde, kadın subaylardan oluşan bir koro, Abeokuta'nın Dahomey'i yenebileceği iddialarıyla dalga geçmişlerdi. Şarkılarında, Yorubaların böyle bir yalan söylemek için ya deli ya da sarhoş olması gerektiğini ve ancak karşı karşıya geldiklerinde gerçekleri göreceklerini söylemişlerdi. "Gece, (amazonların) ateşleriyle gün gibi aydınlanacak. Güneş barut dumanıyla kararacak."[4] Beecroft, 13

Haziran'da günlüğüne şöyle yazmış: "(Amazonların) Abbeo Kutta'yı yok etmeye tamamen kararlı ve istekli oldukları gün gibi ortada."[5]

Gezo'nun niyetiyle ilgili herhangi bir şüphe varsa bile, 4 Temmuz'da Britanyalı temsilcilerle yaptığı son toplantıda bunların hepsi ortadan kalktı. Dahomey, askeri planlarını her zaman gizli tutma alışkanlığından vazgeçti. Kral, Abeokuta'ya saldıracağını açık açık söyledi ve yakın zamanda orayı ziyaret edeceğini söyleyen Beecroft'a beyaz misyonerleri oradan almasını tavsiye etti. (Meu, rahiplerin Egbalılara okuma yazma öğretmeye hakkının olmadığından yakınmıştı ve bunun onlara Fonlar üzerinde bir avantaj sağlayacağını ima etmişti.)[6]

Ocak 1851'de Beecroft, Abeokuta'ya gitti; "büyük bir mecliste insanlarla ve komutanlarla tanıştı" ve onları Dahomey işgaline karşı uyardı.[7] Misyonerleri oradan çekmedi, bunun yerine Rahip Townsend'e şehrin savunması için gerekli teçhizatı verdi.[8]

Şubatın ortalarında, Cesaret Höyüğü'nden ordusuna seslenerek bir nutuk verdikten sonra Gezo, 10.000-16.000 birliğiyle ve yaklaşık 4000 amazonuyla Abeokuta'ya doğru yola çıktı.[9] Ordu, Okeadon'da sivrilen Gau Akati'nin komutasındaydı.[10] Seferin amacını gizlemek için hiçbir şey yapılamamış gibi görünüyor.

Fonlar, 1 Mart'ta Abeokuta'nın 25 kilometre batısındaki Yoruba şehri Ishagga'ya vardı. Komutan Oba Koko (*oba*, kral veya başkomutan için kullanılan Yoruba kelimesi) Dahomeylilerle işbirliği içindeymiş gibi yapıp yaklaştıklarını Egba'ya haber verdi. (Townsend, aynı gün saldırıdan haberdar olan Abeokuta liderlerinin şehrin savunmasını planlamak için toplandıklarını belirtiyor.)[11] Oba Koko bir de Gezo'nun askeri liderlerine bazı kötü önerilerde bulundu. Şafak yerine gün ortasında saldırmalarını tavsiye etti çünkü Egbalı erkekler o sırada ya siesta yapıyor ya da tarlada çalışıyor olacaktı. Şehrin yıkılmak üzere olan kuzeybatı kapısı yerine daha yeni güçlendirilen güneybatı kapısından, Aro'dan saldırmaları için onları ikna etti. Ayrıca onlara tam Abeokuta'nın batısında kalan Ogun Nehri'ni yürüyerek geçmelerini söyledi ama nehrin bazı yerleri o kadar

derindi ki barutlarının bir kısmı kesinlikle ıslanırdı. Aslında daha önceden şehri keşfe çıkan en az bir casusun verdiği bilgiler daha iyi olmasına rağmen Fonlar, akıl almaz bir şekilde Oba Koko'nun tavsiyelerini harfiyen uyguladı. Bir Fon sözlü geleneğine göre, Ishagga bu aldatmanın bedelini ağır ödeyecekti ve ödediği de Abeokuta'da yakalanan ve fidyeyle ya da kaçarak Abomey'e dönmeyi başaran Dahomeyliler tarafından doğrulandı. Abeokutalılar da bunu tasdik etti.[12]

Bu yanlış bilgiyi bir kenara bırakırsak, görünüşe göre Dahomeyliler düşmanın sayısından ve savunma üstünlüğünden habersizdi veya bunları önemsemiyordu. "Kaya altında" anlamına gelen Abeokuta, geniş bir ovada yükselen 60 metre veya daha fazla yükseklikteki kocaman granit levha kümelerinden alıyor ismini. Şehir bu doğal savunmaların arasında ve çevresinde yükseliyordu. 90 metre genişliğindeki Ogun Nehri şehri daha da korunaklı bir hâle getiriyordu. 1851'de, nüfus en az 50-60 bine ulaşmıştı; hatta bazı ziyaretçiler 100 bin ya da daha fazla olduğunu tahmin ediyordu. Bowen, şehrin yaklaşık 6,5 kilometre uzunlukta; 3-5 kilometre genişlikte ve çevresinin de en az 16 kilometre olduğunu yazmıştı. Etrafı, 25 kilometre uzunluğunda toprak surla çevriliydi ve ortasında büyük bir açık alan bulunuyordu.[13] Surun yüksekliğinin farklı kaynaklarda 2 veya 5 metre arasında olduğu söyleniyor; Dunglas içeriden yukarıya hafif bir eğim olduğunu anlatıyor.[14] Surun dışında 3-5 metre genişlikte ve yaklaşık 3 metre derinlikte bir hendek vardı. Dunglas, hendeğin dış eğiminin dikenli akasyalarla kaplı olduğunu ekliyor.[15]

Georgia'da Hintlilerle ve Teksas'ta Meksikalılarla savaşarak askeri tecrübe edinen Bowen, Abeokuta'nın kuvvetlerinin, hepsi misket tüfeğiyle silahlanmış, yaklaşık 15 bin olduğunu tahmin ediyordu.[16] Fonlar yaklaşırken Townsend mermi dağıtıyordu ve Bowen "insanları yerlerinden ayrılmamaları, ateşlerini ihtiyatlı kullanmaları ve iyi hedef almaları konusunda" tembih ediyordu.[17]

3 Mart günü öğlene doğru Dahomeyliler saldırdı. Bowen, saldırıyı surlardan; Townsend, eşi ve diğer misyonerler ise

şehrin içindeki yüksek bir kayadan teleskopla izledi. Bildiğimiz kadarıyla beyazların amazonları savaşta ilk görüşüydü bu.

Fonlar, nehrin batısındaki ovayı "kalabalık mangaları ve dalgalananan bayraklarıyla" geçti.[18] Onları karşılamak için gönderilen Egba askerleri geri çağrıldı. Dahomeyliler, sık sıralanarak iki gruba ayrıldı ve nehri iki noktadan geçti. Dunglas'ın anlattığına bakılırsa, Dahomeyliler dikenli çalıları sanki çayırda yürüyormuş gibi aştı.[19] Amazonların önderliğindeki bir grup, düşmanın sıkı durduğu Aro kapısının hemen yanında konuşlandı. Bazı kadınlar duvarı aşmayı başarsa da öldürülmekten kurtulamadı. Egbaların çoğu şehre çekildi ve sur boyunca pozisyon aldı. Misket tüfekleriyle o kadar yoğun ateş ediyorlardı ki Fonlar dağıldı ve ön cepheleri 1,5 kilometreden daha fazla genişleyene kadar surdaki zayıf noktalara bakındılar.

Çok uzun bir süre sonra ilk kez yazıya geçirilen ve savunmacıların, kadınların saldırıya liderlik ettiğini fark ettikten sonra savaşın gidişatının değiştiğini anlatan bir Egba geleneğine ne Bowen ne de Townsend kanıt gösteriyor. Savaştan on yıl sonra Abeokuta'yı ziyaret eden Burton, "kadınlar tarafından saldırıya uğramalarına oldukça öfkelenen" Egbaların, savaş sonuçlandığında, kaçan düşmanı deli gibi takip ettiğini duymuştu.[20] Ama Burton, hakkında bilgisi olsaydı kesinlikle çok hoşlanacağı gelenekler konusunda konuşmuyordu.

Başka bir anlatışa göre, çok ağır yaralanan bir Dahomey askeri, bir Egba komutanının dizlerine kapanmıştı ve komutan da askerin yırtık pırtık tuniğinin altında bir kadın göğsü görmüştü. Egba'nın kadınlar tarafından püskürtüldüğü haberini yaymıştı.[21] Başka kaynaklar Yorubaların adet gereği, yakalanan veya öldürülen ilk düşmanı hadım ettiğini ve onun kafasını kestiğini; daha sonra da başını ve cinsel organını zafer hatırası olarak liderlerine gönderdiğini belirtiyor.[22] Ya da ilk tutsağı canlı olarak liderlerine gönderip kafasını keserek ve hadım ederek şehrin koruyucu ruhlarına sunarlardı.[23] Her iki durumda da kurbanın cinsiyeti anında ortaya çıkardı. Surları aşan ve öldürülen saldırganların gözden geçirilmesiyle hepsinin kadın olduğu teyit edilmişti.

Bu keşfin, Egba erkeklerini utandırdığı, aşağıladığı, isyan ettirdiği ve sinirden deliye çevirdiği; böylece onların da gayretlerini ikiye katladıkları ve galip geldikleri söyleniyor. Ancak bu hikâye uydurma olabilir. 1844'teki İmojolu Savaşı'ndan sonra Egba'nın ölüleri inceleyip kadınlarla savaşmış olduklarını anladığını söyleyen bir gelenekten zaten bahsetmiştik. Bu gelenek de tartışmalı olsa bile, Abeokutalıların son yirmi yıldır Dahomey ordusundaki amazonlardan haberdar olmadığına inanmak zor. Bowen, yirmi beş yıldır Dahomey'in muvazzaf ordusunun "neredeyse yarısının genç yaştan beri savaş için eğitilen, çevredeki bütün ülkelerin başına bela olup onlara korku salan, sürekli savaşan ve genellikle kazanan kadınlardan oluştuğunu" söylerken aşağı yukarı bunu ima ediyordu.[24] 4 Mart tarihli bir mektupta, Townsend getirilen ilk esirin "meşhur kadın askerlerden biri" olduğunu yazmıştı. (Townsend, kadını onu yakalayanın evine kadar takip etmişti, kadın orada onunla "birbirlerinin dili konusundaki cehaletlerinin imkân verdiği ölçüde özgürce" konuşmuştu.)[25] Ayrıca Beecroft'ın, Abeokutalılara Gezo'nun planını anlatırken amazonlardan bahsetmemiş olması pek olası değil. Sonuç olarak, Dahomey saldırıları gitgide azalıp son buldu ve işgalciler surlardan uzak ve güvenli bir yerde kamp yaptı. Çok ağır kayıplar vermişlerdi. Fonların elinden daha sonradan kaçan bir Egba kölesi, Gezo'nun savaşçılarının o gece toplandığını ve "özellikle kadın askerlerden verdikleri kayıplar karşısında söyleyecek söz bulamadığını" anlatıyor.[26] Gau Akati savaşırken ölmüştü. Kral muhtemelen amazon muhafızlarıyla gece boyu yol aldı. Şafak vakti, ordunun esas kısmı düzenli bir şekilde geri çekilmeye başladı; sadece bazen onları yakından takip eden Egbaları vurmak için geri dönüyorlardı.

Ishagga'ya vardıklarında başka bir büyük savaş patladı; Abeokutalılar ve şehrin yerli halkı güçlerini birleştirmişti. Townsend, Gezo'nun bazı şahsi eşyalarını kaybettiğini ve (bir hamak veya tahtırevan yerine) yürüyerek kaçmak zorunda kaldığını duymuştu.[27] Fonların Ishagga'da verdiği kayıplar Abeokuta'dakilerden bile fazla olabilir. Kovalama kısa sürede sonlandı ve hayatta kalanlar Abomey'e döndü.

Townsend'in Anglikan misyoner arkadaşı; Samuel Ajayi Crowther adındaki Yorubalı (daha sonra meşhur bir piskopos olmuştu) 4 Mart'ta Abeokuta savaş alanında gezinmiş ve çok sayıda ceset görmüştü. Şehrin surları ve Ogun Nehri arasındaki birkaç metrelik alanda beşi hariç hepsi kadın, seksen ceset saymıştı.[28] Ertesi gün Townsend, daha detaylı bir ceset sayımı için iki kişi göndermişti; savaş alanının yalnızca bir bölümünde, çoğu kadın olan 1209 ölü Dahomeyli saymışlardı. Townsend, Abeokuta dışındaki toplam ölü Dahomeyli sayısının "en az 1800" olduğunu söylüyor.[29] Tüm bu sayılar ile geri çekilirken verilen kayıpları toplayınca Fonlar, 2000'i amazon olmak üzere 3000 birliğini kaybetmiş olabilir.[30] Egba tarafındaki kayıplar da oldukça fazlaydı ama belli ki onlar sayılmamıştı. Abeokutalıların aldığı binlerce esirin çoğu kadındı ve bazıları onları alıkoyanlara direnirken öldürülmüştü. Bowen, "bu durumunda Dahomeylilerin adını çok kötü lekelediği" yorumunu yapmıştı.[31]

Bu felaketin sebepleri aşikâr. Gezo ve komutanları düşmanın gücünü belli ki hafife aldı. Dahomeyliler, daha önce hiç bu kadar kalabalık, silah ve cephane donanımı bu kadar iyi olan ve böyle avantajlı bir konumda bulunan bir düşmanla karşı karşıya gelmemişti. Britanyalıların yardımı ve misyonerlerin varlığı muhtemelen Egbaların moralini yükseltmişti: Townsend Beecroft'a, "mermilerin çok işe yaradığını" yazmıştı ve Kilise Misyoner Cemiyeti'ne "buradaki insanların hepsinin kurtuluşunun Tanrı'nın ve beyaz adamların sayesinde" olacağını öğütlemişti.[32] Ayrıca, Abeokutalıların geri çekilecek hiçbir yeri yoktu ve Yoruba komşularının çoğu onlara düşmandı.

Fonların kendilerine fazla güvendiği gün gibi ortada. Maroukis, "kendi propagandalarına inanmış olmalılar; kendi yenilmezliklerine ikna olmuş olmalılar" diyor.[33] Dolayısıyla, amaçlarını gizlemeye zahmet etmemiş ve güpegündüz saldırmışlardı. Abomey'de Forbes ve Beecroft'a, Gezo'nun Abeokuta'ya göndermek için bir tılsım yaptığını veya yapacağını söylemişlerdi. Bu tılsım, şehri iç kargaşaya sürükleyecek ve Okeadon gibi şehrin kolay düşmesini sağlayacaktı.[34] Bu tür bir düşünce aslında Dahomey'in neden böyle hareket ettiğini açıklıyor.[35]

18
ABEOKUTA 1864

Gezo kısa sürede kadın kolordusunu yeniden oluşturmuştu. Daha önce söz ettiğimiz gibi, felaketten sonraki dört ay içinde Bouët, Abomey'i ziyaret etmişti ve amazon güçlerinin 4000 veya 6000 arasında olduğunu tahmin etmişti. Fraser iki ay sonra onu takip etmişti. Amazonları şüphesiz, çatışmalarda giydikleri "soluk renkli savaş elbiseleriyle" dans ederken izlemişti. "Orada çok sayıda arkadaşlarını kaybettiklerini ve onlar için gözyaşı dökmeleri gerektiğini söyleyerek uzun süre (Abeokuta'dan) konuştular." Arkadaşlarının intikamını almak için izin istemiş ve bir dahaki sefere şehri "yıkacaklarına" yemin etmişlerdi. Fraser, ortalama 5000 kadın asker saydı ancak aynı kadınların dört kez geçtiğini bu yüzden toplam 1250'den fazla olamayacağına karar vermişti. (Britanyalının görüşü, Dahomeylilere olan içgüdüsel antipatisinden etkilenmiş olabilir. Amazonları "birbirleriyle çirkinlikte yarışır [gibi görünen] kötü görünüşlü bir grup" olarak görüyor ve tüm ordunun "bir

grup vahşi katilden oluştuğunu" düşünüyordu.)[1] Daha sonra 1850'lerde, her ikisi de dikkatli gözlemci olan Répin ve Vallon, törende yaklaşık 4000 amazon yürüyüşçüsü olduğu konusunda uzlaşmış ve Vallon toplam sayılarının 5000 olduğunu söylemişti.[2]

Gezo yıllık seferlerine devam etmiş gibi görünüyor ancak hiçbir zaman Abeokuta'ya dönecek kadar güçlü hissetmemişti. Répin ve Vallon'a, adı bilinmeyen başka bir Yoruba şehrine yapılan bir seferi anlatmışlardı; görünüşe göre yaklaşık 1855 yılında, yeni Gau önderliğinde gerçekleşen bir seferdi. Şehrin iyi korunduğu ortaya çıkmış ve Dahomey saldırısı ağır kayıplar vererek savuşturulmuştu. Gau geri çekilmek istemiş; ancak amazonların lideri gerekirse birliklerinin tek başına kuşatmaya devam edeceğini söylemişti. "Kadınların cesareti erkekleri utandırmış", şehri kontrol altına aldıkları yeni bir saldırıya onlar da katılmıştı; ancak bu Gau'nun hayatına mal olmuştu. Gezo'ya generalinin ölümü için üzülüp üzülmediği sorulduğunda, onun "Evet, aslında üzüldüm çünkü korkaklığının cezası olarak kellesini uçurtamayacağım" diye cevapladığı söyleniyor.[3]

1858 yılında Yoruba topraklarına yapılan başka bir seferde, altmışlarındaki Gezo pusuya düşürüldü ve genç bir yerli tarafından ciddi bir şekilde yaralandı. Dahomeyliler, misilleme niyetine Ketu yakınlarındaki Ekpo köyünü yerle bir etti ve 1400 ila 1500 esir ele geçirdi.[4]

Glele, babasının Abeokuta'daki yenilgisinin intikamını almaya kararlı bir hâlde tahta geçti. Ancak önce Ishagga'yla görülecek bir hesabı vardı. 1862'nin Mart ayında bir gece, Oba Koko'nun (iddialara göre) hainliğinden on bir yıl sonra, Dahomey kuvvetleri sessizce Ishagga'nın etrafını sardı ve tüm çıkışları tıkadı. Whydah'taki Fransız misyoner heyetinden Peder Noël Baudin daha sonradan, kuvvetlerin önünde öfkeli amazon taburları olduğunu duymuştu.[5] Klasik bir Dahomey operasyonuydu: Halkı savunmasız yakalayan şafak öncesi saldırısıydı ve fazla bir direnmeyle karşılaşmadılar. O sırada Abeokuta'da görev yapan Anglikan misyoner Charles And-

rew Gollmer'e göre, 1000 kişi öldürülmüş ve 4000 kişi esir alınmıştı.[6] Dawson, Whydah'ta 3000 veya daha fazla kişinin ele geçirildiğini duymuştu.[7] (Çok az kişi Egba'nın başkentine kaçıp oraya yerleşti.)[8] Pek çok Ishagga komutanı öldürüldü ve kafaları Abomey'e geri dönerken Dahomey komutanlarının atlarının boynundan sallanıyordu.[9] (Başka bir anlatıya göre, komutanlar başkente canlı götürülmüş ve orada öldürülmüştü; kafatasları da komutanların kendi atlarına asılarak bütün krallıkta sergilenmişti.)[10] Ishagga'da yakalanan on sekiz (sonradan) Hıristiyan'dan biri Abomey'de çarmıha gerildi.[11] Bir Fon köyünde, Hounsi adlı bir amazonun Ishagga'dan bir esir ve iki kafatası getirdiği hâlâ anılır.[12]

Sıradan esirler; kadın, erkek, çocuk karışık on iki kişilik gruplar hâlinde demir kelepçelerle zincirleniyordu. Baudin ve diğer Avrupalılar, onların Whydah pazarında köle olarak satışa çıkarıldığını görmüştü. Satılmayıp elde kalan esirlerin kurban edilmek üzere Abomey'e götürüldüğü anlaşılıyor. Borghero, bir sürü çocuğu bu kaderden kurtarmak için satın almıştı.[13]

Oba Koko'ya gelince, o Abomey'e getirildi ve kafası kesildi. Çok geçmeden Burton, onun pirinçle süslenmiş "iyi kaynatılmış" kafatasını görmüştü. Üzerine miğfer benzeri bir kupa yerleştirilmişti.[14] Dunglas, 1851'de Oba'nın Dahomeylilere "dostluk ve sadakat işareti olarak saf su" ikram ettiğini ama aynı zamanda onlara ihanet ettiğini anlatıyor. Artık onlar da suyu onun kafasından içiyordu.[15]

1863 Mart'ında, Dahomeyliler Abeokuta'ya daha çok yaklaşarak, 15 kilometre batısındaki Ibara şehrine saldırıp orayı yok etti. On altı gün boyunca, Abeokuta'yı gören bir bayırda kamp yaptılar ancak yine de saldıramadılar.[16]

Bir yıl sonra Glele hazırdı ama babasının yenilgisinden ders çıkarmış gibi görünmüyordu. Yine Britanyalılar planlanan saldırıyı düşmana önceden haber verdi. Glele Wilmot'a "Abeokuta'ya gitmeliyim. Onları cezalandırmalıyım. (Neden) siyahilerin savaşına karışıyorsunuz? Tüm beyazları Abbeokuta'dan çıkarın ve görün bakalım o zaman kim kazanıyor, kim cesur!" demişti.[17]

Fonlar, misyonerleri 1851'deki başarısızlıklarına günah keçisi olarak seçmişlerdi. (Beecroft'ın aksine, Wilmot misyonerlere gerçekten gitmelerini tavsiye etti ancak onlar kaldı.)[18]

Abeokuta ise bu sırada biraz daha büyümüştü. 1861'de Burton, şehrin surları ve hendeğiyle (surların 1,5-2 metre yükseklikte, hendeğin ise 1,5 genişlikte olduğunu tahmin ediyordu) dalga geçse de savunma çemberinin çevresinin 23-32 kilometre arasında olduğunu söylemişti.[19] 1863'te Wilmot biraz daha ölçülü bir tahminde bulunmuştu: Surların çevresinin yaklaşık 20 kilometre ve yüksekliğinin de yalnızca 1,2-1,5 metre olduğunu düşünüyordu; ancak kesin olmamakla birlikte şehirde 100.000 kişinin yaşadığını söylemişti.[20]

22 Şubat 1864'te, içlerinde belki de 3000 amazonun olduğu, yaklaşık 10.000-12.000 birlik Abomey'den çıktı. 160 kilometreyi gitmeleri yirmi iki günlerini aldı. Dunglas, Abeokuta'yı habersiz yakalamak için uzun dolambaçlı yollardan gittiklerini ancak Egba'nın önceden haberdar edildiğini ve hazır bir şekilde beklediğini anlatıyor.[21] Egbalar, surları onardılar, üstüne iki veya üç sahra topu yerleştirdiler ve hendeği derinleştirdiler. Savaş alanında bir anda Fonların karşısına çıkmak yerine –ki bunu yaparlarsa disiplinleri ve deneyimleri sayesinde Fonlar avantajlı olacaktı– Egba çoğunlukla surların arkasında kaldı. Üstelik bu kez başka iki Yoruba alt grubu birlikleri tarafından destekleniyorlardı.

Bu uzun yürüyüş, Dahomeylileri yormaktan başka bir işe yaramadı ve yemeklerinin tükenmesine sebep oldu. Martın 14'ünü 15'ine bağlayan gece, ay ışığının altında Ogun Nehri'ne gittiler ve şafak sökerken nehrin suyunda dinçleştiler. Daha önce söz ettiğimiz gibi Burton, barutun yanında azık olarak verdikleri romun morallerini yerine getirdiğini söylüyor. Fonlar, sis onları gizlerken nehri geçti ve nehrin doğu yakasına vardıklarında tekrar görünür oldular. Tipik meydan okuma hareketi olarak, saldırganlar misket tüfeklerini havaya atıp tek elle tuttu ve amazonlar şarkı söyleyip dans etti. Daha sonra şehrin surlarından 200 metre uzaklıkta üç sıra oluşturdular,

bayraklarını çektiler ve saat 7'ye doğru Gau'nun işaretiyle yaklaşık 700 metrelik bir ön cephe oluşturdular. Bir sıra Aro kapısına yöneldi, diğerleri de düşmanın öldürücü ateşine göğüs germek için kapının solunda konuşlandı.

Amazonlar yine kendilerini gösterdi. Pek çoğu, barut dumanına gizlenerek hendeğe ulaştı ve bazıları duvarı tırmanıp aştı. Tüfeklerini neredeyse kısa mesafeden ateşliyorlar, düşmana kocaman taşlar bile fırlatıyorlardı. Bazıları sol elle düşmanın tüfeğini kenara itiyor ve sağ ellerindeki palayla silahlı adamları kesiyordu. Kolu kesilen bir kadın, düşmanını diğer eliyle tüfekle vurup öldürdü sonra da kılıçlarla koşarak hendeğe atladı. Üç amazon surların tepesine sancaklarını dikmeyi başardı ve kısa sürede öldürüldü. Başları ve elleri direklerinin ucuna takıldı ve "Zafer" çığlıklarıyla bütün şehirde dolaştırıldı. Bazı kadın askerler, Egba'nın olası çıkışlar için kazdığı duvardaki dar tüneller boyunca emekledi. Ancak düşman tünelin diğer ucunda bekliyordu ve kadınlar çıkar çıkmaz kafaları kesildi. Sadece dört Dahomeyli Abeokuta savunmalarına giden yolu öldürülmeden tamamlayabildi ve hepsi de kadındı.

Dunglas savaş sırasında bir ara, bir amazonun "Egba'yı nasıl küçük gördüğünü göstermek (ve [Amélie Degbelo ekliyor] 'en korkak erkek askerlerin bile' Dahomey sırasından ayrılmamasını sağlamak) için surların yakınında durup bakır bir kazanın üzerine oturduğunu, küçümseyici bir tavırla sırtını düşmana döndüğünü, sakince uzun piposunu içmeye başladığını" anlatıyor. Düşman mermileri onu vuramayınca, keskin nişancı bir avcı çağrıldı. "Adam acele etmeden dikkatlice nişan aldı ve ilk atışta kadını devirdi." Egbalar, savaşçının başını kesmek için hücum ettiler ve Egba kadınlarından biri, bu başı şehirde sergiledi.[22]

Amazonların kahramanlıklarına rağmen, Fonlar yaklaşık bir buçuk saat sonra pes etti ve düzenli bir şekilde geri çekilmeye başladı. Egbalar onları takip etti. Ibara ve Ishagga'da biraz daha çatıştıktan sonra, geri çekilme artık bir yenilgiye dönüştü. Glele kadın korumalarıyla kaçtı ama bir kaynağa göre, çadırını,

tahtını ve sandaletlerini kaybetti.[23] Fonlar ayrıca üç bronz topun ve birkaç dev amazon bıçağının da içlerinde olduğu pek çok silahını yitirdi. Verilen kayıplarla ilgili tahminler oldukça farklılık gösteriyor ancak amazonların 1851'dekine kıyasla hem genel olarak hem de erkek savaşçılara göre daha az zayiat verdiğine dair genel bir kanı var. Neredeyse 2000 ölü Dahomeylinin 700'ü kadın olabilir ama Abeokuta surlarının dışında yalnızca 140 kadar kadın cesedi bulundu. Birçok kadının da içinde olduğu neredeyse 1000 kişi esir alındı. Egba tarafındaysa yalnızca 50 ölü ve 100 yaralı vardı.[24]

Dahomey, Abeokuta'yı yok etme ümidini asla kaybetmedi. Glele döneminde intikam takıntı hâline geldi. "Krallık var olukça ve Abeokuta yaşadıkça, bu şehrin nasıl yok edileceği herkesin meşgalesi olmuştu" diyor Djivo.[25] Townsend, Glele'nin, Egba metropolünü düşüreceğine dair babasına verdiği sözü yerine getirmeden "kral olmanın onurunu tamamen yaşayamayacağı" dedikodusunu duymuştu.[26] Daha önce bahsedildiği gibi, Skertchly Abeokuta'nın kapılarında kullanılmak üzere oluşturulan ve asla kullanılmayan baltalı bir amazon birliği görmüştü. (Kadınlar, gri bir toga giymiş ve kırmızı kemer takmıştı; her baltanın sapına da bir kafatası tutturulmuştu.)[27] Bir misyoner kaynağına göre, 1851 ve 1876 yılları arasında Fonlar, Egba topraklarına toplam yedi kere saldırmıştı.[28]

Bir saldırı da 1873'te yapıldı. Dahomeyliler Abeokuta'yı gören bir yerde on üç gün boyunca kamp yaptı ve daha sonra geri çekildi. Egba'nın bu saldırıdan kurtuluşları için üç farklı açıklaması vardı: Gelenekselciler bir büyücünün sefere uğursuz büyü yaptığına veya çiçek hastalığının Fonları vurduğuna inanıyorlardı; Hıristiyanlar ise Tanrı'nın onların dualarına cevap verdiğini düşünüyordu.[29] 1875'te Dahomeyliler tekrar geldi ve iki ay boyunca orada kaldı. Çok sayıda küçük çaplı çatışmalar yaşandı; hatta Egba bunlardan birini zafer olarak anıyor.[30] Bir başka saldırının da 1890 yılında Béhanzin hükümdarlığında gerçekleştiği anlatılıyor ve söylenene göre Fonlar Abeokuta yakınlarındaki on bir şehri yok etmişti.[31] 1891 Mayıs'ında,

Dahomey'in Fransızlar tarafından son kez fethedilmesinden yalnızca on sekiz ay önce, Fonlar hâlâ Egba köylerine akınlar düzenliyordu.[32]

Fransız işgalinden sonra bile, Egba düşmanlığı bitmedi. Agbidinoukoun, Le Hérissé'ye, Fonlar daha önceden Abeokuta-yı'yı yenseydi işgale karşı koymak daha kolay olurdu, demişti. "Yine de bir tesellimiz var: Abeokuta'nın sakinleri de beyazların (yani Nijerya'daki Britanya kolonisinin) egemenliğinde" diye eklemişti.[33]

19
BAŞARILI YILLAR

Glele başlıca hedefini asla gerçekleştirmemiş olsaydı ordusu başka yerlerde ve genellikle amazonların katılımıyla bir dizi başarı elde etmişti. 1878'in Nisan ayında, Fransız deniz subayı olan Yüzbaşı Paul Serval Whydah'tayken, kralın, altı köyü de şiddetli hücumlarla ele geçirdikten sonra Abomey'e daha yeni döndüğünü duymuştu. Serval, "En büyük köyün, güçlü bir direnişin ardından amazonlar tarafından alındığı söyleniyor" diye aktarmıştı. Bunların hangi köyler olduğunu söylememişti ama Dahomey'e zaten vergi verdiklerini ve "bazı isyan alametleri gösterdiklerini" öğrenmişti.[1] Glele'nin kuvvetlerinin kuzeydeki Mahi topluluklarına cezalandırıcı seferler düzenlediğini biliyoruz. Agbidinoukoun arka arkaya saldırdıkları otuz üç köyün adını ezberden saymıştı.[2] Glele'nin sarayındaki bir bas rölyef, zaferlerini kutlamak için Mahi topraklarındaki bir tepede içen iki amazonu resmediyor;[3] büyük ihtimalle bu, Serval'ın duyduğu seferdi.

Glele, Whydah'ın batısındaki Grand Popo Atlantik limanına da birlikler göndermişti. Lagün sularıyla korunan Grand Popo, Fonların 1869 tarihli saldırısını geri püskürtmüştü.[4] Altı yıl sonra Fonlar geri dönmüş ve zafer kazanmışlardı. Şehir tuz vergisine bağlanmıştı[5] ancak Grand Popo'nun Abomey'e bağlılığı fazla uzun sürmüş gibi görünmüyor. 1880'lerde orada Alman şirketler faaldi ve belli ki Dahomey'in kontrolü altında değillerdi.[6]

Glele'nin gazabının bir diğer kurbanı, ilk kez 18. yüzyılın başlarında fethedilen ve Abomey'in güneydoğusunda yer alan Ouémé halkıydı. Ellis, Dahomeylilerin 1882 yılında "Ewemi"-yi işgal edip yağmaladığını söylüyor.[7] Degbelo'nun aktardığı bir sözlü geleneğe göre, 1880'lerin sonuna doğru, Glele aynı bölgedeki Banigbé Poto-Poto adındaki bir köye saldırmak için bir amazon müfrezesi göndermişti. Onlara, yalnızca asker olabilecek kadar sağlıklı kadınları getirmelerini emretmişti. Amazonların ilk saldırısı püskürtülmüştü; ikincisi de yakalanabilecek bütün yerli erkeklerin bağırsaklarını çıkarmalarıyla ve askeri eğitim için Abomey'e götürülecek kadınları ve kız çocuklarını toplamalarıyla son bulmuştu.[8]

Ancak Glele dönemindeki seferlerin en önemli saldırısı Egba'lardan ziyade Yoruba halklarına yapılanlardı. Fonlar aslında Yoruba topraklarına her zamankinden çok daha yoğun bir şekilde saldırı düzenlemişti. 1836 yılında Oyo İmparatorluğu dağıldıktan sonra, devamında gelen krallık Abomey'in 225 kilometre kuzeydoğusunda yine Oyo olarak adlandırılacak bir yerde kaçaklar tarafından kurulmuştu. 1881'de yeni Oyo'nun hükümdarı Dahomeylilere karşı Britanyalılardan yardım istemek için Lagos'a bir mektup yollamıştı. Dahomeylilerin son zamanlarda krallığındaki yedi şehri istila edip yağmaladığından, sekizinciyi tehdit ettiğinden ve "bir sonrakinin kendi kraliyet şehri olabileceğinden" şikâyet etmişti.[9]

1861'den beri Britanya kolonisi olan ve Abomey'in 177 kilometre güneydoğusunda yer alan Lagos bölgesi bile tehdit altındaymış gibi görünüyor. Ellis, Lagos'tan yalnızca 25 kilometre

uzaklıktaki bir kentin, 1886 yılında Fon saldırısı karşısında terk edildiğini yazmıştı.[10]

Abeokuta'nın kuzeybatısında yer alan Yoruba şehri Meko (Imeko veya Mekkaw olarak da bilinir) 1879'da yok edilmişti. Burası, iki amazonun savaş komutanını baştan çıkarıp elinden büyülü güçlerini aldığı söylenen yerdi. Her halükârda, kadın askerler Meko'nun ele geçirilmesinde kilit bir rol oynamıştı. Bu büyük bir kazançtı. Bu olayın üzerinden çok geçmeden Abomey'i ziyaret eden Britanyalı metodist misyoner John Milum, Dahomey birliklerinin Meko'dan 17.000'den fazla tutsak ve 7200 kelle getirdiğini öğrenmişti.[11] Daha inandırıcı olan bir Fransız belgesine göre, yaklaşık 3000 tutsak ve 4000'den fazla kafa vardı.[12]

1848 yılında küllerinden doğan bir diğer Yoruba şehri olan Okeadon'a 1884 yılında saldırılmış ve şehir bir kez daha yok edilmişti. Agbidinoukoun, Okeadon'un bir süredir Porto-Novo Krallığı'nın merkezden uzak bölgelerine akınlar düzenlediğini ve Dahomey'in de bu bölgeyi kendi koruması altında gördüğünü söylüyor. On yıl önce Glele'nin desteğiyle tahta çıkan Porto-Novo kralı Tofa, Glele'den yardım istemişti ve Glele de Okeadon'u yerle bir ederek ona yardım etmişti.[13] (Dahomey ile Porto-Novo'nun ilişkisinin daha sonradan bozulması Fransızların onlara müdahale etmesi için bir bahane oldu.)

Glele'nin kurbanları arasında, Yoruba topraklarındaki en eski şehirlerden ikisi de bulunuyordu: Abomey'in 110 kilometre kuzeydoğusundaki Savé (Shabe) ve 80 kilometre doğusundaki Ketu. Efsaneye göre, Yoruba medeniyetinin beşiği olan Ife'den kovulan prenslerin kurduğu krallıkların başkentleriydi bunlar. Ife, 1000 yıldan eskiydi ve söylenene göre prenslerin, kurucu Oduduwa'nın oğulları ya da torunları olduğundan ve Savé ile Ketu'nun tarihinin, Batılıların Orta Çağ olarak adlandırdığı döneme kadar uzandığı neredeyse kesin. (20. yüzyılın ortalarında Britanyalı araştırmacı Geoffrey Parrinder, Ketu krallarının kırk sekiz kişilik, ayrıntılı listesini çıkarmıştı ve listede kralların kökenleri 10. veya 12. yüzyıla dayanıyordu.)[14]

1825 ila 1830 yılları arasında bir tarihte Gezo, Savé'yi yağmalamış ve kralını öldürmüştü. Dahomey'in Oyo Hükümdarlığı'nı ortadan kaldırmasının üzerinden çok geçmediği için Savé Yoruba İmparatorluğu'yla işbirliği yapmış olabilir. Fon geleneğine göre, Savé kralı Gezo'yu öldüreceğini, kellesini mil gibi fırıl fırıl döndüreceğini söyleyip böbürleniyordu. Gezo'nun sarayındaki bir bas rölyef, Savé'nin kralının kafasını iki milin ortasında sıkıştırılmış bir hâlde resmediyor.[15]

Amazonlar büyük ihtimalle bu seferde yer almamıştı ancak 1887'de Savé'yi yeniden yağmaladıkları sefere kesinlikle katılmışlardı. Glele'nin sarayında bir bas rölyef, bir amazonun bir Savé savaşçısını yere serdiğini ve karnını çapayla deşmek üzere olduğunu anlatıyor.[16] Bu kadın kahraman, bir çiftçinin bağırsaklarını adamın kendi çapasıyla söken ve bunun için Glele tarafından iki kadın köleyle ödüllendirilen Tata Ajachê olabilir.

Abeokuta'daki yenilgisinden sonra, Glele'nin hedef aldığı Yoruba kentlerinin arasında en önemlisi Ketu olabilir. Ketu'nın 20 bin kişilik bir nüfusu, çevresi 6,5 kilometre olan surları ve 5 metre derinlikte, 15 metre genişlikte bir hendeği vardı. Ayrıca Ketu, sözlü tarihçilerin en çok detay aktardığı şehirdi. Dahomey, Ketu'yu iyi kez yenmişti: 1883'te ve 1885'te. Bu savaşların ilkinde, Fonlar yine alışılmış dolaplar çevirmişti. Hediyeler verilmiş, dostluklar sunulmuş ve Mahi'nin Dahomey'i ağır bozguna uğrattığına dair yanlış bilgiler yayılmıştı. Ketu, ana kuvvetlerini doğuya, Yorubalı rakiplerinin üzerine gönderecek kadar güvende hissediyordu batı kısmında. Gece harekete geçen Dahomeyliler, şafakta şehre sürpriz baskın yapmış ve ona boyun eğdirmişlerdi. Ketu yağmalanmış ve yakılmıştı. Kralın ve tebaasından pek çok kişinin kafası kesilmiş, kalanlar da esir alınmıştı. Orada yaşayan bazı insanlar kaçmış ve Ketu'nun birlikleri doğudan dönünce şehir hızla tekrar inşa edilmişti.[17]

Amazonların, bu ilk Ketu çıkarmasında yer alıp almadığı bilinmiyor fakat iki yıl sonra çok daha zor bir sefere katıldıkları kesin.[18] Bu kez Dahomey, en meşhur casuslarından biri

olan Ketu'lu Arepa'dan (veya Arekpa) yardım aldı. Söylenene göre, sevdiği kızı yüksek mevkiden bir adamla evlendirdiği için şehrin papazlarına karşı derin bir kin besliyordu.[19] Ancak Ketu başta Fonları engelledi çünkü savunmasını güçlendirmişti ve Dahomeyliler saldırdığında tüfekçiler surların ardında hazır bekliyordu. Bir kaynağa göre, amazonlar sabahın erken saatinde yapılan saldırıyı yönetti. Amazonların yarısı hendekte; kalanı da surları tırmanmaya çalışırken öldürüldü.[20] Tek öldürebildikleri kapıları açan bir erkek bölüğüydü. İçlerinde Goubé adlı amazon albayı da olan Dahomey'in savaş komutanları, cephe taarruzundan vazgeçip şehri kuşatmaya karar verdi.[21]

Fon ordusu Ketu'dan 1,5 kilometre uzakta bir platoda kamp yaptı ve şehre giden bütün yolları kapattı. Kuşatma üç ay sürdü. Ketu'nun erzakı tükendi; yaşlılar ve çocuklar açlıktan ölmeye başladı. Karşı tarafa kaçanların hepsi kabul edilip Dahomeyliler tarafından iyi beslendi ve daha sonra barış teklifiyle şehre geri gönderildi. Biraz tereddüt ettikten sonra Ketu'nun komutanları en güzel kıyafetlerini giyerek davullar eşliğinde düşman kampına gitti. Kararlaştırılan müzakereden önce subayların kulübesinde yemeğe davet edilen komutanlar kolaylıkla etkisiz hâle getirildi, bağlandı ve ağızları kapatıldı. Söylenene göre Arepa, kimin eksik olduğuna baktı ve Ketulu müzisyenlere davul çaldırarak eksik olanlar zorla getirtildi.

Daha sonra fonlar lidersiz şehre saldırdı. Bir geleneğe göre, kolaylıkla zafer kazandılar; diğerine göre ise Ketululular üç gün boyunca bölge bölge direndi.[22] Her iki durumda da insanlar katledildi veya esir alındı ve şehir tamamen yok edildi. Glele'nin orada bir daha kimsenin yaşamayacağına karar verdiği söylenir. Abomey'e vardıktan sonra yirmi üç Ketu subayı öldürüldü. Şehir, sekiz yıl boyunca yıkıntı hâlinde kaldı ancak Dahomey'i fetheden Fransızların serbest bıraktığı tutsaklar oraya dönüp Ketu'yu tekrar canlandırdı. Arepa bile en sonunda 1926'da Abomey'den Ketu'ya gitti. "Fransız barışının onu zararlardan koruyacağına ve artık devrin değiştiğine inanıyordu" ancak kısa sürede bilinmeyen bir şekilde öldü.[23]

20
DAHOMEY FRANSA'YA KARŞI, 1890

Paris'teyken, 13. bölgedeki Bobillot sokağında mütevazı bir otelde kalırım. Sokak, adını Hindiçin'de gerçekleşen ve unutulan 19. yüzyıl sömürge savaşının unutulan bir kahramanından alır. Mangayı yöneten Çavuş Jules Bobillot'nun büstü, serserilerin banklarını kullandığı parkın terk edilmiş bir köşesinde durur. Sömürgecilik sonrası dünyada hiç kimsenin umurunda değildir o.

Fransızların Dahomey'i fethetmesinin başlangıcı ve detayları üzerine düşününce aklıma Bobillot gelir. Dahomeyliler 19. yüzyılın son çeyreğinde, Afrika'nın dört bir yanına yayılan Avrupa emperyalizmindeki pürüzlerdi. Fon krallığını yıkan karışık olaylar zinciri önemli değil; tamamen farklı olaylar da aynı kaçınılmaz sonucu doğururdu. Bağımsız Afrika ölüme mahkûmdu.

Kısaca, 1841'de Régis'nin Marseille ticaret evi, 18. yüzyılın sonunda terk edilmiş, eski bir Whydah Fransız kalesinde bir

tesis kurmaya karar verdi. İki yıl sonra Gezo bu plana onay verdi ve Régis'yi ciddi miktarda bir yıllık vergi ödemek zorunda bıraktı. 1851 tarihli Fransa-Dahomey dostluk antlaşması, Avrupalı tüccarlara kurallar koyuyor ve misyonerlerin ülkeye girişine izin veriyordu. On yıl sonra Whydah'ta bir misyoner heyeti kuruldu.

Whydah'ın doğusundaki küçük Porto-Novo Krallığı'nın kökeni tıpkı Dahomey gibi, Togo'daki Tado'ya dayanır (ancak krallık, "yeni liman" anlamına gelen Portekizce ismini 18. yüzyılın ortalarında aldı) ve Fonların kuzeni sayılır. Porto-Novo geleneklerine göre krallık, Tegbesu hükümdarlığı boyunca (1740-1774) Dahomeylilere karşı başarıyla savaştı.[1] Aynı dönemde Yoruba bu bölgeye yerleşmeye başladı ve Porto-Novo Dahomey'e karşı bağımsızlığını, Oyo İmparatorluğu'nun koruması altında güçlendirmiş olabilir. Gezo'nun döneminde, Abomey ve Porto-Novo dostça ilişkiler yürütmüş gibi görünüyor.

Kraliyet Donanması'nın on yıldır yerleşik bulunduğu Lagos'tan gelen Britanyalı gemiler, 1861'de Porto Novo'yu bombalayıp yaktı. Britanyalılar, Dahomey'in baskısı altındaki bu küçük krallığın palmiye yağlarını Lagos'tan Whydah'a yönlendirdiğine inanıyordu. Porto-Novo'nun, Britanya'nın kölelik karşıtı denetimlerini hiçe sayarak Atlantik köle ticaretine katılması da saldırıda bir etkendi. Britanyalıların saldırısının sonunda, Porto-Novo Fransızlardan yardım ve geçerliliği 1863'te son bulan bir antlaşma talebinde bulundu. Aynı yıl Fransa Whydah'ta bir konsolosluk açtı. Fransa hamiliği aslında iki yıldan az sürdü çünkü antlaşmayı imzalayan kral öldü ve yerine geçen kişi buna karşı çıktı. Belli ki Porto-Novo'nun hükümdarını kendi tebaasından gören Glele de buna karşıydı.

Ancak aynı dönemde Dahomey kralı, Whydah ve Porto-Novo arasındaki Cotonou limanındaki Fransız tüccarlara bazı haklar tanıdı. Fransızlara göre kral, şehrin bu bölgesinden "feragat ettiğini" söylemişti ve 1868 yılında yapılan bir antlaşmayla bu feragat tasdik edilmişti. On yıl sonra yapılan ikinci bir antlaşmayla Fransızlar, Cotonou üzerindeki haklarını resmileştirdi.

Antlaşmaları kral değil, Whydah'taki temsilcisi imzaladı ve Glele daha sonra bunları imzaladığını inkâr edecekti. 1885 yılında Cotonou'ya birliklerini gönderdi ve oradan vergi toplamaya devam etti.

1874'te Porto-Novo'nun başına Tofa geçti. Dahomey, hem Porto-Novo'nun hem de Abomey'in, üzerinde hak iddia ettiği Ouémé Nehri vadisindeki köyleri yağmalamaya başladıktan sonra, 1882-1883 yılları arasında Fransızların krallık üzerindeki koruyuculuğu karşılıklı antlaşmayla yeniden kararlaştırıldı. Bu akınlar 1880'ler boyunca devam etti. Olaylar artık önlenemez bir şekilde Fransa ve Dahomey'in silahlı karşılaşmasına doğru gidiyordu.

Fransa-Dahomey savaşlarının günlüğünü tutan Fransız Alfred Barbou, 1887'de "barutların ateşe verildiğini" söylediği bir olayı anlatır. Dahomeyliler, Fransızların maddi desteğini alan ve onların bayrağını dalgalandıran bir Senegallinin, ticaret limanı işlettiği Ouémé'de bir köye saldırdı. Senegallinin, çalışanlarına hiç korkmamalarını, Fransızların onları koruyacağını söylediği anlatılır. Ama Dahomeyliler bütün çalışanları öldürdü veya yaraladı, Senegalliyi de yaralayıp esir aldı. Dahomeyli savaş komutanı "Demek bu Fransız bayrağını seviyorsunuz, *eh bien**, size hizmet edecek" dedi. Bir amazona işaret verdi ve kadın da kılıcının tek darbesiyle Senegallinin kafasını kopardı. Kafayı bayrağa sardılar ve kurbanın eşini de kafayı Glele'ye taşıması için zorladılar. Barbou, bu anekdota kaynak göstermez.[2] Daha güvenilir bir yazar olan Binbaşı Léonce Grandin, olayın Mart 1889'da gerçekleştiğini ve Fransız bayrağının onu kurtaracağını düşünen adamın bir köyün şefi olduğunu söyler. Kurbanın eşinden söz etmez ancak bir kadın askerin infazı gerçekleştirdiğini belirtir.[3]

Kasım 1889'da Fransa, Cotonou üzerinde hak iddia ettiğini söylemek ve yıllık kira ödemeyi teklif etmek için Abomey'e bir heyet gönderdi. Glele ölmek üzereydi. Jean Bayol liderliğindeki heyet, yıl sonunda tahta Béhanzin adıyla çıkacak olan veliaht

* Fransızca'da "peki o zaman" anlamına gelir. (ç.n.)

prens tarafından karşılandı. Cotonou'da garnizon kurmaya hazırlanan ve Dahomey'e karşı askeri operasyonlar planlayan Fransızlar yalnızca Béhanzin'i düşman etmekten başka bir şey yapmadılar.

Cotonou'daki Fransız tüccar evleri arasına çoktan bir Fransız birliği yerleştirilmişti. 1890 yılının ilk haftasında 359 adamlık bir birlik oluşturulmuştu. Çoğu (299 kişi yani yüzde 83'ü) Afrikalıydı (Senegalliler ve Gabonlu nişancılar) ve Fransız subaylar tarafından eğitilip yönetiliyordu. Sekiz atışlık, mükerrer ateşli Lebel tüfekleriyle silahlanmışlardı. Fransız silahların arasında ayrıca şarapnel ateşleyen dört sahra topu vardı. 21 Şubat'ta Cotonou'da, Fransızlar kıdemli Fon memurlarını yakaladılar, ticaret noktalarının karşısında 800 metrelik bir savunma oluşturmaya başladılar ve yerel milis kuvvetleriyle çarpıştılar. İlk Fransa-Dahomey savaşı başlamıştı.

Savaş iki ay sürdü ve iki büyük çatışma yaşandı; amazonlar her ikisinde de önemli bir rol oynadı. Cotonou Savaşı olarak bilinen savaş 4 Mart'ta şafak sökmeden önce başladı. Yağmurlu bir gece boyunca, Fransızların tarif ettiği kadın "alayının" da içlerinde bulunduğu binlerce Dahomey askeri sessizce Fransız savunmasına yaklaştı. Sabah 5 sularında, amazonlar kazıklardan yapılmış setlere saldırarak savaşı başlattı. Bazıları kazıkları kaldırdı ve savunmadaki düşmana ateş açmak için tüfeklerini aralara soktu. Göğüs göğüse savaşta bazı kadınlar kasaturalarla yaralandı; bu, Fonların bu silahları ilk görüşüydü.

Setin arkasındaki baş nişancı, görünen o ki beyaz bir çavuş, öldürüldü ve yaklaşık on altı yaşındaki bir amazon tarafından kafası kesildi; bunun karşılığında kız da daha sonra öldürüldü. Daha sonra Bayol, onun Nansica olduğunu söylemişti; bu "büyüleyici" kızın Abomey'de kılıcıyla bir erkeği öldürdüğünü görmesinin üzerinden üç ay bile geçmemişti. Nansica'nın "kolları iki yanda açık, sırtı üstü yattığını" belirtmişti:

> Beyaz bir beresi; kırmızı kısa pantolonu ve üzerinde dar bir *pagnesi*; bir Dahomeyli kadının yeni yeni oluşan hatlarını belli eden, yer yer açık, çiçekli bir yelek giyiyordu. Büyülü sembollerin

Bizzat tanık olan birinin çizdiği bir eskize dayandığı söylenen amazon oymaları. Duvarları süsleyen kafalara dikkat edin. Avrupalıların neden orada olduğu açıklanmıyor. (H. Morienval, *La Guerre au Dahomey*, Paris, 1893, s. 27)

Dahomey'in son bağımsız kralı Béhanzin uzun piposunu içiyor. (A.L. Albéca, "Au Dahomey", *Le Tour du Monde*, 1894'ün ikinci yarısı, s. 99)

oyulduğu kıvrık bıçaklı bir satır, belinin sol tarafına küçük bir iple asılıydı ve sağ eli, deniz kabuklarıyla dolu karabina tüfeğinin namlusunu sıkı sıkı kavramıştı.[4]

Başka bir amazonun, Senegalli onbaşının kafasını kestiği ve daha sonra adamın cesedinin yanına düşüp öldüğü söylenir. Fon geleneğine göre diğer bir nişancı, muhtemelen Gabonlu, bir kadın askerin silahlarını almıştı; ancak kadın daha sonra adamın boğazını dişleriyle yırtmıştı[5] (amazonların dişleri ve tırnaklarıyla savaştığı yalnızca mecaz değildi).

Mücadele dört saat boyunca hiddetle devam etti. Fransızların ateş gücü, gün doğumunda açıklardaki gambotun top atışlarıyla arttı ve bu Dahomeyliler için çok fazlaydı. Fransız saflarında 120 erkek ve yedi kadın cesedi bırakarak saldırıyı hemen kestiler.

Yüzlerce Dahomeyli'nin platoda ve Fransız kampının dışındaki ormanda yaralı ve ölü bulunduğu anlatılır. Ölüler arasında Fransız albayın tarif ettiği amazon komutanı da vardı. Bayol "çok sayıda" Dahomeyli erkek askerin Porto-Novo ve Lagos'a doğru, doğuya kaçtığını iddia eder.[6] Fransız tarafında ise sekiz ölü ve yirmi altı yaralı vardı.[7]

İlk Fransa-Dahomey savaşının bir diğer önemli çatışması, 20 Nisan'da gerçekleşen Atchoupa Muharebesi'ydi. O zamana kadar Fransızlar, içlerinde denizcilerin ve ordu mahkûmlarının olduğu takviye birlikler almıştı ama hâlâ Afrikalı nişancılar, seferi kuvvetlerin çoğunluğunu oluşturuyordu. Asıl Dahomey ordusunun Porto-Novo'ya doğru ilerlediğini duyan Fransız komutan, onları durdurmak için kuzeye 350-400 adam ve üç sahra topu gönderdi; Kral Tofa'nın yardım ettiği 500 Porto-Novo'lu savaşçı onları gizledi. Porto-Novo'nun yaklaşık 6,5 kilometre kuzeyinde yer alan Atchoupa köyünde, sabah 7.30 sularında, Dahomeyliler ateş açtı ve Tofa'nın adamlarını komuta eden prensi öldürüp onları yendiler. Ancak Senegalli bir bölük onlarla birlikle geri çekildi ve Fransızlara savunma karesi oluşturmak için zaman tanıdılar.

Fransızlar (karşılarındakilerin sayısını abartmaya eğilimliydiler) daha sonradan, saldıran kuvvetlerin 6000 erkek askerden ve 2000 amazondan oluştuğunu söylediler. Fakat şüphesiz, Dahomey'in insan gücü düşmanın ateş gücünden yine de daha fazlaydı. Savunma karesine arka arkaya hücum yapan birlikler,

Fonlar daha misket tüfeğinin ateş menziline ulaşmadan tüfeklerle veya toplarla delik deşik ediliyordu. Fransızların arkadan doldurulan tüfekleri, tek bir atışta 90 metreden az bir menzile ulaşan ve namludan doldurulan Dahomey filinta tüfekleriyle kıyaslandığında, sadece hızla ateş etmekle kalmıyor ayrıca en az 270 metrede etkili olabiliyordu. Dahomeyliler düşmanın yanından dolanıp arkasına geçerek onları Porto-Novo üssünden ayırmaya çalıştığında, kare grup, saldırganların yaylım ateşini defetmek için sık sık durarak geriye doğru hareket etmeye başladı.

Fransızlar daha sonra, en azılı ve en kararlı düşmanlarının amazonlar olduğunu itiraf etti. Bazı amazonlar kareye ulaşmayı başardı ve göğüs göğüse savaşıp kasatura darbeleriyle öldü. Yaralı bir onbaşının kafasını kesmeye çalışan bir kadının karnı deşildi. Bazı amazonlar nişancıları bacaklarından yakalayıp düşürmeye çalıştı ve daha sonra onları bıçakladı.

Kare grup, Porto-Novo'nun görüş açısına girdiğinde, savaş da sabah 10 gibi bitti. Dahomeylilerin zayiatına ilişkin Fransız tahminleri, 600 ila 1500 arasında değişiyordu. Özellikle amazon ölümlerinin yüksek olduğu düşünülüyordu. Fransızlar sekiz ölüleri (hepsi de Tofa'nın yardımcılarıydı) ve elli yedi yaralıları olduğunu söyledi.[8]

Atchoupa Muharebesi'nin ardından barış müzakereleri yapıldı ve 3 Ekim 1889'da bir antlaşma imzalandı. Dahomey, Fransa'nın Porto-Novo koruyuculuğunu ve Cotonou fethini tanıdı. Béhanzin, Cotonou'daki vergi haklarından feragat ettiği için yıllık 20.000 frank alacaktı. Ancak her iki taraf da tekrar çatışma çıkacağını tahmin ediyordu.

İlk Fransa-Dahomey savaşı, Avrupalıların, Fon Krallığı'nın kadın savaşçılarını tanımasını sağlamıştı ve P.T. Barnum'un döneminde şovmenlerin bu kadınların uyandırdığı ilgiye yatırın yapmaması belki de kaçınılmazdı. Şubat 1891'de (Barnum'un öldüğü sene), John Wood adında Britanyalı bir girişimci Paris'e bir "Dahomeyli" dans topluluğu getirdi. Bois de Boulogne'da

gösteri için güzelce ısıtılmış olan Jardin d'Acclimatation'un sergi salonuna yerleştirilmişlerdi.

Toplulukta amazon oldukları duyurulan yirmi dört kadın vardı; ancak dikkatli bir Fransız haberci, on tanesinin Abeokuta bölgesinden gelen Egbalı; kalanların belki de Whydah'ta doğan Dahomeyliler olduğunu keşfetmişti. Amazonların hiç giyinmediği bir şekilde giydirilmişlerdi. Deniz kabuklarıyla süslü deri taçları ve daracık korseleri; dizlerinde küçük ziller olan halkalar vardı. Saçlarını küçük küçük Afrika örgüsü yapıp tepede toplamışlardı.

Aralarında sanki hiç amazon yok gibiydi, ki bu ihtimal dahilinde. Dansları iyi bir taklide benziyordu. (Dahomey'de büyüyen her küçük kız çocuğunun, ünlü büyüklerinin adımlarını taklit etmekten keyif duyacağını tahmin etmek zor değil.) Jardin d'Acclimatation'daki danslar askeri talimlerdi: ileri ve geri yürüyüşler, kılıç ve tüfek gösterileri, göğüs göğüse ölümüne savaştıkları şovlar. Dahomeyli iki erkek davulcu gürültülü bir ritim tutuyordu. Habercinin söylediğine göre amazonların yüzleri "başta sakin hatta neredeyse gülümser gibiydi ama gittikçe haşin ve sert bir ifade aldı ve en sonunda da hezeyana benzer bir çeşit savaş coşkusuyla doldu." Haberci, kadınların "bahçeye saldırıp kadın ordusunun danslarını ve sahte savaşlarını görme meraklısı ve yenilik peşindeki herkesi kolayca Köle Kıyısı'na götüreceğini" sandı.[9]

Topluluk, Paris'in ardından Avrupa turuna çıktı. İki yıl sonra, Fransa Dahomey'in kadın askerlerinin sonunu getirdikten sonra bile, topluluk hâlâ turnedeydi. Açıkça belirtilmeyen bir sebepten ötürü Prag'da vefat eden ve dansçı arkadaşları tarafından oradaki mezarlığa gömülen Goutto adında genç bir "amazonun" ölüm ilanı sayesinde biliyoruz bunu.[10]

Béhanzin 1890 savaşında etkin bir askeri görev üstlenmişti ve Dahomey'in modern silahlar olmadan Fransızlardan kurtulmayı ümit edemeyeceğini çok iyi biliyordu. Modern silahları, Whydah'taki ve başka yerlerdeki Alman tüccarlardan almaya başladı ve en azından bir kısmını (görünürde sözleşmeli çalışan

olarak Afrika'daki Avrupa kolonilerine gönderilen) kölelerle ödedi.[11] Daha önce söz ettiğimiz gibi, Fransa'yla yapılan ikinci savaşa kadar Dahomey'in her tipten 4000-6000 tüfeği olmuştu (Fransız tahminlerine göre 8000 kadardı). Amazonlar özellikle Mannlicherlarla, *chassepôtlarla* ve Dahomey cephaneliğinin belki de en iyi tüfekleri olan Winchester karabina tüfekleriyle silahlanmıştı. Winchester'ların sekiz ila on beş fişek alan şarjörleri vardı;[12] basit bir mandal hareketiyle, fişek namlu haznesine gidiyor ve horozu çekiyordu. Fransa hesaplaşması için, Béhanzin ayrıca birkaç makineli tüfek ve Krupp topu satın almıştı.

21
DAHOMEY FRANSA'YA KARŞI, 1892

İkinci Fransa-Dahomey savaşı nispeten daha küçük bir olayla başladı. Mart 1892'de Fon savaşçıları, Porto-Novo Krallığı'nın üzerinde hak iddia ettiği Quémé Nehri'ndeki köyleri yağmaladı. Orada yaşıyan Fransız Victor Ballot, *Topaze* isimli gambot ile araştırma yapmak üzere nehrin kaynağına gitti. Gemi saldırıya uğradı ve beş asker yaralandı. *Topaze* Porto-Novo'ya döndü ve Fonlar saldırılarına devam etti. Béhanzin, Quémé Vadisi'nin Dahomey bölgesi olduğunu söyleyerek Ballot'nun isyanını reddetti. Bu olaylardan haberdar olan Paris savaş ilan etti. Béhanzin meydan okuyordu. "İlk seferinde nasıl savaşacağımı bilemedim ama şimdi biliyorum. Savaş istiyorsanız ben hazırım. 100 yıl sürse de 20.000 adamım ölse de durmam" dedi.[1]

Fransızlar, Dahomey Krallığı'nı devirmek için birkaç yüzden fazla birliğe ihtiyaçları olduğunu fark etmişti. Askerlerin sayısını arttırma ve fetih seferini düzenleme işi için, sekizde bir oranında siyahi olan Senegalli Deniz Albayı Alfred Amédée

Dodds görevlendirilmişti ve Dodds mayısta Cotonou'ya geldi. Yabancı Lejyonerler, deniz piyadeleri, mühendisler, topçular ve süvariler (çoğunlukla Senegalli sipahiler) Fransız kuvvetlerine eklendi. Daha fazla Senegalli nişancı ve başta Yoruba olmak üzere içlerinde başka birçok Afrikalı grup barındıran "Hausalı" tüfekçiler getirildi. Afrikalılar hâlâ Dahomey'i fethetmek için yola çıkan savaşçı kuvvetlerin neredeyse yarısını (2164'ün 930'u) oluşturuyordu ve operasyon tamamlandıktan sonra da yarısından fazlası (1455'in 830'u) olmuşlardı. (Afrikalıların sayısı, Fransızların söylediği rakamlardan kesinlikle daha fazlaydı: Yabancı Lejyon, içlerinde Afrikalıların da olduğu, kökenleri detaylandırılmamış askerlerin bir listesini çıkarmıştı.) Ayrıca, Porto-Novo'lu 2600 hamal da sefere eşlik ediyordu.

15 Haziran 1892'de Fransa, Fonların daha fazla silaha ve cephaneye erişmesini engellemek için Dahomey kıyısını denizden ablukaya aldı. Çatışma, gambotların Ouémé Nehri'nin alt kısmındaki köyleri bombalamasıyla 4 Temmuz'da başladı. Ağustosun ortasında Fransız işgal kuvvetleri vadinin yukarısına doğru ilerlemeye başladı; 14 Eylül'de nehrin yaklaşık 80 kilometre uzağındaki Dogba köyünde toplandı. Burası, Porto-Novo Krallığı'nın Dahomey'le kuzey sınırı olarak görülüyordu.

19 Eylül sabahı saat 5'te Fransızların Dogba'daki açık ordugâhı, yaklaşık 4000-5000 Fon askeri tarafından saldırıya uğradı. Bu, yaklaşık yedi hafta sürecek ve Dahomey ordusunu yok edecek olan muharebe serisinin ilk çatışmasıydı. Amazonlar neredeyse bütün çatışmalarda göze çarpıyorlar ve sonuna kadar savaşıyorlardı. (Degbelo katıldıkları bir çatışmada yirmi üç tane amazon saymıştı.[2]) Bizzat tanık olan Fransızların hepsi, onların birinci sınıf savaşçılar olduğunu söylemişti.

Son sefere tam olarak kaç kadın savaşçının katıldığını söylemek mümkün değil. Birinci Fransa-Dahomey savaşından hemen önce, Bayol sayılarının 3000'den fazla olduğunu tahmin etmişti.[3] Fransızlar, Atchouopa Muharebesi'nde 2000 amazonun savaştığını düşünüyorlardı.[4] 1890'ın bahar aylarında, Dahomey'in iç taraflarında yaklaşık on hafta geçiren Chaudoin

(Cotonou'daki Fon memurlarının alıkonulmasına misilleme olarak Whydah'ta rehin alınan sekiz Fransızdan biriydi) 4000 tane silahlı "siyahi bakire" gördüğünü iddia etmişti ama "normal zamanlarda" amazon birliklerinin 2000 kişiden oluştuğunu tahmin ediyordu.[5] Bir yıl sonra Abomey'e gelen Fransız resmi misyoner heyeti kralın etrafında yalnızca 900 kadın savaşçı görmüştü.[6] Kasım 1892'de savaş bittikten hemen sonra, Dahomeyli bir memur 1200 kadının savaş alanına çıktığını söylemişti.

Diğer yandan Fransızların, 1892'de karşılaştıkları Dahomey ordusundaki askerlerin sayısına ilişkin tahminleri 10.000 ile 15.000 arasında değişiklik gösteriyor.[7] Garcia daha makul bir tahminde bulunmuştu: Çatışmanın başında 8000 kişi olduğunu ve destek kuvvetlerle de 10.000'i bulduğunu söylemişti. 8000 sayısı bile toplam 2500 amazon olduğunu gösterir çünkü Garcia, 1890 yılında kadınların, ordunun en az yüzde 30'unu oluşturduğunu belirtiyor ve yüzdenin iki yılda gözle görülür bir ölçüde değiştiğini varsaymamız için herhangi bir sebep sunmuyor.[8] Kadınlara karşı savaşmak onlar için yeni bir durum olduğundan dolayı biraz fazla ilgi göstermiş olsalar da amazonların şöhretinin Fransız kaynaklarında yer edinmesi de yüksek seviyede bir katılım olduğunu destekliyor. Kadın askerlerin sayısı kaç olursa olsun, çoğu, kralları için en büyük fedakârlığı yapıyordu.

Yüzbaşı Demartinécourt (eğer oysa tabii) Fransızların genç kadınlarla savaşma hakkında neler hissettiğini yazmıştı. "Ah o amazonlar, askerlerin nasıl da ilgisini çekiyorlardı!" "Ok ve yayla kuşanmış siyahi bakirelerin" hayali ve "kurbanlarının kanıyla kıpkırmızı olmuş" tırnakları kamp ateşlerinde dans ediyordu. Kadınlarla savaşmak "ne kahramancaydı" ne de Fransızlara yakışırdı" ama en eski tarihlerden beri erkek savaşçılar hiç bu kadar "şanslı" olmamıştı. Düşman cesetleri "en utanmaz incelemelere" maruz kalıyordu fakat Dogba'da hiçbir kadın cesedi bulunmadı.[9]

Dogba Muharebesi üç veya dört saat sürdü ve Fransız mevzilerine altı farklı saldırı gerçekleştirildi. Hem Yabancı Lejyo-

ner hem de bir tanık olan Bern, Fonların "şiddetli bir öfkeyle savaştığını, büyücüleri (papazları) ve amazonları tarafından cesaretlendirildiğini ve amazonların da "inanılmaz bir cesaret örneği sergilediğini" söylemişti.[10] Savaş bittiğinde, yüzlerce Dahomeyli savaş alanında ölü yatıyordu ve belli ki hepsi kadın olan diğer cesetler alıp götürülmüştü; Fransızlar ise beş adamını kaybetmişti.[11]

Bern, Senegalli bir süvarinin ele geçirildiğini ve "amazonların ona korkunç acılar çektirip uzuvlarını kestiğini" söylemişti (ama bu bilgiye nasıl ulaştığını açıklamamıştı).[12] Fransızların da misilleme olarak, ikisi kadın olan bazı Dahomeyli tutsakları vurduğu söylenmişti.[13] Barbou (kaynak göstermeden), Béhanzin'in bütün siyahi tutsakların öldürülmesini ancak beyazların hepsinin rehine olarak ayrılmasını emrettiğini iddia ediyor.[14]

Fakat Senegalli süvari Dahomey'in eline geçen tek Fransız askeriymiş gibi görünüyor. Fransızların eline düşen Dahomeylilerin daha iyi muamele gördüğüne dair iyi kanıtlar (resmi belgeler olmasa da) var.[15]

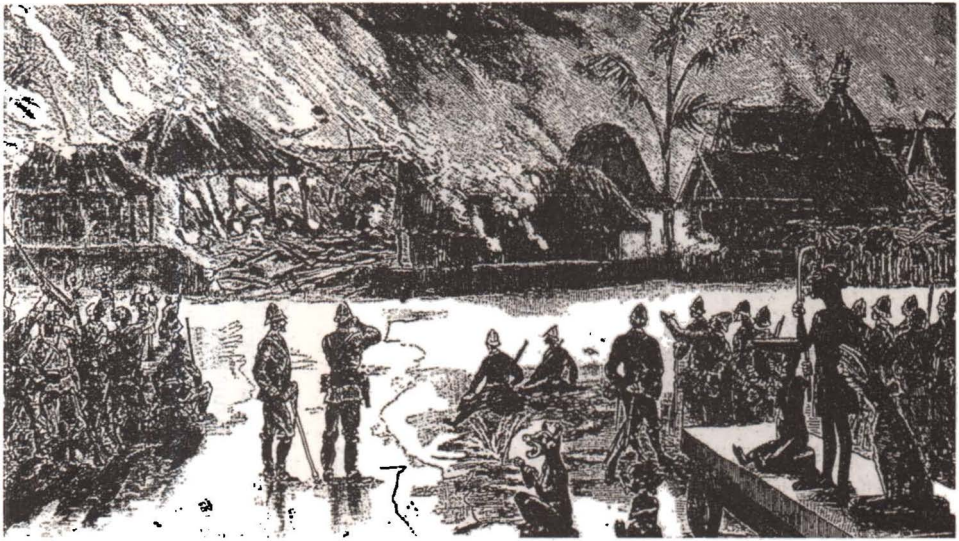
Fransız ordusunda 1886 yılından itibaren kullanılan son teknoloji Lebel tüfeklerinin yıkıcı etkisi Dogba Muharebesi'yle görülmeye başladı. Özellikle küçük çaplı olmaları mermilere önceki silahlara göre çok daha fazla hız kazandırıyordu. Bir subay, mermilerin kocaman palmiyeleri delip geçtiğini ve Dahomey askerlerinin ağaçların arkasında saklandığını söylemişti. Mermiler vücutta küçük bir giriş deliği bırakıyordu ancak eti deşerek huni şeklinde bir yara oluşturuyordu.[16]

Fransız kolu 24 kilometre kuzeye, Ouémé Vadisi'nin yukarısına hareket etti ve sonra Abomey yönüne yani batıya döndü. Artık Fonların topraklarının kalbine giriyorlardı ve ilerlemeleri günden güne arttı. İlk büyük karşılaşma 4 Ekim'de yaşanan Poguessa Muharebesi'ydi (Pokissa veya Kpokissa olarak da bilinir). Fransızlar, içlerinde pek çok amazon olan ve bizzat Béhanzin'in komuta ettiği söylenen 10.000'den fazla Dahomeyli asker olduğunu söylüyor.[17] İki veya üç saate Fonlar pek çok öfkeli hücumda bulundu. Fransızlar önce

Dahomey'in sekizde bir oranında siyahi olan fatihi, General Alfred-Amédée Dodds. (Ed. Aublet, *La guerre au Dahomey*, 1888-1893, Paris, 1894, kitabın başındaki resimli sayfa.) Portre ilk olarak *L'Illustration*'un ön sayfasında yayımlandı. (LI, no. 2621, 20 Mayıs, 1893.) Centre des Archives d'Outre-Mer'in (Aix-en-Provence, Fransa) izniyle çoğaltılmıştır.

Bir sanatçının gözünden Dogba Muharebesi, 19 Eylül, 1892. Amazonlar Fransız askerlerine ateş ederken. (A.L. d'Albéca, "Au Dahomey", s. 93)

Sanatçının gözünden 16-17 Kasım 1892 gecesi. Fransız işgalci kuvvetleri, kaçan savunmacıların ateşe verdiği Abomey'i izliyor. (H. Morlenval, *La Guerre du Dahomey*, s. 197)

Abomey'de hayatta kalmış ve fotoğraflanmış iki amazon, 1942. (E.L.R. Meyerowitz, " 'Our Mothers': The Amazons of Dahomey", *Geographical Magazine*, Cilt XV [1943], s. 446)

kasatura hücumlarıyla cevap verdi; bu, seferin geri kalanı boyunca kullanacakları çok etkili bir taktikti. Kolları düşmanınkilerden daha uzun boksörler gibi ucunda 50 santimetrelik kasaturalar olan Fransız tüfeklerini kullanan askerler, düşman kılıçlarından ve satırlarından ileri uzanabiliyordu. (Dev bıçaklardan artık bahsedilmiyordu.)

Savaş, amazonlarla ilgili birçok anekdotu (detayları genellikle anlatımdan anlatıma değişen) ortaya çıkardı. Bir Hausa birliği, bir anda çalılardan çıkıp atlayan bir grup kadın tarafından saldırıya uğradı ve ölmek üzereyken Senegalli bir bölük tarafından kurtarıldı.[18] Bir amazon "taburu" doğrudan bir

Senegalli bölüğe hücum etti ve daha yoldayken kasaturalarla durduruldu.[19] Fransız süvari yüzbaşı, tam amazonlardan biri ona ateş ettiği anda atını geri sürdü; adam yerine at yaralandı. Sonra amazon, onu kendine çekmek için askerin kılıcını yakaladı; ancak Senegalli bir onbaşı kılıcıyla kadını öldürdü.[20] Bir deniz piyadesi, bir kadın savaşçıyı yakaladı ama kadın onun burnunu ısırıp kopardı. Piyadenin çığlıklarını duyan bir teğmen hemen döndü ve amazonu kılıcıyla öldürdü.[21]

Dahomeyliler yaklaşık otuz tanesi amazon olmak üzere savaş alanında 200'den fazla ceset bıraktı; diğer ölüler ise taşındı. Fransızların zayiatı azdı: Beş ölü Avrupalı ve yirmi yaralı dahil, toplam kırk iki kişi. Winchester'larını hâlâ sıkı sıkı tutarak ölmüş amazonlar, bir Fransız subayının öldürüldüğü ve iki kişininde ölümcül yaralandığı bir bölgede toplanmıştı.[22] Schelameur "ucuz süs parçalarının" ortalığa dağıldığını ve çimlerin kan içinde kaldığını söylemişti. Ve şöyle yazmıştı:

> Yine de oldukça genç, neredeyse güzel ve acıdan donakalmış bakışlarıyla büyük gözleri açık duran küçük bir amazon gördüm. Bir Lebel mermisi sağ kalçasını yarmış, bacağının içini tamamen dışına çıkarmış, kalça kemiğini lime lime ve paramparça etmişti. Sol göğsünün köşesinde içeride çok küçük bir delik görünüyordu ancak omzunun altında aynı noktada bir kesik vardı.[23]

Nuëlito büyük bir ağacın arkasında, Lebel tüfeklerinin kurbanı olmuş bir düzine ceset saymıştı:

> Yaralar bakılamayacak kadar korkunçtu: Mermi, kemiğe girince kemik tuzla buz olur; et ise lime lime olur. Yürek parçalayıcı bir görüntüydü. Kadınlar, erkekler, darmaduman hâlde sadece bazı yerlerde çimlerin göründüğü kanlı zeminde yatıyordu. Ölü bir amazonun yanında duran bir fişeklik ve cam boncuklu küçük bir bileklik aldım.[24]

Dahomey'in son savaşını verdiği yer olan Poguessa-Cana arası yalnızca 40 kilometreydi ama Fransızların oraya ulaşması

bir ay boyunca süren zorlu savaşlarla mümkün oldu. Fonlar geri çekilirken düşmanı engellemek için siperler ve hendekler kazdı. Ordu mühendislerinin lideri olan Binbaşı Pierre-Auguste Roques, deliklerin 1,4 metre derinliğinde olduğunu söylemişti. İçine girip çömelen kişi yalnızca tüfeğini ateşlemek için çıkıyor sonra tekrar eğiliyordu. Pek çok siperin içinde üç ayaklı tabure vardı; Roques bunların yalnızca amazonlara ve erkek subaylara özel olduğunu düşünüyordu. Hendekler, 5-6 metre uzunluğunda, yaklaşık 1,5 metre derinliğinde ve paralel iki sıra hâlindeydi.[25]

5 Ekim'de keşif gezisine çıkan Nuëlito, omzundan vurularak atından düşürüldü. Kendini çalılıklarda buldu; elinde bir karabina tüfek ve dişlerinin arasında bir pala olan bir amazon ona doğru geliyordu. "Vahşi bir hayvan gibi kükredi" diye yazıyor Nuëlito. Ateş etmeye vakit buldu ve "kadının kafasını bir tabanca kurşunuyla dağıttı".[26]

Sonraki gün Poguessa yakınlarındaki Adégon köyünde bir savaş oldu. Fransız kaynakları bununla ilgili çok az şey söyler. Sömürgeci Alexandre Librecht d'Albéca, ilk olduğunu düşündüğü kasaturalı saldırıdan bahseder.[27] Nuëlito, bir amazonun bir Lejyoner'i bağlayıp savaş boyunca alıkoyduğunu söyler. Ama kısa sürede bir nişancı bu adamı kurtardı ve bir kasatura darbesiyle kadını öldürdü.[28] Fransızlar, Fonların, arkalarında on altısı amazon olan toplam 95 ceset bıraktığını ve daha sonra da bir bu kadarının ormanda bulunduğunu söyler. Onların tarafındaysa bir tanesi subay altı ölü; dördü subay otuz iki yaralı vardı. Toplam zayiat, savaşın Poguessa'daki savaş kadar şiddetli olduğunu gösteriyor.

Bir Fon kraliyet geleneğine göre, Adégon kadın askerler için tam bir katliamdı. Sagbaju Glele, Luc Garcia'ya 6 Ekim savaşına katılan 434 amazondan yalnızca 17'sinin geri döndüğünü söylemişti. Bu savaşın bir aydınlanma anı olduğunu söyleyip diğerlerinden ayırmıştı: Kraliyet artık Dahomey'in parçalanacağını anlamıştı.[29]

Fransızlar daha sonra 24 kilometre uzaktaki Akpa köyüne gitmiş; orada yeni erzak ve destek beklemişlerdi. Gündüz vakti saldırıya uğramışlardı. Çoğu raporda, Akpa'daki savaşta amazonların yer aldığından söz edilmiyor; belki de yeniden toplanıyorlardı. Ama Bern 15 Ekim'deki savaştan bahsederken kadınların yine de ön sıralarda olduğunu söylüyor. Bern'in Lejyon taburu, hayati değer taşıyan bazı kaynak sularının kontrolünü ele geçirmeye çalışırken yoğun bir direnişle karşılaşmıştı. Kasaturalı saldırının, "yüzlerce" düşmanı öldürdüğünü söylüyor. "Tam o sırada, Dahomeylilerin başındaki darmadağın olmuş bir amazon, dört metreden Winchester'ını ateşlemiş" ve bir tabur komutanını tam göğsünden vurmuştu. "Düşman saflarının en önünde bir düzine amazon vardı." Bir Lejyon birliği diz çöküp bir yaylım ateşi başlatmış ve "tüm sırayı yok etmişti."[30]

Kadın askerler 26 ve 27 Ekim'de çarpıcı bir biçimde kaynaklarda tekrar ortaya çıkıyor. Bu tarihlerde, Fransız kolları Akpa'dan çıkmış, kasaturalarla saldırarak düşman hendeklerini aşmış, Coto adı verilen nehir boyunca savaşmış ve Cana yakınlarındaki Cotopa (ya da Kotopka) köyünü ele geçirmişti.

Deniz asteğmeni Morienval, hendeklerinden çıkarılan amazonların "korkunç çığlıklar atarak ve büyük kıvrık uçlu kılıçlarını savurarak" iki karşı atakta bulunduğunu ancak bir yararın olmadığını belirtmişti.[31] Bern'in anlattığı başka bir olayda, Dahomey birlikleri "amazonların vahşi çığlıkları eşliğinde" Fransız kampına girmiş, Albay Dodds'un çadırının etrafını sarmış ve daha sonra Senegallilerin kasaturalı saldırısıyla dağıtılmıştı.[32] Garcia (ikinci ağızdan) amazonların fasulye tarlasında öğle yemeklerini yiyen Fransız birliklerine yaklaşmak için otların arasında sessizce emeklediğini anlatıyor bize. Bir şey Fransızları alarma geçirmişti ve onlar bir kurşun yağmuruyla kadınların ilk safını öldürmüşlerdi. Diğerleri de geri çekilmişti.[33]

2, 3 ve 4 Kasım'da, Cana'nın eteklerinde üç gün boyunca savaşan işgalci güçler, Fon direnişini kırmışlardı; Dodds'un deyimiyle, "Dahomey'e bitirici darbeyi indirmişlerdi."[34] Béhanzin son bir deneme için ordusundan geriye kalanları toplamıştı;

Fransızlar sayılarının 1500'ü geçmediğini düşünüyor. Béhanzin'in köleleri ve tutukluları da orduya aldığı söyleniyor. 3 Kasım'da kral, Fransızların açık ordugâhına öfkeli bir saldırı düzenledi. Morienval, deniz birliğine yapılan saldırının çoğunlukla amazonlar tarafından gerçekleştirildiğini söylüyor.[35] Dört saatten uzun süren bir savaşın ardından, Dahomeyliler geri çekilip savaş alanını cesetlerle dolu bir hâlde bırakmıştı.

Dodds bu savaştan bahsederken, Fon birliklerinin savaştan önce "bol miktarda" cin içtiğini ve cesaretlerinin sebebinin bu olabileceğini belirtmişti.[36] Maroukis, albayın, "ritüelleri olan içki içmeyi alkolden kaynaklanan cesaretle karıştırdığı" konusunda ısrar ediyor[37] ama kanıtlar, savaşın son haftalarında Cana'dan Poguessa'ya, Fonların, tarafların eşit olmadığı bu savaşa kendilerini zaman zaman içerek hazırladıklarını gösteriyor. Belli ki bazıları bunu fazla abartmıştı. Nuëlito'nun bir siperde sarhoş bulunan amazon ve iki erkek savaşçıyla ilgili anekdotu tek değildi. Schelameur, başka bir kadın askerini bir delikte zilzurna sarhoş bulan ve atının arkasına koyup getiren başka bir Senegalli süvariden bahsediyor.[38] Dodds bir bildiride, bir hendekte boş cin şişeleriyle aynı vaziyette bulunan iki amazonu anlatıyor. Kadınlar ayıltılıp Fon birliklerinin planları ve sayılarıyla ilgili sorguya çekilmişler ancak konuşmayı reddetmişlerdi.[39] Passaga incelediği (ve şortlarını çıkardığı) üç ölü amazonun yanında "savaşa hazırlık görevi gören yarı dolu alkol şişeleri" olduğunu anlatıyor.[40] Boş şişeler savaş alanına, terk edilmiş Dahomey kamplarına ve savunma mevzilerine yayılmıştı.[41]

Dodds'a göre 4 Kasım 1892, yani savaşın son günü seferin "en kanlı günlerinden biriydi." "Atışlarını subaylara yönlendirmekle görevlendirilmiş fil avcıları ve son amazonların" harekete geçmesiyle başlamıştı muharebe.[42] Albayın üslubuna ve "avcılar" kelimesinin maskülen formunu (*chasseurs*) kullanmasına bakılırsa bilgileri biraz birbirine karıştırmıştı. Bazı tarihçilerin onun *gbeto*'dan bahsettiğini düşünüyordu ve onlar yalnızca ilk amazonlar değildi aynı zamanda sondu.[43]

Son muharebe, Cana dışındaki kraliyet sarayı alanındaki Dokoué köyünde gerçekleşti. Gün boyunca süren savaştan sonra Fransızlar, kasatura saldırısıyla Dahomeylilerin savunmasını yıkıp geçti ve savaş bitti.[44]

Ertesi gün, Fon ateşkes heyeti Fransızların kampına gitti ve 6 Kasım'da Cana işgal edildi. Sonraki barış müzakereleri bozuldu ve 16 Kasım'da, yeni terfi almış olan orgeneral Dodds Abomey'e ilerleme emrini verdi. Béhanzin başkenti yakıp tahliye ettirdi ve kuzeye kaçtı. 17 Kasım'da Fransızlar Abomey'e girdi ve oldukça sağlam kalan Singboji sarayında bayraklarını dalgalandırıp ana avluda kamp kurdu.

Yedi haftadan kısa bir sürede, Dahomey ordusu 2000 ila 4000 arasında kayıp verdi. Alt sınırın 2000 olduğunu,Whydah'tan gelen ve Béhanzin'in özel sekreteri olan "Brezilyalı" aydın Candido Rodrigues iddia etmişti. Tarihçi Dunglas da sözlü geleneklere dayanarak üst sınırın 4000 olduğunu söylemişti. Rodrigues, 3000'den fazla, Dunglas ise 8000 birliğin yaralandığını tahmin ediyordu.[45] Dunglas'ın verdiği toplam rakam 12.000'di ve bu zayiat biraz fazla görünüyor ama Maroukis gibi dikkatli bir araştırmacı bunun aşırı olmadığını söylüyor.[46]

Fransızların zayiatı nispeten daha azdı ancak diğer Afrika fetihlerinde verilen kayıplar ve keşif birliklerinin büyüklüğü dikkate alındığında bu rakam yine de oldukça fazlaydı. 15'i subay 52 Avrupalı ile 33 Afrikalı ölmüş; 29'u subay 224 Avrupalı ve 216 Afrikalı yaralanmıştı. Ayrıca 173 Avrupalı ve 32 Afrikalı hastalıktan ölmüştü; dizanteri ve sıtma bu hastalıkların başında geliyordu.

Daha önce söz edildiği gibi, Dahomey'in barış delegasyonunun başı, Schelameur'e 1200 amazondan elli ya da altmış tane kaldığını söylemişti. Bence hâlâ silah kullanabilenleri kast etmişti ve yaralananlar dahil yüzlercesi savaştan sağ çıkmıştı.

Béhanzin, Abomey'in 50 kiometre kuzeyinde yer alan Atcheribé köyüne kaçtı ve ordusunu yeniden kurmaya çalıştı. Bazı amazonlar onu destekledi ve onun, kayıpları telafi etmek için

genç kadınları orduya alarak işe başladığı söyleniyor.[47] Ancak savaş bitmişti. Béhanzin, eski Gau Goutchili olan kardeşi Fransızların onayıyla Dahomey'in yeni hükümdarı seçilene kadar yani Ocak 1894'e kadar esir düşmemeyi başardı. Béhanzin teslim oldu ve belki de kasıtlı olmadan yapılan bir ironiyle, atalarının pek çok köle gönderdiği Martinique'e beş eşiyle beraber sürgüne yollandı. Agoli-Agbo adını alan yeni kral, 1900 yılına kadar Fransız idaresini kızdırdı; Fransa da krallığı yıkıp yerine doğrudan yönetim kurdu.

Dahomey'in kadın kolordusunun mezar taşları Fransız askeri adamları tarafından yazıldı ve isimlerini vermeden kadınlardan saygın düşmanlar diye bahsettiler. Lejyoner Bern onlardan yeterince övgüyle bahsedememişti ama şöyle yazmıştı: "Bu kadınlar her zaman diğer birliklerin önünden gidip inanılmaz bir yüreklilikle savaşırlar. Oldukça cesurlar, savaş için çok iyi eğitilmişler ve disiplinliler." [48]Drude adında Yabancı Lejyoner binbaşı, amazonların "vahşi azmine" tanık olmuştu.[49] Denizci Morienval onları, "cesaretleri ve vahşilikleri açısından fevkalade" bulmuştu. "Şaşılacak bir cesaretle kasaturalarımıza asıldılar. Onları, ne toplar ne şarapneller ne de yaylım ateşleri durdurabilir. Kadınların bu kadar iyi komuta edildiğini ve bu kadar disiplinli olduğunu görmek gerçekten çok ilginç."[50] Süvari Nuëlito "her zaman önde olan amazonların göğüs göğüse savaşta ne kadar korkutucu olduklarını, savaş naraları attıklarını ve adamlarımızın ayaklarının dibinde öldüklerini" anlatıyor.[51] Veteriner Schelameur savaş alanında kalan amazonlarına baktığında, "ölüm onları şaşırttığında bile yüzlerinde hâlâ vahşi ve öfkeli bir ifade" vardı.[52] Kırk yıl sonra Orgeneral Passaga,kadınların "çok büyük bir cesaret örneği gösterdiğini" anlatmıştı.

Fransa-Dahomey savaşlanyla ilgili iki Ciltlik eseri 1895 yılında yayınlanan Binbaşı Grandin, pek çok askeri ve sivil kaynaktan yararlanmış ve okurlara güvence vermişti:

> Amazonların cesareti gerçek. Çocukluktan itibaren en zorlu talimlerle eğitilen, sürekli savaşa teşvik edilen kadınlar, savaşa gerçek bir öfke ve kan dökme hevesiyle geliyorlar. Bitmek bilmez enerjileri ve cesaretleriyle onları takip eden diğer birliklere de ilham oluyorlar.[53]

Grandin'in tek yapması gereken övgülerini geçmiş zamanda yazmaktı.

SON SÖZ

Degbelo'nun topladığı sözlü geleneklere göre, hayatta kalan amazonları hepsi Béhanzin'le kuzeye gitmedi. Bazıları Abomey'de kaldı ve bazı Fransız subaylarının kara talihi oldu. İddialara göre Fransız subaylar, kralın veya bakanların eşlerinin kollarında "huzur" buluyorlardı. Kadın askerler "zekice kendilerinin yerine birini bulup sessiz bir şekilde çok sayıda Fransız subayını kılıçlarıyla öldürdü."[1] Fransız kaynaklarında bunu destekleyen bir bilgi yok ama bu tür ölümlerin resmiyette başka sebeplere dayandırılmış olma ihtimali var.

Fransız işgalinden birkaç ay sonra Peder Ignace Lissner, Allada yakınlarındaki boş bir Dahomey kampını ziyaret etmişti. Devağaçların kalın gövdeleriyle perdelenmiş kamp neredeyse Snelgrave'in 166 yıl önce gördüğüyle aynı yerde duruyordu. Rahip bunu "bir kilometre kareden daha büyük, on beş bin kişinin rahatlıkla yaşayabileceği kocaman bir askeri şehir" olarak tanımlıyor. Binlerce iki kişilik kulübenin ortasında büyük bir açık alan vardı. Etrafta komutanların rütbe işaretleriyle süs-

lenmiş daha yüksek kulübeler duruyordu. Bir uçta "kocaman verandalar kralın ve amazonların bölgesini" oluşturuyordu.[2] Üç yıl sonra başka bir rahip daha oradan geçmişti. Yalnızca kampın nerede olduğunu gösteren birkaç kazık kalmıştı.[3]

Dahomey'in yıkılışından yalnızca dört ay sonra, bir emprezaryo başka bir Dahomeyli dans topluluğunu Paris'e getirdi. Amazonlar ve Béhanzin'in erkek savaşçıları olarak reklamları yapıldı ve sayılarının 150 olduğu söylendi. Eiffel Kulesi'nin arkasındaki Champ-de-Mars'ta, Fransız bir köşe yazarının satirik deyişiyle iki başlı buzağılar gibi sergileniyorlardı. Kadınları ne vahşi ne şeytani ne de çirkin" bulmuştu. "Vahşiliklerini Afrika'da bırakıp kolaylıkla şehirli olacaklardı". Yazara göre, seyircilerden metelik dilenmeye çoktan başlamışlardı ancak Orgeneral Dodds'un adamlarının nasıl gözü pek düşmanlarla karşı karşıya geldiği askeri talimlerinden belliydi. Gösteri, Brüksel ve Chicago'da devam etmek üzere planlanmıştı.[4]

Degbelo, hayatta kalan bazı amazonların hayatlarını araştırmıştı. Evli ve kısır olan yedi, evlenip çocuk sahibi olan on üç amazondan bahsediyor. "Ama topluma tekrar entegre olduklarında bile, özellikle ağız dalaşlarında erkekçe ve enerjik davranışlar sergiliyorlardı; bu da onların geçirdikleri değişimin derinliğini gösteriyordu. Onlara hareket eden erkekleri genellikle dövüyorlar ve hem eşlerine hem de kumalarına korku salıyorlardı" demişti Degbelo.[5] Çağdaş bir gözlemci olan Le Hérissé şöyle yazmıştı: "Önceki durumlarındaki özelliklerinden yalnızca mücadeleci mizaçlarını korumuş gibi görünüyorlar; bunu da özellikle eşlerine karşı takınıyorlardı."[6]

Bazı amazonlar adapte olamadılar. Degbelo'ya göre, bekâr kalmayı ve "geçmiş zaferlerinin ve beyazlara karşı gösterdikleri kahramanlıkların hatırasını yaşatmayı" tercih ettiler. Fon prensesi Assangan Adonon Glele, Degbelo'ya bu gazilerinde evliliği kadınların erkeklere hizmet etmesi olarak gördüklerini söylemişti. Kendilerinin erkeklerden üstün olduğuna inandıklarından dolayı böyle bir aşağılanmaya göz yumamazlardı.[7]

Yine bazı sözlü geleneklere göre, bu bekârların bazıları her türlü aile bağını reddetmiş ve Abomey'deki yeni krala katılmıştı. "Gizli" bir saray koruması oluşturmuş, Agoli-Agbo'yu hem korumuş hem de onun için gerçek eşler olmuşlardı.[8]

Şubat 1894'te kral, Fransız subayları amazonların dansını izlemeleri için davet etmişti. Dahomey'e yeni gelen piyade yüzbaşısı Maire, "onlara bu kadar zarar veren ve sonuna kadar onlarla savaşan" bu kadınları görmeye çok meraklıydı. Fakat Agoli-Agbo uzun zaman önce emekli olmuş altı yaşlı amazonu göstermişti. Kadınlar, özgün danslarını yapmış ama göğüs göğüse yaptıkları savaş gösterisinde birbirlerini yaralamış ve sonunda yorgunluktan yere yığılmışlardı.[9]

Yıllar geçtikçe diğer herhangi bir yaşlı asker gibi kadın askerler de zamanla yok olup gitti. D'Almeida Topor'un bir arkadaşı, o ve oyun arkadaşlarının 1930'larda Cotonou sokaklarında gördükleri yaşlı bir kadından bahsediyor:

Bazen durur ve bize bakardı. Yarı kambur bir hâlde, bastonuna yaslanır ve abuk sabuk bir şeyler mırıldanırdı.

Bir gün içimizden biri bir taş attı ve taş başka bir taşa çarptı. Ses yankılandı ve bir kıvılcım çaktı. Kadının bir anda düzeldiğini gördük. Yüzünün şekli değişti. Gururla yürümeye başladı. Karşısına bir duvar çıkınca kamının üzerine yattı ve duvarın çevresini dolaşmak için dirseklerinin üzerinde sürünmeye başladı. Bir tüfek tuttuğunu zannediyordu çünkü aniden hayali silahını omuzladı, ateş etti ve tekrar doldurdu. Sonra ağzıyla ateş sesi çıkararak tekrar ateş etti. Daha sonra ayağa sıçrayıp hayali düşmanının üzerine atladı. Öfkeli bir göğüs göğüse mücadele sürdürerek yerde yuvarlandı ve düşmanını dümdüz etti. Tek eliyle adamı yere çivilemiş gibi görünüyordu ve diğer eliyle onu durmadan bıçaklıyordu. Çığlıkları ne kadar çaba harcadığını gösteriyordu. Can evinden vurulmuş gibi bir hareket yaptı ve sahte bir zafer hatırasını bir o yana bir bu yana sallamaya başladı. Kadının, belli ki yendiği kişinin cinsel organını kestiğini düşündüğü söylendi bana.

Bir zafer şarkısı söyleyip dans etti:

Kanlar akıyor,
Öldün sen.
Kanlar akıyor,
Biz kazandık.
Kanlar akıyor, akıyor, akıyor,
Kanlar akıyor,
Düşmanın işi bitti.

Ama bir anda durdu, sersemlemişti. Vücudu tekrar katlandı, kamburu çıktı. Artık eskisinden de yaşlı görünüyordu! Kararsız adımlarla yürüyüp gitti.

Onun eski bir savaşçı olduğunu söyledi bir yetişkin. Eski krallarımızın zamanında kadın askerler vardı. Savaşları uzun zaman önce sona erdi ama onun kafasında devam ediyor...[10]

Britanyalı gezgin Geoffrey Gorer, 1934 yılında Singboji sarayını ziyaret etti. Glele'nin mezarının yanındaki duvara yaslanıp şöyle anlatmıştı:

> ...Yün eğiren, inanılmaz yaşlı ve pörsümüş bir koca karıydı; ismi Yahi'ydi ve Glélé'yle beraber Yorubaya karşı, Béhanzin'le birlikte Fransızlara karşı savaşan son amazondu. Tamamen ölü bir çağdan kalma bu yıpranmış kalıntıyla ilgili üzücü ve romantik bir şey vardı; bir zamanlar kadın değil de erkek olduğuyla övünen bu kadın, artık yün eğirecek kadar düşmüştü. Bir zamanlar tüfeği ve kılıcıyla kendi ganimetini kendisi toplayan bu kadın, güneşe çıkıp fotoğraf çektirerek birkaç kuruş kazandığı için mutluydu. Yaşı seksenin üzerinde olmalıydı.[11]

Sekiz yıl sonra Abomey'den geçen ve Gana'nın Akan halklarıyla ilgili yazılarıyla tanınan Britanyalı Afrikanist Eva L.R. Meyerowitz hâlâ hayatta olan "tek 'amazonu' görmüştü. Gençliğinde Fransızlara karşı savaşmıştı ve artık eski kraliyet sarayının avlularında gezinen çok yaşlı bir kadındı. Korkunç bir yüzü vardı; öyle ki insan bunun ardındaki anıları merak

ediyordu." Tuhaf bir şekilde, Meyerowitz'in makalesinde *iki* tane de eski amazonun fotoğrafı var.[12]

Bundan sonrası tamamen sessizlik.

Gorer'in veya Meyerowitz'in aynı insan olma ihtimali olan bu "son amazonun", gerçekten de son olduğu biraz ihtimal dışı. Genç yaşlarda Fransızlarla savaşan bir kadın 1942 yılında altmış dokuz yaşından fazla olamazdı; muhtemelen altmışlarının ortalarında olurdu. Bir veya daha fazlasının, Fransız kolonisi Dahomey'in (eski krallıktan çok daha fazla toprağı vardı) 1960 yılında bağımsız bir cumhuriyet olduğunu gördükleri neredeyse kesin.

Amélie Degbelo, bazı amazonların bağımsızlıktan sonra da hayatta kaldığına emin. 1978'de Kinta köyünde Nawi isimli çok yaşlı bir kadınla tanışmıştı ve kadın eski bir amazon olduğunu iddia ediyordu. Nawi, Kasım 1979'da öldü.[13] 1892 yılında on altı yaşındaysa demek ki 103 yaşına kadar yaşamıştı.

Gbeto ve onların silahlı arkadaşları bir filin altında kaldı. Bu eşsiz insanlık deneyimi anısına hiçbir abide dikilmedi. Çoğunluğu eski koloninin insanlarından oluşan ve bu sebeple 1975 yılında ismini Dahomey'den Benin'e çeviren Fon olmayan halklar amazonları unutmayı yeğleyebilir. Ancak bu yazılı tanıklık, eski kadın savaşçıların aksine amazonların asla bir efsane hâline gelmeyeceğini garanti eder.

NOTLAR

Kullanılan Kısaltmalar

APF	*Annales de la Propagation de la Foi* (Lyon)
CAOM	Centre des Archives d'Outre-Mer (Aix-en-Provence)
CMS	Church Missionary Society (Birmingham'daki arşivler)
DFC	Dépot des Fortifications des Colonies (Aix-en-Provence)
ED	*Etudes Dahoméennes* (Porto-Novo)
FO	Foreign Office (London)
HA	*History in Africa* (Atlanta)
IUP	Irish University Press (Shannon)
JAH	*The Journal of African History* (Cambridge, İngiltere)
MAE	Ministère des Affaires Etrangères (Paris)
MC	*Les Missions Catholiques* (Lyon)
PP	Parliamentary Papers (Britanya Kütüphanesi)
PRO	Public Record Office (Kew)

Giriş

1. Antonia Fraser, *The Warrior Queens* (New York, 1989), 307-22.
2. P.L. Shinnie, "The Nilotic Sudan and Ethiopia, M.Ö 660 to M.S 600", *Cambridge History of Africa*, 2. Cilt (Cambridge, 1978), 237-49; J. Leclant, "The Empire of Kush: Napata and Meroe", *Unesco General History of Africa*, 2. Cilt (Berkeley, 1981), 289-90; a.g.e, A.A Hakem, "The Civilisation of Napata and Meroe", 302-4.
3. Acts of the Apostles, 8:26-8. [Elçilerin İşleri]
4. Olfert Dapper, *Naukeurige beschrijvinge der afrikaensche gewesten* (Amsterdam, 1668), 611-13; John Ogilby, *Africa* (Londra, 1670), 563-5 [Dapper'in İngilizce

çevirisi]; Dapper, *Description de l'Afrique* (Amsterdam, 1686), 369-70 [Fransızca çeviri]; Jan Vansina, *Kingdoms of the Savanna* (Madison, 1966), 134-7, 142-4; Douglas L. Wheeler ve René Pélissier, *Angola* (New York, 1971), 39; Joseph C. Miller, "Nzinga of Matamba in a New Perspective" *JAH*, XVI, 2 (1975), 201-16.

5. 2 Samuel 15:16, 16:20-2, 20:3.

6. *Bulletin de la Société de Géographie* (Paris), 2. Seri, XVII, Kasım 1842, 375-6; a.g.e, Aralık 1842, 533.

7. G.I. Jones, "Olaudah Equiano of the Niger Ibo" Philip D. Curtin, ed., *Africa Remembered: Narratives by West Africans from the Era of the Slave Trade* (Madison, 1967), 66, 77.

8. Dixon Denham, Hugh Clapperton ve Walter Oudney, *Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa in the Years 1822, 1823 and 1824* (Londra, 1826), 132.

9. Richard F. Burton, *A Mission to Glele, King of Dahome*, ed., C.W Newbury (New York, 1966), 259.

10. Lauren Cook Burgess, ed., *An Uncommon Soldier* (New York, 1995), xi, 2.

11. Libyalı amazonlarla ilgili kaynakların şunlar: Donald J. Sobol, *The Amazons of Greek Mythology* (South Brunswick, NJ, 1972), 19-31 [Donald J. Sobol, Yunan Mitolojisinde Amazonlar, Öteki Yayınevi, İstanbul, 1999]; J.O. de G. Hanson, "The Myth of the Libyan Amazons" *Museum Africum* (Ibadan), III (1974), 38-43; Pierre Samuel, *Amazones, guerrières et gaillardes* (Grenoble, 1975), 52-5.

12. Anadolulu amazonlarla ilgili kaynakların şunlar: Guy Cadogan Rothery, *The Amazons in Antiquity and Modern Times* (Londra, 1910), 24-45, 55-61; Sobol, *Amazons*, 32-147; Samuel, *Amazones*, 43-82; William Blake Tyrrell, *Amazons: a Study in Athenian Mythmaking* (Baltimore, 1984); Fraser, *Warrior Queens*, 19-22.

13. Tyrrell, *Amazons*, 24, Plutarch'tan alıntı, *Alexander*, 46.2. Ayrıca bkz. Sobol, *Amazons*, 87-8; Samuel, *Amazones*, 45, 51.

14. A.C. Moule ve Paul Pelliot, *Marco Polo: the Description of the World*, 2 Cilt (Londra, 1938), I, 424-5.

15. Sobol, *Amazons*, 118; Samuel Eliot Morison, *Admiral of the Ocean Sea: a Life of Christopher Columbus* (Boston, 1942), 315-6.

16. Samuel, *Amazones*, 233.

17. A.g.e., 33-4.

18. Filippo Pigafetta, *A Report of the Kingdom of Congo and of the Surrounding Countries, Drawn out of the Writings and Discourses of the Portuguese Duarte Lopez in 1591*, çev., ed. Margarite Hutchinson, 1881 tekrar basım (Londra, 1970), 118-9.

19. Sobol, *Amazons*, 157.

20. Samuel, *Amazones*, 22-5.

21. Dalzel, *History of Dahomy*, 1793 tekrar basım (Londra, 1967), x-xi.

22. Frederick E. Forbes, *Dahomey and the Dahomans, Being the Journals of Two Missions to the King of Dahomey and Residence at His Capital in the Years 1849 and 1850*, 2 Cilt, 1851 tekrar basım (Londra, 1966). II, 15. Forbes'un ikinci cildi, Dahomey'e yaptığı ikinci ziyareti sırasında tuttuğu 139 sayfalık günlükten oluşuyor. Şuradan erişilebilir: PRO, FO 84/827, Fanshawe to Admiralty, 19 Temmuz, 1850. Sayfa 70'te [benim sayfalarıma göre] bir amazon subayı "dünya üzerinde kadın ordusu olan tek kralın Gezo olduğunu ve onun gibisinin bulunmadığını" söyler. Bu belge bundan sonra Forbes'un günlüğü olarak kaynak gösterilecektir ve yazılı versiyonundan farklı bir şey olursa belirtilecektir. Forbes'tan on iki yıl sonra, Joseph Dawson adında bir tüccar, Gezo'dan bahsetmişti ve onun yalnızca

Dahomey'i güçlendirmek için değil aynı zamanda "dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan bir şeye öncü olarak herkesten üstün olmak için" amazonları kurduğunu söylemişti. CMS, CA2/016/34, Dawson'un günlüğünden ve Fitzgerald'a yazdığı mektuplardan alıntılar, 17 Kasım, 1862, günlüğün 21. sayfası.
23. A. Vallon, "Le royaume de Dahomey" (2 bölümden oluşan makalenin ilk bölümü), *Revue Maritime et Coloniale*, II, Ağustos 1861, 338.
24. *Larousse du XXe siécle*, 6 Cilt (Paris, 1928), I, 178.
25. Burton, *Mission*, 322. Aynı sebeplerden dolayı Dahomey, "Batı Afrika Prusya'sı" olarak adlandırılmıştır. Robert S. Smith, *Kingdoms of the Yoruba*, 3. Basım (Londra, 1988), 133.

1. Bölüm: Sahte Savaş

1. Francesco Saverio (namı diğer François-Xavier) Borghero, "Missions du Dahomey" *Annales de la Propagation de la Foi*, XXXV, no. 206 (Ocak, 1863), 31-4. (Lyon Missions Africaines'in aylık organı Borghero'nun, topluluğun en üst rütbelisi Augustin Planque'a yazdığı raporları ve mektupları yayınladı. İlk referanslardan sonra, kaynakça bölümünde sayı numarasıyla anılacaktır.) Birkaç küçük farklılıkla (mesela tam tarih) ve bazı ek detaylarla birlikte aynı gösteriye ilgili bir yazıyı Borghero'nun son zamanlarda yayınlanan günlüğünde bulabilirsiniz: Renzo Mandirola ve Yves Morel, editörler, *Journal de Francesco Borghero, premier missionaire du Dahomey (1861-1865)*, (Paris, 1997), 76-9. El yazması 1876 yılında tamamlandı. Ayrıca bkz. Jean Laffitte, *Le Dahomé. Souvenirs de voyage et de mission* (Tours, 1873), 87-90. Borghero başta dikenli bariyere "kaktüs" demişti ve misyoner arkadaşı Laffitte onu bunun "bombax ağacı" olduğuna ikna etmişti ama bunun bölgenin tipik dikenli ağacı akasya olduğu neredeyse kesin. (*A. Ataxacantha*)

2. Bölüm: Dahomey'in Kökenleri

1. Edouard Dunglas, "Contribution à l'histoire du Moyen-Dahomey (royaumes d'Abomey, de Kétou et de Ouidah)" (aynı başlık altındaki üç cildin ilki), *ED*, XIX, 1 (1957), 75; Henri Labouret, *Africa Before the White Man*, çev., Francis Huxley (New York, 1962), 109; Jacques Bertho, W.J. Argyle'den alıntı, *The Fon of Dahomey: a History and Ethnography of the Old Kingdom* (Oxford, 1966), 4; Paul Mercier, "Guinée centrale et orientale"in Hubert Deschamps, ed., *Histoire générale de l'Afrique noire, de Madagascar et des archipels*, I: *Des origines à 1800* (Paris, 1970), 319; Roberto Pazzi, "Aperçu sur l'implantation actuelle et les migrations anciennes des peuples de l'aire culturelle Aja-Tado" *Peuples du Golfe du Bénin (Aja-Ewé)*, ed. François de Medeiros (Paris, 1984), 18 n. 20 (ayrıca bkz. aynı kitabın 323. sayfası).
2. Bu mitlerin detayları için bkz. Henri Labouret ve Paul Rivet, *Le royaume d'Arda et son évangélisation au XVIIe siècle* (Paris, 1929), 11-13; Melville J. Herskovits, *Dahomey, an Ancient West African Kingdom*, 2 Cilt (New York, 1938), 1, 166-9; A. Akindélé ve C. Aguessy, *Contribution à l'étude de l'histoire de l'ancien royaume de Porto-Novo* (Dakar, 1953), 20-6; Dunglas, "Contribution" Cilt 1, 80-1; Robert Cornevin, *La République populaire du Bénin: des origines dahoméennes à nos jours* (Paris, 1981), 74-8; Maximilien Quénum, *Au pays des Fons (us et coutumes du Dahomey)*, 3. Basım (Paris, 1983), 11-12.
3. Robin Law, *The Slave Coast of West Africa 1550-1750: the Impact of the Atlantic Slave Trade on an African Society* (Oxford, 1991), 32 n. 68.

4. A.F.C. Ryder, *Benin and the Europeans 1485-1897* (Londra, 1969), 73.
5. Robin Law, "Problems of Plagiarism, Harmonization and Misunderstanding in Contemporary European Sources: Early (Pre-1680s) Sources for the 'Slave Coast' of West Africa" Beatrix Heintze ve Adam Jones, eds, *European Sources for Sub-Saharan Africa Before 1900: Use and Abuse* (Stuttgart, 1987), 341.
6. Richard Hakluyt, *The Principall Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation...*, 10 Cilt (Londra, 1927-8), IV, 302-3.
7. Pieter de Marees, *Description and Historical Account of the Gold Kingdom of Guinea (1602)*, çev., ed. Albert van Dantzig ve Adam Jones (Oxford, 1987), 224.
8. "Köle Kıyısı"yla ilgili ilk yazılı kaynak bir Dane Erick Tilleman tarafından 1697'de yazılan şu kitaba dayanır: *A Short and Simple Account of the Country Guinea and Its Nature*, çev., ed. Selena Axelrod Winsnes (Madison, 1994), 32.
9. Alıntı: Law, *Slave Coast*, 231, 261, 263, 354.
10. Labouret ve Rivet, *Royaume d'Arda*, 16-30.
11. Alıntı: Ray A. Kea, *Settlements, Trade, and Polities in the Seventeenth Century Gold Coast* (Baltimore, 1982), 401 n. 168.
12. Jean-Baptiste Ducasse, "Mémoire ou relation du Sr du Casse sur son voyage de Guynée avec 'La Tempeste' en 1687 et 1688" in Paul Roussier, *L'établissment d'Issiny 1687-1702: voyages de Ducasse, Tibierge et d'Amon à la côte de Guinée* ... (Paris, 1935), 15.
13. Alıntı: Robin Law, "Dahomey and the Slave Trade: Reflections on the Historiography of the Rise of Dahomey", *JAH*, XXVII, 2 (1986), 242 nn. 38 ve 39.
14. William Smith, *A New Voyage to Guinea*, 1744 baskısının tekrar basımı (Londra, 1967), 171-89. Lamb'in mektubu ayrıca şurada da bulunabilir: Forbes, *Dahomey*, I, 181-95.

3. Bölüm: Amazonların Kökenleri

1. J.A. Skertchly, *Dahomey as It Is; Being a Narrative of Eight Months' Residence in That Country* (Londra, 1874), 256-7. Ayrıca bkz. Burton, *Mission*, 247.
2. A. Répin, "Voyage", *Le Tour du Monde*, VII, 2. Sömestr (1863), 92. Répin'e eşlik eden Vallon, daha önce bahsi geçen "Le royame de Dahomey" isimli makalesinde (*Revue Maritime et Coloniale*, III, Kasım 1861, 349) benzer bir av taklidinden bahseder. Amazonların fil avıyla ilgili ayrıca bkz. Forbes, *Dahomey*, I, 157-9. Forbes, kadınlan "orman bekçileri" olarak adlandırmıştı ve iki "alay" olduklarını ve fillerin yanı sıra "Afrika kurtlarını" da (muhtemelen sırtlanlardı) vurduklarını söylemişti (a.g.e., I, 161). Aslanların ve leoparların da öldürüldüğünü söylemişti ama bunları kimin öldürdüğünü söylememişti.
3. Répin, "Voyage", 88.
4. Vallon, "Royaume" (İlk bölüm), 345. Hıristiyan tam ismi Aristide-Louis-Antoine-Maximilien-Marie olan Vallon 1856 ve 1858'de olmak üzere Abomey'i iki kez ziyaret etmişti. O sırada bir deniz binbaşısı olan Vallon daha sonradan amiralliğe yükselecek ve Senegal'den Fransız parlamentosuna girecekti.
5. Répin, "Voyage", 90.
6. Skertchly, *Dahomey*, 456.
7. Edouard Foà, *Le Dahomey. Histoire, géographie, moeurs, coutumes, commerce, industrie, expéditions francaises (1891-1894)*, (Paris, 1895), 258.
8. Örneğin bkz. Pierre-Eugène Chautard, *Le Dahomey* (Lyon, 1890), 10; CAOM, Dahomey, III, 2, ağır silahlar yüzbaşısı Henri Decoeur'ün günlükleri (s. 10) ve Şubat-Mart 1891'de Abomey'e gelen Fransız heyetinin bir üyesi olan deniz asteğ-

meni Joseph d'Ambrières'in günlükleri; Ed. Aublet, *La guerre au Dahomey, 1888-1893, d'après les documents officiels* (Paris, 1894), 95; Victor-Louis Maire, *Dahomey: Abomey – la dynastie dahoméenne. Les palais: leurs bas-reliefs* (Besançon, 1905), 53.

9. Marie-Madeleine Prévaudeau, *Abomey-la-mystique* (Paris, 1936), 93.

10. Ahangbé efsanesiyle ilgili detay için bkz. Auguste Le Hérissé, *L'ancien royaumme du Dahomey. Mouers, religion, histoire* (Paris, 1911), 6-7, 15, 294-5; Anilo G... (muhtemelen Glele), "Histoire des rois du Dahomey" *Grand Lacs* (Namur), 61. yıl, yeni seri, no. 88-90, 1 Temmuz, 1946, s. 47; Anatole Coissy, "Un règne de femme dans l'ancien royamue d'Abomey" *ED*, II (1949), 5-8 (Ahangbé'nin tahttan dramatik inişiyle ilgili hikâye); Dunglas, "Contribution" Cilt 1, 96, 99; Cornevin, *République populaire*, 100-1; Maurice Ahanhanzo Glélé, *Le Danxome du pouvoir aja à la nation fon* (Paris, 1974), 89; Edna Grace Bay, "The Royal Women of Abomey" Doktora tezi, Boston U., 1977, 125-6; Amélie Degbelo, "Les amazones du Danxomè 1645-1900" yüksek lisans tezi, Universlté Nationale du Bénin, 1979, 36-7, 39.

11. A.g.e., 35. Söylenene göre, Ouénénou Akabe'nin kadın askerlerinden o kadar etkilenmişti ki kendi kadın ordularını oluşturmuşlardı ancak bu fiyaskoyla sonuçlanmıştı.

12. A.g.e., 174.

13. Alıntı: Degbelo, "Amazones", 35-6; Hélène d'Almeida-Topor, *Les amazones. Une armée de femmes dans l'Afrique précoloniale* (Paris, 1984), 33-4.

14. Maire, *Dahomey*, 43.

15. Robin Law, "The 'Amazons' of Dahomey", *Paideuma* (Stuttgart), 39 (1993), 250.

16. Robin Law, "Further Light on Bulfinch Lambe and the 'Emperor of Pawpaw': King Agaja of Dahomey's Letter to King George I of England, 1726", *HA*, 17 (1990), 217.

17. Forbes, *Dahomey*, II, 135. Forbes günlüğünde, 71, Adono'nun "isminin artık kraliyet ailesinde bir unvan olduğunu" söyler. Muhtemelen yazılı versiyonu daha doğrudur.

18. A. de Salinis, *La Marine au Dahomey. Campagne de 'la Naïade' (1890-1892)*, (Paris, 1901), 98.

19. Paul Mercier, "The Fon of Dahomey" in *African Worlds: Studies in the Cosmological Ideas and Social Values of African Peoples* (Londra, 1954), 232.

20. William Bosman, *A New and Accurate Description of the Coast of Guinea*, 1705 tarihli çevirinin tekrar basımı (Londra, 1967), 366a-7.

21. *A.g.e.*,367, şu eserde düzeltilmiş hâli yer alır: Albert van Dantzig, "English Bosman and Dutch Bosman: a Comparison of Texts-VII", *HA*, 9 (1982), 286-7.

22. CAOM, DFC, Cotes d'Afrique, no. 104, carton 75, "Relation du Royaume de Judas en Guinée, De son Gouvernement, des moeurs de ses habitans, de leur Religion, Et du Negoce qui sy fait", 25.

23. A.g.e., 84.

24. Des Marchais'nin verdiği bilgiler iki yerde bulunabilir. Fransız rahip Jean-Baptiste Labat, *Voyage du chevalier Des Marchais en Guinée, isles voisines, et à Cayenne, fait en 1725, 1726 & 1727...* adlı 4 ciltlik eserini 1730 yılında Paris'te yayımladı. Kitap, Des Marchais'nin "Journal de Voiage de Guinée et Cayenne Par Le Chevalier Des Marchais Capitaine Comandant La fregatte de la Compagnie des Indes, L'Expedition Pendant les Années 1724, 1725 et 1726..." adlı el yazmalarına

dayanır. El yazması, Paris'te Bibliothèque Nationale'de Fonds Français 24223 olarak saklanıyor. Tuhaf bir şekilde, Whydah'taki kralın birinci ve ikinci sınıf eşleri hakkındaki bilgiler doğrudan Des Marchais'den değil Afrika'ya hiç ayak basmamış olan Labat'dan geliyor. Büyük ihtimalle rahip Fransa'ya döndükten sonra denizciyi sorgulama fırsatını buldu ya da şu an kayıp olan daha detaylı el yazmasına erişti. Des Marchais Whydah'ı yirmi yıl önce ziyaret etmişti ve bu zamandan kalan günlük (Add. MSS 19560) Londra'da British Library'de bulunuyor. Britanyalı tarihçi Paul Hair günlüğünün Whydah'la ilgili şeylere atıfta bulunduğunu ancak tam olarak anlatmadığını anlatmıştı bana ve Labat'nın bu kayıp kısma ulaşmış olabileceğini söylemişti.

25. Labat, *Voyage*, II, 79.

26. Labat ve Des Marchais MS. üçüncü sınıf eşlerin polis rolü olduğu konusunda hemfikir. Bkz. a.g.e., II, 96-8, 251, ve Des Marchais, "Journal", 48. sayfanın solu, 60. sayfanın sağı.

27. W. J. Argyle amazonların bazen kraliyet fermanlarını uyguladığını söyler. Örneğin eğer bir soyun en başındaki kişi ciddi bir suç işlemişse onu öldürürler, evini yıkarlar ve ailesini dağıtır ya da köle yaparlardı. Ancak Argyle'in alıntıladığı iki kaynak onu bu konuda desteklemiyor. Argyle, *Fon*, 82.

28. Burton abartarak şöyle söyler: "Dahomey kralları yalnızca yaşamaya tenezzül eder. Kendisinin yapması gereken işler dışında her şey onun için yapılır." Burton, *Mission*, 149.

29. Law, "Further Light", 219.

30. Richard Lander, *Records of Captain Clapperton's Last Expedition to Africa*, 2 Cilt, 1830 baskısının tekrar basımı (Londra, 1967), I, 124-5; Hugh Clapperton, *Journal of a Second Expedition into the Interior of Africa from the Bight of Benin to Soccatoo*, 1829 baskısının tekrar basımı (Londra, 1966), 66-7, 72.

31. Lander, *Records*, II, 191-4.

32. Burton, *Mission*, 86 n. 2; "Notes on the Dahoman", Richard Burton, *Selected Papers on Anthropology, Travel and Exploration*, ed. N.M. Penzer (London, 1924), 123.

33. Law, "Further Light", 217.

34. William Snelgrave, *A New Account of Some Parts of Guinea and the Slave-Trade*, 1734 baskısının tekrar basımı (Londra, 1971), 34.

35. Albert van Dantzig, ed., çev., *The Dutch and the Guinea Coast 1674-1742: a Collection of Documents from the General State Archive at The Hague* (Accra, 1978), 296.

36. Antoine-Edmé Pruneau de Pommegorge (namı diğer Joseph Pruneau), *Description de la Nigritie* (Amsterdam, 1789), 162.

37. Dalzel, *History*, xiii.

38. Robert Norris, *Memoirs of the Reign of Bossa Ahádee, King of Dahomy, an Inland Country of Guiney*, 1789 baskısının tekrar basımı (Londra, 1968), 94.

39. A.g.e., 105-6.

40. Pierre Labarthe, *Voyage a la côte de Guinée* (Paris, 1803), 120, 122

41. John M'Leod, *A Voyage to Africa with Some Account of the Manners and Customs of the Dahomian People*, 1820 baskısının tekrar basımı (Londra, 1971), 38.

42. Norris, *Memoirs*, 130.

43. Dalzel, *History*, 205.

44. Norris, *Memoirs*, 130; Dalzel, *History*, 205.

45. Vicente Ferreira Pires, *Viagem de Africa em o Reino de Dahome* (Sao Paulo, 1957), 79.
46. Dunglas, "Contribution á l'histoire du Moyen-Dahomey", 2. Cilt, *ED*, XX (1957), 84 n. 1.
47. Répin, "Voyage", 99. Fon etnografi ve ilk Dahomey romanı olarak bilinen kitabın yazarı olan Paul Hazoumé, bir kadının Abomeozan destekçilerini ateşe verdiğini söyler. *Doguicimi* (Paris, 1938), 184; *Doguicimi*, İng. çevirisi Richard Bjornson (Washington, 1990), 128-9. Ayrıca bkz. Degbelo, "Amazones", 18-9.
48. Smelgrave, *New Account*, 126.
49. A.g.e., 124, 127-8.
50. A.g.e., 133-4.
51. Pruneau de Pommegorge, "Eclaircissemens sur le Commerce de la Compagnie des Indes à Juda..." carton 27 bis, série C6, Fonds des Colonies, Archives Nationales de France, s. 190. (1752 tarihli bu el yazması 276 sayfa ve 8 bölümden oluşur. "Mémoire sur le Commerce de la Concession du Sénégal.") Ayrıca bkz. I.A Akinjogbin, *Dahomey and Its Neighbours, 1708-1818* (Cambridge, İng., 1967), 87-8. Testefolle'nin Abomey'e götürülüp idama mahkûm edilip öldürüldüğünü söyler.
52. Herskovits, *Dahomey*, II, 84.
53. A.B. Ellis, *The Ewe-Speaking Peoples of the Slave Coast of West Africa...*,1890 baskısının tekrar basımı (Oosterhout, Hollanda, 1966), 183.
54. Law, "Amazons", 249.
55. Robin Law, "A Neglected Account of the Dahomian Conquest of Whydah (1727): the 'Relation de la guerre de Juda' of the Sieur Ringard of Nantes", *HA*, 15 (1988), 327.
56. A.g.e., 335 n. 17.
57. Snelgrave, *New Account*, 78. Ringard'tan yalnızca bir ay sonra Whydah'ı ziyaret eden Britanyalı araştırmacı William Smith, bazıları yedi veya sekiz yaşında olan Dahomey ordusundaki erkeklere yaşlı ve yaralı esirleri öldürülmelerinin emredildiğini söyler. *New Voyage*, 192.
58. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 162.
59. A.g.e.
60. A.g.e., 181-2.
61. PRO, T 70/31, William Mutter to Committee, 27 Mayıs 1764; Joseph Dupuis, *Journal of a Residence in Ashantee*, 2. baskı (Londra, 1966), 237-9; R.S. Rattray, *Ashanti Law and Constitution* (Londra, 1929), 221; Adu Boahen, "Asante-Dahomey Contacts in the 19th Century", *Ghana Notes and Queries*, no. 7 (Ocak 1965), 1-2 ve n. 9; Akinjogbin, *Dahomey*, 124 ve n. 2; J.K. Fynn, *Asante and Its Neighbours, 1700-1807* (Londra, 1971), 96-7; Ivor Wilks, *Asante in the Nineteenth Century* (Cambridge, İng., 1975), 320-3 ve n. 51-77; Robin Law, *The Oyo Empire, c.1600 - c.1836* (Oxford, 1977), 170-1.
62. Norris, *Memoirs*, 108-9.
63. A.g.e., 109.
64. Auguste Bouët, "Le royaume de Dahomey" (3 bölümden ikincisi), *L'Illustration*, X, no. 491 (24 Temmuz 1852), 62; Jean-Claude Nardin, "La reprise des relations franco-dahoméennes au XIXe siècle. La mission d'Auguste Bouët à la cour d'Abomey (1851)", *Cahiers d'Etudes Africaines*, VII, 1 (1967), 112.
65. Skertchly, *Dahomey*, 263.
66. A.g.e., 264.
67. A.g.e., 263.

68. Labarthe, *Voyage*, 148-9. Labarthe, de Montaguère'in raporundan kaynak göstermeden alıntı yapıyor.
69. Malre, *Dahomey*, 30-1, resim XI.
70. Dalzel, *History*, x-xi.
71. A.g.e.,175-7.
72. Dalzel ve/veya Abson gerçekleri karıştırmıştı. Akinjogbin (*Dahomey*, 162 ve n. 3, 162 ve n. 1) *Meu*'nun 1781'de değil 1779'da öldüğüne dair güçlü kanıtlar buldu ve Agouna'ya yapılan saldırılar onun ölümünden önceydi. (PRO, T 70/1162, Day Book, William's Fort, Whydah, 2, 24 ve 27 Ocak, 1779). Ancak amazonların rolünü sorgulamamıştı. Ayrıca bkz. Law, *Oyo*, 167 ven. 118.
73. Forbes, *Dahomey*, II, 88.
74. Pires, *Viagem*, 68.

4. Bölüm: Neden Dahomey?

1. Burton, *Mission*, 111-12.
2. A.g.e., 254.
3. A.P.E. Wilmot, "Despatches from Commodore Wilmot Respecting His Visit to the King of Dahomey in December 1862 and January 1863", *IUP Series of British Parliamentary Papers, Colonies: Africa 50* (Shannon, 1971), 438.

5. Bölüm: Askere Alım

1. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 72; Hazoumé, *Doguicimi*, (Fransızca) 130, (İngilizce) 88; Bay, "Royal Women", 143-4; Degbelo, "Amazones", 88. Ayrıca bkz. Chautard, *Dahomey*, 10; Antoine Mattei, *Bas-Niger, Bénoué et Dahomey* (Grenoble, 1890), 178 (Chautard'dan kopyalamış gibi duruyor).
2. Herskovits nüfus sayımını uzun uzadıya ele alır (*Dahomey*, II, 74-9); Argyle onun verdiği bilgileri sorgular (*Fon*, 94-5, 97-9).
3. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 165.
4. Labarthe, *Voyage*, 120.
5. Répin, "Voyage", 92.
6. Bouët, "Royaume" (2. bölüm), 60 n. 1; Nardin, "Reprise", 125.
7. T. B. Freeman, yayımlanmamış daktilo yazısı, isimsiz kitap, Metodist Misyoner Cemiyeti arşivi, Blographical West Africa, Box 597, Library of SOAS, 326. Bu 524 sayfalık belge notlarda bundan sonra Freeman'ın daktilo yazısı olarak anılacaktır.
8. Blaise Brue, "Voyage fait en 1843, dans le royaume de Dahomey, par M. Brue, agent du comptoir français établi à Whydah", *Revue Coloniale*, Cilt VII, Eylül 1845, 58.
9. Richard F. Burton, "The Present State of Dahome", *Transactions of the Ethnological Society of London*, III, yeni seri, 1865, 406; *Mission*, 257. Daha eski olan *Mission*'da Burton, "Xanthippes'in erkeklerin gözlerini sararttığını" söyler.
10. Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 183. Ayrıca bkz. Pierre-Bertrand Bouche, *Sept ans en Afriquc occidentale. La Côte des Esclaves et le Dahomey* (Paris, 1885), 360.
11. Bay, "Royal Women", 148; Quénum, *Pays des Fons*, 21.
12. Foà, *Dahomey*, 256.
13. Adrien Djivo, *Guézo: la rénovation du Dahomey* (Paris, 1977), 81.
14. Burton, *Mission*, 229.
15. Edouard Dunglas, "La première attaque des Dahoméens contre Abéokuta (3 mars 1851)", *ED*, I (1948), 15.
16. Burton, *Mission*, 257.

6. Bölüm: Bekârlık

1. Degbelo, "Amazones", 108.
2. Dalzel, *History*, xviii; John Adams, *Remarks on the Country Extending from Cape Palmas to the River Congo*, 1823 baskısının tekrar basımı (Londra,1966), 74-5.
3. Burton, *Mission*, 303.
4. Burton, "Notes", 121-2.
5. Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 43.
6. M.-L.-E. Moreau de Saint-Méry, *Description topographique, physique, civile, politique et historique de la partie francaise de l'isle Saint-Domingue*, yeni basım, 3 Cilt (Paris, 1958), I, 52 (Orijinali 1797 yılında basılmıştır).
7. A.g.e., I, 51.
8. Herskovits, *Dahomey*, I, 277-83.
9. A.g.e., I, 291-5, 299.
10. Quénum, *Pays des Fons*, 109.
11. Kamburlar, cüceler ve albinolar diğer gruba giriyordu. İki Fransız kaynağına göre, Gezo'nun zamanında yamyamlardan bile bir alay oluşturuluyordu. Bunların krallığın ilk yıllarında ele geçirilen yamyamların torunları olduğu ve kralın üzerine sırf yakalanan düşman komutanlarını yemeleri için devam ettirildikleri söyleniyordu. Brue, "Voyage" 64; Guillevin, "Voyage dans l'intérieur du royaume de Dahomey", *Nouvelles Annales des Voyages de la Géographie de l'Histoire et de l'Archéologie*, 6. Seri, VIII, 2 (Haziran 1862), 291. Guillevin'in yazısı Gezo'nun 1858'de ölümünden çok sonra ortaya çıkmıştı ancak muhtemelen 1857'deki seyahatten bahsediyordu. Bkz. Cornevin, *République populaire*, 284.
12. Burton, *Mission*, 317. Bu mahalleler görünüşe göre Fransız işgalinden kurtulmuştu. 1893'ün başlarında Abomey'i ziyaret eden bir Fransız misyoner şöyle yazdığında bu bölgelerden bahsediyormuş gibi görünüyor: "başı dik yürüyen, *resmi olarak* ödeneğini isteyen ve bizzat prens [kral] tarafından onarılan tam bir suç yuvası iki mahalle..." Ignace Lissner, "De Whydah à Abomey" (5 bölümden 4.'sü), *MC*, XXVII, 12 Eylül, 1895, 443.
13. Norris, *Memoirs*, 98.
14. Forbes, *Dahomey*, II, 95, 138, 246; PRO, FO 84/816, Beecroft'tan Palmerston'a, 22 Temmuz, 1850. Alıntı, Beecroft'un mektubunu eklediği 150 sayfalık günlüğünün 129. sayfasından alınmıştır. Notlarda bundan sonra Beecroft'un günlüğü olarak anılacaktır. Forbes'un günlüğünde, 72, 81, kadınlar iki kez "fahişe" olarak adlandırılmıştır, Londralı editör onun üslubunu kaba bulmuş olabilir.
15. Burton, *Mission*, 316-17, 335. Ayrıca bkz. Skertchly, *Dahomey*, 283-4.
16. Burton, *Mission*, 257 n. 8. Ayrıca bkz. Law, "Amazons", 256.
17. Guillevin, "Voyage", 292; Burton, *Mission*, 258 n. 10; "Present State", 406; Skertchly, *Dahomey*, 455.
18. Forbes, *Dahomey*, II, 82; Burton, *Mission*, 257; Skertchly, *Dahomey*, 154, 359, 455, 471; Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 184; Alexandre L. d'Albeca, *La France au Dahomey* (Paris, 1895), 36.
19. Dalzel, *History*, 211.
20. Burton, *Mission*, 166-7.
21. Skertchly, *Dahomey*, 359.
22. A.g.e., 90.
23. Edmond Chaudoin, *Trois mois de captivité au Dahomey* (Paris, 1891), 322, 325-6. Ayrıca bkz. Maire, *Dahomey*, 51; Le Hérissé, *Ancien royaume*, 71-2.
24. Forbes, *Dahomey*, I, ix.

25. Burton, *Mission*, 258 n. 10.
26. Skertchly, *Dahomey*, 180.
27. Chautard, *Dahomey*, 10.
28. Laffitte, *Dahomé*, 90; PP, 9. Cilt (1850), William Winniett's tanıklığı, 30 Nisan, 1849, "seçkin Lordlar Kamarası, Afrika Köle Ticareti'ni bitirmek için Büyük Britanya'nın kullanacağı en iyi yöntemi belirlemeden önce" 69 (burada artık Winniett'in tanıklığı olarak anılacaktır); Thomas C. Maroukis, "Warfare and Society in the Kingdom of Dahomey: 1818-1894" Doktora tezi, Boston U., 1974, 91.
29. Guillevin, "Voyage", 292.
30. Wilmot, "Despatches", 438.
31. Skertchly, *Dahomey*, 455.
32. Foà, *Dahomey*, 257-8.
33. Herskovits, *Dahomey*, II, 46.

7. Bölüm: Ayrıcalıklı Bir Hayat

1. M'Leod, *Voyage*, 50.
2. Henry Veel Huntley, *Seven Years' Service on the Slave Coast of Western Africa*, 2 Cilt (Londra, 1850), I, 118.
3. Répin, "Voyage", 99.
4. Huntley, *Seven Years' Service*, 118.
5. Chaudoin, *Trois mois*, 269, 329.
6. Chautard, *Dahomey*, 13.
7. Maire, *Dahomey*, 72.
8. Bay, "Royal Women", 20. Ayrıca bkz. Bay'in eseri "Servitude and Worldly Success in the Palace of Dahomey", Claire C. Robertson ve Martin A. Klein, eds, *Women and Slavery in Africa* (Madison, 1983), 354.
9. Bay, "Royal Women", 21.
10. Répin, "Voyage", 100.
11. Sadece Ellis, zil çalan bir subayın liderliğindeki silahlı bir amazon grubuyla karşılaşmasından bahseder. Kralı kızdıran bir komutanı yakalayıp Abomey'e götürmek üzere Whydah'a gittiklerini söyler. A.B. Ellis, *The Land of Fetish*, 1883 baskısının tekrar basımı (Westport, Conn., 1970), 55, 58.
12. Skertchly, *Dahomey*, 384.
13. Burton, *Mission*, 123. Ayrıca bkz. John Duncan, *Travels in Western Africa, in 1845 and 1846*, 2 Cilt, 1847 baskısının yeniden basımı (New York, 1967), I, 258; Skertchly, *Dahomey*, 110.
14. A.g.e.,168, 213.
15. CMS, CA2/016/34, Dawson'ın günlüğü, 2, 24. Dawson, şimdiki Gana'nın yerinde bulunan Cape Coast'un yerlisi ve Britanyalı bir baba ve Fante bir annenin oğluydu. Whydah'ta önce Wesley misyoneri oldu daha sonra tüccarlık yaptı. 1873-4 yıllarında, kendi ülkesinde Britanya ve Asante arasında aracı olarak görev yaptı.
16. Skertchy, *Dahomey*, 448, 457; G. De Wailly, "Un régiment sacré: Dahomey" *La Nouvelle Revue*, XII, no. 63 (Mart-Nisan 1890), 391; Service Historique de l'Armée de Terre (Château de Vincennes), Dahomey, I, 14, "Campagne du Dahomey – relation anonyme", 87. (İkinci belge 1892 Fransa-Dahomey savaşından bahseden 108 sayfalık bir günlük olup Luc Garcia bunun Yabancı Lejyon Kaptan Edouard Demartinécourt'ya ait olduğunu düşünmektedir. *Le royaume du Dahomé face à la pénétration coloniale. Affrontements et incompréhension* (1875-1894), [Paris, 1988], 159. n. 1. Bundan sonra notlarda Demartinécourt'un günlüğü olarak anılacaktır.).

17. Burton, *Mission*, 123. N. 7. Her karabina tüfekli kadına, cephane taşıyan bir "yardımcının" eşlik ettiğini özellikle vurgulamıştır (s. 261).
18. Duncan, *Travels*, I, 230. Duncan kralı korumak için 1660'da kurulan ve amazonlara kıyasla Britanya'nın ilk düzenli ordusu olan alayda koruma olarak görev yaptı. Nitekim Britanyalı buna karşılık yorum yapmamıştır.
19. Foà, *Dahomey*, 255. Foà, burada 40 kilogram demişti. Ama başka bir yerde (s. 106) Foà, Dahomeyli kadınların günler süren yolculuklarda erkek gibi 50-60 kiloya kadar yük taşıyabildiklerini söyler. Başka bir Fransız gözlemci Dahomey'deki ortalama yükün 25-35 kilo olduğunu belirtir. Kaptan Bertin, "Renseignements sur le royaume de Porto-Novo et le Dahomey", *Revue Maritime et Coloniale*, 106. Cilt (1890), 392.
20. Burton, *Mission*, 257.
21. Degbelo, "Amazones", 124.
22. Wilmot, "Despatches", 438, 427 (sırasıyla değil).
23. Edouard Foà, "Dahomiens et Egbas", *La Nature*, XIX, 1. sömestr, no. 930 (28 Mart 1891), 262-3 (2 bölümden oluşan makalenin 2. bölümü).

8. Bölüm: Giyim Tarzları

1. Dalzel, *History*, 169; Akinjogbin *Dahomey*, 171. Brezilya'dan Köle Kıyısı'na gelen özgür bırakılmış köleler 19. Yüzyılın ortasında binlerce sayıya ulaştı. İki tipik Fon sanatı olan bas rölyef ve aplikenin (empresyonist olarak) Brezilya'dan esinlendiği söylenir.
2. F. Borghero, Planque'a mektup, 30 Eylül 1861, *APF*, XXXIV, no. 202 (Mayıs 1862), 222.
3. Burton, *Mission*, 227; Skertchly, *Dahomey*, 294; Henri Morlenval, *La guerre du Dahomey. Journal de campagne d'un sous-lieutenant d'infanterie de marine* (Paris, 1893), 196; Foà, *Dahomey*, 257.
4. L. Brunet and Louis Giethlen, *Dahomey et dépendances* (Paris, 1900), 264.
5. Dalzel, *History*, vii, xvi.
6. Smith, *New Voyage*, 184; Des Marchais, "Journal", 62. ve 63. sayfanın sağı; Law, "Further Light", 219; Snelgrave, *New Account*, 80.
7. Snelgrave, *New Account*, 34.
8. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 181.
9. A.g.e.,174.
10. Dalzel, *History*, 54. sayfanın karşı sayfasındaki resim II, 136. sayfanın karşı sayfasındaki resim IV.
11. Theophilus Conneau, *A Slaver's Log Book, or 20 Years' Residence in Africa* (Englewood Cliffs, NJ, 1976), 204.
12. Chaudoin, *Trois mois*, 321-2.
13. Degbelo, "Amazones", 122.
14. Thomas Birch Freeman, *Journal of Various Visits to the Kingdoms of Ashanti, Aku, and Dahomi in Western Africa*, 1844 baskısının tekrar basımını da dahil eden 3. basım (Londra, 1968), 262-3.
15. Duncan, *Travels*, I, 226. Amazonların giydiği tunik tarihte pek çok şekilde adlandırılır. Örneğin; jile, bolero, bluz, yelek, ceket. Bunlar neredeyse her zaman kolsuzdur.
16. A.g.e., I, 234.
17. Forbes, *Dahomey*, I, 78.
18. Burton, *Mission*, 243.

19. Foà, *Dahomey*, 257-8.
20. Winniett'in tanıklığı, 65. Forbes'un günlüğü, 61-2, bir amazon "alayının" başlıklar için Victoria'ya teşekkür etmesi için ona yalvardıklarını söyler. Forbes, bunu kitabından çıkarmıştır.
21. Burton, *Mission*, 332.
22. Herskovits, *Dahomey*, I, 283.
23. Chaudoin, *Trois mois*, 313-14.
24. Herskovits, *Dahomey*, I, 283.
25. Auguste Bouët, "Le royaume de Dahomey" (3. bölüm), *L'Illustration*, X, no. 492 (31 Temmuz 1852), 71.
26. Mandirola and Morel, *Journal*, 77.
27. Burton, *Mission*, 285, 314.
28. Skertchly, *Dahomey*, 294.
29. Foà, *Dahomey*, 257.
30. Répin, "Voyage", 91.
31. Bouët, "Royaume" (3. bölüm), 71.
32. Burton, *Mission*, 246. Ayrıca "otlarla kaplı keşif erlerinin" de Glele'nin önünde dans ettiğini görmüştü ancak cinsiyetlerini belirtmemişti.
33. A.g.e., 155.
34. Skertchly, *Dahomey*, 140, 166, 254, 255, 263.
35. Foà, "Dahomiens et Egbas" (1. bölüm), *La Nature*, XIX, 1. sömestr, no. 926 (28 Şubat 1891), 202.
36. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 345-6, 362; Burton, *Mission*, 262.
37. Burton, *Mission*, 163, 263.
38. Nardin, "Reprise", 110.
39. Bouët, "Royaume", *L'Illustration*, no. 490 (17 Temmuz 1852), 39; no. 491, 61; Nardin, "Reprise" 109. Bouët ayrıca (a.g.e., 111) "eski tarz bir başlık giyen" bir amazon "bölüğü" görmüştü. Bu başlıkların neyden yapıldığını söylememişti ama hayvan derisi olabilir. Pruneau (*Description*, 173) erkek askerlerin giydiği fil derisi başlıklardan söz eder. Chaudoin (*Trois mois*, 301) yine erkek birliklerin giydiği siyah maymun derisiyle kaplı şapkalardan bahseder.
40. Skertchly, *Dahomey*, 255, 256.
41. Norris, *Memoirs*, 112.
42. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 345.
43. Forbes, *Dahomey*, II, 64.
44. Vallon, "Royaume" (2. bölüm), *Revue Maritime et Coloniale*, III (Kasım 1861), 339.
45. Burton, *Mission*, 111.
46. A.g.e., 228.
47. Skertchly, *Dahomey*, 251.
48. Nardin, "Reprise", 109-10.
49. Chaudoin, *Trois tnois*, 322.
50. Burton, *Mission*, 243-4, 251.
51. Duncan, *Travels*, I, 225.
52. Burton, *Mission*, 228, 243, 244, 315.
53. Conneau, *Slaver's Log Book*, 204.
54. Répin, "Voyage", 92.
55. Beecroft'ın günlüğü, 52.
56. Burton, *Mission*, 244.

57. Foà, *Dahomey*, 257; "Dahomiens" (2. bölüm), 263.
58. Duncan, *Travels*, I, 261.
59. Skertchly, *Dahomey*, 167.
60. Répin, "Voyage", 83.
61. Foa, *Dahomey*, 258.
62. Morienval, *Guerre*, 38.

9. Bölüm: Kullandıkları Silahlar

1. E. Courdioux, "Côte des Esclaves" *MC*, VII, no. 336 (12 Kasım 1875), 555. (1873'ten 1878'e kadar Courdioux, "Côte des Esclaves" genel başlığı altında Lyon'un Missions Africaines haftalık organında Dahomey ve komşuları hakkında pek çok makale yayınlamıştı. İlk kez ismiyle andıktan sonra bundan sonra notlarda sayılarıyla anılacaktır.)
2. Répin, "Voyage", 82, 91.
3. Snelgrave, *New Account*, 34.
4. Foà, *Dahomey*, 259.
5. Warren Moore, *Weapons of the Revolution...and Accoutrements* (New York, 1967), 59.
6. Ian V. Hogg ve John H. Batchelor, *Armies of the American Revolution* (Englewood Cliffs, NJ, 1975), 57.
7. PRO; FO 84/1175, T.L. Perry'den H.S. Freeman'a, 6 Agustos 1862. Euschart 28 Haziran-22 Temmuz 1862 tarihlerinde Abomey'i ziyaret etmişti. Britanyalı komutan Perry, Hollandalının kıyıya dönüşü üzerine onun sözlü günlüğünü yazıya geçirmiş ve Lagos'taki Britanya hükümetine göndermişti.
8. Ellis, *Land of Fetish*, 55. Winchester'ı olan bir subay ve onun komutasında British Enfield'ları olan askerler görmüştü.
9. Forbes, *Dahomey*, II, 226, 236, 67. Ayrıca bkz. Beecroft'ın günlüğü, 52, 55. Forbes'un günlüğü, 40, "yedi namlulu arkebüze" "5 namlulu alaybozan" demişti. Belki de not alırken yapılan bir hataydı ve notlar kitaba dönüştürülürken düzeltilmişti.
10. Nardin, "Reprise", 110.
11. Bouët, "Royaume", no. 492, 71-2.
12. Vallon, "Royaume" (Kasım 1861), 339; Courdioux, no. 336, 555.
13. Nardin, "Reprise", 125.
14. Répin, "Voyage", 90.
15. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 345.
16. Burton, *Mission*, 161 n. 36; Skertchly, *Dahomey*, 263.
17. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 181; Norris, *Memoirs*, 94.
18. Freeman, *Journal*, 260, 263.
19. Chaudoin, *Trois mois*, 395-6.
20. Freeman, *Journal*, 263.
21. Répin, "Voyage", 91 (alıntı kaynağı); Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 345.
22. A.g.e.
23. Burton, *Mission*, 262.
24. Beecroft'ın günlüğü, 58.
25. Nardin, "Reprise", 109.
26. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 346.
27. Burton, *Mission*, 163-4.
28. Skertchly, *Dahomey*, 132.

29. Burton, Mission, 161; Skertchly, *Dahomey*, 254.
30. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 338-9, 345.
31. Borghero, no 206, 33; Mandirola ve Moral, *Journal*, 77. Borghero hem sapın hem de bıçağın neredeyse bir metre olduğunu düşünüyordu.
32. Skertchly, *Dahomey*, 254.
33. Maire, *Dahomey*, 51. 1892 Fransa-Dahomey savaşında bu tip organ kesmelerin olduğunu söylüyor ancak detay vermiyor.
34. Degbelo, "Amazones" 126. Ellis, amazonların palalarıyla "yaralıların organlarını korkunç bir şekilde" kesteklerini duymuştu ama ayrıntı vermemişti. *Land of Fetish*, 55.
35. Burton, *Mission*, 161.
36. Archibald R. Ridgway, "Journal of a Visit to Dahomey; or, the Snake Country, in the Months of March and April, 1847", *The New Monthly Magazine and Humorist* (Londra), LXXXI, no. 323 (Kasım 1847), 303, 304 (3 bölümlük makalenin 2. bölümü).
37. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 355.
38. Skertchly, *Dahomey*, 281.
39. A.g.e., 20.
40. Foà, *Dahomey*, 258.
41. Brunet ve Glethlen, *Dahomey*, 303.
42. Duncan, *Travels*, I, 226.
43. Bouët, "Royaume" (3. bölüm), 71.
44. Skertchly, *Dahomey*, 214.
45. A.g.e., 167.
46. Courdioux, no. 336, 555.
47. Jean Bayol, "Les forces militaires actuelles du Dahomey", *Revue Scientifique (Revue Rose)*, XLIX, no. 17 (23 Nisan 1892), 521.
48. Maire, *Dahomey*, 51.
49. Borghero, no. 202, 222.
50. Laharthe, *Voyage*, 122.
51. Répin, "Voyage", 92.
52. Brue, "Voyage", 63.
53. Burton, *Mission*, 262 n. 19.
54. A.g.e., 262.
55. A.g.e.
56. Brue, "Voyage", 63.
57. Bayol, "Forces militaires", 521.
58. Conneau, *Slaver's Log Book*, 204.
59. Répin, "Voyage", 102.
60. Skertchly, *Dahomey*, 255.
61. Courdioux, no. 336, 550.
62. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 60.
63. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 181.
64. Burton, *Mission*, 155 n. 19.
65. Répin, "Voyage", 91.
66. Burton, *Mission*, 155 n. 19.
67. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 71.
68. Nardin, "Reprise", 109.

69. Skertchly, *Dahomey*, 21.
70. Répin, "Voyage", 91.
71. Foà, *Dahomey*, 257.
72. Manditrola and Morel, *Journal*, 77.
73. Kral Béhanzin, Mart 1891'de Abomey'de bir Fransız heyetine hem silah hem de barut üreten bir fabrikası olduğunu söylemişti. Barutun Avrupa yöntemlerine göre yapıldığını ancak kendisinin onu beyazlardan satın almayı tercih ettiğini söylemişti. Eğer heyetin işi uzayacaksa tüfekçilerini veya ürünlerini getirebileceğini söylemişti fakat Fransızlar orada çok kalmadılar. Béhanzin'in iddiası oldukça şüpheli. CAOM, Dahomey, III, 2, J. D'Ambrières'in günlüğü; Aublet, *Guerre au Dahomey*, 98.
74. Herskovits, *Dahomey*, I, 126.
75. Duncan, *Travels*, I, 226.
76. Burton, *Mission*, 261.
77. Bayol, "Forces militaires", 521. Chaudoin (*Trois mois*, 301) çanta yapımında "*mandille* saplarının" kullanıldığından bahseder. Hangi yazımın doğru olduğuna karar veremedim.
78. Forbes, *Dahomey*, I, 23.
79. Burton, *Mission*, 156.
80. Skertchly, *Dahomey*, 166-7.
81. Duncan, *Travels*, I, 261.
82. Foà, *Dahomey*, 257.
83. Snelgrave, *New Account*, 27, 78.
84. Norris, *Memoirs*, 108.
85. Forbes, *Dahomey*, II, 39, 56, 222; Beecroft'ın günlüğü, 60.
86. Skertchly, *Dahomey*, 281.
87. Burton, *Mission*, 187, 185.
88. A.g.e., 262-3.

10. Bölüm: Amazonların Sayısı

1. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 181.
2. Norris, *Memoirs*, 108-9; Dalzel, *History*, 176.
3. Pires, *Viagem*, 68.
4. Brue, "Voyage", 63.
5. Freeman, *Journal*, 260, 262, 263.
6. CAOM, SOM (Section Outre-Mer), D.3538, Pogla K. Gléle, "Le royaume du Dan-Ho-Min: tradition orale et histoire écrite", yüksek lisans tezi, 78; Maire, *Dahomey*, 49.
7. Duncan, *Travels*, I, 227, 231.
8. Winniett's testimony, 65.
9. Ridgway, "Journal" 304, 408. İkinci alıntı makalenin üçüncü bölümünde yer alıyor, *New Monthly Magazine*, LXXXI, no. 324 (Aralık 1847).
10. Forbes, *Dahomey*, II, 55-6, 91, 226-7; Forbes'un günlüğü, 36.
11. Beecroft'ın günlüğü, 42. Sayfa 45'te Gezo'dan alıntı yapıyor ve "çok sayıda" birliğin sınırları korumak için görevde olduğunu söylüyor.
12. Burton, *Mission*, 263.
13. Richard F. Burton, *Abeokuta and the Camaroons Mountains*, 2 Cilt (Londra, 1863), I, 120 n. 1.
14. Bouet, "Royaume" (3. bölüm), 71; Nardin, "Reprise", 99, 125.

15. Répin, "Voyage" 91, 92; Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 343; "Royaume" (2. bölüm), 347.
16. Guillevin, "Voyage", 292.
17. Borghero, no. 202, 222.
18. Burton, *Abeokuta*, I, 124; Dunglas, "Contribution", Cilt 2, 108; Maroukis, "Warfare", 200.
19. PRO, FO 84/1175, Perry'den Freeman'a, 6 Ağustos 1862.
20. CMS, CA2/o16/34, Dawson'ın günlüğü, 21.
21. Wilmot, "Despatches", 438.
22. Burton, *Abeokuta*, I, 122.
23. Burton, *Mission*, 263-4.
24. Skertchly, *Dahomey*, 455.
25. Foà, *Dahomey*, 30.
26. Médard Béraud, "Note sur le Dahomé" *Bulletin de la Société de Géographie*, 5. Seri, XII, Kasım 1866, 380; CAOM, Gabon, I, 6b, Fleuriot de Langle'dan Fransız Donanma Bakanı'na, Temmuz 16, 1866; Bouche, *Sept ans*, 381-3; E. Courdioux, "Côte des Esclaves", *MC*, IX, no. 397 (12 Ocak 1877), 23; Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 198; Bernard Schnapper, *La Politique et le commerce français dans le golfe de Guinée de 1838 à 1871* (Paris, 1961), 190. 1863'te, 10.000 kölenin Dahomey'den Küba'ya getirildiği söyleniyor. Honorat Aguessy, "Le Dan-Homê du XIXe siècle était-il une société esclavagiste?", *Revue Française d'Etudes Politiques Africaines*, no. 50 (Şubat 1970), 81.
27. Patrick Manning, "The Slave Trade in the Bight of Benin, 1640-1890", Henry A. Gemery ve Jan S. Hogendorn, eds, *The Uncommon Market: Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade* (NewYork, 1979), 117.
28. Edmond Chaudoin, "Au Dahomey", *L'Illustration*, no. 2563 (Nisan 9, 1892), 302; *Trois mois*, 118-19; Alfred Barbou, *Histoire de la Guerre au Dahomey* (Paris, 1893); C.W. Newbury, *The Western Slave Coast and Its Rulers* (Oxford, 1961). 130 n. 4. Dahomey'den çıkan son köle kargosu 1 Mayıs 1892'de Alman gemisiyle yolculuğa çıkan 500 kişiden oluşuyor olabilir. CAOM, Dahomey, I, 5a, Ballay'dan Fransız Donanma Bakanı'na, 8 Mayıs 1892.
29. Béraud, "Note", 378.
30. Ellis'in iyice abarttığı 15-20 bin tahminini bir kenara bırakıyoruz. (*Land of Fetish*, 41).
31. Frédéric Schelameur, *Souvenirs de la campagne du Dahomey* (Paris, 1896), 235.

11. Bölüm: Evleri

1. Forbes, *Dahomey*, I, ix; Skertchly, *Dahomey*, 455; Foà, *Dahomey*, 258; Degbelo, "Amazones", 92; Bay, "Servitude", 352.
2. Nardin, "Reprise", 123.
3. Norris, *Memoirs*, 82.
4. Law, "Further Light", 217.
5. MAE, Mémoires et documents, Afrique, 51, J. Lartigue, "Relation du voyage a Abomey", 2 Eylül 1860, 10.
6. Burton, *Mission*, 326.
7. CAOM, Dahomey, III, 1, Angot'tan Bayol'a, 5 Ocak 1890, 10.
8. Emmanuel G. Waterlot, *Les bas-reliefs des bâtiments royaux d'Abomey (Dahomey)*, (Paris, 1926), 3.

9. Th. Constant-Ernest d'Oliveira, *La visite du Musée d'Histoire d'Abomey* (Abomey, 1970), 7.
10. Dalzel, *History*, xiii; Freeman, *Journal*, 258.
11. Burton, *Mission*, 136.
12. D'Oliveira, *Visite*, 4.
13. Waterlot, *Bas-reliefs*, 3.
14. Law, "Further Light", 217.
15. Dalzel, *History*, 190-1.
16. Law, "Further Light", 217.
17. Freeman, *Journal*, 268.
18. Duncan, *Travels*, I, 219.
19. Répin, "Voyage", 80.
20. Freeman, *Journal*, 270.
21. A.g.e., 259.
22. Guillevin, "Voyage", 285.
23. Quénum, *Pays des Fons*, 16.
24. Dalzel, *History*, xv; Guillevin, "Voyage", 285; Burton, Mission, 141.
25. Brue, "Voyage", 61.
26. Burton, *Mission*, 86 n. 2.
27. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 172. "Bu kişilerin kralın egosunu tatmin etmekten dışında krala hiçbir faydası olmadığını" söylüyor ancak sarayda çalışan erkeklerden bahsetmeyi unutuyor.
28. PRO, FO 84/886, Louis Fraser'ın günlüğü, eklenti no. 1, Beecroft'tan Palmerston'a, 19 Şubat, 1852, 126. (163 sayfalık belge bundan sonra notlarda Fraser'ın günlüğü olarak anılacaktır.)
29. Norris, *Memoirs*, 127-8; Dalzel, *History*, xiv.
30. Norris, *Memoirs*, 128.
31. Nardin, "Reprise", 99.
32. Skertchly, *Dahomey*, 385.
33. Borghero, no. 206, 25.
34. Burton, *Mission*, 175.
35. Skertchly, *Dahomey*, 385.
36. Borghero, no. 206, 25.
37. Répin, "Voyage", 80.
38. Burton, *Mission*, 136, 175.
39. Norris, *Memoirs*, 106-7.
40. Forbes, *Dahomey*, II, 34, 67; Forbes'un günlüğü, 19, 41; Beecroft'ın günlüğü, 31, 62, 65.
41. Burton, *Mission*, 21 n. 39, 190-1.
42. A.g.e., 239 ve n. 61.
43. Skertchly, *Dahomey*, 353-4.
44. Burton, *Mission*, 136.
45. A.g.e., 322.
46. Smith, *New Voyage*, 183.
47. Law, "Further Light", 217.
48. CAOM, Dahomey, III, 1, Angot'tan Bayol'a, 5 Ocak 1890, 10.
49. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 27.
50. Dunglas, "Contribution", Cilt 1, 92.
51. Bay, "Royal Women", 162.

52. Degbelo, "Amazones", 91.
53. Law, "Further Light", 217.
54. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 162.
55. CAOM, DFC, Cotes d'Afrique, no. 1ll, karton 75, "Réfléxions sur Juda par les Sieurs de Chenevert et abbé Bullet", 7.
56. Dalzel, *History*, xiv.
57. De Chenevert and Bullet, "Réfléxions", 7.
58. Norris, *Memoirs*, 94.
59. Forbes, *Dahomey*, II, 20, 43, 57, 65, 75.
60. Beecroft'm günlüğü, 101.
61. A.g.e.,127, 128; Forbes, *Dahomey*, II, 162, 163.
62. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 336-7; Répin, "Voyage", 84, 100.
63. Argyle, *Fon*, 67.
64. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 337; Répin, "Voyage", 84.
65. A.g.e.
66. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 336.
67. A.g.e., 336, 337.
68. Burton, *Mission*, 141.
69. Vallon, "Royaume" (İlk bölüm), 337. Répin ("Voyage", 83) onun "törenlerde düzeni korumakla ve izleyicilerin sessiz olmasını sağlamakla görevli bir çeşit hazine vekili" olduğunu söyler.
70. Skertchly, *Dahomey*, 446.
71. Blanchély, "Relation du deuxième voyage fait, en 1850, dans le royaume du Dahomé, par Blanchély aîné, en compagnie de M. Esprit Cases, nouvel agent de la factorerie francaise Régis aîné, de Whydah", 2. Bölümden birincisi, *MC*, XXIII, no. 1172 (20 Kasım 1891), 563.
72. Forbes, *Dahomey*, II, 18, 75; Beecroft'm günlüğü, 44.
73. Burton, *Mission*, 175.
74. Vallon, "Royaume" (Ağustos 1861), 337; Répin, "Voyage", 83-4; Burton, *Mission*, 141-2, 164.
75. Jules Polrier, *Campagne du Dahomey*, 1892-1894 (Paris, 1895), 245. Ayrıca bkz. Freeman, *Journal*, 257, 258, 265; Fraser'ın günlüğü, 49, 105, 136; Vallon, "Royaume" (İlk bölüm), 337; Répin, "Voyage", 84. Modern araştırmacı Bonifa ce I. Obichere, Kangbodé'nin ("Cambode") bir unvan olmadığını, Gezo'nun muhasebecisinin adı olduğunu iddia etmişti ("Change and Innovation in the Adminlstration of the Kingdom of Dahomey", *Journal of African Studies*, I, 3 [sonbahar 1974], 244). Ancak Freeman, Blanchély, Forbes, Beecroft, Fraser, Vallon, Répin, Burton ve Skertchly'nin izlenimleri bu yönde değildi ve 20. yüzyıl yazarları genellikle Kangbodé'nin bir unvan olduğunu kabul ediyor. Poirier'ye göre (*Campagne*, 245), Béhanzin'in "hazine vekilinin" adı Ayenkuken'di ve Gezo'nunkinin adı Tononu Tossa'ydı. Her ikisi de kaçak kralın 1893 Kasımı'nda Paris'e gönderdiği bir işe yaramayan barış heyetinin üyeleriydi.
76. Burton, *Mission*, 141, 251; Skertchly, *Dahomey*, 212, 226. Forbes (*Dahomey*, II, *passim)* Tononu'nun kadın dengini *mae-hae-pah*; Burton (*Mission*, 141, 251) ve Skertchly (*Dahomey*, 212, 226) *Yavedo* olarak adlandırmıştı.
77. Bay, "Royal Women", 191.
78. Burton, *Mission*, 86 n. 2.
79. Argyle, *Fon*, 69.

12. Bölüm: Askeri Eğitimleri

1. David Ross, "Dahomey" in Michael Crowder, ed., *West African Resistance: The Military Response to Colonial Occupation* (New York, 1971), 154.
2. Bayol, "Forces militaires", 521-2. Beecroft/Forbes'un 1850'de Abomeyi ziyareti sırasında meydana gelen bir olay, onurdan yoksun olan bir silah varsa onun da topuz olduğunu göstermişti. Atakpamé seferinde uygunsuz davranışlarından suçlu bulunan bir veya altı subay topuzlarla silahlandırılmış ve kıdemsiz infazcı seviyesine indirilmişti. Bu durumda topuz, yüz karası olmanın işaretiydi. Beecroft'm günlüğü, 117; Forbes, *Dahomey*, II, 149; Forbes'un günlüğü, 78.
3. Foà, *Dahomey*, 259.
4. De Wailly, "Régiment sacré", 393.
5. Duncan, *Travels*, I, 240.
6. Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 350.
7. Burton, *Mission*, 261. Burton, Dahomey'in Cana'daki askeri talimlerine katılan "meşhur aslan avcısı M. Jules Gerard"m bir mektubundan (açıkça olmasa da onaylayarak) alıntı yapmıştı. Mektup 18 Ağustos 1864'te Londra *The Times*'da yayınlamıştı ve *A Mission to Gelele*'nin orijinal baskısına eklenmişti.
8. Skertchly, *Dahomey*, 166-7, 209, 457.
9. Law, "Further Light", 218-19.
10. A.g.e., 217.
11. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 161.
12. Labarthe, *Voyage*, 122.
13. A.g.e., 148-9.
14. Dalzel, *History*, xi.
15. Conneau, *Slaver's Log Book*, 204.
16. Duncan, *Travels*, I, 231-3.
17. Winniett'in gözlemleri, 65.
18. Forbes, *Dahomey*, II, 123-6; Forbes's journal, 64-7; Beecroft's journal, 101-3.
19. Bouet, "Royaume" (3. bölüm), 71.
20. A.g.e.
21. Nardin, "Reprise", 100.
22. Répin, "Voyage", 91; Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 348-9.
23. Répin, "Voyage", 92.
24. Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 350.
25. Foà, "Dahomiens" (2. bölüm), 263.
26. De Wailly, "Régiment sacré", 393.
27. Skertchly, *Dahomey*, 295.
28. Fraser'ın günlüğü, 126.
29. Bayol, "Forces militaires", 521.
30. Wilmot, "Despatches", 438. Çırak amazonlarla ilgili bu raporu Snelgrave'in bir asır önce belirttiği erkek askerlere eşlik eden oğlanlarla ilgili görüşlerine (*New Account*, 78) bağlamak çok cazip.
31. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 60-1.
32. Law, "Further Light", 217.
33. Snelgrave, *New Account*, 27, 77-8.
34. Labarthe, *Voyage*, 122.
35. A.g.e., 148-9.
36. Dalzel, *History*, xi.
37. Freeman, *Journal*, 263. Ayrıca bkz. Freeman'ın daktilo yazısı, 324.

38. Duncan, *Travels*, II, 281-3.
39. A.g.e., I, 240.
40. Wilmot, "Despatches", 429. 1861-3'te Fransa'nın Batı Afrika deniz filosunun başında olan Amiral Didelot Wilmot'dan, Dahomey ordusunun "askeri eğitiminin bir süredir eskisine göre çok daha ciddiye alındığını" duymuştu. "Askerler hedef çalışmalarına başlağından beri büyük bir gelişme göstermişti; neredeyse diğer tüm siyahilerin aksine artık silahlarını nasıl omuzlayıp ateş edeceklerini biliyorlardı ki siyahiler için ses her şeydi ve başlarını uzaklaştırıp her türlü pozisyondan atış yapıyorlardı." MAE, Mémoires et documents, Afrique, 52, Didelot'dan Chassloup-Laubat'ya, 27 Mart 1863.
41. Borghero, no. 106, 30.
42. Degbelo, "Amazones", 115.
43. Duncan, *Travels*, I, 240.
44. Wilmot, "Despatches", 427, 429, 438.
45. Skertchly, *Dahomey*, 209.
46. Foà, *Dahomey*, 256.
47. Adolphe Burdo, "Au Dahomey", *Journal des Voyages*, no. 682 (3 Ağustos 1890), 70 (3 bölümlü makalenin 2. bölümü). Burdo bu bilgileri ikinci ağızdan almış gibi görünüyor.
48. J. Bern, *L'expédition du Dahomey (aout-décembre 1892): notes éparses d'un volontaire* (Sidi Bel-Abbes, Cezayir, 1893), 261.
49. Forbes, *Dahomey*, I, 23.
50. Skertchly, *Dahomey*, 167, 457.
51. Foà, *Dahomey*, 259.
52. Foà, "Dahomiens" (2. bölüm), 262.
53. Degbelo, "Amazones", 115.
54. Forbes, *Dahomey*, 61-2.
55. Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 347.
56. Chaudoin, *Trois mois*, 186.
57. Foà, *Dahomey*, 256, 258.
58. Duncan, *Travels*, I, 225-6.
59. Beecroft'ın günlüğü, 52.
60. Wilmot, "Despatches", 438.
61. Foà, "Dahomiens" (2. bölüm), 262.
62. Bayol, "Forces militaires", 522.
63. Degbelo, "Amazones", 99, 115.
64. İlk bakışta genç okçuların en çevik amazonlar olduğu bilgisiyle çelişiyor gibi görünebilir ancak eğitimli koşucular en iyi performanslarını yirmili yaşlarında gösteriyorlardı.
65. A.g.e., 113-15.
66. Bayol, "Forces militaires", 522.
67. Borghero, no. 202, 225.
68. Ridgway, "Journal" (3. bölüm), 408.
69. Skertchly, *Dahomey*, 18.
70. Quénum, *Pays des Fons*, 162.
71. Conneau, *Slaver's Log Book*, 204, 205.
72. Duncan, *Travels*, I, 240.
73. Winniett'in gözlemleri, 69.
74. Ridgway, "Journal" (3. bölüm), 408.

75. Wilmot, "Despatches", 427.
76. Freeman'ın daktilo yazısı, 322, 323.
77. Laffitte, *Dahomé*, 82, 86. Laffitte'in ismi kayıtlarda bazen Irénée olarak ortaya çıkıyor ve soyadı bazen tek F ile yazılıyor.
78. Buzon, « Une visite a la cour du roi de Dahomey en 1874 », *Revue Blew (Revue Politique et Littéraire)*, LI, no. 24 (17 Haziran 1893), 754.
79. Ellis, *Land of Fetish*, 55.
80. Chaudoin, *Trois mois*, 186.
81. Foà, *Dahomey*, 258, 259.
82. Bern, *Expédition*, 192.
83. Georges Verdal, "Les amazones du Dahomey", *L'Education Physique*, yeni seri, XXXII, no. 29 (Ocak 1934), 58.
84. A.g.e.
85. Bouet, "Royaume" (3. bölüm), 71.
86. Burton, *Mission*, 154.
87. A.g.e., 224.
88. A.g.e., 154.
89. A.g.e., 262.
90. Skertchly, *Dahomey*, 341.
91. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 68.
92. Duyarsızlık eğitimleri önce erkek acemiler üzerinde denenmiş olabilir. Daha önce belirtildiği gibi (3. Bölüm s. 57) William Smith (*New Voyage*, 192) Whydah'ın 1727'de fethedilmesinden sonra Dahomey generalleri "tüm erkeklerin kamplara gitmesini ve satılamaz olan esirler arasındaki yaşlıların ve yaralıların kafalarını kesmelerini söylemişti; bu oğlanların bazılarının yaşı yedi sekizin üzerinde değildi."
93. Dalzel, *History*, 171-3.
94. Conneau, *Slaver's Log Book*, 205.
95. Beecroft'ın günlüğü, 39-40; Forbes, *Dahomey*, II, 49-53; Forbes'un günlüğü, 23, 28-31, 104. Forbes, Beecroft'ın 100 dolar ödeyerek adamlardan birini kurtardığını söyler ancak Beecroft'ın kendisi dört kurbanın amazonlar tarafından "hakkından gelindiğini" anlatır.
96. Burton, *Mission*, 166, 233.
97. Skertchly, *Dahomey*, 358, 415, 417.
98. Chaudoin, "Dahomey", 302. J. du Vistre adından güvenilmez bir yazar (Glele'nin Marseille'de okuduğunu söyler ancak aslında bunlar Glele'nin ondan küçük iki erkek kardeşiydi) amazonların bir adamı kurban ettiğinde adamın Avrupai kıyafetler giydiğini ve kadınların da infazdan önce onun etrafında deli gibi dans ettiğini anlatır. Du Vistre'in *L'Illustration*'daki "Au Dahomey" makalesi, XLVIII, no 2455, 15 Mart 1890, sadece bu anı gösteren bir kabartma fotoğrafla resmedilmişti. Du Vistre'in Dahomey'i gördüğüne dair hiçbir işaret yok ancak fotoğrafın "Choa"ya ait olduğu (belli ki Foà'yı yanlış yazmışlardı) söylenir ve Foà orada 1886'dan 1890'a kadar yaşamıştı. Tuhaftır ki *Le Figaro*'nun haftalık yayını *Supplément Littéraire* (XVI, no. 10, 8 Mart 1890, 38) yalnızca bir hafta önce, Jules Lartigue'in Abomey'i ziyaretiyle ilgili yazdığı 30 yıllık "Les sacrifices humains au Dahomey- révélations inédites" yazısı yayımladı. Bu yazı, Vistre'in raporunu ve Foà'nın fotoğrafını açıklamaya yardımcı oluyor. Lartigue (orijinali MAE, Mémoires et documents, Afrique, 51, "Relation du voyage à Abomey" 2 Eylül 1860) Glele'nin merhum babası Gezo'ya hizmet etmeleri için siyahiler göndermekten

bıktığını ve "beyaz" göndermeye karar verdiğini söylemişti. Gezo'nun Avrupai tarzda giyinmiş iki Afrikalı esirini almış ve hamaklarla şehrin her yerinde onları gezdirmişti. Daha sonra da onları beyaz insanın infaz şekliyle yani asılarak diğer dünyaya yollamıştı. Belli ki Béhanzin de babası Glele'yi aynı tarzda ancak bu kez amazonlarla onurlandırmıştı. Ayrıca bkz. PRO, FO 84/1175, Perry'den Freeman'a, 6 Ağustos 1862, başları kesilmeden önce Avrupalı gibi giydirilen Ishagga'lı esirlerle ilgili (18. bölüm).

99. Anonim, *La France au pays noir, campagne du Dahomey*, 1890-1892 (Paris, 1895), 39, 46, nerede bulunduğunu bilmediğim A. Angot'un "günlüğünden" alıntı; Jean Bayol, "L'attaque de Kotonou, 4 mars 1890, impressions et souvenirs", *Revue Bleue (Revue Politique et Littéraire)*, XLIX, no. 18 (30 Nisan 1892), 572.

100. Anonim, *France au pays noir*, 46, Angot'nun günlüğünden alıntı; Léonce Grandin, *A l'assaut du pays des noirs. Le Dahomey*, 2 Cilt (Paris, 1895), I, 163; Chaudoin, *Trois mois*, 351-2.

101. G.A. Robertson, *Notes on Africa; Particularly Those Parts Which Are Situated Between Cape Verd and the River Congo* (Londra, 1819), 270.

102. Duncan, *Travels*, I, 240.

103. Forbes, *Dahomey*, I, 6.

104. Bouët, "Royaume" (2. bölüm), 61.

105. Bern, *Expédition*, 327-8.

13. Bölüm: Birlik Ruhu Oluşturma

1. Forbes, *Dahomey*, I, 24.
2. Skertchly, *Dahomey*, 214.
3. A.g.e., 18.
4. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 346.
5. Borghero, no. 202, 222, 224.
6. Forbes, *Dahomey*, II, 242.
7. Skertchly, *Dahomey*, 18.
8. Forbes, *Dahomey*, I, 24.
9. A.g.e., II, Forbes, törenlerde bandoyu (her şeyi olduğu gibi) göz hapsine alıyordu. Ortalama 12 kişi olsa da kadın bandosundaki kişi sayısı 4 ile 40 arasında değişiyordu ama amazonların bandoda yer alıp almadığı belli değil. Pek çok bando yalnızca bir enstrümandan oluşuyordu; bu da genellikle davul veya fildişi oluyordu. Yalnızca dört grup üyesi uzun pirinç tampetler çalıyordu. 12 üyeli bir bandonun büyük olasılıkla çıngırak olan "su kabağından" enstrümanları vardı. A.g.e., II, 214-41; Forbes'un günlüğü, 103-26.
10. Nardin, "Reprise ", 110; Bout, "Royaume" (2. bölüm), 59.
11. Duncan, *Travels*, I, 230.
12. Burton, *Mission*, 249.
13. Bazı davulları çömlekten yapmış olabilirler. Bkz. Clément da Cruz, "Les instruments de musique dans le Bas-Dahomey", *ED*, XII (1954), 16,19.
14. Forbes, *Dahomey*, II, 235; Beecroft'ın günlüğü, 55.
15. Burton, *Mission*, 154.
16. Nardin, "Reprise", 110, 111.
17. Forbes, *Dahomey*, II, 235; Beecroft'ın günlüğü, 55.

18. Da Cruz ("Instruments", 15, 18) 20. yüzyılın ortalarında hazırladığı kataloğunda tahta trompetleri ve bufalo ve antilop boynuzlarından yapılan diğer trompetleri listelemişti.
19. Forbes, *Dahomey*, II, 232; Beecroft'ın günlüğü, 53.
20. Nardin, "Reprise", 109; Bouët, "Royaume" (2. bölüm), 59.
21. Dalzel, *History*, xi n. 1.
22. Morienval, *Guerre du Dahomey*, 198.
23. Forbes, *Dahomey*, II, 230.
24. Beecroft'ın günlüğü, 131; Bouët, "Royaume" (2. bölüm), 59.
25. Beecroft'ın günlüğü, 53.
26. Skertchly, *Dahomey*, 19. Da Cruz ("Instruments", 16) hem ağa hem de su kabağının içine bağlı olan çekirdeklerden ve demir çıngıraklardan bahsediyor.
27. Skertchly, *Dahomey*, 19. Ayrıca bkz. da Cruz, "Instruments", 17.
28. Répin, "Voyage", 91.
29. Duncan, *Travels*, 1,224; Bouët, "Royaume" (2. bölüm), 59; Borghero, no. 202, 225; Ridgway, "Journal" (2. bölüm), 301; Répin, "Voyage", 91; Skertchly, *Dahomey*, 165; Laffitte, *Dahome*, 91.
30. Ouénum, *Pays des Fons*, 159. Başka bir Dahomeyli, Clément da Cruz ("Instruments" 34) yerli müzisyenlerin "Avrupa müzik kurallarına göre harmoniden haberlerinin olmadığını ancak tempo konusunda tecrübeli" oldukları konusunda hemfikir.
31. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 346.
32. A.g.e., (2. bölüm), 347.
33. Burton, *Mission*, 227.
34. Skertchly, *Dahomey*, 247.
35. Ridgway, "Journal" (3. bölüm), 408.
36. Forbes, *Dahomey*, II, 39.
37. A.g.e., II, 242. Forbes'un günlüğü, 127, 128, ayrıca kalkan ve okla yay dansından bahseder.
38. Burton, *Mission*, 227-8.
39. Borghero, no. 202, 225.
40. Dalzel, *History*, xi n. 1.
41. Ridgway, "Journal" (3. bölüm), 408.
42. Forbes, *Dahomey*, II, 92; Beecroft'ın günlüğü, 49.
43. A.g.e., 60.
44. Burton, *Mission*, 230 n. 44.
45. A.g.e., 224, 227, 262.
46. Ridgway, "Journal" (3. bölüm), 408.
47. Borghero, no. 202, 225.
48. Burton, *Mission*, 227-8.
49. A.g.e.,161.
50. Skertchly, *Dahomey*, 214.
51. A.g.e., 209-10.
52. A.g.e., 231.
53. Répin, "Voyage", 92-3.
54. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 362; (2. bölüm), 349.
55. Forbes, *Dahomey*, II, 39; Beecroft'ın günlüğü, 43.
56. Burton, *Mission*, 285.

57. Skertchly, *Dahomey*, 169, 201, 214, 219, 344.
58. Bonifface I. Obichere, *West African States and European Expansion: the Dahomey-Niger Hinterland, 1885-1898* (New Haven, 1971), 75.
59. Forbes, *Dahomey*, II, 27. Ayrıca sandaletler hakkında bkz. a.g.e., II, 102 ve Beecroft'ın günlüğü, 94.
60. Forbes, *Dahomey*, II, 154.
61. A.g.e., II, 110.
62. Duncan, *Travels*, I, 225.
63. Ridgway, "Journal" (3. bölüm), 408.
64. Forbes, *Dahomey*, II, 120.
65. A.g.e., II, 164.
66. Beecroft'ın günlüğü, 128, 129, 132. Ayrıca bkz. Forbes'un günlüğü, 60.
67. Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 349.
68. Bayol, "Attaque de Kotonou", 572.
69. Forbes, *Dahomey*, I, 23.
70. Beecroft'ın günlüğü, 43.
71. Borghero, no. 206, 30; Mandirola ve Morel, *Journal*, 74.
72. Wilmot, "Despatches", 438.
73. Duncan, *Travels*, I, 240.
74. Winniett'ın gözlemleri, 65.
75. Le Herisse, *Ancien royaume*, 67; Prévaudeau, *Abomey-la-mystique*, 94; Quénum, *Pays des Fons*, 57; Law, "Amazons", 257-8.
76. Paul Mercier, *Civilisations du Bénin* (Paris, 1962), 289.
77. Forbes, *Dahomey*, II, 96.
78. Skertchly, *Dahomey*, 232.
79. A.g.e., 348.
80. Borghero, no. 206, 35-6; Mandirola and Morel, *Journal*, 80-1.
81. Fraser, *Warrior Queens*, 209, 331-2.
82. Forbes, *Dahomey*, I, 23, 134, II, 27, 119 (alıntı kaynağı).
83. A.g.e., I, 134.
84. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 80, Adrien Djivo'dan alıntı, "Béhanzin et Ago-li Agbo", doktora tezi, Paris I, 1979, 71. Ayrıca bkz. Forbes'un günlüğü, 58-9.
85. Degbelo, "Amazones", 168.
86. Bay, "Royal Women", 21, Paul Hazoumé'den alıntı, "Tata Ajache soupo ma ha Awoulnyan", *La Reconnaissance Ajricaine*, no. 1 (15 Ağustos 1925), 9.
87. Forbes, *Dahomey*, II, 108. Forbes'un günlüğünde, 59, şöyle yazar: "Onların erkek olduğunu düşünerek Attahpam'a saldırdık ve onları kadından da beter bir hâlde bulduk.
88. Burton, *Mission*, 162.
89. Skertchly, *Dahomey*, 232.
90. Burton, *Mission*, 259 n. 13.
91. Forbes, *Dahomey*, II, 95, 107-19, 150-1, 154, 167-8; Beecroft'ın günlüğü, 92, 94, 99, 118, 120, 121, 132.
92. Wilmot, "Despatches", 427.
93. A.g.e., 438.
94. Burton, *Mission*, 161.
95. A.g.e., 164.
96. A.g.e., 228.
97. Skertchly, *Dahomey*, 457.

98. Foà, *Dahomey*, 256; "Dahomiens" (1. bölüm), 202.
99. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 270.
100. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 73-4. M.A Glélé'nin 1974 tarihli *Le Danxome* kitabını bu şarkının kaynağı olarak gösteriyor ancak şarkı kitapta yer almıyor.
101. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 79. Bu şarkı da yanlışlıkla Glélé'nin kitabına atfedilmiştir.
102. Alexandre Adandé, *Les récades des rois du Dahomey* (Dakar, 1962), 26.
103. Snelgrave, *New Account*, 126.
104. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 181.
105. Norris, *Memoirs*, 109.
106. Freeman, *Journal*, 256.
107. Nardin, "Reprise", 117.
108. Burton, *Mission*, 131 n. 8.
109. Skertchly, *Dahomey*, 207, 255, 456.
110. Forbes, *Dahomey*, II, 227, 214.
111. A.g.e., II, 112.
112. Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 338.
113. Snelgrave, *New Account*, 126.
114. De Chenevert and Bullet, "Réfléxions", 53.
115. Burton, *Mission*, 209.
116. Brue, "Voyage", 62.
117. Burton, *Mission*, 152.
118. A.g.e., 251.
119. Skertchly, *Dahomey*, 207.
120. Burton, *Mission*, 131 n. 8.
121. A.g.e., 263.
122. A.g.e.
123. Skertchly, *Dahomey*, 15-16.
124. Ridgway, "Journal" (2. bölüm), 302.
125. Forbes, *Dahomey*, *11*, 218, 236.
126. Brunet ve Giethlen, *Dahomey*, 304.
127. Courdioux, no. 336, 555.
128. Forbes, *Dahomey*, II, 38.
129. A.g.e., II, 67; Beecroft'ın günlüğü, 61.
130. Bouet, "Royaume" (3. bölüm), 72.
131. Forbes, *Dahomey*, II, 56.
132. Beecroft'ın günlüğü, 60; Skertchly, *Dahomey*, 281.
133. Beecroft'ın günlüğü, 61.
134. Répin, "Voyage", 87; Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 344.
135. Burton, *Mission*, 212, 224.
136. Degbelo, "Amazones", 129, 123.
137. CAOM, Dahomey, III, 2, Decoeur'ün günlüğü, 5.
138. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 80.
139. Skertchly, *Dahomey*, 357.
140. Chaudoin, *Trois mois*, 301.
141. Hazoumé, *Doguicimi* (Fransızca), 120, 210; (İngilizce), 79, 148.
142. Snelgrave, *New Account*, 37-8.
143. Dalzel, *History*, 165-6.
144. Duncan, *Travels*, I, 233-4.

57. Skertchly, *Dahomey*, 169, 201, 214, 219, 344.
58. Bonlface I. Obichere, *West African States and European Expansion: the Dahomey-Niger Hinterland, 1885-1898* (New Haven, 1971), 75.
59. Forbes, *Dahomey*, II, 27. Ayrıca sandaletler hakkında bkz. a.g.e., II, 102 ve Beecroft'ın günlüğü, 94.
60. Forbes, *Dahomey*, II, 154.
61. A.g.e., II, 110.
62. Duncan, *Travels*, I, 225.
63. Ridgway, "Journal" (3. bölüm), 408.
64. Forbes, *Dahomey*, II, 120.
65. A.g.e., II, 164.
66. Beecroft'ın günlüğü, 128, 129, 132. Ayrıca bkz. Forbes'un günlüğü, 60.
67. Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 349.
68. Bayol, "Attaque de Kotonou", 572.
69. Forbes, *Dahomey*, I, 23.
70. Beecroft'ın günlüğü, 43.
71. Borghero, no. 206, 30; Mandirola ve Morel, *Journal*, 74.
72. Wilmot, "Despatches", 438.
73. Duncan, *Travels*, I, 240.
74. Winniett'ın gözlemleri, 65.
75. Le Herisse, *Ancien royaume*, 67; Prévaudeau, *Abomey-la-mystique*, 94; Quénum, *Pays des Fons*, 57; Law, "Amazons", 257-8.
76. Paul Mercier, *Civilisations du Bénin* (Paris, 1962), 289.
77. Forbes, *Dahomey*, II, 96.
78. Skertchly, *Dahomey*, 232.
79. A.g.e., 348.
80. Borghero, no. 206, 35-6; Mandirola and Morel, *Journal*, 80-1.
81. Fraser, *Warrior Queens*, 209, 331-2.
82. Forbes, *Dahomey*, I, 23, 134, II, 27, 119 (alıntı kaynağı).
83. A.g.e., I, 134.
84. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 80, Adrien Djivo'dan alıntı, "Béhanzin et Ago-li Agbo", doktora tezi, Paris I, 1979, 71. Ayrıca bkz. Forbes'un günlüğü, 58-9.
85. Degbelo, "Amazones", 168.
86. Bay, "Royal Women", 21, Paul Hazoumé'den alıntı, "Tata Ajache soupo ma ha Awouinyan", *La Reconnaissance Ajricaine*, no. 1 (15 Ağustos 1925), 9.
87. Forbes, *Dahomey*, II, 108. Forbes'un günlüğünde, 59, şöyle yazar: "Onların erkek olduğunu düşünerek Attahpam'a saldırdık ve onları kadından da beter bir hâlde bulduk.
88. Burton, *Mission*, 162.
89. Skertchly, *Dahomey*, 232.
90. Burton, *Mission*, 259 n. 13.
91. Forbes, *Dahomey*, II, 95, 107-19, 150-1, 154, 167-8; Beecroft'ın günlüğü, 92, 94, 99, 118, 120, 121, 132.
92. Wilmot, "Despatches", 427.
93. A.g.e., 438.
94. Burton, *Mission*, 161.
95. A.g.e., 164.
96. A.g.e., 228.
97. Skertchly, *Dahomey*, 457.

98. Foà, *Dahomey*, 256; "Dahomiens" (1. bölüm), 202.
99. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 270.
100. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 73-4. M.A Glélé'nin 1974 tarihli *Le Danxome* kitabını bu şarkının kaynağı olarak gösteriyor ancak şarkı kitapta yer almıyor.
101. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 79. Bu şarkı da yanlışlıkla Glélé'nin kitabına atfedilmiştir.
102. Alexandre Adandé, *Les récades des rois du Dahomey* (Dakar, 1962), 26.
103. Snelgrave, *New Account*, 126.
104. Pruneau de Pommegorge, *Description*, 181.
105. Norris, *Memoirs*, 109.
106. Freeman, *Journal*, 256.
107. Nardin, "Reprise", 117.
108. Burton, *Mission*, 131 n. 8.
109. Skertchly, *Dahomey*, 207, 255, 456.
110. Forbes, *Dahomey*, II, 227, 214.
111. A.g.e., II, 112.
112. Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 338.
113. Snelgrave, *New Account*, 126.
114. De Chenevert and Bullet, "Réfléxions", 53.
115. Burton, *Mission*, 209.
116. Brue, "Voyage", 62.
117. Burton, *Mission*, 152.
118. A.g.e., 251.
119. Skertchly, *Dahomey*, 207.
120. Burton, *Mission*, 131 n. 8.
121. A.g.e., 263.
122. A.g.e.
123. Skertchly, *Dahomey*, 15-16.
124. Ridgway, "Journal" (2. bölüm), 302.
125. Forbes, *Dahomey*, *11*, 218, 236.
126. Brunet ve Giethlen, *Dahomey*, 304.
127. Courdioux, no. 336, 555.
128. Forbes, *Dahomey*, II, 38.
129. A.g.e., II, 67; Beecroft'ın günlüğü, 61.
130. Bouet, "Royaume" (3. bölüm), 72.
131. Forbes, *Dahomey*, II, 56.
132. Beecroft'ın günlüğü, 60; Skertchly, *Dahomey*, 281.
133. Beecroft'ın günlüğü, 61.
134. Répin, "Voyage", 87; Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 344.
135. Burton, *Mission*, 212, 224.
136. Degbelo, "Amazones", 129, 123.
137. CAOM, Dahomey, III, 2, Decoeur'ün günlüğü, 5.
138. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 80.
139. Skertchly, *Dahomey*, 357.
140. Chaudoin, *Trois mois*, 301.
141. Hazoumé, *Doguicimi* (Fransızca), 120, 210; (İngilizce), 79, 148.
142. Snelgrave, *New Account*, 37-8.
143. Dalzel, *History*, 165-6.
144. Duncan, *Travels*, I, 233-4.

145. A.g.e., I, 261.
146. De Wailly, "Régiment sacré", 392.
147. CMS, CA2/016/34, Dawson'dan Fitzgerald'a, 2 Mayıs 1862.
148. Burton, *Mission*, 317-8.
149. Foà, *Dahomey*, 260; Le Hérissé, *Ancien royaume*, 52; Herskovits, *Dahomey*, II, 95; M.A. Glélé, *Danxome*, 133.
150. Duncan, *Travels*, I, 234.
151. Bay, "Servitude", 356.
152. Skertchly'ye göre (*Dahomey*, 454) kızların askere alındığında, "en umut vadeden ve on yaşından büyük" yani en üst sosyal sınıftan olanlar "subay yapılır düşük rütbelilerse er olarak adlandırılırdı" ama kimse onu bu konuda desteklemiyor.
153. Duncan, *Travels*, I, 234.
154. Foà, *Dahomey*, 257; "Dahomiens" (2. bölüm), 263.
155. Bay, "Royal Women", 178.
156. Law, "Further Light", 219.
157. Conneau, *Slaver's Log Book*, 204.
158. Laffitte, *Dahome*, 90-1.
159. Borghero, no. 202, 226.
160. Forbes, *Dahomey*, II, 121, 11. Forbes'un günlüğü, 6, "stone wall" karışımda cin de olduğunu ve şarabın ren şarabı olduğunu söylüyor. Limonataya "gazoz" adını veriyor.
161. Burton, *Mission*, 360.
162. Maire, *Dahomey*, 53. Ayrıca bkz. Demartinécourt'un günlüğü, 89.
163. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 77. Ayrıca bkz. Garcia, *Royaume*, 135.
164. A.g.e.
165. E. Nuëlito, *La guerre sous les tropiques* (Abbeville, 1901), 234-43. Kitabının daha eski bir basımında da aynı hikâyeyi anlatıyor, *Au Dahomey, Journal d'un officier de spahis* (Abbeville, 1897); 190-5.
166. Burton, *Mission*, 263 and n. 21.
167. Skertchly, *Dahomey*, 26.

14. Bölüm: Geçim Yöntemleri

1. Bay, "Royal Women", 160.
2. Forbes, *Dahomey*, I, 70, II, 178.
3. Nardin, "Reprise", 126.
4. Fraser's journal, 48.
5. Laffitte, *Dahomi*, 90.
6. Burton, *Mission*, 269.
7. Skertchly, *Dahomey*, 396.
8. Burton, *Mission*, 269.
9. Skertchly, *Dahomey*, 25.
10. Forbes, *Dahomey*, I, 70; II, 179.
11. Bay, "Royal Women", 160.
12. Laffitte, *Dahome*, 90.
13. Hazoumé, *Doguicimi* (Fransızca), 129; (İngilizce), 87.
14. Burton, *Mission*, 269.
15. Bay, "Royal Women", 159-60.
16. Skertchly, *Dahomey*, 154, 52, 89.

17. Maire, *Dahomey*, plate 3, 14-15.
18. Forbes, *Dahomey*, I, 70.
19. Burton, *Mission*, 269; "Present State", 405.
20. Jacqueline Delange, *Arts et peuples de l'Afrique noire* (Paris, 1967), 70; Bay, "Royal Women", 158-9. Ayrıca bkz. Hazoumé, *Doguicimi* (Fransızca), 127-8, (İngilizce), 86.
21. Brue, "Voyage", 66.
22. Duncan, *Travels*, I, 264, II, 271.
23. Burton, *Mission*, 219 ve n. 29, 190 n. 3; Skertchly, *Dahomey*, 215-17.
24. Burton, *Mission*, 131 n. 8.
25. Hazoumé, *Doguicimi* (Fransızca), 127-8; (İngilizce), 86.
26. Forbes'un günlüğü, 94. Beecroft'ın günlüğünde, 148, aynı beyan şu şekilde yer alıyor: "Kadınlarıma tarla ekip biçtiremem." Ayrıca bkz. Forbes, *Dahomey*, II, 185-8; Robin Law, "The Politics of Commercial Transition: Factional Conflict in Dahomey in the Context of the Ending of the Atlantic Slave Trade", *JAh*, XXXVIII, 2 (1997), 215.
27. A.g.e., II, 95; Beecroft'ın günlüğü, 92.
28. Laffitte, *Dahomé*, 90; Foa, *Dahomey*, 269.
29. Degbelo, "Amazones", 92.
30. A.g.e., 93, 96.
31. A.g.e., 94; Bay, "Royal Women", 160.
32. A.g.e.
33. A.g.e.
34. Snelgrave, *New Account*, 36-7.
35. Forbes, *Dahomey*, I, 157-8.
36. E. Courdioux, "Côte des Esclaves", *MC*, X, no. 492 (8 Kasım 1878), 538; Skertchly, *Dahomey*, 28; Dalzel, *History*, xii; Forbes, *Dahomey*, II, 183; Degbelo, kişisel iletişim, 4 Mart 1994.
37. Skertchly, *Dahomey*, 28.
38. Dalzel, *History*, xii, 214-15.
39. Gourg, "Ancien mémoire sur le Dahomey. Mémoire pour servir d'instruction au directeur qui me succédera au comptoir de Juda, par M. Gourg (1791)", *Mémorial de l'Artillrie de la Marine*, XX (1892), 769.
40. Forbes, *Dahomey*, II, 183-4; Burton, *Mission*, 283; Skertchly, *Dahomey*, 28.
41. Fraser'ın günlüğü, 136.
42. Courdioux, no. 492, 538.
43. Winniett'in gözlemleri, 69.
44. Guillevin, "Voyage", 292.
45. Burton, *Mission*, 260.
46. CAOM, Dahomey, III, 2, d'Ambrières'in günlüğü 27.
47. Bay, "Royal Women", 170; "Servitude", 356.
48. Garcia, *Royaume*, 133.
49. Bouet, "Royaume" (3. bölüm), 74.

15. Bölüm: Savaşlar

1. Foà, *Dahomey*, 26.
2. Argyle, *Fon*, 81.
3. Duncan, *Travels*, I, 266.
4. Dalzel, *History*, 216-21.

5. Djivo, *Guézo*, 72-3.
6. Duncan, *Travels*, I, 260.
7. Brodie Cruickshank, "Report...of His Mission to the King of Dahomey", 9 Kasım 1848, *IUP Series of British Parliamentary Papers, Colonies: Africa* 50, 243; Wilmot, "Despatches", 434. Ayrıca bkz. Forbes, *Dahomey*, II, 17, 32; Burton, *Mission*, 232, 313; Skertchly, *Dahomey*, 181, 462; Maroukis, "Warfare", 68-74; Law, "Politics", 219.
8. J. Huizinga, *The Waning of the Middle Ages* (Harmondsworth, Eng.,1976), 91. (Orijinali 1924'te yayınlanmıştır.)
9. Dov Ronen, "On the African Role in the Trans-Atlantic Slave Trade in Dahomey", *Cahiers d'Etudes Africaines*, XI, 1. sayı (1971), 9-10,13.
10. Richard F. Burton, *A Mission to Gelele, King of Dahome*, 2 Cilt (Londra, 1864), II, 209. Burton, bu açıklamayı, benim kullandığım 1966 baskısında yer almayan "Of 'The Negro's Place in Nature' " adlı bölümde yapmıştı. Ancak aynı kitabın 1966 baskısının 322. sayfasında, "hem erkeklerin hem kadınların köle avı için sanayiden her yıl bir süreliğine çekildiklerinden" bahsediyor.
11. Laffitte, *Dahomé*, 91. Ayrıca bkz. Chaudoin, *Trois mois*, 393.
12. CMS, CA2/o16/34, Dawson'ın günlüğü, 24, Dawson'dan Fitzgerald'a, 30 Kasım 1861.
13. Garcia, *Royaume*, 141.
14. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 64; Dunglas, "Contribution", Cilt 1, 168-9.
15. Snelgrave, *New Account*, 9. Askeri istihbarat hakkında ayrıca bkz. s. 121 ve 149-50.
16. Hazoumé, *Pacte de sang*, 24, 25; *Doguicimi* (Fransızca), 263-4, (İngilizce), 190; Djivo, *Guézo*, 59; Garcia, *Royaume*, 140.
17. Argyle, *Fon*, 84.
18. Hazoumé, *Pacte de sang*, 21-5.
19. Beecroft'ın günlüğü, 125; Forbes, *Dahomey*, II, 156-7.
20. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 65.
21. Laffitte, *Dahomé*, 92.
22. Hazoumé, *Pacte de sang*, 25-6. Ayrıca bkz. "Cruickshank, Report", 241; Bayol, "Forces militaires", 522; Le Hérissé, *Ancien royaume*, 65; Garcia, *Royaume*, 141.
23. Degbelo, "Amazones", 124.
24. Wilmot, "Despatches", 436.
25. Bernard Maupoil, *La géomancie à l'ancienne Côte des Esclaves*, 1943 baskısının tekrar basımı (Paris, 1981), 164 ve n. 1; Garcia, *Royaume*, 143.
26. Maupoil, *Geomancie*, 164.
27. Degbelo, "Amazones", 123.
28. Herskovits, *Dahomey*, II, 74-5.
29. J.F. de Monléon, "Le cap des Palmes, le Dahomey, Fernando-Pô et l'île du Prince, en 1844", *Revue Coloniale*, VI, Mayıs 1845, 66.
30. Norris, *Memoirs*, 18.
31. Burton, *Mission*, 174-5 n. 30.
32. Foà, *Dahomey*, 254.
33. Burton, *Mission*, 337-8.
34. A.g.e., 138 ve n. 32; Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 186.
35. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 344.
36. Duncan, *Travels*, I, 224, 227, 231.
37. Forbes, *Dahomey*, II, 112-13.

38. Borghero, no. 202, 222.
39. Laffitte, *Dahomé*, 84.
40. J. Lombard, "The Kingdom of Dahomey" in *West African Kingdoms in the Nineteenth Century*, eds, Daryll Forde ve P.M. Kaberry (Londra, 1967), 87
41. Burton, *Mission*, 182; Skertchly, *Dahomey*, 164; Le Hérissé, *Ancien royaume*, 324; Quénum, *Pays des Fons*, 16; Dunglas, "Première attaque", 13; "Deuxieme attaque des Dahoméens contre Abeokuta (15 Mart 1864) ", *ED*, II (1949), 49.
42. Degbelo, "Amazones", 123.
43. Quénum, *Pays des Fons*, 16.
44. 1733'te Agaja'nın tahtının arkasında ellerinde tüfeklerle duran iki kadın gören Hollandalı Elet, Migan'la ("Tamiga") ve "kralın baş danışmanı" olarak adlandırdığı bir memurla tanışmıştı. Norris her ikisinin de ("*Tamegan*" ve "*Mayhou*") Agaja'nın döneminde olduğunu söyler. Van Dantzig, *Dutch and Guinea Coast, 295;* Law, *Slave Coast*, 86 ve n. 86; Norris, *Memoirs*, 4-11. Elet'ten bir yıl önce başka bir Hollandalı, C. T. Hoffmeester Gau'dan bahsetmişti ("General Agau") ve 1824'te Lamb, Agaja'nın "başkomutanı veya generaliyle" tanışmasından bahsederken aynı kişiden bahsediyormuş gibi görünüyor. Van Dantzih, *Dutch and Guinea Coast*, 281; Smith, *New Voyage*, 178. 1733 tarihli bir Fransızca belge Kposu'dan ("Possou") bahseder. Akinjogbln, *Dahomey*, 105 ve n. 2; Law, *Slave Coast*, 271 n. 40.
45. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 62-3; Dunglas, "Contribution", Cilt 1, 90; Jean Pliya, *Histoire: Dahomey, Afrique Occidentale* (Issy-les-Moulineaux, France, 1970), 57, 59; P.K. Glélè, "Royaume", 65, 66, 68; Obichere, "Change and Innovation", 243, 246.
46. Law, *Slave Coast*, 85 ve n. 81; Adam Jones, çev., ed., *West Africa in the Mid-Seventeenth Century: an Anonymous Dutch Manuscript* (Atlanta, 1995), 40 ve n. 12.
47. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 66.
48. Forbes, *Dahomey*, I, 22.
49. A.g.e., II, 62.
50. Herskovits, *Dahomey*, II, 91.
51. Djivo, *Guezo*, 53.
52. Maroukis, "Warfare", 95 ve n. 22.
53. Herskovits, *Dahomey*, II, 91.
54. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 66.
55. Duncan, *Travels*, I, 248, 232; Freeman, *Journal*, 257; Burton, *Mission*, 138 ve n. 33.
56. Djivo, *Guézo*, 55, 70.
57. Van Dantzig, *Dutck and Guinea Coast*, 299-300.
58. Dalzel, *History*, 167, 185-8, 226.
59. Burton, *Mission*, 138 ve n. 34, 139 ve n. 39. Fosupo hakkında ayrıca bkz. Skertchly, *History*, 456, re the Fosupo.
60. Law, "Amazons", 255.
61. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 344-6.
62. Borghero, no. 202, 222.
63. Foà, *Dahomey*, 258.
64. Burton, *Mission*, 262; Skertchly, *Dahomey*, 457.
65. A.g.e.; Chatuard, *Dahomey*, 11. Ellis, kadın okçu "birliğinin" 1890 yılında bir "süreliğine ortadan kaybolduğunu" düşünmüştü. *Ewe-Speaking Peoples*, 187.
66. Burton, *Mission*, 243.

67. Maire, *Dahomey*, 49.
68. Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 187.
69. Duncan, *Travels*, I, 236.
70. Degbelo, "Amazones", 120-1. Ayrıca bkz. Michel Dossou Sedolo, "Comment fut décidée la deuxième et dernière expédition des Dahoméens contre la ville de Ketou", *Notes Africaines*, no. 57 (Ocak 1953), 24 n. 3.
71. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 67.
72. Chaudoin, *Trois mois*, 397-8.
73. Argyle, *Fon*, 84, 86.
74. Beecroft'ın günlüğü, 93; Forbes, *Dahomey*, II, 96.
75. Beecroft'ın günlüğü, 132; Forbes, *Dahomey*, II, 168.
76. Beecroft'ın günlüğü, 125.
77. Laffitte, *Dahome*, 91; Skertchly, *Dahomey*, 447.
78. Degbelo, "Amazones", 122; d'Almeida-Topor, *Amazones*, 78.
79. Dunglas, "Contribution", Cilt 2, 85.
80. Herskovits, *Dahomey*, I, 123-4, II, 83.
81. Forbes, *Dahomey*, II, 123; Beecroft'ın günlüğü, 123, 134.
82. Dunglas, "Contribution", Cilt 2, 121; "Deuxieme" attaque, 52.
83. Bu kelime pek çok şekilde karşımıza çıkıyor: *kankies, kenkie, akanasan, akansan, akasso, akassas, acassas, akasand, akaras, arkasa.*
84. Skertchly, *Dahomey*, 490.
85. Burton, *Mission*, 286, 360.
86. Répin, "Voyage", 102; Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 344.
87. Duncan (*Travels*, II, 11) bir Mahi dağ mevkiinin yedi aylık kuşatmasından bahseder. Burada Dahomeyliler "ovalardaki ürünlerle ve büyükbaş hayvanlarla hayatta kalmışlardı". Skertchly (*Dahomey*, 448) Fonların şehri aldıktan sonra "ele geçirilen bütün keçiler, kuşlar, ördekler alıp götürüldü" der.
88. Foa, *Dahomey*, 262.
89. Garcia, *Royaume*, 137.
90. Demartinécourt'un günlüğü, 32-3.
91. Degbelo, "Amazones", 123.
92. A.g.e.
93. Snelgrave, *New Account*, 28-9.
94. PP, LXVI (1864), no. 96 ve 98, Wilmot'tan Walker'a, 24 ve 26 Mayıs 1863.
95. Skertchly, *Dahomey*, 421-2, 447.
96. Chaudoin, *Trois mois*, 397.
97. Burton, *Mission*, 288.
98. Schelameur, *Souvenirs*, 118-19.
99. Demartinécourt'un günlüğü, 98-9. Aynı kampın başka bir subay tarafından anlatımı için ayrıca bkz. Garcia, *Royaume*, 173.
100. Foà, *Dahomey*, 260-1.
101. A.g.e., 261.
102. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 65.
103. Noël Baudin, "L'orphelinat de Puerto-real", *MC*, VI, no. 243 (30 Ocak 1874), 59; Hazoumé, *Doguicimi* (Fransızca), 99, (İngilizce), 64; Blanchely, "Au Dahomey: premier voyage de M. Blanchély aîné, gérant de la factorerie de M. Régis, de Marseille, à Whydah (1848)", 2 bölümden ikincisi, *MC*, XXIII, no. 1171 (13 Kasım 1891), 548; Djivo, *Guézo*, 53; Quénum, *Pays des Fons*, 21.

104. Duncan, *Travels*, I, 260; Bayol, "Forces militaires", 523; Burton, *Mission*, 289; Skertchly, *Dahomey*, 447; d'Albéca, *France au Dahomey*, 23; Quénum, *Pays des Fons*, 21; Dunglas, "Contribution", Cilt 1, 169; Maroukis, "Warfare", 125.
105. Foà, *Dahomey*, 261.
106. Duncan, *Travels*, I, 260.
107. Foà, *Dahomey*, 261.
108. Quénum, *Pays des Fons*, 21.
109. Smith, *New Voyage*, 192; Law, *Slave Coast*, 289, çağdaş bir Britanya belgesinden alıntı.
110. Dalzel, *History*, 165.
111. Forbes, *Dahomey*, I, 16.
112. Burton, *Mission*, 233.
113. A.g.e., 289.
114. Foà, *Dahomey*, 261.
115. Chaudoin, *Trois mois*, 398.
116. Burton, *Mission*, 289.
117. Skertchly, *Dahomey*, 447.
118. Blanchély, "Dahomey", 2. bölüm, 548; Cruickshank'in raporu, 241-2; Duncan, *Travels*, *I*, 260-1; Laffette, *Dahomé*, 93; Baudin, "Orphelinat", 59; d'Albéca, *France au Dahomey*, 23; Poirier, *Campagne*, 39; Le Hérissé, *Ancien royaume*, 66; Quénum, *Pays des Fons*, 21.
119. Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 189.
120. Quénum, *Pays des Fons*, 21.
121. Foà, *Dahomey*, 263.
122. Wilmot, "Despatches", 439; Skertchly, *Dahomey*, 448; Bayol, "Forces militaires", 523.
123. Laffitte, *Dahomé*, 93.
124. Chaudoin, *Trois mois*, 398.
125. Foà, *Dahomey*, 263.
126. Burton, *Abeokuta*, I, 124-5.
127. Burton, *Mission*, 264.
128. Labarthe, *Voyage*, 122.
129. Conneau, *Slaver's Log Book*, 205.
130. Freeman, *Journal*, 263.
131. De Monléon, "Cap des Palmes", 66.
132. Duncan, *Travels*, I, 224.
133. Forbes, *Dahomey*, I, 132.
134. A.g.e., I, 132, 134. Yirminci yüzyıldan önce Dahomey amazonları hakkında yazan tek kadın olma ihtimali olan Sarah Tucker, Forbes'tan kısa bir süre sonra aynı konuya değinmişti: "Genellikle acıma ve merhamet dolu Afrika kızları arasında şu anda, tüm hassas duygularını yok eden ve evleri ve doğayla olan bütün bağlarını ortadan kaldıran bir kadın grubu olduğunu biliyoruz ve kana susamış bir kadın ordusu oluşturmuşlar. Ve kadınların savaşlarda ölmesinden utanmayan bir millet ve onları savaşta komuta etmekten çekinmeyen bir kral olduğunu da biliyoruz." Tucker Afrika'ya hiç gitmedi ve tüm bilgileri misyonerlerden almış gibi görünüyor. *Abbeokuta; o,r Sunrise Within the Tropics: an Outline of the Origin and Progress of the Yoruba Mission* (Londra, 1853), 204.
135. Répin, "Voyage", 88. Répin, 1879 yılında Dahomey'e bir ziyaretle ilgili kurmaca bir yazı yayınlayan Armand Dubarry'ye ilham vermiş olabilir. Dubarry şöy-

le yazmıştı: "Cinsiyetlerinin getirdiği cazibeyi ayaklarının altında paramparça eden amazonların panterler gibi kana susamış, kalpleri taşa dönmüş, kafalarında ve kalplerinde insana dair hiçbir özellik kalmamış." *Voyage au Dahomey* (Paris, 1879), 140.

136. Burton, *Mission*, 259-60; *Abeokuta*, I, 121-2 n. 1.
137. Skertchly, *Dahomey*, 457-8.
138. Maroukis, "Warfare", 311.
139. Degbelo, "Amazones", 128-9.
140. Chautard, *Dahomey*, 11.
141. Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 346.
142. Nardin, "Reprise", 98.
143. Paul Merruau, "Le Dahomey et le roi Guezo", *Revue des Deux Mondes*, XII, 15 Aralık 1851, s. 1051.
144. Burton, *Mission*, 262 n. 20.
145. Degbelo, "Amazones", 129.
146. Maire, *Dahomey*, 53.
147. Demartinécourt'un günlüğü, 31, 32-3, 70.
148. Maupoil, *Géomancie*, 164.
149. Garcia, *Royaume*, 139.
150. Nuelito, *Guerre*, 246.
151. P.K Glélè, "Royaume", 77 ve n. 5. Laffitte (*Dahomé*, 93) bazı yaralı Dahomeyli askerlerin "onların tıp bilimine başvurduğunu" (muhtemelen bu Whydah'taki Katolik misyonerliğiydi) söyler ve çoğunun sırtlarından yaralandığını iddia eder, bu da onların "korkak" olduğunu gösterir.
152. Saburi O. Biobaku, *The Egba and Their Neighbours, 1842-1872* (Oxford, 1957), 44.
153. Nardin, "Reprise", 98.
154. Ellis, *Land of Fetish*, 69-70.
155. Tucker, *Abbeokuta*, 218 n. 1. Anglikan misyoner Henry Townsend, pek çok savaş esirinin onları esir tutan kişileri öldürdüğünü ve "çok vahşi olan bazılarının da öldürüldüğünü" aktarmıştı ancak bu esirlerin cinsiyetini belirtmemişti. *Memoir of the Rev. Henry Townsend, Late C.M.S. Missionary, Abeokuta, West Africa*, ed., George Townsend (London, 1887), 83; PRO, FO 84/816, Townsend'den Beecroft'a, Mart 20, 1851. Ayrıca bkz. E. Olympus O. Moore (Ajayi Kolawole Ajisafe'in takma adı), *History of Abeokuta* (Londra, 1916), 57.
156. Samuel Johnson, *The History of the Yorubas from the Earliest Times to the Beginning of the British Protectorate*, ed. O. Johnson, 1921 baskısının tekrar basımı (Londra, 1966), 362.
157. Burton, *Mission*, 257 ve n. 7.
158. Mandirola ve Morel, *Joural*, 183.
159. T.J. Bowen, *Adventures and Missionary Labours in Several Countries in the Interior of Africa from 1849 to 1856*, 1857 baskısının tekrar basımı (Londra, 1968), 148, 149.
160. Pierre Verger, "Influence du Brésil au golfe du Bénin" *Les Afro-Américains* (Dakar, 1952), 54-5, 93. Ayrıca bkz. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 331. Atlantik köle ticaretinin gerileme dönemlerinde, Borghero, Abeokuta'da ele geçirilip Müslüman köle tüccarlarına satılan ve Porto-Novo yakınlarındaki Epe limanında tekrar satılmak için tutulan altı Whydah'lı (erkek) yerli görmüştü. F. Borghero,

Planque'a mektup, Ağustos, 1866, 2 bölümün ilki, APF, XXXIX, no. 231 (Mart 1867), 112-3; Mandirola ve Morel, *Journal*, 159-61.
161. Nuelito, Guerre, 239-41.
162. Verdal, "Amazones", 58.

16. Bölüm: Erken Dönem Amazon Savaşları

1. Snelgrave, *New Account*, 58. Ayrıca bkz. Akinjogbin, *Dahomey*, 82; Law, *Slave Coast*, 281-2.
2. Akinjogbin, *Dahomey*, 88-95, 107, 123-7; Law, *Slave Coast*, 292-4, 318-23.
3. Dunglas, "Contribution", Cilt 1, 146. Ayrıca bkz. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 319; E.G. Parrinder, *The Story of Ketu, an Ancient Yoruba Kingdom* (Ibadan, 1956), 28.
4. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 319-20.
5. A.g.e., 322; Dunglas, "Première attaque", 7; "Contribution", Cilt 2, 56-7; Parrinder, *Story of Ketu*, 29; Augustus A. Adeyinka, "King Gezo of Dahomey, 1818-1858: a Reassessment of a West African Monarch in the Nineteenth Century", *African Studies Review*, XVII, no. 3 (Aralık 1974), 544; Djivo, *Guézo*, 73-4; Law, *Oyo*, 271-2, Dunglas Oyo'nun yenilgisinin tarihinin yaklaşık 1820-22; Law 1823; Parrinder ve Adeyinka ise 1827 olduğunu söylüyor.
6. Hazoumé, *Doguicimi* (İngilizce), xxxii; Djivo, *Guézo*, 74-5.
7. Freeman'ın daktilo yazısı, 168. Freeman, Hounjroto Hungwiror demişti. Bir zamanlar Wesleyan misyoneriyken Freeman'dan bazı bilgiler almış olması muhtemel olan Dawson, Gezo'nun "Hundgwiss'teki savaşı kaybedince" amazon ordusunu oluşturduğunu söyler. CMS, CA2/016/34, Dawson'ın günlüğü, 21.
8. Duncan, *Travels*, I, 245-6.
9. Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 311.
10. Forbes, *Dahomey*, II, 65-7, 219; Beecroft'ın günlüğü, 33, 56, 61.
11. Waterlot, *Bas-reliefs*, resim XIII-A; Paul Mercier ve Jacques Lombard, *Guide du Musée d'Abomey* (Porto-Novo, 1959), 28. İkinci yazarlar *récade*'ın tüm amazonları temsil ettiğini düşünüyor ancak bu biraz şüpheli duruyor.
12. Répin, "Voyage", 88; Vallon, "Royaume" (1. bölüm), 347.
13. Maire, *Dahomey*, plate XIV, 36-7.
14. Forbes, *Dahomey*, I, 16-17.
15. Beecroft'ın günlüğü, 115.
16. Forbes, *Dahomey*, II, 93 n. 1.
17. A.g.e., II, 92-3.
18. A.g.e., II, 92-100, 136-49; Beecroft'ın günlüğü, 91-6, 113a-17. Adandé (*Récades*, 27-9) amazonların cesareti ve kahramanlıkları olmasaydı Dahomey ordusunun Atakpamé'de korkunç bir yenilgi yaşayabileceğini söyler ve zafer şarkısının sözlerini bizlere ulaştırır.
19. Blanchély, "Relation du troisième voyage fait en 1850 dans le royaume du Dahomey, par M. Blanchély aîné, agent de la factorerie francaise de Whydah", *MC*, XXIII, no. 1174 (4 Aralık 1891), 587.
20. Robert Cornevin, "Avec le lieutenant Plehn à la recherche d'un cercle du Moyen Togo", *ED*, IV (1950), 47.
21. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 67.
22. Johnson, *History*, 228; Dunglas, "Première attaque", 8-9.
23. Beecroft'ın günlüğü, 68; Forbes, *Dahomey*, I, 31, 68. Ayrıca bkz. Burton, *Mission*, 171.

24. Dunglas, "Première attaque", 9; "Contribution", Cilt 2, 77.
25. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 324.
26. Duncan, *Travels*, II, 276-7.
27. Beecroft'ın günlüğü, 109; Forbes, *Dahomey*, II, 133. Beecroft'ın Lah-maa-cee-dug-bee olarak; isminin anlamının "Tanrı doğruyu söyler" anlamına geldiğini söyleyen Forbes'un Seh-dong-hong-beh olarak adlandırdığı komutan Forbes'un kitabının ilk cildinde 23. sayfanın karşısındaki sayfada elinde kesik bir baş tutan klasik amazon portresinin modeliydi.
28. Beecroft'ın günlüğü, 99.
29. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 325.
30. Dunglas, "Contribution", Cilt 2, 77.
31. Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 311; Forbes, *Dahomey*, I, 21, II, 115 n. 1. Forbes yanlışlıkla yenilginin tarihinin 1848 olduğunu söyler ve yanlış bilgi vererek yerinin Okeadon olduğunu söyler. Bir amazon "alayının" yok edildiğini duymuştu.
32. Moore, *History*, 44.
33. Dunglas, "Contribution", Cilt 2, 78.
34. Johnson, *History*, 296-7.
35. Bowen, *Adventures*, 110; Burton, *Abeokuta*, I, 118-19.
36. Ridgway, "Journal" (3. bölüm), 408.
37. Beecroft'ın günlüğü, 108. Forbes onunla tanıştırılan amazonlardan bahsederken (*Dahomey*, II, 133) Okeodan kahramanlarını ayrı tutmaz bunun sebebi şehrin hiç direnç göstermediğini daha önceden aktarmış olması (I, 16) olabilir.
38. Tucker (*Abbeokuta*, 206) 20 bin esir; Ellis (*Ewe-speaking Peoples*, 312) yaklaşık 20 bin esir; Bowen (*Adventures*, 114) yaklaşık 20 bin esir ve ölü olduğunu duymuştu. Bu rakamlar biraz şişirilmiş gibi görünüyor.
39. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 324.
40. Bowen, *Adventures*, 114.
41. Forbes, *Dahomey*, II, 10; Beecroft'ın günlüğü, 21. Alıntı Forbes'tandır. "Korkunç trajedi" ifadesi onun günlüğündeki bir cümleden (s. 6) alınıp yumuşatılmıştır. Cümlede, Okeadon saldırısının "tiranları en çok utandıran en korkak savaşlardan biri olduğunu" söylüyordu.

17. Bölüm: Abeokuta 1851

1. PRO, FO 84/976, Campbell to Clarendon, Lagos, 15 Şubat 1855.
2. CMS, CA2/043, Gollmer'den Straith'e, 25 Ekim 1850, alıntının alındığı eser: J.F. Ade Ajayi ve Robert S. Smith, *Yomba Warfare in the Nineteenth Century*, 2. baskı (Cambridge, İng. 1971), 72.
3. Bkz. özellikle Beecroft'ın günlüğü, 92-4, 99; Forbes, *Dahomey*, II, 110-20.
4. Beecroft'ın günlüğü, 132.
5. A.g.e., 99.
6. PRO, FO 84/816, Beecroft'tan Palmerston'a, 22 Temmuz 1850; Beecroft'ın günlüğü, 149; Forbes, *Dahomey*, II, 189-90.
7. Bowen, *Adventures*, 116.
8. Townsend, *Memoir*, 75; Moore, *History*, 56.
9. İlk Bowen'ın söylemiş olabileceği (*Adventures, 118*) ve sık sık ondan kopyalanan 6 bin amazon sayısı aşırı görünüyor. Foà, (*Dahomey*, 24) bu sayıyı 7-8 bine çıkarmış; Ellis ise (*Land of Fetish*, 69; *Ewe-Speaking Peoples*, 315) 3 bine düşürmüştü. Burton (*Abeokuta*, I, 120) ve Maroukis ("Warfare" 178) 4 bin rakamıyla

gerçek en yakın tahminde bulunan kişiler olabilir. Toplam Dahomey gücüne dair tahminler 8 bin ila (Ellis, *Land of fetish*, 69) 20 bin (PRO, FO 84/816, Townsend'ten Beecroft'a, Mart 20, 1851) arasında değişiyor hatta tamamen gerçekdışı olarak 30 bine (Foà, *Dahomey*, 24) varıyor.
10. Dunglas, "Premiere attaque", 13.
11. Townsend, *Memoir*, 74.
12. Tucker, *Abbeokuta*, 209-11; Burton, *Abeokuta*, I, 119; Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 314-15; Johnson, *History*, 314; Dunglas, "Premiére attaque", 15, 16; "Deuxiéme attaque", 38.
13. Bowen, *Adventures*, 105-6.
14. Dunglas, "Premiére attaque", 16.
15. A.g.e.
16. Bowen, *Adventures*, 118.
17. Townsend, *Memoir*, 75; PRO, FO 84/816, Townsend'den Beecroft'a, 20 Mart 1851; Bowen, *Adventures*, 118.
18. A.g.e.,
19. Dunglas, "Contribution", Cilt 2, 86.
20. Burton, *Abeokuta*, I, 123.
21. Foà, *Dahomey*, 25.
22. Johnson, *History*, 315.
23. Dunglas, "Premiére attaque", 17.
24. Bowen, *Adventures*, 116 ve n. 1.
25. Townsend, *Memoir*, 79-80.
26. A.g.e., 82.
27. A.g.e., 81.
28. Tucker, *Abbeokuta*, 213 n. 1; Burton, *Abeokuta*, I, 123.
29. A.g.e., 80, 81-2; PRO, FO 84/816, Townsend'den Beecroft'a, 20 Mart 1851; Bowen, *Adventures*, 120.
30. Amazonların ölü sayısına dair tahminler "binden fazla" (Dunglas, "Contribution" Cilt 2, 88) ve 4 bin (Foà, *Dahomey*, 26) arasında değişiyor.
31. A.g.e.
32. PRO, FO 84/816, Townsend'den Beecroft'a, 20 Mart 1851; *Memoir*, 82.
33. Maroukis, "Warfare", 185.
34. Forbes, *Dahomey*, II, 156-7; Beecroft'ın günlüğü, 125.
35. İlk Abeokuta savaşının detayları için bkz. Tucket, *Abbeokuta*, 211-15; Bowen, *Adventures*, 117-20; Burton, *Abeokuta*, I, 118-24; Townsend, *Memoir*, 74-83; Ellis, *Land of Fetish*, 65-70; *Ewe-Speaking Peoples*; 314-16 Foà, *Dahomey*, 24-6; Moore, *History*, 56-7; Johnson, *History*, 313-16; Dunglas, "Premiére attaque" 13-19; "Contribution" Cilt 2, 84-9; Biobaku, *Egba*, 43-6; Ajayi ve Smith, *Yoruba Warfare*, 37-51.

18. Bölüm: Abeokuta 1864

1. Fraser'ın günlüğü, 126-7, 128, 130.
2. Répin, "Voyage", 91, 92; Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 347, (1. bölüm), 343.
3. Répin, "Voyage", 88; Vallon, "Royaume" (2. bölüm), 347.
4. PRO, FO 84/1061, Campbell'den Clarendon'a, 3 Mart, 1858; Hazoumé, *Pacte de sang*, 110-2; Dunglas, "Contribution" Cilt 2, 91-2; Djivo, *Guézo*, 92, 94. Gezo'nun öldürüldüğü bilgisi uzun süre gizlenmişti. Bu konuda resmi açıklama, onun çiçek

hastalığından öldüğüydü; Burton (Mission, 146 n. 4) ve Skertchly (*Dahomey*, 452) bunu kabul etmişti; Law da ("Politics" 227 and n. 100) kabul etme eğiliminde.
5. Baudin, "Orphelinat", 59.
6. Maroukis, "Warfare", 202, citing "Recent Intelligence-Yoruba Mission", *Church Missionary Intelligencer*, XIII (Haziran 1862). Ayrıca bkz. CAOM, Afrique, IV, 9d, Augustin Planque'tan Donanma ve Koloni Bakanı'na mektup, 13 Temmuz 1862.
7. CMS, CA2/016/34, Dawson'dan Fitzgerald'a, 2 Nisan ve 2 Mayıs 1862. Dawson ayrıca, söylenene göre Glele'den gelen bizzat mesajda, Dahomeylilerin Abeokuta'ya saldırmaya niyetlendiklerini ancak bunun yerine Ishagga'nın nedensiz saldırısına cevap verdiklerini duymuştu.
8. Moore, *History*, 69.
9. Baudin, "Orphelinat", 59.
10. E. Courdioux, "Côte des Esclaves", *MC*, X, no. 490 (25 Ekim 1878), 514-5. Glele'nin sarayındaki bir bas-rölyef, bir atın boynuna bağlanmış bir Yorubalının kesik kafasını resmeder. Waterlot'a göre (resim XIX-A) bu rölyefin öldürülen Ishagga şövalyelerini ve Abomey'e doğru yola çıkışlarını anlatır. Mercier ve Lombard (*Guide*, 30) bunun Whydah yolundaki Ishagga'nın eski hükümdarının ve atı olduğunu düşünüyordu. Ayrıca bkz. CMS, CA2/016/34, Dawson'dan Fitzgerald'a, 30 Mayıs 1862.
11. PRO, FO 84/1175, Perry'den Freeman'a, 6 Ağustos 1862; Moore, *History*, 68-9; Dunglas, "Deuxième attaque", 42-3.
12. Degbelo, "Amazones", 127.
13. Baudin, "Orphelinat" 59-60; Courdioux, no. 490, 514-5. Borghero, Ishagga'dan gelen köle esirlerden de almıştı. Mandirola ve Morel, *Journal*, 113-14.
14. Burton, *Mission*, 156.
15. Dunglas, "Deuxième attaque", 38, 40-1. Burton (*Mission*, 156) kafatası kupanın "[Oba Koko]nun acı çeken bir dosta su verdiğine" dair bir işaret olarak yorumlamıştı.
16. PP, XXXVIII (1863), no. 512, "Memorial of the CMS to...the Duke of Newcastle... Secretary of State for the Colonies", Townsend'in mektubu, 28 Mart 1863, B2 verso; PP, LXVI (1864), no. 96, Wilmot'tan Walker'a, 24 Mayıs 1863; no. 98, Wilmot'tan Walker'a, 26 Mayıs 1863; Townsend, *Memoir*, 93-5 (yanlış tarih vererek bu savaşın 1864'te olduğunu söylüyor); Moore, *History*, 72-3; Dunglas, "Deuxième attaque", 47; MAE, Mémoires et documents, Afrique, 52, Didelot'dan Chasseloup-Laubat'ya, 27 Mart 1863.
17. Wilmot, "Despatches", 434.
18. PP, XXXVIII (1863), no. 512, "Memorial of CMS to Newcastle", Wilmot'tan Townsend'e, 30 Ocak 1863, A4 recto.
19. Burton, *Abeokuta*, I, 68-70.
20. PP, LXVI (1864), no. 98, Wilmot'dan Walker'a, 26 Mayıs 1863. 100 bin sayısı 1911 yılında yapılan nüfus sayımının sağladığı verilerden çok uzak olmayabilir; bu sayıma göre Abeokuta'nın ve Egba'nın iç bölgelerinin nüfusu 264.814 idi. Moore, *History*, 126.
21. Dunglas, "Deuxième attaque", 51.
22. A.g.e., 54; Degbelo, "Amazones", 128.
23. Laffitte, *Dahomé*, 87. Görünüşe göre bu bilgileri Borghero'dan edinmişti. Bkz. Mandirola ve Morel, *Journal*,184. Savaş ve devamında olan olaylarla ilgili pek çok yazının bir özetinde (CMS's *Church Missionary Intelligencer*, XV 1864'te yayınlandı) "Abbeokuta Saldırısı ve Dahomey Ordusunun Yenilgisi" başlığı altında Eg-

ba'nın Glele'nin atını da ele geçirdiği yazar (s. 124, 125-6). Bu belge şüpheli görünüyor. Bu yazılardan birine göre (s. 124) savaştan önce şarkı söyleyenler amazon kadınları değil Egba kadınları ve tüfeklerini havaya atan Egba erkekleriydi. Bu da pek olası görünmüyor.

24. İkinci Abeokuta savaşının detayları için, bkz. a.g.e., 121-30; Burton, *Mission*, 359-64; "Present State" 407; "Notes on Dahoman" 112-13; Borghero, no. 231; 112, 126; Planque'a mektup, Ağustos 1866 (2. Bölüm), APF, XXXIX, no 232 (Mayıs 1867), 233-4; Mandirola ve Morel, *Journal*, 182-4; Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 321-5; Johnson, *History*, 361-2; Dunglas, "Deuxième attaque", 49-57; "Contribution" Cilt 2, 119-25; Biobaku, *Egba*, 74; Maroukis, "Warfare", 202-6.

25. Djivo, *Guézo*, 77.

26. Townsend, *Memoir*, 96.

27. Skertchly, *Dahomey*, 281.

28. Townsend, *Memoir*, 73.

29. Moore, *History*, 82. Ayrıca bkz. Bouche, *Sept ans*, 358; Townsend, *Memoir*, 95; Dunglas, "Contribution", Cilt 2,127-8; Maroukis, "Warfare", 216-17.

30. Townsend, *Memoir*, 95-8; Moore, *History*, 83; Johnson, *History*, 363 (yanlış tarih vererek bu olayın 1873 yılında gerçekleştiğini söylüyor); Dunglas, "Contribution", Cilt 2, 129; Maroukis, "Warfare", 217-18.

31. Moore, *History*, 93-4; Johnson, History, 455; *Proceedings of the CMS for Africa and the East*, XCIV (1892-93), 20; Maroukis, "Warfare", 254.

32. A.g.e., 264.

33. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 325.

19. Bölüm: Başarılı Yıllar

1. Paul Serval, "Rapport sur une mission au Dahomey", *Revue Maritime et Coloniale*, LIX (1878), 186.

2. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 335-6.

3. Mercier and Lombard, *Guide*, 31.

4. Ernest-Marie Ménager, "La Guinée", *Bulletin de la Société de Géographie*, 6. seri, Cilt 16 (Temmuz-Aralık 1878), 156.

5. PRO, CO 96/116, Strahan'dan Carnarvon'a, 22 Kasım 1875.

6. Newbury, *Western Slave Coast*, 101; Maroukis, "Warfare", 218.

7. Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 327.

8. Degbelo, "Amazones", 135 ve n. 1, 136 ve n. 1.

9. Johnson, *History*, 463.

10. Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 328-9.

11. PRO, CO 879/18, Bölüm 1, "Notes of a Journey from Lagos by Lagoon to the Popo Country, and from Whydah to Dahomey, in the Interests of the Wesleyan Missionary Society, by the Rev. John Milum, from November 13th, 1880, to January 15th, 1881", 7-8.

12. MAE, Mémoires et documents, Afrique, 76, Ardin d'Elteil to MAE, 14 Ağustos 1879. "Her zamanki gibi", diye yazmıştı Whydah'taki Fransız konsolos, "bu işte en başarılı olanlar amazonlardı."

13. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 333-4. Ayrıca bkz. Maroukis, "Warfare", 228-9.

14. Parrinder, *Story of Ketu*, 85-6. Ayrıca bkz. R.S. Smith, *Kingdoms*, 56-7, 83.

15. A.g.e., 30, 41; Waterlot, *Bas-reliefs*, resim XIV-B; Mercier ve Lombard, *Guide*, 28.

16. Waterlot, *Bas-reliefs*, resim XX-A; Mercier ve Lombard, *Guide*, 30.

17. Ellis, *Ewe-Speaking Peoples*, 327-8; Dunglas, "Contribution", Cilt 2, 131-3; Parrinder, *Story of Ketu*, 50-2; Maroukis, "Warfare", 225-7.
18. Ellis (*Ewe-Speaking Peoples*, 328), Johnson (*History*, 455), Parrinder (*Story of Ketu*, 60-1) ve Dunglas ("Contribution", Cilt 2, 139) Ketu'yla olan son savaşın tarihinin 1886 olduğunu söylüyor. Başka bir yazar, Michel Dossou Sedolo ise 1883 olduğunu söylüyor ("Considérations sur la guerre de Kétou Woto-to. II: Le siège et la prise de Kétou", *Notes Africaines*, no. 62 [Nisan 1954], 48). Ancak Maroukis çağdaş arşiv belgelerinden alıntı yapıp savaşın 1885'te gerçekleştiğini kanıtlar ("Warfare", 229-34).
19. Sedolo, "Comment fut décidée" 24 n. 4; Hazoumé, *Pacte de sang*, 20-1, Parrinder, *Story of Ketu*, 53. Tuhaf bir şeklide, Hazoumé, Arepa'nın Ketu'ya yapılan iki seferde yer aldığını söyler.
20. Sedolo, "Comment fut decidée", 25.
21. Sedolo, "Considérations", 47.
22. A.g.e., 48.
23. Parrinder, *Story of Ketu*, 65. Ketu'ya yapılan ikinci savaşla ilgili ayrıntılar için bkz. Sedolo, "Comment fut décidée" 24-5;"Considérations" 47-8; Parrinder, *Story of Ketu*, 53-61; Dunglas, "Contribution", Cilt 2, 139-42; Maroukis, "Warfare", 229-34.

20. Bölüm: Dahomey Fransa'ya Karşı, 1890

1. Akindélé ve Aguessy, *Contribution*, 71, 72.
2. Barbou, *Histoire*, 79-82.
3. Grandin, *A l'assaut*, I, 255-6.
4. Bayol, "Attaque de Kotonou", 572.
5. Edouard Dunglas, "Contribution à l'histoire du Moyen-Dahomey", Cilt 3, ED, XXI (1958), 34. Cotonou Muharebesi'nden sonra doğaçlama bestelenen bir Dahomey şarkısı, beyaz bir rahibi boynundan ısırarak öldüren amazonlardan bahseder. Savaşta hiçbir rahip olmadığından, şarkıda Fonların misyoner sandığı Avrupalı sakallı bir savaşçıdan bahsediyor olmalı. Şarkı, Emmanuel Karl'ın *Traditions orales au Dahomey-Bénin* eserinde yer alır (Niamey, 1974), 411-13. Dunglas ("Contribution", Cilt 3, 53-4) rahip sanılan siyah sakallı Avrupalı askerin göğüs göğüse savaşta öldürüldüğünü söyler ancak bu işi bizzat Béhanzin'in yaptığını anlatan bir şarkıdan söz eder. Ayrıca bkz. d'Almeida-Topor, *Amazones*,135; Garcia, *Royaume*, 77.
6. Bayol, "Forces militaires", 523.
7. Cotonou Savaşı'nın detayları için bkz. Bayol, "Attaque de Kotonou", 570-2; Victor Nicolas, *L'expedition du Dahomey en 1890*, 2. Baskı (Paris, 1893), 66-72; Anonim, *France au pays noir*, 9-19; Grandin, *A l'assaut*, I, 270-2; d'Albéca, *France au Dahomey*, 38-9; Foà, *Dahomey*, 381-4; Brunet and Giethlen, *Dahomey*, 118-19; Dunglas, "Contribution", Cilt 3,33-4; Maroukis, "Warfare", 245-9; Degbelo, "Amazones", 143-4; d'Almeida-Topor, *Amazones*, 134-6; Garcia, *Royaume*, 75-7.
8. Atchoupa Muharebesi'nin detayları için bkz. Adolphe Burdo, "Au Dahomey" (3. bölüm), *Journal des Voyages*, no. 683 (10 Ağustos 1890), 90; Nicolas, *Expédition*, 106-12; J. De Riols, *La Guerre du Dahomey* (Paris, 1893), 34-6; Anonim, *France au pays noir*, 22-5; Grandin, *A l'assaut*, I, 275-9; d'Albéca, *France au Dahomey*, 129-32; Jean Fonssagrives, *Notice sur le Dahomey* (Paris, 1900), 69-71; Dunglas, "Contribution", Cilt 3, 37-8; Maroukis, "Warfare", 252-4; Degbelo, "Amazones", 145-7; Garcia, *Royaume*, 79-81.

9. A. Pilgrim, "Les amazones au Jardin d'acclimatation", Journal des *Voyages*, no. 716 (29 Mart 1891), 198.
10. *Journal des Voyages*, no. 809 (8 Ocak 1893), 32.
11. Chaudoin, *Trois mois*, 118-19; "Au Dahomey", 302; MFO, Dahomey, I, 5a, Ballay to Navy Minister, 8 Mayıs 1892; Barbou, *Histoire*, 94; Newbury, *Western Slave Coast*, 130 n. 4; Cornevin, *République populaire*, 348; Maroukis, "Warfare", 263-4; Garcia, 94, 98.
12. Demartinécourt (günlük, 73, 89) ve Garcia (*Royaume*, 167) Dodds'tan alıntı yaparak 8 atışlık 1886 model Winchester'lardan bahseder. Maroukis ("Warfare", 301) karabinaların 15 atışlık veya 1873 model olduğunu düşünüyor. Belki her ikisi de kullanılıyordu.

21. Bölüm: Dahomey Fransa'ya Karşı, 1892

1. CAOM, Dahomey, I, 5a, Ballay'dan Koloni Müsteşarına, 22 Nisan 1892. Béhanzin'in Ballot'a gönderdiği 10 Nisan tarihli mesaj.
2. Degbelo, "Amazones", 157.
3. MAE, Afrique, 126, Bayol'dan Etienne'e, 11 Ocak 1890. Garcia'nın *Royaume* (129 ve n.2) eserinde yer alıyor (MAE arşivlerinde bu belgeyi bulamadım).
4. Bkz, örneğin, Fonssagrives (*Notice*, 69), savaşta resmi belgeleri taşıyan kişiler.
5. Chaudoin, *Trois mois*, 186, 394.
6. CAOM, Dahomey, III, 2, d'Ambrières'in günlüğü, 25.
7. Bkz., örneğin, CAOM, Dahomey, I, 8b, Dodds'tan Koloni Bakanı'na, 8 Ağustos 1892; CAOM, Dahomey, V, 6a, Dodds' "Rapport sur les opérations du corps expéditionnaire du Dahomey en 1892" (tarihi verilmemiş), 8; Bern, *Expédition*, 187; d'Albéca, *France au Dahomey*, 52; Fonssagrives, *Notice*, 103.
8. Garcia, *Royaume*, 130, 131. Ayrıca bkz. d'Almeida-Topor, *Amazones*, 40.
9. Demartinécourt'un günlüğü, 36-7.
10. Bern, *Expédition*, 154, 149.
11. Dogba Muharebesi'nin detayları için bkz., Demartinécourt'un günlüğü, 29-37; Bern, *Expédition*, 144-61; Barbou, *Histoire*, 98-102; Maroukis, "Warfare", 275-9; Garcia, *Royaume*, 155-69.
12. A.g.e., 149. Demartinécourt (günlük 74-5) kafası, elleri ve bacaklarının altı olmayan Senegalli bir esir süvariden söz eder ancak bunda amazonların rolü olduğunu iddia etmez ve olayın savaştan iki hafta sonra gerçekleştiğini söyler.
13. Bern, *Expédition*, 149.
14. Barbou, *Histoire*, 124. Bu bilginin esir bir amazondan alındığını söyler.
15. Bern'in misilleme infazlarıyla ilgili yazısının yanı sıra, Demartinécourt (günlük, 87) yakalanan iki amazonun başarısız sorgusunun ardından "kadınların gizlice ortadan kaybolduğunu" söyler. Bu iki amazon Bern'in bahsettiği iki kadın olabilir. Dogba'da yaralanan ve ismi bilinmeyen bir Fransız başçavuş *L'Illustration*'a (L, no. 2595 [19 Kasım 1892], 420) orada yakalanan birkaç yaralı Fon'un "işinin bitirildiğini" söylemişti. D'Albéca (*France au Dahomey*, 79) 4 Ekim Poguessa Muharebesi'nin son atışının bir amazonu öldürerek Yabancı bir Lejyoner tarafından yapıldığını söyler ("kafası elma gibi ikiye ayrılmıştı"). *Le Monde Illustré*'nin savaş muhabiri Abel Tinayre ("Au Dahomey" XXXVII, no. 1869 [21 Ocak 1893], 35) içlerinden biri amazon olan ve belli ki savaşın son günü yakalanan ölümcül yaralanın üç esirin anında vurulduğunu çünkü Fransızların zayiatlarını taşıyacak "hamakları" kalmadığını yazmıştı. 1890 yılındaki Cotonou Muharebesi'nden

bahsederek, Foà (*Dahomey*,383) savaş alanında çok ciddi şekilde yaralanmış hâlde bulunan genç bir amazonun işinin "tıpkı diğer hayatta kalan [düşmanlar] gibi bitirildiğini" söyler.
16. Demartinécourt'un günlüğü, 33-4; Barbou, *Histoire*, 101; Bern, *Expédition*, 188; Schelameur, *Souvenirs*, 104; Nuëlito, *Au Dahomey*, 166. Mermilerin palmiyelerin içinden geçtiğine dair elimizdeki bilgi Schelameur'e ait. Demartinécourt, bir merminin arka arkaya duran dört adamın içinden geçtiğini söyler. Keşif birliklerinin tıp bölüğündeki bir onbaşı da bir Lebel mermisinin bir palmiyede çevresi 50 cm'lik bir delik açıp daha sonra 3-4 Dahomeyli'yi öldürdüğünü görmüştü. B. Szmiglelski, "Histoire médicale de la campagne du Dahomey en 1892" M.D. thesis, Faculté de Médicine de Paris, 1897, 53.
17. Barbou, *Histoire*, 107; Bern, *Expédition*, 187; Morienval, *Guerre du Dahomey*, 151; Poirier, *Campagne du Dahomey*, 180; Nuelito, *Au Dahomey*, 165.
18. Grandin, *A l'assaut*, II, 109.
19. Bern, *Expédition*, 186-7.
20. Grandin, *A l'assaut*, II, 106-7.
21. Bern, *Expédition*, 187; Grandin, *A l'assaut*, II, 107; Nuëlito, *Au Dahomey*, 169. Nuëlito onun bir denizci değil, bir Yabancı Lejyoner olduğunu ve amazonun komşusu tarafından bir kasaturayla öldürüldüğünü söyler.
22. Poirier, *Campagne du Dahomey*, 179, orada yaralanan dördüncü bir subaydan alıntı yapar. Nuëlito (*Au Dahomey*, 165) aynı hikâyeyi tekrar eder.
23. Schelameur, *Souvenirs*, 104.
24. Nuëlito, *Au Dahomey*, 166. Poguessa Muharebesi'nin detayları için bkz. Demartinécourt'un günlüğü, 68-74; Bern, *Expédition*, 186-200; Morienval, *Guerre du Dahomey*, 149-56; Barbou, *Histoire*, 107-8; Grandin, *A l'assaut*, II, 106-11; Poirier, *Campagne du Dahomey*, 179-80; Schelameur, *Souvenirs*, 103-4; Nuelito, *Au Dahomey*, 165; *Guerre*, 200-7; Dunglas, "Contribution", Cilt 3, 72-4; Garcia, *Royaume*, 165-9
25. A. Roques, « Le Génie au Dahomey en 1892 », *Revue du Génie Militaire*, VIII, 4 (Temmuz-Ağustos 1894), 307, 311. Ayrıca bkz. Demartinécourt'un günlüğü, 46, 80-1, 83.
26. Nuëlito, *Au Dahomey*, 184.
27. D' Albéca, *France au Dahomey*, 82. Ayrıca bkz. Abel Tinayre "Au Dahomey", *Le Monde Illustré*, XXXVII, no. 1867 (7 Ocak 1893), 6. Tuhaftır ki Dodds bizzat (CAOM, Dahomey, V, 6a, "Rapport", 46) ilk kasatura saldırısının 12 Ekim'de olduğunu söyler ve yanılıyor gibi görünüyor.
28. Nuëlito, *Au Dahomey*, 189.
29. Garcia, *Royaume*, 172. 139. sayfada 433 amazonun savaşa katıldığını ve 417'sinin öldüğünü söyler. Adégon Muharebesi'nin detayları için bkz. Demartinécourt's günlüğü, 80-7; Roques, "Génie'", 305-7; d'Albéca, *France au Dahomey*, 82; Nuelito, *Au Dahomey*, 189; Brunet and Giethlen, *Dahomey*, 150; Dunglas, "Contribution", Cilt 3, 75; Maroukis, "Warfare", 281; Garcia, *Royaume*, 169-73.
30. Bern, *Expédition*, 259-61.
31. Morienval, *Guerre du Dahomey*, 180.
32. Bern, *Expédition*, 306.
33. Garcia, *Royaume*, 195. 12-27 Ekim arasındaki savaşla ilgili detaylar için bkz. Bern, *Expédition*, 259-61, 306; Barbou, *Histoire*, 111-15; Morienval, *Guerre du Dahomey*, 180; Schelameur, *Souvenirs*, 206; Brunet and Giethlen, Dahomey, 155; Maroukis, "Warfare", 282-6; Garcia, *Royaume*, 173-201.

34. Dodds'un ordu emri no. 83, 12 Kasım 1892, alıntının alındığı eser: Fonssagrives, *Notice*, 114.
35. Morienval, *Guerre du Dahomey*, 183.
36. CAOM, Dahomey, V, 6a, Dodds' "Rapport", 61.
37. A.g.e.
38. Schelameur, *Souvenirs*, 113.
39. CAOM, Dahomey, V, 10, Dodds'un 6 Ekim 1892 tarihli raporu, Garcia, *Royaume*, 171'de alıntılanmış. Bunlar, Demartinécourt'a göre (günlük, 87) konuşmayı reddettikten sonra "gizlice ortadan kaybolan" iki amazonla aynı kişilerdi.
40. Verdal, "Amazones", 58.
41. Demartinécourt'un günlüğü, 81; Bern, *Expédition*, 191; Schelameur, *Souvenirs*, 114; Garcia, *Royaume*, 169.
42. Dodds, "Rapport", 62.
43. Dunglas, "Contribution", Cilt 3, 82; Garcia, *Royaume*, 205.
44. 3 gün süren Cana Muharebesi'nin detayları için bkz. Morienval, *Guerre du Dahomey*, 183-4; Barbou, *Histoire*, 116-18; Grandin, *A l'assaut*, II, 147-50; Fonssagrives, Notice, 114-15; Brunet and Giethlen, *Dahomey*, 157; Dunglas, "Contribution" Cilt 3, 81-2; Maroukis,"Warfare" 287-9; Garcia, *Royaume*, 201-6.
45. D'Albéca, *France au Dahomey*, 103; Dunglas, "Contribution", Cilt 3, 82.
46. Maroukis, "Warfare", 289.
47. Ross, "Dahomey", 163; Garcia, *Royaume*, 209.
48. Bern, *Expédition*, 191, 261.
49. Mathias-Jules-Pierre Tahon, *Carnets du général Tahon. Avec les bâtisseurs de l'empire* (Paris, 1947), 51.
50. Morienval, *Guerre du Dahomey*, 30, 156, 183.
51. Nuëlito, *Au Dahomey*, 170.
52. Schelameur, *Souvenirs*, 104.
53. Grandin, *A l'assaut*, I, 161, 162-3.

Sonsöz

1. Degbelo, "Amazones", 156-7.
2. Ignace Lissner, "De Whydah à Abomey" (5 bölümden ikincisi), *MC*, XXVII, 30 Ağustos 1895, 417.
3. Joseph Martin, "A travers le Dahomey" (4 bölümden ilki), *MC*, XXVIII, 20 Kasım 1896, 563.
4. Rastignac, "Courrier de Paris", *L'Illustration*, LI, no. 2613 (25 Mart 1893), 226; no. 2616 (15 Nisan 1893), 286; no. 2617 (22 Nisan 1893), 306.
5. Degbelo, "Amazones", 161, 178.
6. Le Hérissé, *Ancien royaume*, 68.
7. Degbelo, "Amazones", 161.
8. A.g.e., 162.
9. Maire, *Dahomey*, 95-6.
10. D'Almeida-Topor, *Amazones*, 136-7.
11. Geoffrey Gorer, *Africa Dances*, 1945 Penguin baskısının tekrar basımı (Harmondsworth, İng., 1983), 117.
12. Eva L.R. Meyerowitz, " 'Our Mothers': the Amazons of Dahomey", *Geographical Magazine*, XV (1943), 446.
13. Kişisel iletişim, 16 Ekim 1996.

KAYNAKÇA

Kitabın ana metninde ve son notlarda açıkça görüldüğü gibi Dahomey'in amazonlarını çalışan ve İngilizce bilen öğrenciler şanslı. Dahomey, direkt Batı Afrika'nın Fransız etkisi altında kalmış kısmında da olsa, Dahomey mirasının yani Benin Cumhuriyeti'nin resmi dili Fransızca da olsa, eski krallık üzerine yazılan en önemli eserler İngilizce'dir.

Burton'ın *Mission to Gelele* adlı eseri ve onun diğer yazılarından bazıları, notlarda 150'den fazla yer almıştır. Zengin ve detaycı betimlemeler konusunda, Burton'ın en sıkı rakipleri olan diğer iki 19. yüzyıl yazarı Britanyalı Forbes ve Skertchly'ye de neredeyse 100 kez atıfta bulunulmuştur. 18. yüzyıl için en faydalı yazılı kaynaklar, Dalzel, Norris ve Snelgrave'dir. Abomey'i ziyaret edenler tarafından yazılan yayımlanmamış günlüklerden hiçbiri Beecroft'ın eserlerinin tarihi değeriyle kıyaslanamaz. 20. yüzyılda bile Herskovits, Law, Bay, Akinjogbin, Argyle, Newbury, Manning ve Ross gibi Anglofon araştırmacılar Dahomey çalışmalarında ön planda yer almıştır.

Ayrıca Britanyalı ve Amerikalı yayımcılar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, önemli ancak bulması zor olan eski eserlerin tekrar basımlarını veya yeni basımlarını ortaya çıkarmak konusunda Fransız meslektaşlarına göre daha istekliydiler. Snelgrave, Norris, Dalzel, Freeman, Duncan, Forbes, Burton ve Ellis bu yazarlar arasındadır; yani eserler araştırmacıların elinin altındaydı. Aslında Dahomey Krallığı'yla ilgili başlıca çağdaş İngilizce kitaplardan yalnızca Skertchly'ninki, tuhaf bir biçimde, tekrar basılmamıştır.

Hem Fransızca hem de İngilizce yetkinliği olan öğrencilerin Dahomey'le ilgili kaynakların yüzde 99'undan (Hollandaca ve Portekizceden çeviriler de

dahil) fazlasına erişimi vardır. Hepsi Fransız olan Dunglas, Foà, Vallon, Répin, Bouët, Le Hérissé, Laffitte ve Courdioux'nun yazıları ve Fransızca yazan İtalyan Borghero'nun yazıları amazonlar hakkında bize değerli bilgiler sağlıyor. Aynı şekilde, Degbelo, Djivo, Garcia, Hazoumé ve Quénum gibi Dahomeyliler (Beninliler) tarafından 20. yüzyılda Fransızca yazılan eserler de bize bilgi veriyor.

Fransa-Dahomey savaşları bile tek başına Fransızların çok sayıda eser vermesine sebep oldu. Bu Fransızlar genelde savaşa katılanlardı; ancak eserler arasında dergiler ve gazete yazıları da bulunuyor. Abeokuta savaşları üzerine yazılmış bazı İngilizce misyoner raporları dışında, görev başındaki amazonlarla ilgili görgü tanıklığı sunan tek kaynakbu Fransız yazılarıdır.

Aşağıdakiler, bu kitabı yazarken faydalı bulduğum kitaplar, makaleler, arşiv belgeleri ve üniversite tezleridir. Başvurulan diğer kaynaklar yalnızca notlarda belirtilmiştir.

Kitaplar

Adandé, Alexandre, *Les récades des rois du Dahomey* (Dakar, 1962).

Ajayi, J.F. Ade, ve Smith, Robert S., *Yoruba Warfare in the Nineteenth Century*, 2. basım (Cambridge, İng., 1971).

Akindélé, A., ve Aguessy, C., *Contribution à l'étude de l'histoire de l'ancien royaume de Porto-Novo*, tekrar basım (Amsterdam, 1968).

Akinjogbin, I.A., *Dahomey and Its Neighbours 1708-1818* (Cambridge, İng., 1967).

Albéca, Alexandre L. d', *La France au Dahomey* (Paris, 1895).

Almeida-Topor, Hélène d', *Les amazones: une armée de femmes dans l'Afrique précoloniale* (Paris, 1984).

Anonim, *La France au pays noir, campagne du Dahomey, 1890-1892* (Paris, 1895).

Argyle, W.J., *The Fon of Dahomey: a History and Ethnography of the Old Kingdom* (Oxford, 1966).

Aublet, Ed., *La guerre au Dahomey, 1888-1893, d'après les documents officiels* (Paris, 1894).

Barbou, Alfred, *Histoire de la Guerre au Dahomey* (Paris, 1893).

Bern, J., *L'expédition du Dahomey (août-décembre 1892): notes éparses d'un volontaire* (Sidi-Bel-Abbés, Cezayir, 1893).

Biobaku, Saburi O., *The Egba and Their Neighbours, 1842-1872* (Oxford, 1957).

Bosman, William, *A New and Accurate Description of the Coast of Guinea, Divided into the Gold, the Slave, and the Ivory Coasts*, yeni basım, giriş. John Ralph Willis, notes J.D.Fage and R.E. Bradbury (Londra, 1967).

Bouche, Pierre, *Sept ans en Afrique occidentale: la Côte des Esclaves et le Dahomey* (Paris, 1885).

Bowen, T. J., *Adventures and Missionary Labours in Several Countries in the Interior of Africa from 1849 to 1856*, 2. basım (Londra, 1968).

Brunet, L., and Giethlen, Louis, *Dahomey et dépendances* (Paris, 1900).

Burton, Richard F., *Abeokuta and the Camaroons Mountains. An Exploration*, 2 Cilt (Londra, 1863).
——, *A Mission to Gelele, King of Dahome*, ed. C.W. Newbury (New York, 1966).
Chaudoin, E., *Trois mois dc captivité au Dahomey* (Paris, 1891). Chautard, le Père, *Le Dahomey* (Lyon, 1890).
Conneau, Theophilus, *A Slaver's Log Book or 20 Years' Residence in Africa* (Englewood Cliffs, NJ, 1976).
Cornevin, Robert, *La République populaire du Benin des origines dahoméennes à nos jours* (Paris, 1981).
Dalzel, Archibald, *The History of Dahomy, an Inland Kingdom of Africa* (1793, tekrar basım, Londra, J.D. Fage'in girişiyle, 1967). Dantzig, A. van, ed., çev., *The Dutch and the Guinea Coast. 1674-1742: a Collection of Documents from the General State Archive at The Hague* (Accra, 1978).
Djivo, Adrien, *Guézo: la rénovation du Dahomey* (Paris, 1977).
Duncan, John, *Travels in Western Africa in 1845 & 1846, Comprising a Journey from Whydah, Through the Kingdom of Dahomey to Adofoodia, in the Interior*, 2 Cilt, tek ciltlik tekrar basımı (New York, 1967).
Ellis, A.B., *The Land of Fetish*, tekrar basım (Westport, Conn., 1970).
——, *The Ewe-Speaking Peoples of the Slave Coast of West Africa: Their Religion, Manners, Customs, Laws, Languages, etc.*, tekrar basım (Oosterhout, Hollanda, 1966).
Foà, Edouard, *Le Dahomey: histoire, géographie, moeurs, coutumes, commerce, industrie, expéditions françaises (1891-1894)*, (Paris, 1895).
Fonssagrives, Jean, *Notice sur le Dahomey* (Paris, 1900).
Forbes, Frederick E., *Dahomey and the Dahomans, Being the Journals of Two Missions to the King of Dahomey and Residence at His Capital in the Years 1849 and 1850*, 2 Cilt, tekrar basım (Londra, 1966).
Fraser, Antonia, *The Warrior Queens* (New York, 1989).
Freeman, Thomas Birch, *Journal of Various Visits to the Kingdoms of Ashanti, Aku, and Dahomi in Western Africa*, 3. basım, giriş. Harrison M. Wright (Londra, 1968).
Garcia, Luc, *Le royaume du Dahomé face à la pénétration coloniale: affrontements et incomprehension (1875-1894)*, (Paris 1988).
Glélé, Maurice Ahanhanzo, *Le Danxome: du pouvoir aja à la nation fon* (Paris, 1974).
Grandin, Commandant, *A l'assaut du pays des noirs: le Dahomey*, 2 Cilt (Paris, 1895).
Hazoumé, Paul, *Doguicimi* (Paris, 1938).
——, *Doguicimi: the First Dahomean Novel (1937)*, çev. Richard Bjornson (Washington, 1990).
——, *Le pacte de sang au Dahomey* (Paris, 1956).
Herskovits, Melville J., *Dahomey, an Ancient West African Kingdom*, 2 Cilt (New York, 1938).

Johnson, Samuel, *The History of the Yonubas from the Earliest Times to the Beginning of the British Protectorate*, ed. O. Johnson, tekrar basım (Lonra, 1966).
Labarthe, P., *Voyage à la côte de Guinée ou description des côtes d'Afrique depuis le cap Tagrin jusqu'au cap de Lopez-Gonzalves* (Paris, 1803).
Labat, Jean-Baptiste, *Voyage du chevalier Des Marchais en Guinée, isles voisines, et à Cayenne, fait en 1725, 1726 & 1727*, 4 Cilt (Paris, 1830).
Laffitte, M. l'abbé, *Le Dahomé: souvenirs de voyage et de mission* (Tours, 1873).
Law, Robin, *The Oyo Empire, c. 1600-c. 1836* (Oxford, 1977).
—, *The Slave Coast of West Africa 1550-1750: the Impact of the Atlantic Slave Trade on an African Society* (Oxford, 1991).
Le Hérissé, A., *L'ancien royaume du Dahomey. Moeurs, religion, histoire* (Paris, 1911).
Maire, Victor-Louis, *Dahomey: Abomey — la dynastie dahoméenne. Les palais: leurs bas-reliefs* (Besançon, 1905).
Mandirola, Renzo, ve Yves Morel, eds, *Journal de Francesco Borghero, premier missionnaire du Dahomey (1861-1865): sa vie, son journal (1860-1864), la relation de 1863 (Paris, 1997).*
Maupoil, Bernard, *La géomancie à l'ancienne Côte des Esclaves*, tekrar basım (Paris, 1981).
Mercier, P., *Civilisations du Bénin* (Paris, 1962).
Mercier, P., ve Lombard, J., *Guide du Musée d'Abomey* (Porto-Novo, 1959).
M'Leod, John, *A Voyage to Africa with Some Account of the Manners and Customs of the Dahomian People*, tekrar basım (Londra, 1971).
Moore, E. Olympus O. (Ajayi Kolawole Ajisafe'nin takma adı), *History of Abeokuta* (Londra, 1916).
Morienval, Henri, *La guerre du Dahomey, Journal de campagne d'un sous-lieutenant d'infanterie de marine* (Paris, 1893).
Newbury, C.W., *The Western Slave Coast and Its Rulers: European Trade and Administration Among the Yoruba and Adjo-Speaking Peoples of South-Western Nigeria, Southern Dahomey and Togo* (Oxford, 1961).
Nicolas, Victor, *L'expédition du Dahomey en 1890*, 2. basım (Paris, 1893).
Norris, Robert, *Memoirs of the Reign of Bossa Ahadee, King of Dahomy, an Inland Country of Guiney. To Which Are Added, the Author's Journey to Abomey, the Capital; and a Short Account of the African Slave Trade*, tekrar basım (Londra, 1968).
Nuëlito, E., *Au Dahomey. Journal d'un officier de spahis* (Abbeville, 1897).
Oliveira, Th. Constant-Ernest d', *La visite du Musée d'Histoire d'Abomey* (Abomey, 1970).
Parrinder, E.G., *The Story of Ketu, an Ancient Yoruba Kingdom* (Ibadan, 1956).
Pires, Vicente Ferreira, *Viagem de Africa em o Reino de Dahomé* (Sao Paulo, 1957).
Poirier, Jules, *Campagne du Dahomey, 1892-1894* (Paris, 1895).
Prévaudeau, Marie-Madeleine, *Abomey-la-mystique* (Paris, 1936).

Pruneau de Pommegorge, Antoine-Edmé (namı diğer Joseph Pruneau), *Description de la Nigritie* (Amsterdam, 1789).
Quénum, Maximilien, *Au pays des Fons. Us et coutumes du Dahomey*, 3. basım (Paris, 1983).
Samuel, Pierre, *Amazones, guerrières et gaillardes* (Grenoble, 1975).
Schelameur, Frédéric, *Souvenirs de la campagne du Dahomey* (Paris, 1896).
Skertchly, J.A:, *Dahomey as It Is; Being a Narrative of Eight Months' Residence in That Country, with a Full Account of the Notorious Annual Customs, and the Social and Religious Institutions of the Ffons* (Londra, 1874).
Smith, Robert S., *Kingdoms of the Yoruba*, 3. basım (Londra, 1988).
Smith, William, *A New Voyage to Guinea*, tekrar basım (Londra, 1967).
Snelgrave, William, *A New Account of Some Parts of Guinea and the Slave Trade*, tekrar basım (Londra, 1971).
Sobol, Donald J., *The Amazons of Greek Mythology* (South Brunswick, NJ, 1972).
Townsend, Henry, *Memoir of the Rev. Henry Townsend, Late C.M.S. Missionary, Abeokuta, West Africa, Compiled from His fournals by His Brother, Mr. George Townsend, of Exeter* (Londra, 1887).
Tucker, Miss, *Abbeokuta; or, Sunrise Within the Tropics: an Outline of the Origin and Progress of the Yoruba Mission* (Londra, 1853).
Tyrrell, William Blake, *Amazons: a Study in Athenian Mythmaking* (Baltimore, 1984).
Waterlot, Em. G., *Les bas-reliefs des bâtiments royaux d'Abomey (Dahomey)*, (Paris, 1926).

Makaleler ve Bölümleri

Baudin, Noël, "L'orphelinat de Puerto-real", *MC*, VI, no. 243 (30 Ocak 1874), 59-60.
Bay, Edna Grace, "Servitude and Worldly Success in the Palace of Dahomey" in Claire C. Robertson and Martin A. Klein, eds, *Women and Slavery in Africa* (Madison, 1983), 340-67.
Bayol, Jean, "Les forces militaires actuelles du Dahomey", *Revue Scientifique (Revue Rose)*, XLIX, no. 17 (23 Nisan 1892),520-4.
——, "L'attaque de Kotonou, 4 mars 1890, impressions et souvenirs", *Revue Bleue (Revue Politique et Littéraire)*, XLIX, no. 18 (30 Nisan 1892), 570-2.
Béraud, Médard, "Note sur le Dahomé", *Bulletin de la Société de Géographie*, 5. seri, XII, Kasım 1866, 371-86.
Blanchély, "Au Dahomey: premier voyage de M. Blanchély aîné, gérantde la factorerie de M. Régis, de Marseille, à Whydah (1848) ", 2 bölüm, *MC*, XXIII, no. 1170-1 (6 ve 13 Kasım 1891), 534-7, 545-8.
——, "Relation du deuxième voyage fait, en 1850, dans le royaume du Dahomé, par Blanchély aîné, en compagnie de M. Esprit Cases, nouvel agent de la factorerie française Régis aîné, de Whydah", 2 bölüm, *MC*, XXIII, no. 1172-3 (20 ve 27 Kasım 1891), 562-4, 575-6.

——, "Relation du troisième voyage fait en 1850 dans le royaume du Dahomey, par M. Blanchély aîné, agent de la factorerie française de Whydah", MC, XXIII, no. 1174 (4 Aralık 1891), 587-8.

Borghero, F., A. Planque'a Whydah'tan mektuplar, *APF*, özellikle XXXIV, no. 202 (Mayıs 1862) ve XXXV, no. 206 (Ocak 1863).

Bouët, Auguste, "Le royaume de Dahomey", 3 bölüm, *L'Illustration*, X, no. 490-2 (17, 24 ve 31 Temmuz 1852), 39-42, 59-62, 71-4. Ayrıca bkz. aşağıda yer alan Nardin.

Brue, Blaise, "Voyage fait en 1843, dans le royaume de Dahomey, par M. Brue, agent du comptoir français établi à Whydah", *Revue Coloniale*, VII, Eylül 1845, 55-68.

Burdo, Adolphe, "Au Dahomey", 3 bölüm, *Journal des Voyages*, no. 681-3 (27 Temmuz, 3 ve 10 Ağustos 1890), 50-1, 69-71, 87-90.

Burton, Richard F., "The Present State of Dahome", *Transactions of the Ethnological Society of London*, III, yeni seri, 1865, 400-8.

——, "Notes on the Dahoman" in Richard Burton, *Selected Papers on Anthropology, Travel and Exploration*, ed. N.M. Penzer (Londra, 1924), 109-33.

Coissy, Anatole, "Un règne de femme dans l'ancien royaume d'Abomey", JSD, II (1949), 5-8.

Courdioux, E., "Côte des Esclaves", *MC*, esp. VII, no. 336 (12 Kasım 1875), 555; IX, no. 397 (12 Ocak 1877), 23; X, no. 490 (25 Ekim 1878), 514-5; X, no. 492 (8 Kasım 1878), 538.

Cruickshank, Brodie, "Report by B. Cruickshank, Esq. of His Mission to the King of Dahomey", 9 Kasım 1848, *IUP Series of British* PP, *Colonies: Africa 50* (Shannon, 1971), 241-9.

Cruz, Clément da, "Les instruments de musique dans le Bas-Dahomey", *ED*, XII (1954), tüm sayı.

Dunglas, Edouard, "La première attaque des Dahoméens contre Abéokuta (3 mars 1851)", *ED*, I (1948), 7-19.

——, "Deuxième attaque des Dahoméens contre Abeokuta (15 mars 1864)", *ED*, II (1949), 37-58.

——, "Contribution à l'histoire du Moyen-Dahomey (royaumes d'Abomey, de Ketou et de Ouidah)", 3 Cilt, *ED*, XIX, Cilt 1 (1957); XX, 2 (1957); XXI, 3 (1958), tüm sayılar.

Foà, Edouard, "Dahomiens et Egbas", 2 bölüm, *La Nature*, XIX, 1.sömestr, no. 926 (28 Şubat 1891), 199-202; no. 930 (28 Mart 1891), 262-6.

Guillevin, "Voyage dans l'intérieur du royaume de Dahomey", *Nouvelles Annales des Voyages, de la Géographie, de l'Histoire et de l'Archéologie*, 6. seri, VIII, 2 (Haziran 1862), 257-99.

Law, Robin, "Dahomey and the Slave Trade: Reflections on the Historiography of the Rise of Dahomey" *JAH*, XXVII, 2 (1986), 237-67.

——, "Problems of Plagiarism, Harmonization and Misunderstanding in Contemporary European Sources: Early (Pre-1680s) Sources for the 'Slave Coast' of West Africa" Beatrix Heintze ve Adam Jones, eds, *European Sources*

for Sub-Saharan Africa Before 1900: Use and Abuse (Stuttgart, 1987), 337-58. (Bu kitap yıllık *Paideuma*'nın 33. sayısıdır.)

——, "A Neglected Account of the Dahomian Conquest of Whydah (1727): the 'Relation de la guerre de Juda' of the Sieur Ringard of Nantes", *HA*, 15 (1988), 321-38.

——, "Further Light on Bulfinch Lambe and the 'Emperor of Pawpaw': King Agaja of Dahomey's Letter to King George I of England, 1726", *HA*, 17 (1990), 211-26.

——, "The 'Amazons' of Dahomey", *Paideuma*, 39 (1993), 245-60.

——, "The Politics of Commercial Transition: Factional Conflict in Dahomey in the Context of the Ending of the Atlantic Slave Trade", *JAH*, XXXVIII, 2 (1997), 213-33.

Lissner, Ignace, "De Whydah à Abomey", 5 bölüm, *MC*, XXV/II, 23, 30 Ağustos, 6, 13, 20 Eylül 1895, 404-6, 416-19, 428-30, 442-4, 454-6.

Manning, Patrick, "The Slave Trade in the Bight of Benin, 1640-1890", Henry A. Gemery ve Jan S. Hogendorn, eds, *The Uncommon Market: Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade* (New York, 1979), 107-41.

Mercier, Paul, "The Fon of Dahomey" *African Worlds: Studies in the Cosmological Ideas and Social Values of African Peoples* (Londra, 1954), 210-34.

Monléon, de, "Le cap des Palmes, le Dahomey, Fernando-Pô et l'île du Prince, en 1844", *Revue Coloniale*, VI, Mayıs 1845, 62-82.

Nardin, Jean-Claude, "La reprise des relations franco-dahoméennes au XIXe siècle: la mission d'Auguste Bouët à la cour d'Abomey (1851) ", *Cahiers d'Etudes Africaines*, VII, 1 (1967), 59-126. Aynca bkz. yukarıda yer alan Bouët

Obichere, Boniface I., "Change and Innovation in the Administration of the Kingdom of Dahomey, " *Journal of African Studies*, I, 3 (sonbahar 1974), 235-51.

Rastignac, "Courrier de Paris", *L'Illustration*, LI, no. 2613, 2616, 2617 (25 Mart, 15 ve 22 Nisan 1893), 226, 286, 306.

Répin, A., "Voyage au Dahomey", *Le Tour du Monde*, VII, 2. Sömestr (1863), 65-112. Alıntıların yayınlandığı eser: *ED*, III (1950), 89-95.

Ridgway, Archibald R., "Journal of a Visit to Dahomey; or, the Snake Country, in the Months of March and April, 1847", 3 bölüm, *The New Monthly Magazine and Humorist*, LXXXI, no. 322-4 (Ekim-Aralık 1847), 187-98, 299-309, 406-14.

Roques, A., "Le Génie au Dahomey en 1892", *Revue du Génie Militaire*, VIII, 4 (Temmuz-Ağustos 1894), 273-322.

Ross, David, "Dahomey" Michael Crowder, ed., *West African Resistance: the Military Response to Colonial Occupation* (New York, 1971), 144-69.

Sedolo, Michel Dossou, "Comment fut décidée la deuxième et dernière expédition des Dahoméens contre la ville de Ketou", *Notes Africaines*, no. 57 (Ocak 1953), 24-5.

——, "Considérations sur la guerre de Kétou Woto-to, II, le siège et la prise de Kétou", *Notes Africaines*, no. 62 (Nisan 1954), 47-8. Tinayre, Abel, "Au

Dahomey", *Le Monde Illustré*, XXXVII, no. 1867, 1869 (7 ve 21 Ocak 1893), 6, 35.
Vallon, A., "Le royaume de Dahomey", 2 bölüm, *Revue Maritime et Coloniale*, II (Ağustos 1861), 332-63; III (Kasım 1861), 329-58. Çoğunun tekrar yazıldığı eser: L.-N. Veil, "Une mission au Dahomey en 1856", *L'Information Colonial*, I, no. 4 (Ocak 1936), 19; no. 5 (Şubat 1936), 18, ve no. 7 (Nisan 1936), 19.
Verdal, Georges, "Les amazones du Dahomey", *L'Education Physique*, yeni seri, XXXII, no. 29 (Ocak 1934), 52-9.
Wailly, G. de, "Un régiment sacré: Dahomey", *La Nouvelle Revue*, XII, no. 63 (Mart-Nisan 1890), 390-4.
Wilmot, A.P.E., "Despatches from Commodore Wilmot Respecting His Visit to the King of Dahomey in December 1862 and January 1863", *RJP Series of British PP, Colonies: Africa* 50, 423-40.
Winniett, William, "Büyük Britanya'nın Afrika Köle Ticareti'ni tamamen bitirmek için benimseyeceği yolu seçmek üzere atanmış Lordlar Kamarası'dan Seçilmiş Komite önünde" tanıklığı, 30 Nisan 1849, PP, Cilt 9 (1850), 61-71.

Arşiv Belgeleri

ENGLAND

Church Missionary Society (Kilise Misyoner Cemiyeti)

CA2/016/34, C. Chapman'ın Dawson'ın günlüğünden yaptığı alıntılar ve F. Fitzgerald'a yazdığı mektuplar, 17 Kasım 1862. CMS arşivleri Birmingham Üniversitesi, Bilgi Hizmetleri, Özel Koleksiyonlar kısmında yer alır.

Metodist Misyoner Cemiyeti

T.B. Freeman'ın yayımlanmamış kitabının daktilo nüshası, MMS Arşivleri, Biographical West Africa, Box 597. Arşivler, Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Çalışmaları Kitaplığı'nda yer alır.

Public Record Office (Devlet Arşivleri Ofisi)

PRO, FO 84/816, Beecroft'tan Palmerston'a, 22 Temmuz 1850, Beecroft'ın günlüğünü de içerir.
PRO, FO 84/827, Fanshawe'den Amiralliğe, 19 Temmuz 1850, Forbes'un günlüğünü de içerir.
PRO, FO 84/886, Beecroft'tan Palmerston'a, 19 Şubat 1852, Louis Fraser'ın günlüğünü de içerir.
PRO, FO 84/1175, Perry'den Freeman'a, 6 Ağustos 1862, Euschart'ın Abomey'e seyatinde tuttuğu günlüğü içerir.

FRANCE

Bibliotheque Nationale (Milli Kütüphane)

Fonds Francais 24223, "Journal du Voiage de Guinee et Cayenne Par Le Chevalier Des Marchais Capitaine Comandant La fregatte de la Compagnie des Endes, L'Expedition Pendant les Annees 1724, 1725 et 1726..."

Centre des Archives d'Outre-Mer

DFC, Côtes d'Afrique, no. 104, resim 75, "Relation du Royaume de Judas en Gulnée, De son Gouvernement, des moeurs de ses habitans, de leur Religion, Et du Negoce qui sy fait." Bu belgenin tarihi kesin olmamakla birlikte 1710 ve 1715 arasında yazılmış olabilir.

DFC, Cotes d'Afrique, no. 111, resim 75, "Réflexions sur Juda par les Sieurs De Chenevert et abbé Bullet", 1 Haziran 1776.

Dahomey, III, 1, Angot'tan Bayol'a, 5 Ocak 1890.

Dahomey, III, 1, H. Decoeur'ün günlüğü, 3 Nisan 1891.

Dahomey, III, 2, J. d'Ambrières'in günlüğü, tarihi belirli değil ancak Decoeur'ün günlüğündeki (9 Şubat-25 Mart 1891) Abomey'e yapılan aynı ziyaretten bahsediyor.

Dahomey, V, 6a, Dodds' "Rapport sur les opérations du corps expéditionnaire du Dahomey en 1892", tarihi belirli değil.

Ministère des Affaires Etrangères

MAE, Mémoires et documents, Afrique, 51, J. Lartigue, "Relation du voyage a Abomey", 2 Eylül 1860. Tekrar yer aldığı yayın: *Le Figaro, Supplément Littéraire*, XVI, no. 10 (8 Mart 1890), "Les sacrifices humains au Dahomey—révélations inédites", 38-9.

MAE, Mémoires et documents, Afrique, 52, Didelot'dan Chasseloup-Laubat'ya, 27 Mart 1863.

Service Historique de l'Armée de Terre

Dahomey, I, 14, "Campagne du Dahomey-relation anonyme", Edouard Demartinécourt'a atfedilen tarihi belirli olmayan bir günlük.

Tezler

Bay, Edna Grace, "The Royal Women of Abomey", Doktora., Boston U., 1977.

Degbelo, Amélie, "Les amazones du Danxomé 1645-1900", yüksek lisans tezi, Université Nationale du Bénin, 1979.

Glélè, Pogla K., "Le royaume du Dan-Hô-Min: tradition orale et histoire écrite", yüksek lisans tezi, 1971 (CAOM, SOM, D.3538).

Maroukis, Thomas C, "Warfare and Society in the Kingdom of Dahomey: 1818-1894", Doktora, Boston U., 1974.

DİZİN

A
Abeokuta, Yoruba şehri 66, 83, 99, 105, 106, 107, 117, 152, 153, 154, 166, 171, 179, 182, 183, 192, 196, 200, 201, 202, 203, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 241, 277, 278, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 299
Abeokuta'nın Aro kapısı 218, 225
Abomey, Dahomey'in başkenti, passim 17, 34, 36, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 50, 51, 55, 56, 60, 61, 63, 71, 74, 76, 78, 82, 84, 95, 97, 99, 100, 104, 105, 106, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 118, 119, 125, 129, 134, 136, 137, 141, 152, 155, 157, 158, 159, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 178, 180, 183, 188, 189, 191, 196, 197, 202, 207, 210, 211, 215, 217, 219, 220, 221, 223, 224, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 236, 245, 246, 249, 250, 255, 258, 260, 261, 265, 266, 267, 269, 271, 272, 275, 277, 278, 279, 283, 286, 295, 298, 303
Abson, Lionel, Britanyalı görevli 59, 136, 163, 176, 186, 195, 270
Adadimo, amazon subayı 164
Adandé, Alexandre, Dahomeyli bilim insanı 287
Adandozan, Dahomey kralı (1797-1818) 52
Adégon, 1892 savaş alanı 252, 302
Ado, Egbado şehri 212, 213
Adono, Wegbaja'nın eşi 46, 267
Agaja, Dahomey kralı (1708-40) 14, 20, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 82, 94, 110, 111, 113, 115, 116, 121, 128, 157, 158, 162, 165, 170, 172, 178, 180, 184, 204, 267, 291
Agasu, Agasuvilerin kurucusu 39
Agasuvi, kraliyet hanedan 39
Agbidinoukoun, Dahomeyli mahkeme vakanüvisi 211, 212, 214, 227, 228, 230
Agoli-Agbo, Dahomey kralı (1894-1900) 20, 256, 260
Agonglo, Dahomey kralı (1789-97) 20, 52
Agoué, Benin'de bir liman kenti 200
Agouna, 1781'de (veya 1779'da) savaşın gerçekleştiği yer 59, 204, 270
ağır silahçılar 186
Ahangbé, Dahomey'in kraliçe naibesi? (1708?) 44, 45, 46, 47, 267
ahosi, kralın eşleri 72, 73, 77, 164
Ahouâ-Na-Tô, amazon alay 66

ahwangan, savaş komutanları 182
Aja halkları 39
Ajahuto, Agasuvi lideri 39
Ajisafe, Ajayi Kolawole, Nijeryalı tarihçi 213, 294
Akaba, Dahomey kralı (ca.1680/5-1708) 20, 44, 45, 46, 47
Akati, Gau 216, 219
Akpa, 1892 savaş alanı 253
Akpadume "kadın Kposu"), amazon unvanı 185, 186, 210, 211
Albéca, Alexandre Librecht d', Fransız görevli 86, 238, 248, 252, 293, 300, 301, 302, 303
alkollü içecekler 165
Allada, ilk Agasuvi başkenti 39, 40, 41, 65, 73, 109, 184, 192, 258
Almeida-Topor, Hélène d', Fransız tarihçi 12, 162, 166, 189, 267, 286, 287, 288, 300, 301, 303
Amazonlar, Amazon Ormanları; Anadolu; California; Dahomey, passim; Etiyopya; Libya; Monomotapa 9, 11, 12, 13, 25, 27, 32, 35, 73, 77, 79, 84, 89, 96, 106, 109, 111, 115, 132, 136, 140, 142, 143, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 156, 172, 197, 198, 225, 231, 242, 244, 248, 259, 264
Angot, A., Fransız görevli 110, 115, 278, 279, 284
Arepa, Dahomey casusu 232, 300
Argyle, W.J., Britanyalı araştırmacı 117, 119, 175, 179, 188, 189, 265, 268, 270, 280, 289, 290, 292
Asante, Gana'daki krallık 55, 269, 272
askere alım 64
Atakpamé, 1840 ve 1289/50 savaş alanları 136, 152, 189, 207, 210, 281, 295
Atcheribé, Béhanzin'in sığındığı yer 255
Atchoupa, 1890 savaş alanı 107, 239, 240, 300
at kuyruğu 91
atlar ve süvariler 26, 111

B

Ballot, Victor, Fransız görevli 243, 301
Banigbé Poto-Poto, savaş alanı 229
Barbou, Alfred, Fransız yazar 235, 246, 278, 300, 301, 302, 303
barut 93, 101, 102, 103, 114, 127, 134, 205, 215, 225, 277
bas-röliyef 206, 298
başlık: kasket, şapka, saç bandı, kask, boynuz vb. 265, 274
Baudin, Noël, Fransız misyoner 222, 223, 292, 293, 297, 298
Bay, Edna Grace, Amerikalı tarihçi 16, 76, 267
Bayol, Jean, Fransız görevli 99, 102, 120, 121, 128, 131, 132, 133, 148, 194, 235, 236, 239, 244, 276, 277, 278, 279, 281, 282, 284, 286, 290, 292, 293, 300, 301
bayraklar ve flamalar 59, 113, 156, 157
beden eğitimi 14, 132
Beecroft, John, Britanyalı konsolos ve tüccar 71, 90, 97, 103, 105, 114, 116, 117, 118, 123, 124, 132, 136, 141, 142, 144, 147, 148, 149, 152, 160, 171, 179, 189, 190, 206, 207, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 219, 220, 224, 271, 274, 275, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 292, 294, 295, 296, 297
Béhanzin, Dahomey kralı (1889-94) 17, 20, 47, 115, 166, 168, 180, 201, 211, 226, 235, 236, 238, 240, 241, 242, 243, 246, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 261, 277, 280, 284, 286, 300, 301
bekârlık 15, 68, 71, 72
Benin Cumhuriyeti (eski Dahomey) 82
Béraud, Médard, Fransız görevli 107, 278
Bern, J., Fransız Yabancı Lejyoner 135, 138, 246, 253, 256, 282, 283, 284, 301, 302, 303
bıçakçı kadınlar 186
Biobaku, Saburi O., Nijeryalı tarihçi 201, 294, 297, 299
Blanchély, Fransız tüccar 118, 210, 280, 292, 293, 295
bokono, Fa kâhinleri 180
Borghero, Francesco Saverio, İtalyan misyoner 34, 35, 36, 37, 81, 82, 85, 98, 100, 101, 106, 113, 121, 127, 130, 133, 140, 143, 144, 145, 149, 150, 165, 183, 186, 202, 223, 265, 273, 276, 278, 279, 282, 284, 285, 286, 288, 290, 291, 294, 298, 299
Bosman, Willem, Hollandalı tüccar 48, 267
Bouët, Auguste, Fransız görevli 56, 65,

85, 86, 88, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 106, 109, 113, 125, 126, 135, 138, 141, 142, 143, 157, 160, 168, 174, 200, 202, 221, 269, 270, 274, 275, 276, 284, 285
Bowen, Thomas Jefferson, Amerikan misyoner 202, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 294, 296, 297
Brezilya 40, 167, 273
Brue, Blaise, Fransız tüccar 65, 100, 104, 111, 158, 170, 214, 270, 271, 276, 277, 279, 287, 289
Bullet, Charles-Pierre-Joseph, Fransız papaz 116, 280, 287
Burdo, Adolphe, Fransız yazar 130, 282, 300
Burton, Richard F., Britanyalı gezgin, konsolos, yazar ve bilge 13, 33, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 84, 85, 88, 89, 90, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 121, 134, 135, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 152, 154, 157, 158, 159, 161, 163, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 178, 182, 186, 187, 190, 192, 195, 197, 198, 199, 202, 213, 218, 223, 224, 264, 265, 266, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299
Buzon, Fransız gemi kaptanı 134, 283

C-Ç

Cana, kralın kırsaldaki evi 51, 58, 109, 110, 111, 129, 174, 183, 197, 251, 253, 254, 255, 281, 303
casuslar 79
Chatwin, Bruce, Britanyalı yazar 81
Chaudoin, Edmond, Fransız tüccar 73, 74, 76, 82, 84, 88, 97, 132, 135, 137, 162, 188, 192, 195, 196, 244, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 282, 283, 284, 287, 290, 292, 293, 301
Chautard, Pierre-Eugène, Fransız misyoner 74, 76, 199, 200, 266, 270, 272, 294
Chenevert, de, Fransız gezgin 116, 280, 287
Courdioux, Emile, Fransız misyoner 93, 99, 101, 159, 173, 275, 276, 278, 287, 289, 298
Crowther, Samuel Ajayi, Anglikan misyoner 220
çanak çömlek 75

D

Dako, Dahomey Kralı (ca. 1620/5-ca. 1640/50) 20, 40
Dalzel, Archibald, Britanyalı köle taciri 31, 50, 51, 56, 59, 60, 68, 72, 81, 82, 104, 110, 111, 112, 116, 122, 129, 131, 142, 144, 173, 176, 204, 264, 268, 270, 271, 273, 277, 279, 280, 281, 283, 285, 287, 289, 291, 293
dans 12, 22, 32, 35, 50, 55, 61, 77, 91, 128, 133, 134, 135, 139, 140, 143, 144, 146, 147, 153, 174, 221, 224, 240, 245, 259, 261, 267, 270, 271, 274, 278, 280, 283, 284, 295
Dawson, Joseph, Anglo-Afrikan misyoner ve tüccar 78, 106, 163, 178, 223, 264, 265, 272, 278, 288, 290, 295, 298
Decoeur, Henri, Fransız deniz ağır silahları kaptanı 162, 266, 287
Degbelo, Amélie, Beninli tarihçi 10, 12, 82, 98, 116, 130, 131, 133, 161, 171, 172, 173, 180, 183, 187, 189, 191, 199, 201, 225, 229, 244, 258, 259, 262, 267, 269, 270, 271, 273, 276, 278, 280, 282, 286, 287, 289, 290, 291, 292, 294, 298, 299, 300, 301, 303
Demartinécourt, Edouard, Fransız Yabancı Lejyoner Yüzbaşı 193, 201, 245, 272, 288, 292, 294, 301, 302, 303
deniz kabukları 142, 173
Des Marchais 48, 49, 267, 268, 273
Des Marchais, Jean-Pierre Thibault, Fransız gemi kaptanı 48, 49, 267, 268, 273
Diokoué, 1892 savaş alanı 255
Djivo, Adrien, Beninli tarihçi 176, 177, 186, 189, 206, 226, 270, 286, 289, 290, 291, 292, 295, 297, 299
Dodds, Alfred-Amédée, Fransız deniz albayı 17, 244, 247, 253, 254, 255, 259, 301, 302, 303
Dogba, 1892 savaş alanı 17, 244, 245, 246, 248, 301
Ducasse, Jean-Baptiste, Fransız deniz subayı 41, 266
Duncan, John, Britanyalı gezgin 15, 78, 83, 84, 85, 90, 99, 102, 105, 111, 121,

122, 123, 129, 130, 132, 134, 138, 141, 143, 148, 149, 163, 164, 170, 175, 177, 182, 186, 187, 191, 194, 196, 197, 206, 211, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 295
Dunglas, Edouard, Fransız tarihçi 66, 115, 183, 189, 190, 205, 211, 213, 217, 218, 223, 224, 225, 255, 265, 267, 269, 270, 278, 279, 290, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 303
duyarsızlık eğitimi 136

E
Egba, Abeokutalı Yorubalar 105, 182, 201, 202, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 294, 297, 298, 299
Egbado, Yoruba'nın alt kolu 212, 213, 214
Ekpo 222
Elet, Jacob, Hollandalı tüccar 50, 291
Ellis, Alfred Burdon, Britanyalı subay ve etnolog 54, 66, 69, 95, 135, 182, 187, 195, 202, 206, 213, 229, 269, 270, 271, 272, 275, 276, 278, 283, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299
emeklilik 173, 174
Eski Benin (Nijerya'da 44
Euschart, Hollandalı tüccar 95, 106, 275

F
fahişeler 71
Fa, kahin-tanrı 180, 188, 201
Fanti, amazon birliği 187
Foà, Edouard, Fransız tarihçi 66, 74, 78, 79, 84, 85, 90, 91, 94, 99, 101, 102, 107, 121, 127, 130, 131, 132, 135, 154, 164, 171, 175, 182, 187, 191, 193, 194, 195, 196, 266, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 282, 283, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 296, 297, 300, 301
Fon, Dahomeyli halk, passim 62, 69, 70, 81, 105, 109, 176, 178, 192, 196, 205, 213, 214, 215, 217, 223, 230, 231, 232, 233, 236, 239, 240, 243, 244, 245, 252, 253, 254, 255, 259, 262, 265, 267, 268, 269, 270, 273, 280, 289, 290, 292, 301
Forbes, Frederick E., Britanyalı deniz subayı 15, 32, 46, 60, 71, 74, 84, 88, 95, 102, 103, 105, 114, 116, 117, 118, 123, 124, 131, 132, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 147, 148, 149, 151, 152, 157, 159, 160, 165, 168, 169, 170, 171, 173, 179, 182, 185, 189, 190, 195, 197, 198, 206, 207, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 220, 264, 266, 267, 270, 271, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 296, 297
Fosupo, amazon unvanı 186, 291
Fraser, Antonia, Britanyalı tarihçi 21, 151
Fraser, Louis, Britanyalı konsolos vekili 112, 169
Freeman, Thomas Birch, Anglo-African misyoner 65, 83, 97, 104, 111, 129, 134, 157, 186, 197, 206, 270, 273, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 287, 291, 293, 295, 298
Fulani, Nijeryalı halk 24, 81, 82, 85

G
Gabonlu birlikler 236
Gana 9, 40, 55, 261, 272
Garcia, Luc, Beninli tarihçi 166, 174, 178, 193, 201, 245, 252, 253, 272, 288, 289, 290, 292, 294, 300, 301, 302, 303
Gau, ordu komutanı 59, 150, 181, 182, 184, 185, 186, 189, 210, 216, 219, 222, 225, 256, 291
gbeto, fil avcısı kadınlar 42, 43, 44, 187, 254
George I, Büyük Britanya kralı (1818-1858) 14, 46, 138, 267, 294
Gezo, Dahomey kralı 14, 15, 17, 20, 32, 44, 47, 52, 57, 60, 66, 68, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 95, 96, 97, 98, 105, 106, 107, 112, 113, 114, 118, 122, 123, 124, 125, 129, 132, 138, 144, 147, 148, 150, 157, 160, 161, 164, 165, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 177, 179, 183, 187, 189, 190, 191, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 231, 234, 264, 271, 277, 280, 283, 284, 295, 297
Glele, Dahomey kralı (1858-89) 34, 57, 72, 154, 201
Glele, Assangan Adonon, Fon prensesi 259

Glélé, Maurice Ahanhanzo, Beninli tarihçi 154
Glélè, Pogla K., Beninli araştırmacı 201
Glele, Sahbaju, Béhanzin'in erkek kardeşi 168, 211
Gollmer 223, 296
Gorer, Geoffrey, Britanyalı gezgin 261, 262, 303
Goubé, amazon albayı 232
Goutchili, sonradan Agoli-Agbo adını alan 256
Goutto, "amazon" 241
Grandin, Léonce, Fransız binbaşı 235, 256, 257, 284, 300, 302, 303
Grand Popo, 1869 ve 1875 savaş alanları 229
Gu, Dahomey tanrısı 70
Guillevin, Fransız deniz subayı 74, 106, 111, 174, 271, 272, 278, 279, 289
Gundeme, amazon unvanı 185, 186

H
hadımağaları 50, 51, 77, 111, 112, 116, 117, 118, 119
hadım etme 98
hapishaneler 111
Hausa, Nigeryalı halk 85, 250
Hazoumé, Paul, Dahomeyli etnolog ve roman yazarı 151, 162, 164, 169, 171, 179, 180, 205, 206, 269, 270, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 295, 297, 300
hendekler 252, 253
Herskovits, Melville J., Amerikalı antropolog 15, 54, 69, 70, 74, 84, 102, 181, 185, 189, 265, 269, 270, 271, 272, 274, 277, 288, 290, 291, 292
Hounjroto, 1820'lerde savaş alanı 205, 206, 210, 295
Hounsi, amazon 223
Huntley, Henry Veel, deniz subayı 76, 272

I-İ
Ibara, 1868 ve 1864 savaş alanları 223, 225
Ife, Yorubanın beşiği 230
Igbeji 215
Igbo (Ibo), Nijeryalı halk 24
Ishagga, 1851, 1862 ve 1864 savaş alanları 216, 217. 219, 222, 223, 225, 284, 298
İmojolu, 1844 savaş alanı 105, 213, 219
İnubi, 1841 savaş alanı 211
işleme 56, 84, 88, 179

J
Johnson, Samuel, Nijeryalı tarihçi 202, 211, 213, 294, 295, 296, 297, 299

K
kadın okçular 201, 23
kadın sünneti 68
kafa kesmek, kesik baş 140, 159
kafatasları 17, 111, 157, 223
Kalama, Nijerya şehri 49, 50
Kamerun 107
kamplar 253, 254, 166,
Kangbodé, saray görevlisi 116, 118, 119, 144, 280
katır 95, 160
Kènglo, ("Kanguru"), savaş alanı 207
keşif ekipleri 124
Ketu, 1883 ve 1885 savaş alanları 196, 202, 222, 230, 231, 232, 295, 299, 300
Khetungan ("kadın Gau"), amazon unvanı 185, 186
kışla 36
Kongo 9, 107
Kossoupa, amazonların iyileşmeye gittiği köy 201
Köle Kıyısı 40, 47, 69, 107, 159, 241, 266, 273
köleler (evlerde) ve hizmetçiler 9, 40, 80, 107, 111, 124, 125, 158, 175, 273
köle ticareti: Yeni Dünya'ya; doğudaki Müslümanlara; Afrika'daki Avrupa kolonilerine 93, 176, 177
Kpakpa, amazonları işe alan saray görevlisi 64
Kpengla, Dahomey kralı (1774-89) 14, 20, 51, 52, 56, 58, 59, 60, 72, 110, 136, 163, 173, 176, 177, 205
kposi, "leopar kadın eşler" 119
Kposu, ordu komutanı yardımcısı 184, 185, 186, 189, 291

L
Labarthe, Pierre, Fransız gezgin 65, 100, 122, 129, 197, 268, 270, 276, 281, 293
Laffitte, Jean, Fransız misyoner 134, 143, 165, 169, 171, 178, 179, 183, 189, 196, 265, 272, 283, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 298

Lagos 40, 229, 234, 239, 275, 296, 299
Lamb, Bulfinch, Britanyalı tüccar 41, 46, 115, 116, 266, 291
Lartigue, Jules, Fransız tüccar 110, 278, 283
Law, Robin, Britanyalı tarihçi 14, 15, 46, 52, 54, 186, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 278, 279, 280, 281, 286, 288, 289, 290, 291, 293, 295, 297
Lefu-Lefu, köle köyü 211
Legba, Dahomey tanrısı 69, 70
Le Hérissé, Auguste, Fransız görevli ve tarihçi 101, 115, 136, 154, 179, 185, 187, 194, 209, 210, 211, 227, 259, 267, 270, 271, 276, 279, 281, 283, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 299, 303
Lissner, Ignace, Fransız misyoner 258
Lombard, Augustin, köle gemisi kaptanı 183, 291, 295, 298, 299
Lopez Duarte, Portekizli gezgin 317
Louis Napoleon, Fransa cumhurbaşkanı 157

M
madalyalar 161
mahkûmlar: amazonlar 124, 136, 239
Maire, Victor-Louis, Fransız kara subayı 76, 98, 100, 166, 170, 187, 201, 207, 260, 267, 270, 271, 272, 276, 277, 288, 291, 294, 295, 303
Marees, Piete de, Hollandalı gezgin 40, 266
Maroukis, Thomas C., Amerikalı araştırmacı 199, 220, 254, 255, 272, 278, 290, 291, 293, 294, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303
Meko, 1879 savaş alanı 180, 230
Merruau, Pauş, Fransız yazar 200, 294
Meu, ikinci bakan 59, 118, 144, 184, 185, 216, 270
Meyerowitz, Eva L.R., Britanyalı Afrikanist 250, 261, 262, 303
Migan, başbakan 181, 182, 184, 185, 291
mino, "annelerimiz" 72
M'Leod, John, Britanyalı köle gemisi cerrahı 51, 75, 76, 268, 272
Monléon, Jérome Félix de, Fransız deniz subayı 181, 197, 290, 293
Mono River, Atakpamé yakunlarında 317
Montaguère, Olivier de, Fransız görevli 58, 122, 270
Morienval, Henri, Fransız deniz subayı 91, 237, 249, 253, 254, 256, 273, 275, 285, 302, 303
muska, tılsım, gris-gris, vb. 71, 89, 103, 189
mühimmat/cephane 43, 78, 79, 96, 127, 183, 220, 244
Müslümanlar 50 ,81, 82, 85,91, 107, 294
müzik enstrümanları: laterna 141; zil 56, 77, 90, 142; davul 53, 55, 56, 59, 71, 86, 121, 126, 140, 147, 150, 159, 232; flüt 59, 142, 143; boru 121, 141; trompet 141; borazan 126; fildişi savaş boruları 194; çıngırak 140, 142; yaylı çalgılar 142; tef 141
müzisyenler & gruplar 143, 232

N
Nansica, amazon 137, 236
Nawi, eski amazon 262
Nijerya 9, 14, 24, 39, 40, 44, 81, 227
Norris, Robert, Britanyalı köle taciri 51, 55, 60, 71, 88, 94, 97, 103, 104, 110, 112, 114, 116, 157, 181, 182, 268, 269, 271, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 287, 290, 291
Nuëlito, E., Fransız süvari 166, 201, 203, 251, 252, 254, 256, 288, 302, 303
Nunupweto yaması 317
Nzinga, Angola kraliçesi 22, 264

O
Oba Koko, Ishagga komutanı 216, 217, 222, 223, 298
Obichere, Boniface I., Afrikalı tarihçi 147, 280, 286, 291
Oduduwa, Ife'nin kurucusu 230
Ogun Nehri, Abeokuta'da 216, 217, 220, 224
Oyo 50, 52, 60, 62, 205, 211
Oyo, Yoruba imparatorluğu 59, 204

P
palmiye yağı 70, 75, 169, 171, 172, 190, 203, 211, 239
Parrinder, Geoffrey, Britanyalı araştırmacı 230, 295, 299, 300
Passaga, Fénelon-Francois-Germain, Fransız kara subayı 135, 203, 254, 256

Pires, Vicente Ferreira, Portekizli rahip 52, 60, 104, 269, 270, 277
Plehn, Rudolf, Alman kara subayı 210, 295
Poguessa, 1892 savaş alanı 193, 246, 251, 252, 254, 301, 302
Poirier, Jules-René, Fransız tarihçi 119, 280, 293, 302
Porto-Novo, kıyı imparatorluğu 193, 230, 234, 235, 239, 240, 243, 244, 263, 265, 273, 294, 295
Pruneau de Pommegorge, Antoine-Edmé, Fransız tüccar/görevli 50, 268, 269, 270, 273, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 287

Q
Quémé Nehri ve vadisi 45, 243
Quénum, Maximilien, Dahomeyli tarihçi 111, 134, 143, 183, 194, 196, 265, 270, 271, 279, 282, 286, 291, 292, 293

R
*récade*lar 99, 159, 160, 166, 182, 207
Répin, A., Fransız denizci cerrah 43, 52, 58, 65, 76, 77, 85, 87, 89, 91, 94, 96, 97, 100, 101, 106, 111, 113, 117, 118, 126, 131, 143, 146, 148, 161, 190, 198, 207, 208, 222, 266, 269, 270, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 285, 287, 292, 293, 295, 297
Ridgway, Archibald R., Britiyanyalı doktor 99, 105, 133, 134, 143, 144, 145, 148, 159, 276, 277, 282, 285, 286, 287, 296
Ringard, Fransız gemi kaptanı 54, 269
Rodrigues, Candido, Béhanzin'in sekreteri 255
Ronen, Dov, İsrailli tarihçi 177, 178, 290
Roques, Pierre-Auguste, Fransız mühendis subay 252, 302
Ross, David, tarihçi 120, 281, 303
rütbe işaretleri 258

S-Ş
saç stilleri 89
sahte saldırılar 132
sancaktarlar 157
São Tomé 40, 107
saraylar 14, 56, 106, 110, 114, 115, 116, 120, 170
Savé, 1887 savaş alanı 230, 231
Schelameur, Frédéric, Fransız veteriner süvari 108, 192, 251, 254, 255, 256, 278, 292, 302, 303
Senegalli birlikler 166, 203, 236, 239, 244, 250, 251, 254
Serval, Paul, Fransız deniz subayı 228, 299
sikatrizasyon, "dövme", "boya" 70
silahlar 50, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 128, 186, 194, 241, 266, 275
Singboji, Abomey'deki ana saray 17, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 119, 170, 182, 209, 214, 255, 261
Sinwé-Jaloukou, amazon "okulları" 66
siperler 252
Skertchly, J. Alfred, Britanyalı entomolojist 42, 43, 44, 56, 57, 72, 73, 74, 77, 85, 88, 90, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 107, 113, 114, 118, 119, 121, 128, 130, 131, 133, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 147, 150, 152, 154, 157, 158, 159, 160, 162, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 187, 189, 190, 192, 195, 199, 226, 266, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 297, 299
Snelgrave, William, Britanyalı köle tüccarı 50, 53, 54, 81, 94, 102, 128, 162, 172, 178, 192, 204, 258, 268, 269, 273, 275, 277, 281, 287, 289, 290, 292, 295
Sodeke, Abeokuta'nın kurucusu 212
Sôfignan, amazon subayı 207
Sokoto, Fulani halifesi 81
Souza, Francisco Felix de, Whydah köle tüccarı 81, 182
Sparta 33, 62
spor 33, 133
Subaylar (amazon) 78, 90
süsler 83, 110
şarkı söyleme ve şarkılar 117, 139
şemsiyeler 158, 160

T
tabureler 103, 159, 160
Tado, Agasuivi'nin asıl evi 38, 39, 234, 265
Tegbesu, Dahomey Kralı (1740-74) 14, 20, 51, 54, 55, 112, 113, 181, 234
terfiler 199

Testefolle, Charles, Britanyalı görevli 52, 53, 269
Tofa, Porto-Novo'nun kralı 230, 235, 239, 240
Togo 38, 95, 152, 200, 234, 295
Tononu, baş hadım 116, 117, 118, 119, 280
Topaze, Fransız gambotu 243
Townsend, Henry, Britanyalı misyoner 15, 212, 216, 217, 218, 219, 220, 226, 294, 296, 297, 298, 299
tüfekçiler 125, 232, 244
tütün ve pipo 49, 103, 162, 166, 167

Ü

üniformalar ve kıyafetler: tunik, pagne, şort, kuşak, vb. 83, 186

V

vajina dudaklarının uzatılması 68, 69
Vallon, Aristide-Louis, Fransız deniz subayı 32, 43, 85, 88, 96, 97, 98, 99, 106, 117, 118, 121, 126, 127, 132, 139, 143, 146, 148, 158, 161, 182, 186, 190, 200, 207, 222, 265, 266, 274, 275, 276, 278, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 290, 291, 292, 294, 295, 297
Victoria, Büyük Britanya kraliçesi 84, 114, 274

W

Wailly, G. De, Fransız yazar 121, 127, 163, 272, 281, 288
Waterlot, Emmanuel G., Fransız görevli 110, 278, 279, 295, 298, 299
Wegbaja, Dahomey kralı 20, 40, 41, 42, 44, 46, 119, 128, 176
Whydah, Dahomey liman kenti 36, 41, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 64, 65, 76, 78, 80, 81, 82, 93, 95, 107, 113, 134, 138, 170, 173, 178, 181, 182, 183, 184, 195, 197, 199, 203, 214, 222, 223, 228, 229, 233, 234, 235, 241, 245, 255, 268, 269, 270, 271, 272, 280, 283, 292, 294, 295, 298, 299, 303
Wilmot, Arthurt Parry Eardley, Britanyalı deniz subayı 63, 74, 79, 106, 128, 129, 130, 132, 134, 149, 154, 180, 192, 196, 223, 224, 270, 272, 273, 278, 281, 282, 283, 286, 290, 292, 293, 298
Winnlett, William, Britanyalı deniz subayı 84, 105, 123, 134, 149, 173, 272, 274, 277, 281, 282, 286, 289

Y

Yahazé, Quéménou kralı (1708) 46, 47
Yahi, amazon gazisi 261
Yemin Tepesi/Cesaret Höyüğü 183
Yewe, amazon unvanı 185, 186, 206, 207

Z

Zagnanado, saray 109
Zassa, amazonların tarlaları 172
Zokhenu, amazon unvanı 186

Antik çağların fantezileştirilmiş amazonları ile Dahomey'in gerçek amazonları nın ortak özellikleri oldukça fazlaydı. Her ikisinde de kız çocukları küçük yaşlardan itibaren savaşmayı, silah tutmayı, güçlü, hızlı ve dayanıklı olmayı ve acıyla baş etmeyi öğreniyorlardı. Avcılık, dans ve enstrümantal müzik bu kız çocuklarının yeteneklerinden sadece bazılarıydı. Hayattaki asıl amaçları savaşmaktı. Savaşmayı arzuluyor, kan dondurucu çığlıklarla savaşa koşuyor, savaştan zevk alıyor, öfke ve yüreklilikle savaşıyorlardı. Korkuya bağışıklık kazandıkları aşikârdı. Zafer kazanınca ise acımasız oluyorlardı. Komşularına korku salıyorlardı. Erkekler onları, saygın ve amansız düşmanları olarak görüyorlardı.

***

Titiz bir arşiv araştırmasıyla hazırlanan *Afrikalı Amazonlar*, dünya savaş tarihinde kadınlar hakkında yazılan en kapsamlı ve güvenilir çalışma olma özelliğini de taşıyor. Stanley B. Alpern'in eşsiz araştırması, köleliğe karşı çıkan bu zorlu kadın savaşçıların sömürgecilik tarihindeki yerlerine ışık tutuyor. Bir mitten öteye geçemeyen Amazonlar'ın vücut bulmuş hali olan Dahomey'in kadın savaşçıları, erkek egemen dünyanın kıtalarından biri olan Afrika'da ataerkil geleneğin ezberini bozuyor. Bu kapsamlı çalışmada devletin kökenlerinden 1892 yılındaki Fransa yenilgisine kadar Dahomey Amazonları'nın tarihi gözler önüne seriliyor: Kadınların ne yedikleri, nasıl işe alındıkları, nasıl eğitildikleri ve savaşın olmadığı dönemlerde neler yaptıkları hakkında görsel ve yazınsal belgeler sunuluyor. Erkek egemen tarih yazımına alternatif çarpıcı ve zihin açıcı bir tarih kitabı...

35 ₺

9 786053 143567

ISBN: 978-605-314-356-7

AYRINTI • KADIN